„FRIGY ÉS BÉKESSÉG LEGYEN...”
A BÉCSI ÉS A ZSITVATOROKI BÉKE

Kötetünkkel köszöntjük a 90 éves

Jakó Zsigmond professzort.

„FRIGY ÉS BÉKESSÉG LEGYEN...”

A BÉCSI ÉS A ZSITVATOROKI BÉKE

SZERKESZTETTE

PAPP KLÁRA ÉS JENEY–TÓTH ANNAMÁRIA

A BOCSKAI-SZABADSÁGHARC 400. ÉVFORDULÓJA

VIII.

DEBRECEN, 2006

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE ÉS A

HAJDÚ–BIHAR MEGYEI ÖNKORMÁNYZAT KÖZÖS KIADÁSA

A borítót korabeli metszetek
(Érsekújvár ostroma, Bocskai a hajdúk között)
felhasználásával tervezte:
Burai István
grafikusművész

Technikai szerkesztő:
Jékel Pál

Sorozatszerkesztő:
Nyakas Miklós

A kötet kiadását támogatta:
a Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat,
a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
a Debreceni Egyetem,
a Habsburg Történeti Intézet

Felelős kiadó Rácz Róbert,
a megyei közgyűlés elnöke

ISSN 1786-1446
ISBN-10: 963-7218-56-4
ISBN-13: 978-963-7218-56-9

Nyomta a Kaligráf 2000 Nyomdaipari Bt.

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ **9**

A FELKELÉS TÁVLATA **13**

JOZEF BAĎURIK A csehek és magyarok első felkelése a Habsburgokkal szemben. Kiindulópontok a komparációhoz 15
R. VÁRKONYI ÁGNES A Bocskai-szabadságharc nemzetközi háttere ..... (Európai jelenlét és magyar történelmi távlat) 25

CÍMER – KORONA **39**

GYULAI ÉVA Bocskai címerreprezentációja 49
ROKAY PÉTER Bocskai István és a bosnyák korona 72
KÓNYA PÉTER Bocatius János, a Bocskai-párti kassai bíró 69

ERDÉLY **89**

OBORNI TERÉZ Bocskai erdélyi állama 77
KISS ANDRÁS Bocskai egy éve a kolozsvári források tükrében 89
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA Városok és Bocskai fejedelem udvartartása 97
DÁNÉ VERONKA A Bocskaiak Erdélyben – Törvénytelen liber bárók? 130
BALOGH JUDIT Székely nemesi karrierlehetőségek Bocskai István korában 139

KIVÁLTSÁGOK ÉS KIVÁLTSÁGOLTAK **153**

OROSZ ISTVÁN Kontinuitás és betelepedés a hajdúvárosokban 155
NYAKAS MIKLÓS Bocskai adományainak érvényessége, különös tekintettel a hajdú adományokra 167
GEBEI SÁNDOR Hajdú kiváltságolás – kozák kiváltságolás 179

VALLÁSSZABADSÁG **198**

PÉTER KATALIN A vallásügy a bécsi béketárgyalásokon 200
BITSKEY ISTVÁN A Bocskai-apológia előtörténete 206
SIPOS GÁBOR Bocskai István a magyarreformátus egyháztörténet-írásban 213
SZABÓ ANDRÁS Miskolci Csulyak István két emlékbeszéde Bocskairól 222
SZABADI ISTVÁN Református egyházkormányzat a bécsi béke után 238

A BÉCSI BÉKE **245**

BARTA JÁNOS A bécsi béke és a Habsburgok 247

PAPP KLÁRA A magyar rendi vélemények változása a békekötés folyamatában 261
BÁRSONY ISTVÁN A bécsi béke és megújításainak eredményei a 17. században 280

A ZSITVATOROKI BÉKE 289

ZACHAR JÓZSEF Az Oszmán-Habsburg hosszú háború: a hadüzenettől a békekötésig 1593–1606 291
PAPP SÁNDOR A zsitvatoroki békéhez vezető út. Egy állítólagos Habsburg ígéret hátteréhez 311
G. ETÉNYI NÓRA A zsitvatoroki béke a korabeli propagandában 299
CZIGÁNY ISTVÁN A törökellenes védelmi rendszer újjászervezése a bécsi béke után..... ……..309

A KÖTET SZERZŐI..... 373

ELŐSZÓ

„Frigy és békesség legyen mindkét felől,
mind török, magyar, német, hogy békével legyenek...”[*]

Hajdú-Bihar megyében a 2004–2006. évek során több, a Bocskai-felkelésre és a hajdúk letelepítésének 400. évfordulójára emlékező ünnepségre került sor. A megyének mind a bihari, mind a hajdúsági részén ugyanis elevenen élő a Bocskai-hagyomány, az itt élők teljes szívvel vállalták, sőt elvárták azt az országos kezdeményezést, amely a nagy fejedelemnek és életművének felidézésre irányult.

Bocskai István fejedelemben olyan személyiségre emlékezünk, akinek öröksége térségünk számára különösen példamutató. Kiváló politikai érzékkel ismerte fel azt a történelmi pillanatot, amikor nemcsak a közös sérelmek, de a közös érdekek mentén is zászlója alá gyűjthette az Álmosd és Diószeg között 1604. október 15-én győztes csatát vívó hajdúkat a magyar rendekkel. Kötetünkből a felkelés politikai célkitűzéseiről, legfontosabb történéseiről és következményeiről szerezhet ismereteket az olvasó.

A Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat Közgyűlése az évfordulós megemlékezések megszervezésére Bocskai Emlékbizottságot és egy operatív Bocskai Munkabizottságot állított fel. A munkabizottság tevékenysége eredményeképpen – köszönhetően a rendezvények lebonyolítására érkező tartalmas pályázatoknak és a megyei önkormányzat anyagi támogatásának – a megfogalmazott célok magas színvonalon valósulhattak meg. 2004-ben az ünnepségek kezdetén Kolozsvárott megkoszorúztuk Bocskai István szülőházát, ahol ünnepi megemlékezés hangzott el, a romániai Mezőtelegden a Református Egyházközség udvarában, a történelmi nevezetességű református templom mellett Bocskai István feleségének a mellszobrát, a szlovákiai Kassán, a Felső-Magyarországi Főkapitányság egykori épületének falán, amely a Bocskai-szabadságharc katonai-diplomáciai központja volt, Bocskai-domborművet

[*] Illésházy István és Mladosevith Horváth Péter levele Bocskai István fejedelemhez 1606. január 16-án. Szilágyi Sándor: Bocskai István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. I. = *Történelmi Tár*, 1878. 56.

avattunk. A műalkotás Bocskai Istvánt kedvelt hajdúi körében ábrázolja. A domborműavatás a Kassán rendezett nemzetközi tudományos konferencia egyik emlékezetre méltó eseménye volt.

Álmosdon – az álmosdi csata helyszínén – megemlékezést tartottunk és megkoszorúztuk az emlékművet, Nagykerekiben a Bocskai várkastélyban – a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának támogatásával kialakított – állandó kiállítást nyitottunk meg. Az ünnepség maradandóságára és a magyar tudományosságra való tekintettel is könyvsorozatot indítottunk, amely a kort, Bocskai István személyét, emlékét a néphagyományban és az irodalomban, a tájat, és az itt élők történetét sokoldalúan mutatja be. Ez a könyvsorozat – részint tájtörténeti, részint levéltári, részint könyvészeti kutatások révén – új eredményeket hozott a magyar tudományosság számára. Az emlékülések, előadássorozatok és a könyvsorozatunkban megjelent írások is mind-mind az évfordulót tették emlékezetessé.[1]

A Munkabizottság 2005-ben is méltóképpen kívánt megemlékezni az évfordulóról. Ekkor került bemutatásra Nagykerekiben a *Kolozsvártól–Kassáig Bocskai István nyomában* címet viselő nemzetközi fotópályázat pályaműveiből rendezett emlékkiállítás; Álmosdon az emlékműnél ismét méltóképpen emlékeztünk meg az álmosdi csata 401. évfordulójáról; Bocskai könyvsorozatunk újabb kötettel gyarapodott. Az *Iratok Bocskai István és kora történetéhez* című kiadványt a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár a Levéltári Napok című rendezvénysorozata keretében mutatta be, amelyen az előadások ebben az évben ugyancsak Bocskairól és koráról szóltak. December 2-án Szlovákiában, Korponán ünnepeltük a bécsi békét előkészítő és a hajdúszabadságot megteremtő korponai országgyűlés 400. évfordulóját. Az eseményhez kapcsolódó konferencián több tudományos előadás hangzott el,[2] a helyi katolikus vártemplom kapubejáratán pedig emléktáblát avattunk.

Számos programot valósítottunk meg idén, a felkelés utolsó évének évfordulóján is. Megkoszorúztuk Bocskai István szobrát Budapesten a Hősök terén; megyebeli kutatóink részt vettek a Magyar Tudományos Akadémia budapesti Bocskai-konferenciáján; fotókiállításunkat több határon túli helyszínen is bemutathattuk, így Kolozsvárott, Kassán és Eperjesen is. A gyűjtemény – hazahozatala után – a bécsi békére emlékező konferencia ideje alatt a Debreceni Egyetem főépületében volt látható, bemutathattuk Hajdúböszörményben, s még az év végén várható egy hajdúdorogi kiállítás is. Megjelent kiadványsorozatunk ezévi különleges kötete *Bocskai ismeretlen szerencsi kiáltványa* címmel, amely a magyar történeti kutatás által nem ismert

---

1 A Bocskai évfordulóhoz kötődő konferenciák, megemlékezések Hajdú-Bihar megyében. = *Debreceni Szemle*, 2005. 3. sz. 466–469.

2 Ezen konferencia előadásait a Debreceni Szemle 2006/3. száma tartalmazza (szerkesztők).

német nyelvű röpirat tudományos feldolgozása és egyben hasonmás kiadása. Novemberben a középiskolások részére szerveztek jól sikerült Bocskai-vetélkedőt a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár munkatársai. Szeretnénk Gyulafehérvárott – Bocskai István sírhelyénél – emléktáblát elhelyezni. December 29-én pedig nagyszabású ünnepség keretében kívánjuk lezárni ezt az évforduló tiszteletére szervezett három éves ünnepség-sorozatot.

Úgy gondolom, programjaink száma és színvonala bizonyítja, hogy Hajdú-Bihar megyében méltóképpen ünnepeltük meg a Bocskai szabadságharc 400. évfordulóját.

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete a Bocskai Munkabizottság felkérésére rendezte kötetbe a *Bocskai felkelés mérlege: a bécsi és a zsitvatoroki béke* címet viselő történészkonferencia előadásait. A kiváló tanulmánykötet hasznosan gyarapíthatja ismereteinket a Bocskai-kor történetéről, a korszak politikai szereplőinek szemléletéről és lehetőségeiről, a politikai és katonai konfliktusokat egyezséggel záró megbékülésről. Méltán zárhatjuk kiadványaink sorát a hamarosan megjelenő konferencia-kötettel, amelynek alapos elemzéseit ajánljuk a történelmi múlt, s különösen a Bocskai-szabadságharc iránt érdeklődők figyelmébe.

Debrecen, 2006. november 16.

Gyula Ferencné

a Bocskai Munkabizottság elnöke

A FELKELÉS TÁVLATA

„... valaki igaz keresztyén hitiért, hazája és nemzete szabadságáért kötötte fel kardját, mindenkor nemcsak igaz oknak,hanem kételen szüségnek tartatott...”

(Szerencs, 1605. március 29.
A dunántúli nemességnek. Bocskai István Levelek. 56.)

JOZEF BAĎURIK

A CSEHEK ÉS MAGYAROK ELSŐ FELKELÉSE A HABSBURGOKKAL SZEMBEN.

KIINDULÓPONTOK A KOMPARÁCIÓHOZ

A kora újkor közép-európai történelmében több olyan átfogó témát találunk, amelyet egyidejűleg különféle országok történészei is kutathatnak. Joggal várhatjuk el, hogy történészeink ezekben a témákban állást foglaljanak, és véleményt nyilvánítsanak. Ilyen lehetőséget kínál a Habsburg-ellenes rendi felkelések témaköre. Csehországban, Magyarországon, Romániában és részben Horvátországban ezt a témakört alaposan, de egymástól függetlenül dolgozták fel. A megjelent publikációk nézeteikben nem egységesek. A szlovák történettudomány megállapításai bizonyos kérdésekben eltérnek magyar történészek álláspontjától. A különbségek gyökerét a szlovák történelem múltbeli meghatározásában kell keresnünk. A szlovák történelemben sokáig az értelmezéseket tartották fontosnak, bár ez az amorf és viszonylag széles történelmi hordozó a valóságban nem mindig kapcsolódott a lényegi elemekhez. E hiányosság eltérő álláspontok kialakulásához vezetett, mivel a szlovák történettudomány sokáig nem értékelte át a feudális-kori politikai történelmet – mint tették ezt a magyar történészek –, s a szlovák nemzetiség szerepét nem a Magyar Királyság történelmének szerves részeként értelmezték a nemzeti megújhodás előtti időszakban. A közelmúltban végbement a demokratikus átalakulás adott lehetőséget arra, hogy sor kerüljön a közös múlt átértékelésére. Jelenleg joggal várható új nézetek kialakítása és a régiek korrekciója.

Annak, hogy a 20. században – konkrétan 1945–50 és 1990 között – a szlovák történetírás nem szentelt kellő figyelmet a rendiség problémáira, ezeken belül a Habsburg-ellenes rendi felkelésekre, ahogy azt a szomszédos államok történészei tették, több oka is van. A fontosabbak közülük:

– A történelem ideológiai feldolgozásában dominánsnak számított a marxista- és osztályszemlélet, ami a kor társadalmáról meglehetősen vulgáris nézetek és leegyszerűsített értékelések kialakulásához vezetett.

– A rendi felkelések – bár Erdélyből indultak –, többnyire a mai Szlovákia területén zajlottak le, ahol eseményeiknek társadalmi, gazdasági, anyagi és egzisztenciális szempontból negatív hatása is lehetett.

– 1977-ben az Eperjesen tartott közös szlovák-magyar történész konferencián, amelyen a legjelesebb szlovák és magyar kutatók vettek részt, kísérletet tettek ezen hiányosságok felszámolására. A konferencián felvázolt elképzelések és javaslatok azonban nem hoztak gyökeres változást a szlovák történetírásban. A hagyományos nézetek megváltoztatására irányuló szándék csak 1990 után jelent meg. Ekkor kezdődött meg azon városok történelmi forrásainak kutatása, amelyek valamilyen formában bekapcsolódtak az ellenállásba. Nem kis érdeme van ebben Kónya Péter professzornak, aki a kelet-felvidéki szabad királyi városok múltjával foglalkozik, valamint dr. Ivan Mrvának, aki tanulmányaiban a Rákóczi korszakot dolgozta fel.

– A magyar történészek számára a rendi felkelések korszaka elsődlegessé és kulcsfontosságúvá vált, mint a történelmi fejlődés azon szakasza, amelyben megkezdődtek a modern, polgári nemzet kialakulásának alapjául szolgáló nemzeti felszabadító harcok.

– Bár 1990-ben a témában megújultak a kutatások, de nem voltak olyan méretűek, mint az elvárható lett volna. A figyelem az utolsó rendi felkelésekre szűkült. 2003-ban Eperjesen került megrendezésre a *Rákóczi szabadságharc újabb megközelítésben* címet viselő konferencia, amely végre sikeres kísérletet tett a közös nevező megtalálására. A kérdés megoldása szempontjából azonban fontosabb lenne az első két rendi felkelés feldolgozása, hiszen ezek vizsgálatával közelebb juthatnánk a további felkelések céljaihoz, lényegéhez, eredményeihez.

A címben jelölt téma azért is érdekes, mert széles problémakört ölel fel. Nem kizárólag a Habsburg-ellenesség kérdését veti fel, mint azt első ránézésre feltételeznénk. A felkelések problematikája széles össztársadalmi összefüggésben értendő, amely összefügg a rendi társadalom fejlődésével, rendeződésével, valamint bizonyos kiváltságos csoportoknak, mindenekelőtt a rendeknek az uralkodói és végrehajtó hatalom ellen folytatott harcával. Az egymás ellen fellépő felek filozófiájának vagy harcának lényegét nem lehet csak politikai, hatalmi, katonai, dinasztikus esetleg személyekhez kötött tényezőkre leszűkíteni vagy egyszerűsíteni, mert ez összefügg a feudális társadalom fejlődésével és a rendek reakciójával az állam újkori átalakításának kísérletére. Úgy véljük, hogy a Habsburg-ellenes rendi felkeléseket – akár külön-külön, akár összességükben –, komplexen kellene értékelnünk, figyelembe véve valamennyi alapvető kérdést, összefüggést, hogy teljes képet kapjunk a szembenálló résztvevőkről.

A problémának, de valójában az újkornak is, egyik alapvető kérdése, amelyet nem lehet kikerülni, a Habsburg uralkodóház jelenléte Közép-Európában, függetlenül attól, hogy jelenlétüket negatívan vagy pozitívan, esetleg bizonyos időszakban negatívan, máskor pedig pozitívan értékeljük-e. A Habsbur-dinasztia uralkodása mindenképpen olyan történelmi tény, amelyet azokban a közép-

európai országokban, ahol hatalomra került, fokozatosan elfogadtak mind a nemesek, mind a rendek, annak ellenére, hogy korábban ezekben az országokban más dinasztiák voltak hatalmon. Az a tény, hogy a Habsburgok meghódították, majd integrálták a környező országokat, azt bizonyítja, hogy megvalósítható hatalmi és politikai programmal rendelkeztek. Praktikus elképzelésük volt az uralkodásról és az államirányításról, amelyet feltehetően Spanyolországban lestek el, és amit I. Ferdinánd sikeresen vezetett be az osztrák tartományokban. Az itt és így szerzett tapasztalatokat ültette át a cseh és magyar környezetbe. Az általa preferált újkori monarchia erős központi hatalommal valamint erős uralkodóval rendelkezett. A cseh történész, Jaroslav Papánek professzor, aki évekig a Cseh Tudományos Akadémia Történelmi Intézetét vezette, a következőképpen határozta meg a Habsburgok (I. Ferdinánd-féle) uralkodói modelljét:

1. pontosan körülhatárolt terület (territórium), kiindulási maggal (osztrák örökös tartományok), és tág lehetőség a hódításra,
2. a monarchia dinasztikus értelmezése, kijelölt örökössel (később meghatározott öröklődéssel),
3. az uralkodó hatékony gazdasági, katonai, bírói irányítása,
4. legitim hatalom, egyetlen állami vallással.

Amikor a Habsburg uralkodó ezen tervei megvalósításához fogott, komoly akadályba ütközött. Az egyes államok rendjei az újkor első két századában mind általában, mind számos konkrét esetben szembeszegültek a Habsburg uralommal.

Hozzá kell tennünk, hogy ilyen igényes modell megvalósításához elegendő számú tehetséges egyéniségre volt szükség. A Habsburg uradkodóházra is érvényes az a szabály, hogy még az ilyen hatalmas, erős uralkodóház sem rendelkezik minden esetben tehetséges, erőskezű uralkodókkal. Ha hiányzott a tehetséges, erőskezű uralkodó, a fennálló helyzetet a beolvasztott országok rendjei azonnal megpróbálták kihasználni. Jól érzékelhető ez a tény a gyengekezű II. Rudolf uralkodása idején. A magyar és az erdélyi rendek felkelése sikeres volt, hiszen megőrizték kiváltságaikat, és az aláírt békében még a szabad vallásgyakorlatot is elnyerték. Céljaik elérésére még Habsburg Mátyás főherceget is sikerült felhasználniok. A cseh nemességnek is sikerült 1609-ben kiadatnia a Rudolf-féle *Felséglevelet*, amely kora leghaladóbb formájában a vallásszabadságot biztosította.

Az első cseh (1546–1547) és magyar (1604–1606) Habsburg-ellenes rendi mozgalmak közös és eltérő alapelveinek, irányainak keresése közben fel kell hívni a figyelmet a két állam rendi jellegének különbségeire. Ezek a kérdések mindkét államban mélyen összefüggenek a korábbi időszakban uralkodó Jagelló-ház kormányzásával, a hatalomgyakorlás jogi körülményeivel, az

uralmon lévő rendek helyzetével és a rendek viszonyával az uralkodóhoz. A Jagelló királyokat általában gyengekezű uralkodóknak tekintik. Gyengeségükben szerepet játszottak a nemesek, akik jogaikat akarták megerősíteni. A cseh nemesek küzdelme 1500-ban, Jagelló Ulászló uralkodása idején, az országos alkotmány kiadásában csúcsosodott ki. A rendek az alkotmány segítségével akarták biztosítani pozícióikat az uralkodóval és a városokkal szemben, így akarták fenntartani a vallási egyensúlyt a katolikusok és a huszita *utraquisták* között. Ez a változás megerősítette a nemesség tulajdon- és örökösödési jogát allodiális földbirtokára (Magyarországon, ha nem volt élő örökös, a birtok a *iuris regi* alapján a királyra szállt), bevezette a királyi kamara rendi gyűléssel való ellenőrzését, megtiltotta a külföldiek magas állami tisztségekbe való kinevezését, és egy új legislatívát teremtett, amely a rendi gyűlés határozatait (abban az esetben, amennyiben a szükséges többséggel fogadták el) törvényi szintre emelte. Ez az alkotmány végülis megerősítette a rendek helyzetét az uralkodóval szemben. Ezt az alkotmányt rendeleteinek érvényesítésekor még az új Habsburg uralkodónak, I. Ferdinándnak is figyelembe kellett vennie. A fokozatos központosítás Csehországban a Habsburg-ellenes rendi ellenzék kialakulásához vezetett. Magyarországon a 15. század végén történtek hasonló kísérletek a magyar jogrendszer kodifikálására, de nem nagy sikerrel. Bár kiadásra került a *Tripartitum*, de azt a főrendek nem fogadták el (az *una et eadem nobilitas* – az egységes nemesség elve alapján), s az uralkodó sem szentesítette, mert országgyűlésen formálisan nem fogadták el. Ennek ellenére a *Tripartitum*nak jogrendszert formáló jelentősége volt Magyarországon, mivel magánjogi részét használták, bár a Habsburg uralkodók számára nem volt kötelező betartásuk, mint Csehország alkotmánya esetében. Ennek az alapvető különbségnek köszönhetően a Habsburgok Magyarországot sokkal önkényesebben irányították, mint Csehországot. Következményeként a rendi sérelmek Magyarországon jóval erősebbek voltak, mint Csehországban, ami joggal váltott ki nagyobb nemesi ellenállást.

Ezeknél a kérdéseknél nem elhanyagolható körülmény a politikai igazgatás és a szövetségesek kérdése. Konkrétan arra gondolunk, hogy Magyarország egész területe politikai alávetésbe került. Ehhez hasonló jellegű hatalomgyakorlás a Cseh Királyság esetében abban a korban nem jött létre, a Morva őrgrófságot, Sziléziát és Lausitzot később sem vetették alá a cseh koronának. Anélkül, hogy túlértékelnénk Erdély jelentőségét, mint az első rendi felkelések kiindulópontját, leszögezzük, hogy az országrész egyike volt az alapvető komponenseknek, amelyek hozzájárultak Bocskai felkelésének győzelméhez. A külföldi szövetségesek is döntő hatást gyakoroltak a felkelés sikerére. A török kérdést az utolsó két évszázadban viszonylag alaposan feldolgozták, és konferenciánk is megfelelő figyelmet szentel neki. Térjünk vissza inkább a cseh rendek szövetségi politikájához. A csehek segítségért csak a

Habsburg-ellenes protestáns birodalmi rendekhez fordulhattak. Mivel a cseh rendi ellenállás éppen a Schmalkaldeni Szövetség és a Habsburgok között folyó háború idejére esett, a cseh felkelők éppen ezzel a segítséggel számolhattak. Éppen az ő valós vagy diplomáciai segítségük vezethetett a Habsburgok helyzetének meggyengítéséhez, amit a saját céljuk elérésére szerettek volna felhasználni. A várt segítség érkezésének reményében a cseh polgári-rendi ellenzék a Habsburgok elleni harc békés formáját választotta.

Nem kevésbé fontos kérdés a nemességnek, mint a rendek vezető erejének szerepe, helyzete, a Habsburg uralkodóház elleni harcban. Az első Habsburg-ellenes rendi felkelésben jól érezhető, hogy az elit szerepét a nemesség veszi át. Igaz az is, hogy döntő jelentőségűvé válik a hajdúk szerepe, akik ekkor vívták ki örökös szabadságukat, melyet a Habsburgok sohasem ismertek el. Nem feledkezhetünk meg a protestáns nemesség szerepéről sem. A magyarországi nemesség tagoltsága a 16. és 17. század folyamán még viszonylag erős volt. Még a kisszámú katolikus magyar nemesség sem állt egyértelműen a Habsburgok oldalán, mert ők is saját érdekeik szerint politizáltak. Ezek a tények egy újabb problémára utalnak, melyet a következő példán tudunk bemutatni. A nagyszombati egyetemet alapító Pázmány Péter céljai az intézmény létrehozásakor az akkori bonyolult helyzetből indultak ki. Elsődleges célul a katolikus vallás terjesztését tűzte ki, második helyen hangsúlyozta azt, amire az országnak akkor a legjobban szüksége volt, lecsendesíteni a harcoló nemzet gondolatait (*bellicose nationis animos mansuefacere*). Harmadik célkitűzése volt az új egyetem működése révén hozzájárulni a nemzet méltóságának és tekintélyének felemeléséhez (*nobilissimae gentis Hungarice dignitati consulere*). Példánk marginális, szerintünk azonban mégis fontos, hiszen felvázolja a kiváltságos rendek összetett vallási helyzetét, és meghatározza az ország alapvető társadalmi problémáit.

Végül, de nem utolsó sorban, nem szabad elfeledkeznünk a reformáció tömeges terjedéséről, amely fokozatosan a rendek alapvető ideológiájává vált a Habsburg-ellenes harcban. Magyarországon a II. Rudolf uralkodása alatt kibontakozó ellenreformáció hatására növekedett a reformáció követőinek száma, és ez konkrét indokként szolgált a Habsburg-ellenes fellépésre.

Ha folytatni szeretnénk a körülmények felmérését, s összegezni a felkelések lefolyását és eredményeit Csehországban és Magyarországon, röviden elemeznünk kell néhány további kérdést. Az első fontos momentum az időtényező. Bár a két Habsburg-ellenes felkelés lefolyása között félévszázadnyi különbség van, ennek ellenére viszonylag jól össze lehet hasonlítani a Habsburgok elleni fellépéshez vezető körülményeket. Az igaz, hogy a cseh és a magyar nemesség felkelései különböző helyzetben játszódtak le, de sok volt bennük a közös ok, és hasonló az uralkodóház reakciója. Ma már világos, hogy az első csehországi Habsburg-ellenes felkelés belpolitikai okai összefüggnek a

Habsburg birodalom első, 1546–47. évi válságával, mely az örökös tartományok területén kívül folyt le. Erre a tényre figyelmeztetnek a cseh történészek, mint J. Pánek, J. Janáček, J. Válka. Magyarország esetében a Bocskai felkeléskor már nemcsak a birodalom válságáról, hanem dinasztikus válságról is beszélnünk kell, amelyet szerintem nevezhetünk az uralkodó személyisége, azaz II. Rudolf válságának is. Ha figyelembe vesszük a monarchia külpolitikai pozíciójának meggyengülését a török háború következtében, megállapíthatjuk, hogy a felkelés időzítése megfelelő, sőt kitűnő volt. Ezzel mélyen összefüggnek a felkelések keletkezésének kérdései – a felkeléseket kirobbantó ürügyek és konkrét okok. A múltat vizsgáló történészek több eredőt sorolnak fel. Egyesek szerint döntő fontosságúak az objektív okok, míg mások ugyanolyan fontosnak tartják a konkrét ürügyeket. Ha az objektív okok közé soroljuk az uralkodók és a rendek között mindkét királyságban eluralkodó feszültséget, akkor a fő oknak a rendi és a királyi hatalom ütközését kell megneveznünk. Az objektív okokon kívül figyelembe kell vennünk azokat is, amelyeket szubjektív okokként neveztünk meg, mint a megfelelő vezéregyéniség fellépését, valamint a félkatonai hajdúelem beavatkozását, amely katonai segítségével sikerre vihette a felkelést. A hasonló katonai elem hiánya járult hozzá a cseh felkelés korai vereségéhez.

Különösen fontosnak ítélhetjük Bocskai Istvánnak, mint kitűnő vezéregyéniségnek a szerepét. A felkelők élén kitűnően helytállt mint vezér, mint tehetséges szervező, aki megfelelően használta fel a hajdúkat, és emellett sikeresen irányította saját akcióit is a török ellen. Kedvezőnek bizonyult, hogy jól ismerte az osztrák felet, mert előzőleg Rudolf király prágai udvarában tevékenykedett. Bocskai, mint befolyásos mágnás, ügyesen kötötte össze a nemesség és a felkelők érdekeit a saját érdekeivel. A választott jelszavak, mint a „harc a szabadságért” vagy a „harc a vallásszabadságért” megfelelően tükrözték mind a protestáns nemesség, mind a kelet-magyarországi szabad királyi városok vágyait és kívánságait. Erdélyi fejedelemmé választásával (1605. február) a rendi ellenállást a Habsburg-ellenes politikai harc kereteibe öltöztethette. Ezzel a ténnyel szemben, mint negatívumot értékelhetjük a cseh rendi felkelésben az erős vezéregyéniség hiányát.

Az ellenállás Magyarországon egyértelműen a rendek győzelmét, míg Csehországban vereségüket eredményezte. A kétféle eredmény sokban megfelel a választott formáknak és a harc módszerének. A magyar felkelésben az egységes fellépéssel (erős ellenzéki szövetséggel), a hajdúk és a katonai támogatók (oszmánok) segítségével sikerült elfoglalni a Magyar Királyság jelentős részét. A sorra kerülő békében a királyság keleti része Bocskai birtokába került élete végéig. A konkrét eredményeket, azokat a változtatásokat, melyeket az 1608. évi pozsonyi országgyűlés fogadott el (a szabad királyválasztást, a protestánsok vallásszabadságát, a korona elhelyezését Pozsonyban, a király magyar ügyekben csak a magyar rendek beleegyezésével dönthet, az

országgyűlés felső és alsó táblára osztása stb.) nyugodt lélekkel tulajdonítom a nemesség győzelmének.

A cseh ellenállásban – főleg a nemesség esetében – túlsúlyba került az ügyeskedés, a számító taktika, amit talán a bűnbak és az alibi keresés egyik fajtájának is nevezhetnénk. Amikor az uralkodó a városokat kiáltotta ki a fő bűnösnek, a nemesek gondolkodás nélkül cserbenhagyták szövetségeseiket, a királyi városokat. A harc formáját, az egész ellenállás hangulatát legjobban a cseh történész, Alois Mika ismerte fel. Szerinte a nemesség és a felkelők nem tudták leküzdeni a kényelmet, félelmet, önzést, és nem támasztották alá követeléseiket fegyveres felkeléssel. A nem egységes, döntésképtelen, gyenge nemesi frontot a király, I. Ferdinánd gyakorlatilag harc nélkül győzte le és semmisítte meg.

Nem feledkezhetünk meg még egy eszközről, amelyet a Habsburgok gyakran használtak fel győzelmük érdekében. Tették ezt minden esetben, még akkor is, amikor erre semmilyen szükség nem volt. Ez pedig nem volt más, mint a kivégzések, amelyeket elrettentés céljából rendeltek el, figyelmeztetve azokat, akik a jövőben elfeledkeznének a királynak tett hűségesküjükről. A helyzet még ezen a téren is eltérőnek mutatkozott. Magyarországon ebben az időben még létezett a *ius resistendi*, azaz az ellenállásnak az uralkodó lépéseivel szemben volt egy jogi normája. Gyakorlatilag az uralkodó minden ellenállást a hűségeskü megszegésének minősíthetett, amit következetesen büntethetett. Így történt ez a cseh ellenállás megtorlása esetén is. Ez a mozgalom nem öltött komoly méreteket, nem is sértette olyan mélyen az érvényes jogokat. A Habsburgok azonban nem különböztették meg a jogsértés fokozatait, ezért az 1547. augusztus 22-i prágai elrettentő kivégzéseket fokozottan intő jellegűnek tekinthetjük. A főnemesség soraiból senkit nem vontak felelősségre. Kivégeztek két lovagot és két polgárt, az egyik közülük Jakub Fikar volt, a prágai Óváros prímása, akit az ellenállás egyik vezérének tartottak.

Még további érdekes kérdéseket, összefüggéseket, ellentmondásokat sorolhatnánk fel, mint például azt, hogy hogyan használták fel a magyar felkelésben ideológiai fegyverként a vallásszabadságot, a cseh ellenállásban a városok vezető szerepét, miről gondoskodott minden esetben a magyar nemesség, milyen volt az ellenállások katonai oldala stb.

Végezetül hangsúlyoznom kell, hogy beszámolómban szerettem volna szélesebb perspektívában vizsgálni a Bocskai felkelés kérdéseit, tehát a magyar dimenziókat összevetni a cseh ellenállással. Célul tűztem ki annak a bemutatását, hogy a közép-európai Habsburg-ellenes felkelésekben sok a közös vonás, hasonlóak a problémák, de adódnak nemzeti különbségek is. Annak ellenére, hogy az 1546–47. évi cseh ellenállás nem ért el olyan komoly sikereket, mint a Bocskai-felkelés, a cseh nemesség és társadalom mégis értékes és

hasznos tapasztalatokra tett szert, amelyeket hasznosítani tudott a későbbi, az 1618–1620 között zajló cseh rendi ellenállásban, valamint elősegítette a cseh és magyar nemesség együttműködését a Habsburgok elleni harcban, amelyben valószínűleg felhasználták a cseh ellenállás (felkelés) tapasztalatait is.

A FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS FORRÁSMUNKÁK

Dangl, Vojtech: *Slovensko vo víre stavovských povstaní.* Bratislava, SPN, 1986. 212.

Janaček, Josef: *České déjiny. Doba předbělohorská* I/II. Praha, Academia, 1984. 359.

Klimko, Jozef: Tripartitum – stabilizujúci prvok uhorskej feudálnej spoločnosti. In. *Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v českých zemích* (1500–1619). Ed. J. Pánek a K. Malý, Praha, HÚ AVČR, 2001. 358–388.

Kónya, Peter: *Prešov, Bardejov a Sabinov počas protireformácie a protihabsburských povstaní (1670–1711).* Prešov, 2000. 225.

Bydžovský z Florentína, Marek: *Svět za tří českých králú kronika.* Ed. Jaroslav Kolár, Praha, Svoboda, 1987. 292.

Magyarország története 1526–1686. Szerk. R. Várkonyi Ágnes, Budapest, 1985. 3/I. 709–773.

Míka, Alois: *Stoletý zápas o charakter českého státu.* Praha, SPN, 1974. 189.

Pánek, Jaroslav: Habsburský a stavovský model integrace střední Evropy. In. *Politický zrod novovekej Európy.* Ed. J. Baďurík–K. Sládek, Bratislava, CEP, 2005. 21–32.

Rákóczi szabadságharc 1703–1711. Ed. Peter Kónya, Prešov, 2005. 363.

Stavovský odboj roku 1547. Ed. Petr Vorel, Pardubice–Praha, 1999. 204.

Trnavská univerzita 1635–1777. Ed. Šimončič, Jozef, Trnava, 1996.

Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v českých zemích (1500–1619). Ed. J. Pánek a K. Malý, Praha, HÚ AVČR, 2001. 458.

R. VÁRKONYI ÁGNES

A BOCSKAI-SZABADSÁGHARC NEMZETKÖZI HÁTTERE (EURÓPAI JELENLÉT ÉS MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁVLAT)

Amikor 1605 végén Bocskai István, Magyarország és Erdély fejedelme Bocatius Jánost (1569–1621), a sziléziai származású, magyar nemességet nyert humanista kassai főbírót nyugati követi útjára felkészítette és számba vették a háború verte Európa útjain várható veszélyeket, Illésházy István kijelentette: Rudolf császártól nem kell tartania, *„nem fogja a nemzetközi jogot megsérteni”*. Illésházy tévedett. Családjától búcsútvéve Bocatius 1605. december 29-én indult útnak és a császár elfogató parancsával 1606. február 27-én Northeimben tartóztatták le. Bocatius nem is sejtette, hogy Rudolf megbízottja már Kassán figyelte, és egész útján végig kísérte. Börtönbe vetették, ujjairól lehúzták gyűrűit, elvették óráját, erszényét és minden iratát. Kínzásokkal vallatták, elítélték, életfogytig tartó börtönéből csak szökéssel szabadult és, amint ismételten hangsúlyozza az 1965-ben felfedezett *Olympias carceraria* − közismert néven a börtönnapló − lapjain, mindezt ”*minden nemzetközi jog ellenére*” tették.[3]

Az olvasó itt gyanút fog. Miért emlegeti Bocatius a nemzetközi jogot? Talán Illésházy kijelentését sem véletlenül írta le. A naplót valószínűleg 1611 folyamán vagy később öntötte végleges formába. Hogyan hiteles ez a szöveg? Hivatkozása a nemzetközi jogra nyilván célzatos. De milyen többletjelentést hordoz? A válasz a szabadságharc nemzetközi hátterében, konkrétabban Bocskai külpolitikájában rejlik. Bocatius követi irattárával azonban ennek a külpolitikának fontos, ha nem a legfontosabb irategyüttesét foglalták le.

Az elkobzott követi irattár a kortársakat is élénken foglalkoztatta. Thurzó György úgy tudta, Bocatius „ládájában felette rút és császár ellen való írásokat találtanak”, s ezek az uralkodót nagy haragra gerjesztették.[4] Mit tartalmazott valójában az irattartó láda? Szerencsénkre a lefoglalt holmikat gondosan leltárba

---

[3] Az Olympias carceraria lelőhelye: Bibliothèque publique et universitaire, Genève, Mss C 12, Class A. Felfedezője: Nagy Barna, Quellenforschungen zur ungarischen Reformationsliteratur, unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zur Bullinger = *Zwingliana* XII (1965) 3/1 205–206. – Vö: Csonka Ferenc: Utószó. In: *Bocatius János: Öt év börtönben (1606–1610).* Fordította, a jegyzeteket összeállította és az utószót írta Csonka Ferenc. A függelék iratait Mollay Károly fordította. Bp., 1985. (továbbiakban Bocatius 1985.)

[4] Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek, 1606. június 2. In: *Thurzó György levelei*. Bp., 1876. 184. Idézi: Csonka: Utószó, Bocatius 1985. 214.

vették. Az instrukciók, levelek, propaganda iratok, feljegyzések, más irományokkal, a vallatási jegyzőkönyvekkel és jelentésekkel együtt a császári levéltárba kerültek. Az anyag a Haus- Hof und Staatsarchív, Ungarische Akten állagából csak az 1980-as években vált ismertté és 1991–92-ben látott napvilágot.[5] Értéke felbecsülhetetlen. Segítségével értelmezhető az *Olympia carceraria* ismételt hivatkozása a nemzetközi jogra. Jobban érthető Rudolf császár döntése és Bocskai európai politikája. Alaposabb és az eddigi ismereteknél részletesebb tájékoztatást nyújt a fejedelmi diplomácia egyetemes nyelvéről, céljairól és hatékonyságáról. Segítségével megfejthető a szabadságharc számos nyitott kérdése közül az egyik legérdekesebb: a bécsi béke nemzetközi háttere, az, hogy a béke létrejöttében mennyiben és hogyan számolhatunk a szabadságharc egyetemes beágyazottságával?

Tanulmányomban a nemzetközi közeget tekintem át. Vázolom, hogy a szabadságharc gazdag szakirodalma miért egyedül a vallási kérdésben figyelt a nemzetközi kapcsolatokra, a politikai leírásokból miért maradt ki az európai összefüggések vizsgálata. Ismertetem a „nemzetközi háttér", „nemzetközi közeg" fogalmát, tartalmi meghatározóit, Bocatius nyugati útjának célját és kudarcát. Vázolom, hogyan, miért és mennyiben volt eredményes a Bocskai-diplomácia. A bécsi és a zsitvatoroki békét csak annyiban érintem, amennyiben összefüggés mutatható ki Bocskai és munkatársai békekötésre törekvő elgondolása, a békekötés módja és a nemzetközi közeg között.

Ami elveszett és ami megmaradt

Vizsgálva a kutatás történetét, kiderül, hogy Bocskai külpolitikájának, nemzetközi kapcsolatainak hiányzó fejezete historiográfiailag egy „ősbűnre" vezethető vissza.

1605 végén, azzal egy időben, hogy Bocskai fejedelem Bocatiust titkos diplomáciai útjára készítette fel, Pázmány Péter Grazból levelet küldött Istvánffy Miklós (1538–1615) alnádornak, hogy írja meg korának hiteles és pontos történetét, mégpedig nem elhomályosítva, hanem megvilágítva a tényeket.[6] Istvánffyt nagy műveltsége, kiemelkedő tehetsége alkalmassá is tette volna, hogy kora színvonalán írja meg a Bocskai-szabadságharc történetét. Kiváló történeti érzékére jellemző, hogy hatalmas anyaggyűjtéssel dolgozott. Megszerezte Bocatius leírását Bocskai és Lala Mehmed nagyvezír

---

5 Ioannes Bocatius: *Opera quae exstant omnia − Prosaica*. Franciscus Csonka (red.) Budapest, 1992. (továbbiakban Opera 1992.) Az iratokból válogatás magyar fordításban Bocatius 1985. – Rövid életrajzi összefoglalás: Csonka Ferenc: Utószó. In: Bocatius 1985. 14.

6 Graz, 1605. december 17., In: Hanuy Ferenc: *Pázmány Péter összegyűjtött levelei*. Bp. 1910 I. köt. 9. Vö. Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Sajtó alá rendezte Ritoók Zsigmondné. Bp. 1975. 339.

találkozásáról, és ő az első történetíró, aki a török által hozott korona adományozását és az elutasítás látványos jelenetét beillesztette Magyarország történetébe. Tájékozottságára és elfogult történetírói módszerére egyaránt jellemző, hogy Bocatius követi útjáról ír is, meg nem is. Megtudjuk, Bocskai a német fejedelmekhez „kívánta elküldeni", de Bocatiusnak nem volt útlevele, így kémnek számított és a braunschweigi herceg letartóztatta. Szakítva a magyarországi eseményeket európai keretben elbeszélő humanista gyakorlattal, Istvánffy egyszerűen kihagyta Bocskai külkapcsolatait *A magyarok története*ből. A szabadságharcot gyülevész rablókkal kirobbantott helyi rebelliónak, fegyveres összecsapások sorozatának tekintette, bár eseményeit részletesen leírta. Bocskai szerinte „hazaáruló", s Bécsben „inkább szükséges, mint tisztességes békét kötöttek".[7] Végletes elfogultsága okára több mint kétszázötven év után Károlyi Árpád (1853–1940) talált magyarázatot. A Staatsarchívból feltárt dokumentumok alapján kimutatta, hogy az Illésházy István elleni koncepciós perben a propalatínus Istvánffy, mint a pozsonyi delegált bíróság elnöke, a Habsburg kormányzat kényszerítésére az ország törvényeit megszegve aláírásával és bírói pecsétjével ellátott ítélő levelet adott ki, közreműködéséért pedig pénzt, birtokot, uralkodói jutalmat kért. A bűn és nyilvánvaló bűntudat velejárója az indulat, a szent dolus Bocskai és Illésházy ellen. Ábrázolásában Bocskait személyes haszonlesés vezette, Illésházyt pedig vagyonszerzés ösztönözte.[8] Súlyos betegen Istvánffy ugyan elismerte vétkét, de rendkívül hatásos történetírói műve évszázadokra irányt adott a Bocskai-szabadságharc történetének feldolgozására. Pozitív vagy negatív előjelekkel egyaránt.

A romantikus felfogás jegyében a szabadságharcot szinte kizárólag a nemesség és a Habsburg császár és király fegyveres konfliktusának tekintették. Vallásháborúnak a protestánsok és a katolikusok között, a Habsburg-ellenesség – török szövetség zárt kategóriáival ábrázolták, és a 19. század aktuális politikai értékkategóriáit vetítették vissza rá. A következetes forrásfeltárás azonban sok részletben eredményt hozott. Az európai történetírás a pozitivista szemlélet hatására fokozott érdeklődéssel vizsgálta a vallásszabadságért vívott harcokat, a nemzetközi kapcsolatot, a diplomáciatörténetet, s a nemzeti történetet, mint az egyetemes folyamat részét. Hatásuk a magyar történetírásban is nagy hangsúllyal érvényesült. A hitújítást európai közös teljesítménynek tekintő külföldi és magyar történettudományi irányzat hathatósan hozzájárult, hogy amikor 1909-ben Genf városa elhatározta, hogy a reformációt, mint Európa közös szellemi értékét a meghatározó történelmi személyiségek közös emlékművével örökíti meg, Bocskai mellett is döntött. Feledésbe merült

---

7 Nicolai Istvanfi: *Historiarum de Rebus Ungaricis Libri XXXIV*. Köln, 1622. – Juhász László fordításában: *Humanista történetírók*. Válogatás, fordítás, jegyzetelés Kulcsár Péter munkája. Bp., 1977. 485–536.

8 Károlyi Árpád: *Illésházy István hűtlenségi pöre*. Bp. 1883.

azonban, hogy alig két évvel az emlékműről megszületett elhatározás előtt Károlyi Árpád kifejtette, hogy egyetemes és magyar szempontból vizsgálva Bocskai szabadságharca nem vallásháború volt, „a politika geniális művésze" a magyar történelem és az európai fejlődés szempontjából alkotott egyaránt jelentős művet.[9]

Az általános európai folyamatokra figyelő pozitivista történetszemlélet ugyanis a Bocskai-kutatásban is új látószögből hozott eredményeket. Ráth Károly (1830–1869), a történetírók országos közösségét szervező, és a Századok elindításánál is bábáskodó történetíró, II. Rákóczi Ferenc *Emlékiratai* első magyar fordításának kiadója, akinek kezéből a tollat Thaly Kálmán (1839–1909) ütötte ki, elsőként hívta fel a figyelmet akadémiai előadásában a bécsi békéhez vezető bonyolult és egy évig elhúzódó tárgyalásokra.[10] Károlyi Árpád pedig máig alapvető forrásfeltárásának legfőbb eredményeként a bécsi békét korszakos jelentőségű alkotásnak nevezte, hangsúlyozva a megállapodásba foglalt nemzetközi garancia fontosságát, de azt is hozzátéve, hogy a béke egyetemes történeti hátterének feltárásához még hiányoznak a források.[11] A bécsi béke tudatosan megünnepelt háromszázadik évfordulója alkalmat nyújthatott volna a Bocskai szabadságharc nemzetközi összefüggéseinek feltárására is, de a figyelmet 1606 kiemelkedő eseménye Rákóczi és bujdosótársai újratemetése kötötte le. Márki Sándor Kolozsvárott elmondott szép beszéde sem tekintett a határoknál szélesebb körben szét. Ady Endre véleménye pedig visszhangtalan maradt: Bocskai „nagy elődje az igazán európai nagy magyarnak".[12]

A tudománytörténet általános keretein messze túlfutó probléma, és a magyar történeti gondolkozásmód általános sajátosságait érinti, hogy Bocskai, a hitharcos mellett nem rajzolódott ki Bocskai, az európai formátumú államférfi alakja. A két összetartozó kérdéskör, a nemzetközi háttér, a diplomácia és a békekötés nem kapcsolódott össze. Sőt a békekötés jelentősége megnőtt, a

---

9 Károlyi Árpád: Bocskay és a bécsi béke = *Századok*, XLI (1907) 13. (továbbiakban Károlyi 1907.)

10 Ráth Károly: Az alkudozások kezdete Bocskay Istvánnal, az 1605. év nyarán. = *Századok*, I (1867) 317–335. (továbbiakban Ráth 1867.) A Ráth Károly vezette, a Magyar Történelmi Társulat elődjének is tekinthető Dunántúli Történetkedvelők Társasága körében Frankl (Fraknói) Vilmos: A bécsi békekötés. = *Győri történelmi és régészeti füzetek*, IV.

11 *Magyar Országgyűlési Emlékek.* X. 1602–1604. Szerk. Károlyi Árpád. Bp. 1890.; XI. 1605–1606 Szerk. Károlyi Árpád Bp. 1899., továbbá Károlyi Árpád: A bécsi békét megerősítő királyi oklevél meghamisítása = *Akadémiai Értesítő*, 1917.

12 Márki Sándor: Bocskay István. In: Márki Sándor: *Nemzeti ünnepeken.* Történelmi beszédek. Kolozsvár szabad királyi város díszközgyűlésén s egyéb alkalmakkor tartotta Márki Sándor. A kolozsvári Bocskay-szobor javára kiadja Kolozsvár szabad királyi város közönsége Kolozsvár, 1907. − Ady Endre 1906. évi megemlékezésének teljes szövegét idézi: Nagy László: Egy igazán európai nagy magyar lappangó iratai. In: *Iratok Bocskai István és kora történetéhez.* A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója. (A bevezető tanulmányt és az adattárat készítette Nagy László. Sorozatszerkesztő Nyakas Miklós. Debrecen, 2004.) 43. (továbbiakban Iratok)

nemzetközi háttere pedig távolra tolódott, kiesett a vizsgálat látóköréből. Acsády Ignác (1845–1906) például, aki terjedelmesen illesztette be a Bocskai szabadságharcot *A Magyar nemzet története*be, bár kora forrásismereti szintje és a viszonylag gazdag Bocatius irodalom lehetővé tette volna, Bocskai egész Európához címzett kiáltványának fanyar ismertetésén kívül a külföldről nem is beszélt. Viszont Bocskait azért nevezte *nagyformátumú politikus*nak, mert megkötötte a bécsi békét. A békét azonban pusztán a Habsburg-magyar viszony szempontjából minősítette. Bocskait *„államférfiúi szelleme* […] *méginkább megszilárdította azon eredeti véleményében, hogy az összes lehetőségek közt az uralkodócsaláddal való békés megegyezés nyújtja a legtöbb előnyt a magyarságnak. Soha sem volt loyálisabb forradalmár, mint ő; sohasem volt igazoltabb fölkelés, mint az övé, és sohasem ragaszkodott mozgalom* […] *a törvényes megoldáshoz, a békés kiegyezéshez, mint az övé.*" Ezzel a békekötést mintegy az európai kapcsolatoktól független, elszigetelt folyamatként emelte ki.[13]

Szekfű Gyula (1883–1953) a *Magyar történet* (1935) lapjain ugyancsak a nemzetközi háttértől elszakítva hangsúlyozta a bécsi béke megkötésének jelentőségét, mint Bocskai kimagasló történeti tettét. *„A Habsburg Magyarország első nagy realistája… gondolkozása mitsem különbözött Deák Ferenctől: okos kompromisszumokat kötni és ahhoz ragaszkodni… a 'dolgot önmagát' néző bismarcki magyar most kap először, Hunyadi Mátyás óta hatalmat kezébe…"* Dicséri a két nagyhatalom, a Habsburg és a török között egyensúlyozó politikáját és újításait, felismerését, hogy létrehozta az új államalakulatot, az Erdélyi Fejedelemséget. Még akkor is, ha a törökhöz kötötte magát, ha tévedett, hogy Erdélynek *„a magyar nemzetiség fenntartásában, megvédésében oroszlánrészt szánt*", és koncepciója nem más, mint *„lemondás Nagy-Magyarországról, visszavonulás, de ezt senki sem vethette Bocskay szemére, aki akkor az egyedüli alkotó magyar volt"*. Szekfű szépírói stílusával azonban nem tudta áthidalni Bocskai izgató személyiségének számára kiismerhetetlen ellentmondásait. Elfogadta Károlyi Árpád finom megfigyelését: Bocskai sajátosan magyar tanítványa Machiavellinek. Azt is hangsúlyozza, hogy a német és a török szövetség csak szélsőségek voltak, de az önálló magyar politika kérdése nyitva marad. Az olvasóban kétely támad. Vajon a kortársai közül *„fejjel kimagasló*", *„magasabbrendű államférfi*" nem rendelkezett volna külkapcsolatokkal? Mintha Bocskait nem is érdekelte volna a Habsburg és a török birodalmakon kívüli világ. Mintha egyedül Illésházy fejében merült volna fel a lengyel-magyar unió – Szekfű szerint különben illuzórikus – terve. Ebben az európai horizontokat nélkülöző világban a különben Illésházy kezdeményezéseként tárgyalt, és indokoltan nagyjelentőségűnek értékelt bécsi

[13] Acsády Ignác: Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. In: *A Magyar nemzet története.* Szerk. Szilágyi Sándor Bp., 1897. 607.

béke értelmezésére is árnyékot vet, hogy Bocskai fejedelemsége nemzetközi háttérrel Szekfű leírásában sem rendelkezett. Szekfű jól érzékelte a Bocskai-kép hiányosságait. Ezért is biztatta a fiatal Benda Kálmánt a Bocskai biográfia megírására. Először ugyan megrótta, hogy túlértékeli Erdély és részben Bocskai történelmi jelentőségét. Átnézve viszont Benda kéziratát Bocskairól, mint szerkesztő csak néhány kiegészítést kért. Szó nélkül elfogadta a könyv állításait: *„A magyar szabadság volt tehát harcának célja… a legalsó társadalmi rétegekhez fordult … Fölkelése történelmi szükségszerűség volt, ahogy Erdély önállósága is”*.[14]

Ez az első önálló Bocskai-életrajz 1942-ben jelent meg. Amikor a szerző külön fejezetet szentelt a bécsi békének, hangsúlyozta, hogy ebben a fejezetben Szekfű felfogását követi.[15] Lényegében azonban többet is mond. Rendkívül szép leírását a magyarság magárahagyatottságáról és a török-német között őrlődő helyzetéről Zádor Anna különleges írói teljesítményt elismerő kiáltással honorálta. Tudományosan elfogadott tényként élt a köztudatban is, hogy Bocskai külkapcsolatokkal nem rendelkezett, szabadságharcát nemzetközi elszigeteltségben vívta. Hiányát Benda szinte költői szavakkal érzékelteti: ”*legjobb volna, ha valamelyik nagy államot kényszeríthetné a magyarság mellé. De melyiket? A török nem lehet; a román vajdaságok kicsik* […] *Csak a lengyel marad* […] *De ez csak tervezgetés, álmodozás volt.* […] *Nincsen tehát idegen, aki a mi sorsunkba ártaná magát, testvértelenül állunk Európa legveszélyesebb pontján, s a császár ellen biztosítékot is csak magunkban találhatjuk meg.”* A biztosíték pedig az önálló Erdély. A béketárgyalásokat illetően azonban – Károlyi Árpád monumentális forráskiadása alapján, Szekfű álláspontján túlhaladva – Benda több kérdést is megfogalmazott: a szabadságharc táborán belül nagy a véleménykülönbség, a hajdúk lázonganak, a török bujtogat, a protestánsok félnek, a nemesek között többen a Portában bíznának, a császári udvar pedig tárgyalni nem, csak diktálni akar. Bocskai viszont sokat követel, önrendelkezést és szabad vallásgyakorlatot, a császári csapatok kivitelét, nádorválasztást, a korona hazahozatalát és az Erdélyi Fejedelemség elismerését. Végül is józansága, önmérséklete, reálpolitikája segítette át a hosszú és kínos tárgyalásokon. Bocskai kimagasló képességű államférfi *„lemond Nagy-Magyarországról, hogy legalább a Kis-Magyarországot megmenthesse”*. A béke

---

[14] Szekfű Gyula: *Magyar történet* III. köt. Bp., 1935. 374–390. – Benda Kálmán: *Bocskai István.* Bp., 1993. Második kiadás. Főleg: 184 kkl. – Szekfű Gyula: A magyar jellem történetünkben. In: Mi a magyar. Szerk. Szekfű Gyula. Bp., 1939. 158, 534. – Vö. R. Várkonyi Ágnes: Bocskai a közép-európai realista. Bocskai István emlékére a Károli Gáspár Egyetemen 2004. december 6-án rendezett konferencián elhangzott megnyitó előadás bővített változata. Szerk. Szabó Péter. (továbbiakban R. Várkonyi 2004.)

[15] „Bocskai és a bécsi béke megítélésében Szekfű felfogását tettem magamévá, kinek munkájából egyébként is sűrűn idéztem.” Benda Kálmán: Bocskai István. Bp., Századvég, 1993. 209. (továbbiakban Benda 1993.)

kényszerű kompromisszum, de korszakalkotó volt. Végül az 1992-ben megjelent „második kiadás”-ban a fejezet végén olvasható: *a békét a cseh-morva és az osztrák rendekkel is garantáltatták.*[16]

A Bocskai-biográfia 1952-ben újra megjelent, de hamarosan bevonták, s 1955-ben jelent meg újra. A megismételt kiadások ösztönözték a további kutatásokat, és felerősítették a szándékot Bocskai és kora történetében az eddig ismeretlen rétegek feltárására.[17] Új hangsúlyt kapott Bocskai politikájában a protestánsok vallásszabadságának kiharcolása. Szociális perspektívát a szabadságharc katonai története, s a hajdúk származásáról, etnikai összetételéről a régi mítoszokkal szemben Szabó István, Dankó Imre és Rácz István tanulmányai és monográfiái mutatták ki a valóság tényeit. Nagy László forráskiadása alapján új értelmezést kívánt Bocskai török orientációja is.[18]

Bocskai külpolitikájáról, a környező országokhoz és a nyugati hatalmakhoz fűződő kezdeményezésekről azonban az áttörést C. H. Talbot forrásközlése (1969) és Makkai László tanulmánya (1974) hozta meg.[19] Sahin-Tóth Péter az addig ismeretlen francia tájékozódásra és a királyi udvar érdeklődésére hívta fel a figyelmet (1992).[20] Azóta az újabb szakirodalom[21] általában egyértelműen hangsúlyozza a szabadságharc külkapcsolatait. Szakály Ferenc (1942–1999) a szabadságharc török politikáját a korabeli diplomáciára jellemző megtévesztés, célszerűség, több szálon futó érdekérvényesítés szempontjából látta újragondolásra érettnek.[22]

---

16 Benda 1993. 139–180. Idézetek: 146, 179.

17 Benda Kálmán: *Bocskai István függetlenségi harca*. Bp., 1952. Az ötezer példányból kb. háromezer ötszáz kelt el. – Uő: *A Bocskai szabadságharc.* Bp., 1955. Megjelent kétezer példányban. Benda 1993. 184. kkl. – Részletesebben ismertettem Benda leírása alapján: R Várkonyi 2004.

18 Szabó István: *A hajdúság kialakulása.* Debrecen, 1956. – Dankó Imre: A hajdúság eredete. In: *Hajdúk a magyar történelemben*. I. Debrecen, 1969. – Rácz István: *A hajdúk a XVII. században* Debrecen, 1969. – Nagy László újonnan feltárt dokumentumokat adott ki, amelyek szerint a koronát Bocskai kérte, a török-szövetséget is ő kezdeményezte. = *Hadtörténeti Közlemények*, 1956. 3–4 sz. 324–332. Vö: irodalommal. Nagy László: *Egy szablyás magyar úr Genfben.* Hajdúböszörmény, 2000. 201–202. (továbbiakban Nagy 2000.)

19 C. H. Talbot (Ed.) *Elementa ad fontium editiones.* VI. Roma, 1969. – Vö: Makkai László: Bocskai és európai kortársai = *Történelmi Szemle*, XVII. (1974) 4. sz. 485 kkl. – Továbbá Makkai László: Fellebbezés a keresztény világhoz. In: *Magyarország története* III/1. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R.Várkonyi Ágnes. Bp., 1985. 737. kkl.

20 Sahin-Tóth Péter: A francia külpolitika és a Bocskai felkelés. In: *A tudomány szolgálatában.* Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1993. 123 kkl.

21 Nagy László. 2000.; Ifj. Barta János: Európa a 16–17. század fordulóján. In: *„Nincsen nekönk több hazánk ennél…”* Tanulmányok a Bocskai felkelés történetéhez. Szerk. Ifj Barta János, Papp Klára. Bp., 2004, 15–28. (továbbiakban Barta 2004.)

22 Szakály Ferenc*:* Amikor a bárány a farkassal társalgott. In: *Bocskai kíséretében a Rákos mezőn.* Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lala Mehmed nagyvezír találkozásáról 1605. november 11. Budapest, 1988. 42–45. (továbbiakban Bocskai kíséretében)

A nemzetközi háttér: fogalom és értelmezés

Hiánya Bocskai politikájának leírásában a források szegénységén kívül a régi értelmezéséből is következett: csakis a fegyveres segítség, a katonai beavatkozás szempontjából gondoltak rá. Pedig a nemzetközi háttér új szempontú vizsgálatát a szabadságharc történetének szembetűnő ellentmondása is halaszthatatlan feladattá tette.

1606. február elején Illésházyt hintó röpíti Bécs felé, hogy hatvan lovas kíséretében vonuljon be oda, ahonnan három évvel azelőtt éjjel titkon szökött. Aki életét mentve menekült Lengyelországba, most megbecsült tárgyaló félként tér vissza. Ugyanekkor Bocatius talán éppen a Heidelberg környéki biztonságosabb Schwetzingen várkastélyban tárgyal a brandenburgi választófejedelem tanácsosaival. Röviden megfogalmazva: a kérdés úgy szól, hogy miért akkor indult Bocatius követségbe a német fejedelmekhez és más hatalmakhoz, amikor már 1605 májusa óta folynak a tárgyalások a megegyezésről, sőt a korponai országgyűlés már döntött is a béketárgyalásokról, megkötötték a fegyverszünetet és megkezdték a kínos munkát, a feltételek kidolgozását és egyeztetését? Mit akart Bocskai éppen ekkor ezzel a követséggel? Ráadásul az ügynök, bizonyos Anton Schlieff ügyes volt, Rudolf császár pedig nemcsak a követ, hanem minden nála lévő okmány hozzászállítására külön parancsot adott. Ily módon a teljes követségi iratanyag a Habsburg kormányzat asztalára került. Az ilyen esetek alaposan lerontják a tárgyalófél pozícióit, hiszen az ellenfél megszerezte védett információit.[23]

A kérdés mégsem ilyen egyszerű. A humanizmus dialógusaival, a reneszánsz, a könyvnyomtatás, a reformáció új egységesítő áramlatokkal fogta át Európát. Az Universitas Christiana megrendült középkori közösségét az iskolarendszer kiépülése, az új világkép, az anyanyelvi kultúrák térhódítása az identitások új dimenzióiban fogalmazta újra, az oszmán hatalom előretörésének fenyegető árnyékában. A közvélemény és információáramlás új szemléletű kutatásai bizonyítják, hogy a magyarországi események, főleg a török háborúk eseményei, a vallási harcok, a politikai fejlemények fordulatai élénken foglalkoztatták egész Európát. Így a Bocskai-szabadságharc eseményeit a háború kirobbanásától kezdve eltérő kommentárok kísérték végig: s bár a hírpiacot ellepte a hatékony és jól szervezett Habsburg propaganda, a protestáns országok véleménye, s a kiadók üzleti érdeke segítette Bocskai és köre tájékoztató igyekezetét. A diplomáciát, a Habsburg Birodalom magyar szempontú diplomáciáját és az önálló magyar politika külkapcsolatait vizsgáló kutatások eredményei

[23] Anton Schlieff első kémjelentése a császárnak (1606. január) és Rudolf császár parancsa Rottköppel udvari profosz részére, hogy Boccatiust Nordheimből elszállítsa. Bocatius 1985. 131–132, 137–138. – Opera 1992.

egybehangzóak az angol követjelentésekkel. A szabadságharc egyértelműen nemzetközi figyelmet keltett.[24] Mindez Bocskai politikájának szélesebb körű európai jelenlétére figyelmeztet.

A nemzetközi történetírásban azonban a régi nagy hagyomány él tovább; Bocskai szabadságharca mint vallásháború, vagy a Habsburg birodalom ellen kirobbant felkelés kap több-kevesebb figyelmet. Bocskai mint önálló, összeköttetéseket kezdeményező, a garanciális békét kiharcoló államalakulatot létrehozó, Lengyelország, Velence, a német fejedelemségek és Franciaország válaszait kiváltó államférfi azonban egyáltalán nem jelenik meg az európai értékrendet, az európai diplomáciát új szempontok alapján vizsgáló külföldi művekben.[25] De vajon nem túlzott Károlyi Árpád, s az általa vágott úton mintegy évszázad után tovább haladó történetírók nézete? Nem illúzió Bocskainak az európai politikában is jelentőséget tulajdonítanunk? A Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség európai jelenlétét számon kérő igényünk jogosságáról csak a nemzetközi hátteret vizsgálva dönthetünk a maga realitásában.

Bocskai hosszú politikai tapasztalatok birtokában döntött 1603-ban. Személyes indítékai közismertek: megtámadták, felelősséget érzett a protestánsokért, morális megfontolással vállalta, hogy háborút indít a háborúban. A veszélyeztetett társadalmi csoportok átütő erővel vitték erre az útra. Mindemellett nemzetközi tájékozottsága, józan számvetése, intellektuális mérlegelése döntő volt. Bécsben és Prágában töltött ifjúsága, majd az erdélyi állam élén vitt kormányzati munkája, a török elleni koalíció és háború, s a hradzsini „barátságos” fogsággal végződő diplomáciai útjai közös felismeréssel szolgáltak. Eleve nem zárkózhatott az ország szűk határai közé. Rudolf udvara, úgy is, mint a tudományok, művészetek és információk közép-európai központja, nagy rálátást biztosított a nemzetközi viszonyokra, a változó világra.

---

24 Karl Vocelka: *Die politische Propaganda Kaiser Rudolf II.* Wien, 1981. – G. Etényi Nóra: Magyar végvári katonák a tizenötéves háború nürnbergi újsághíreiben. In: *Magyarország védelme Európa védelme.* Szerk. Petercsák Tivadar–Berecz Mátyás. Eger, 2006. 277–289. − Bene Sándor: *Theatrum politicum.* Bp. 1999. 324. − Nyakas Miklós: *Az „ismeretlen” szerencsi kiáltvány.* Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója. VII. Debrecen, 2006. − Makkai László hívta fel a figyelmet a Querelae angol és francia fordítására: Declaration of the Lordes and States of the Realme of Hungarie (London, 1605.) Ebből fordították: Declaration des Seigneurs et Etats du Royaume de Hongrie contenant les raisons qui les ont meou à s’opposer par armes aux violences et opressions faites aux habitans du dit Pays par les gens de l’Empereur. Vö: Makkai 1974. 487. 17. jegyzet

25 Jean-Baptise Duroselle diplomáciatörténész Európa jövőjét Európa múltbeli értékeire felépíthető híres művében – amelyet több nyelvre lefordítottak –, a vallási tolerancia alapvető európai érték, Magyarországról azonban nem tud: *Európa népeinek története.* Németből fordította: Adamik Lajos és Zalán Péter. Bp. 1990. – Lucien Bély: *Les relations internationales en Europe.* 1992.

Alapos megfontolás alapján dönthetett abban is, hogy a béketárgyalások kritikus szakaszában küld követet Európa nyugati hatalmaihoz.

Az új évszázad egész Európát fegyverben találta. A háborúk azonban országos értelemben helyi jellegűek, viszont a vallási és a hatalmi harcok véres teátrumában az újkori Európa készült, a korszerű, abszolutista, monarchikus, vagy konföderált állam, állandó hadseregével, nemzeti jelszavakkal kísért kereskedelmi érdekeivel, nyugalmat teremtő érdekérvényesítő és érdekegyesítő kísérleteivel.[26] Az átalakulás folyamatát Európa általános válsága váltotta ki, ösztönözte és kísérte a megoldásokat. A gazdasági, hatalmi, világnézeti válság megrázta a nyugati országokat, mélyen áthatotta a Habsburg Birodalmat és nem hagyta érintetlenül az oszmán világot sem.

A Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség pedig, bizonyos szempontból a válság epicentrumába került. Bár a magyarországi válság sok vonatkozásban hordozta a három hatalom alá került Magyarország sajátos helyzetének, az elhúzódó gyilkos háborúnak tehertételeit, az ország az általános európai krízis lecsapódásait is megszenvedte. Tények garmadája bizonyítja, hogy bár területének egyharmadát megszállta a török és az egész térség az oszmán hatalmi szférába került, Magyarország nem szakadt ki a keresztény Európából, sőt befogadta megújulási hullámait. Múltját sem felejtette, tudatvilágában nem szakadt el a középkori Magyarországtól. Következésképpen nem kerülték el az egész kontinensre jellemző válság és a megújulás hullámai sem. Kétségtelen viszont, hogy Magyarország sajátos helyzete miatt különösen súlyos krízist élt át, és hevesen igényelte a megújulást. A tizenöt éves háború ország-pusztító hatását megterhelte az Oszmán Birodalom belső hatalmi váltása is, és betetőzték a Habsburg birodalmi döntést hozó, katonai, hivatali és nagy vagyonokat felhalmozó elitnek a piacokért, a jövedelmek újra elosztásáért vívott érdekharcai. A Habsburg Birodalom elmélyülő dinasztikus válsággal is küzdött és az összeomlás határeseteit élte át. Rudolf császár, a különleges művészi érzékkel, szenvedélyes tudományos érdeklődéssel megáldott uralkodó súlyos beteg, kortársi vélemények szerint őrült, bár lehet, hogy csak azért zárkózik hetekre lakosztályába, mert unja a követeket, a pénzüket követelő hadseregszállítókat és gyűlöli a politika labirintusait. Rezidenciájában festői és szobrászai kiváló alkotásai, ő a császár, a törököt legyőző világhírű hős tekint vissza rá. Csakhogy a török nincs legyőzve!

Mátyás főherceg, a császár öccse átlátja a válságot, de nincs megfelelő ereje, hogy a dinasztia krízisét megoldja. Az udvari hitelező, a Castelli és a Werthemann bankház összeomlott. Az üres kincstárt sem a magyarországi rézkereskedelmet bérlő nyugati tőkés, Lazarus Henkel kölcsöne nem töltötte fel, sem gróf Illésházy István és mások törvénytelen, koncepciós perekkel elkobzott

[26] Újabb áttekintés: Barta 2004. 15–28.

vagyona nem segítette. A török elleni háború kilátástalan, folytatására hiányzott a pénz és VIII. Kelemen pápa minden igyekezete is meddő maradt.[27] Rudolf császár pedig protestáns tanácsosait katolikusokra cserélte, s a protestánsokat sújtó rendeletei nemcsak Magyarországon, hanem Sziléziában, Morvaországban, az osztrák örökös tartományokban is végletekig élezték a vallási ellentéteket. A térség országai, mindenekelőtt Csehország veszélyeztetett helyzetbe kerültek, Lengyelország a király és a rendek végletes harcába sodródott, kitéve a svéd és orosz beavatkozásnak. A Királyi Magyarországon és Erdélyben az állóháború elvitte a lakosság minden tartalékát, a birodalom monopóliumait élvező hitelezők és az áruértékesítést magához ragadó katonai és hivatali elit az ellenük keményen harcoló magyarországi kereskedő polgárokat, nemeseket, mezővárosi cíviseket kiszorította piacairól. A magyarországi helyzet visszahatott a nyugati kereskedelemre, Velence húsellátási zavaraiban tapasztalta meg a háborút és I. Jakab angol király főkincstárnoka, a Duna tájon különösen jó piacra talált yorkshire-i karasia posztó forgalmazója, Lionel Cranfield is aggodalommal kísérte a válságot.[28] A nemesi-rendi társadalom érdekérvényesítő képessége önmagában gyenge volt, merevségei, belső ellentétei miatt is alkalmatlannak bizonyult az átalakulás véghezvitelére.[29] Ugyanakkor érvényesült az európai változást, megújulást hordozó számos tényező is. Új kereskedő, vállalkozó réteg tűnt fel a nemesi, főnemesi rendben, a polgárság körében és a mezővárosokban. Tipikus személyiségei Illésházy István, Pálffy Miklós, Thököly Sebestyén és fia, István, Batthyány Boldizsár és fia, Ferenc és mások, akik vállalkozó szellemben, műveltségben egy új elit készségeit testesítették meg. A politikában a protestáns nemesség és polgárság külföldi egyetemeken végzett értelmisége új hangon szólalt meg, s a műveltség, a propaganda, a tájékozottság csak felerősítette az igényt, hogy rendezzék, átrendezzék az ország kaotikus viszonyait. A századforduló Magyarországán ismerték a válság feloldására kínált államelméleteket, Bodin, Justus Lipsius majd Grotius munkáit. Tudtak a Habsburg kormányzathoz benyújtott pénzügyi, katonaszervezési modernizációs, de a birodalmi érdeket szolgáló javaslatokról. A törvényesen megválasztott király letért a törvényesség útjáról; a magyar alkotmány, a kálvini ellenállási tan és az új államelméletek egyaránt jogot adtak az ellenállásra. Mintegy igazolták a felkelés törvényességét. Bocskai és munkatársai a hatalom katonai megszállása

---

27 Tusor Péter: *A barokk pápaság*. Bp., 2004. 31–32. – Miközben Rudolf kisebb területről megközelítette a lehető legmagasabb jövedelmet. Vö: Kenyeres István: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai = *Történelmi Szemle*, 2003. 1–2. 90.

28 Makkai 1974.

29 A magyarországi válság összefoglalása: Zimányi Vera: *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*. Bp., 1976. – Újabban: Sahin-Tóth Péter: A velencei magyar marhaexport válsága a 16–17. század fordulóján egy francia forrás tükrében. = *Fons* IX. (2002) 1–3. Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. 75–106.

alatt lévő ország szabadságát kellett, hogy kivívják. Sikerre csak külföldi segítséggel számíthattak. De ahogy a nemzetközi közeget sem csupán fegyveres konfliktusok sorozata jellemezte, hanem mentális érdekazonosságok és érdekellentétek bonyolult szövedéke alkotta, a szabadságharcot sem katonai beavatkozás, hanem a közös érdekek felismerése, a szolidaritás demonstrációja, a diplomáciai lépések segítették. A protestáns országok hittestvéreiknek tekintették Bocskai híveit. Rudolf császár jól szervezett propagandája viszont rágalmaival, a török-szövetség, az eretnekség, Európa pogány megszállását tervező rémképeivel félő, hogy kirekeszti a szabadságáért fegyvert fogó Magyarországot és Erdélyt a keresztény közösségből. Főleg pedig fegyveres segítségre biztatja a német fejedelemségeket, Spanyolországot és más országokat a szabadságharc leverésére.

Ebben a nemzetközi közegben kellett érvényesítenie Bocskainak és körének az ország érdekeit. A szabadságharcnak tehát azon túl, hogy az ország önrendelkezését kívánta biztosítani Rudolf császár és katonai uralmával szemben, fel kellett oldania a belső válságot és biztosítania a Királyság és a Fejedelemség fejlődőképességét. Következésként alapkérdés, hogy az udvarába gyűlt írástudóival miként tudta megszólítani Bocskai Európát? Kiket szólított meg és hogyan érvényesítette az ország sajátos érdekeit.

Bocskai 1604 késő őszén, amint bevonult Kassára, azonnal fel kívánta venni a kapcsolatokat a szomszédos és a távolabbi országokkal. Kiáltványt küldött a cseh, a morva és az ausztriai rendeknek és tájékoztatta a német fejedelmeket.[30] Kiáltványa, a *Querelae excusationes cum protestatione regni Hungariae* az egész keresztény világhoz szólt: „*toto orbe Christiano*”.[31] A londoni Public Record Office–ban őrzött, és csak 1969 óta ismeretes, kiáltvány a „*Magyarországgal szomszédos keresztényeket*” szólította meg. Hangsúlyozta, hogy Magyarország évszázadokon át megvédte szomszédait a török terjeszkedéssel szemben, most Rudolf császár a török háború örve alatt „*tervbe vette, hogy Magyarországot tartománnyá teszi, az Ausztriai Háznak rendeli alá*”.[32]

Ezekből az első, csak hiányosan ismertetett tájékoztatásokból kiderült, hogy Bocskai célja nem a fegyver erejével, a háború kiterjesztésével, hanem a békekötés útján kívánja elérni céljait. Talán Bocskai volt az első magyar politikus, aki felismerte, amit korunk demográfiai vizsgálatai messzemenően igazoltak: a tizenöt éves háború jóvátehetetlen bevágást okozott a magyar népesség életfáján: Bocskai így fogalmazta meg vállalkozása egyik okát „*Nem nézvén… szegény nemzetünknek számtalan vérontás miatt ennyire való*

---

30 Benda Kálmán: *A Bocskai szabadságharc*. Bp., 1955. 36.
31 MOE XI. 168–184
32 Makkai 1974. 489–492.

elfogyását”.[33] A szabadságharc céljait megfogalmazó jelszavak jól ismertek: önvédelem, az ország szabadsága, tartalmában az alkotmány biztosítása, a törvényesség, a vallásgyakorlás szabadsága, önrendelkezés, nyugalmas háborítatlan élet. Emellett a jövő biztosítása: *„édes hazánk régi szabadsága, sok időre való boldog megmaradása” „az szép haza”* ne csak *„megcsendesüljék”*, hanem *„épüljön is”*. Kardját addig le nem teszi – írta Bocskai – *„míg az magyar nemzetséget örökösen való boldog állapotra nem juttatja”*.[34] Olyan új fogalmakat használ, mint a „közérdek”, a „közügy”, a „közönséges jó”, s a korszerű értelemben vett természetjog, a lex naturae.[35] Az adott helyzetben mindez a válság feloldását követeli meg. Hosszú háborút az ország már nem tudna elviselni. De tárgyalásra sem méltatja Rudolf császár ajánlatát, hogy orvosolja magánsérelmeit, ha visszatér hűségére. Többször is hivatkozott a császári udvarokban szerzett tapasztalataira: *„köztük nőttem, nevekedtem fel”*, valójában csak országos szinten megkötött békeszerződéssel látta biztosíthatónak az ország jövőjét.[36]

A gyors katonai sikerek csúcsán, a hatalmát Erdély fejedelme, majd az 1605. április 20-án megnyíló szerencsi országgyűlésen Magyarország fejedelme címmel legalizáló Bocskai, Mátyás főherceggel egy időben biztosok útján megkezdte a béketárgyalásokat. Álláspontját Mária főhercegasszonynak 1605. november 26-án keltezett levelében tömören összefoglalja: *„nem minden lelki gyötrelem nélkül nézem nap mint nap, hogy meddig húzódik el ez az országokat pusztító végzetes háborús tűzvész; mert semmit sem kívánok jobban, mint azt, hogy tisztes és jó feltételekkel, a keresztény világ hasznára mielőbb fejeződjék be és csillapodjék le, s a kívánt eredménnyel érjen véget”*. A megegyezés *„az egész keresztény világ számára üdvös”* lesz.[37] Rudolf császár azonban eleinte *„szóba sem áll”* Bocskaival, a béke-biztosok megbízólevelét elvette, *„hallani sem akar a lázadókkal való alkudozásról”*. Békét pedig csak úgy lehet kötni, hogy a török háborút is lezárják. Viszont Rudolf császár hol a perzsákkal összefogva tervez elsöprő támadást, hol pedig híre megy, hogy Ali budai pasa útján a szultánnal a magyarok és Bocskai kizárásával tárgyalnának.[38]

A kiélezett helyzet egyértelműen indokolja, hogy 1605 végén – 1606 elején miért indult egyszerre három követ, három irányba: Lengyelországba Kátay

---

33 A Mohács után még növekvő népességszámról: Dávid Géza: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Bp., 1982.

34 Bocskai István: *Levelek*. Válogatta a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Benda Kálmán. Európa Könyvkiadó – Kriterion Könyvkiadó, 1992. (továbbiakban Levelek) 136, 139.

35 Levelek 136–137, 142.

36 Levelek 135.

37 Levelek 181–182.

38 Bocskai a törökkel kötendő béke ügyében kiküldött császári biztosoknak. Korpona, 1605. november 26. Levelek 179.

Mihály kancellár, Konstantinápolyba Czobor Mihály, a nyugati hatalmakhoz pedig Bocatius. A követség másik tagja, Rimay János tapasztalt diplomata és híres költő, Bocskai mellett a titkári teendőket látta el. Meltzer János pedig Sáros vármegye főszolgabírája volt. Még feltárásra vár, hogy végül is miért maradtak el? Amíg az előző diplomáciai utakat nyilvánosságra hozták, a nyugatra induló különleges jelentőségére jellemző, hogy a legteljesebb titokban készítették elő.

Vajon Bocskai miért éppen Bocatiust választotta ki és a kassai főbíró miért vállalta ezt a veszélyes, bonyolult feladatot?

Diskurzus a nemzetközi garanciáról

Bocatius ekkor harminchét éves, két gyermek atyja. A kassai városbíró életrajza ma már részleteiben ismerten áll előttünk, itt csak a követséggel kapcsolatos néhány mozzanatot említhetjük. Tekintélyes, főúri körökben is megbecsült személyiségének külön súlyt adott a város, Kassa. Felső-Magyarország fővárosa, a városszövetség központja, a térség legnépesebb települése, gazdag polgáraival, információs hálózatával jelentős társadalmi és politikai erőt testesített meg.[39] Az irodalomtörténeti kutatásokból kiváló humanista költőnek ismert Bocatius elméletileg képzett, prózaírónak is kiváló. Letartóztatása alkalmával elkobzott könyvei, többek között Cicero, Catullus, Propertius, Tibullus mellett Justus Lipsius, Grotius nemcsak műveltségét, hanem államelméleti tájékozottságát is tanúsítják.[40] Jó hírcsatornákkal rendelkezett, részt vett a pozsonyi országgyűlésen és a város ügyében járt Bécsben és Prágában. Átélte a templom ismert körülmények között történt elvételét, feltehetően már a támadás kirobbanása előtt voltak kapcsolatai a hajdúkkal és Bocskai bizalmasa sem lehetett korábbi ismeretség nélkül. Kassa kapuját az ő parancsára nyitották meg a fejedelem előtt, s mint a Bocskai köré gyűlt értelmiségi csoport kiemelkedő tagja részt vett a szerencsi és a korponai országgyűlésen.

Tudta, veszélyes útra vállalkozik. Figyelmeztették. Horatius, a korban sokat ismételt, jól ismert szavaival felelt: „édes és dicső dolog a hazáért meghalni”. Valójában szorongva indult el. De a korra jellemző iszonyatos kínzásokra, s a

---

[39] Újváry Zsuzsanna: Kassa polgárságának etnikai és politikai változásai a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig. In: *A magyar politikai átalakulás kérdései.* Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára. Szerk: Dénes Iván Zoltán, Gergely András, Pajkossy Gábor. Bp., 1984. 12–14.; H. Németh István: *Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon.* Bp., 2004. 111–114. – Jozef Duchoň: Kassa a Bocskai felkelés küszöbén.; Papp Klára: Bocskai kassai fejedelmi udvara. Mindkét tanulmány In. *„..Nincsen nekönk több hazánk ennél…”* Tanulmányok a Bocskai felkelés történetéhez. Szerk. Ifj Barta János, Papp Klára. Bp., 2004. 105–120, 121–144.

[40] Inventaria. Opera 1992. 467–479.

hatalom előszeretettel alkalmazott pszichikai gyötrelmeire nem gondolt.[41] A lényegről azonban Bocatius az *Olympias carcerariaban* Bocskaival történt beszélgetését felidézve tájékoztat. Bocskai kijelentette: Kassát inkább a töröknek engedi, mint a római császárnak. Bocatius megrendülve válaszolt: *„Nem úgy van az, Fenség… neked ezzel az országgal kell törődnöd, valamint a keresztény világgal”*. Bocskai kifejtette: eddig Prágában becsapták, kijátszották, az egyezményeket nem tartották be. Ez fegyverezte le Bocatiust.[42]

Valójában Bocskai választása nemcsak nyelvtudása, származása révén, a fejedelemségek körében való ismeretsége miatt esett Bocatiusra, hanem mert azt tapasztalta, hogy kassai humanista bíró megértette szándékait, és képzettségével, tollával magas művészi szinten képes volt azt kifejezni is. Ezt bizonyította a korona adási jelenet leírásával is.

Magát a történetet, hogy Bocskai mint hatalmi jelvényt visszautasította a koronát, egyedül Bocatius írta le, és a fejedelem hangsúlyos szavait a jelenlévők közül senki más sem említette meg.[43] Maga a jelenet – amint említettük – Istvánffy óta beépült a magyar történeti tudatba, értelmezése körül az utóbbi időben merültek fel kételyek.[44] Legutóbb Cornelius Teszelszky vizsgálta meg Bocatius leírását.[45] Kimutatta, hogy Bocatius a Szerencsi Kiáltvány politikai üzenetét dolgozta át és adta Lala Mehmed szájába az eredetileg Európához intézett sérelmeket. A nagyvezír beszéde eltért a török szokásoktól, *„valószínűleg a képzelet szüleménye”* és a Szerencsi Kiáltvány szerkezetét és érveit követte. Rudolf nem tartotta meg a törvényt és ezért jogos a magyar

---

41 A vallatóbiztosok jelentéséből: „ezen a napon háromszor felcsigáztuk a harmadik alkalommal hónaljában gyertyát égettünk […] további kínvallatást rendeltünk el. Hatszor felcsigáztuk különbözőképpen, mégpedig először égetés nélkül, a többi ötször ismét gyertya égetésével […] elég sokáig égettük, körülbelül három egész órán át.” Heinrich von Pissnitz császári tanácsos úrnak, a cseh királyság alkancellárjának és Andreas Pico doctornak, őfelsége birodalmi udvari tanácsosának jelentése arról hogyan vallatták Kassa letartóztatott árulóját, Bocatius János magistert. Mollay Károly fordítása. In. Bocatius 1985. 178–179. – Vallatása alkalmával a Bocskait bíráló részletek miatt ért bírálatokat ezért utasítja el meggyőzően a követségi iratokat is kiadó Csonka Ferenc, hangsúlyozva, hogy Bocatius mindvégig kitartott Bocskai mellett és élete utolsó éveiben Bethlen Gábor historikusa lett. Csonka Ferenc. Utószó. 212. In. Bocatius 1985.

42 Bocatius 1985. 22.

43 Cornelius Teszelszky: A Bocskai-korona mitosza. A koronázás körülményeinek leírása a fikció és a valóság tükrében. In: *Magyarország védelmében Európa védelmében*. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás. Eger, 2006. Studia Agriensia, 24. 239–245.

44 „Bocskai óriási baklövést követett el, amikor nemcsak erdélyi fejedelemként kért, …[…] hanem Magyarország választott fejedelmeként is megerősítést és hatalmi jelvényeket a Portától… A Porta urai szerencsére nem ismerték fel a koronaküldésben rejlő politikai lehetőségeket…elfeledkeztek azon alapelvükről hogy Erdély és a királyi Magyarország nem egyesülhet egy fő alatt…Bocskai nem tudhatta a Porta nem ébredt e rá saját hibájára… elhatározta, visszavonul …” stb. Szakály 1988. 43–45.

45 Teszelszky 2006. 239–245.

rendek felkelése. A törökök soha nem tagadták meg az ígéretet, vagy megállapodást, Rudolf viszont megszegte koronázási esküjét, hogy a törvényeket megtartja. Bocskai felkelése tehát jogos és a fejedelem a korona visszautasításával is kifejezte, hogy tiszteli a törvényeket; Magyarországnak van koronás királya, akit a törvények szerint választottak meg. Bocskai tette eszerint „*ügyes politikai-stratégiai lépés, mellyel Bocskai Bocatius pennájának segítségével*" nyilvánosságra hozta a királyság törvényes voltáról alkotott véleményét.[46]

A rákosi mezőn a török-magyar találkozás 1605. november 11-én zajlott le, közvetlenül a korponai országgyűlés előtt. Bocskai a rákosi mezőre tartva maga döntött úgy, hogy Bocatius a kíséretében legyen. Közölte vele, hogy ami itt történik, azt Bécsben és Prágában hamarosan megtudják: közvetett módon az események megörökítésére is felszólította.[47] Bocatius a humanista írók elvei szerint járt el, szabadon élhetett a fiktív beszéddel. Jellemző a nagyvezír beszéde és Bocatiust a követség vállalására rábeszélő Bocskai szavai között a hasonlatosság. Lala Mehmed kijelentette: „*A németeknek és királyuknak gyakori szokása az, hogy ünnepélyesen megígérnek valamit, de nem teljesítik, hogy hamisan esküsznek, csalnak, félrevezetnek*".[48] A tanácsosát a követség elvállalására ösztönző Bocskaival a következőt mondatja Bocatius: „*Engem már annyiszor becsaptak Prágában, annyiszor adták már szavukat a császári tanácsosok, annyiszor kijátszották már a császári hitleveleket és szerződéseket, hogy egyáltalán nem lennék biztos, ha köztem és köztük, valamilyen megegyezés jönne létre, azt be is tartanák*". Erre Bocatius: „*most már készen voltam menni, futni, repülni akár tűzön vízen keresztül is*". A szövegrész kulcsszavai: az ünnepélyes ígéretek, az egyezmények, a megegyezés. A követség célja a súlyos bizonytalanságokkal terhelt béketárgyalásokat átlendíteni a holtponton, s érvényesíteni a korponai országgyűlésen kifejtett elvet, megszerezni a külföldi hatalmak támogatását, hogy a békét nemzetközi garanciával kössék meg. Bocatius őszintén és meggyőződéssel Bocskai békekoncepcióját tette magáévá.[49]

A béke nemzetközi háttere

A békekötés követelményéről és módjáról a rákosi találkozó után alig két hétre 1605. november 27-én megnyíló korponai országgyűlés döntött. Az országgyűlés vitáit mellőzve csupán annyit hangsúlyozhatunk, hogy a békeidő belső és külső biztonságát gondosan készítették elő. Bocskai kidolgozta a hajdúk

---

46 Teszelszky 2006. 244–245.

47 Bocatius császári vallatóinak azt hangsúlyozta, hogy nem mint tanácsadó, hanem mint az események hallgatója és szemlélője vett részt a Rákos mezőn a találkozón. Opera 1992. 231.

48 Bocskai kíséretében. 80–81. – Idézi Teszelszky 2006. 244.

49 Vö: Confessiones I. /Ultimo mense Augusto 1606/ Opera 1992. 231.

letelepítésének tervét megteremtve ezzel a Királyság és a Fejedelemség határán a békeidőben állandó és könnyen mozgósítható katonai bázist. Megállapodást kötött a havasalföldei és a moldvai vajdákkal.[50]

Bocskai alapelvét, a biztosítékkal, assecuratioval, graranciával megkötendő béke elvét, törekvéseit leginkább megértő és segítő protestáns művelt nemesek, és gazdag kereskedők reformokra, toleranciára nyitottabb csoportja támogatta. Végül az országgyűlés elfogadta s követelményként fogalmazta meg, hogy a békét *„a német birodalom, a lengyel király, Csehország és az örökös tartományok”*, Morvaország és Szilézia, továbbá Lausitz garantálja. Hasonló módon vélekedett ecsedi Báthory István országbíró is, akinek véleményét Bocskai írásban még korábban kérte. A Mátyás főherceg vezette birodalmi megbízottakkal kezdett tárgyalásról: az országot a jó békével tarthatják meg és restaurálhatják, s ami a fő, biztosíték, garancia szükséges, hogy a megállapodást tiszteletben tartják. Ezzel nemcsak az országnak, hanem az egész *„keresztínységnek is szolgálunk*”.[51] A Mátyás főherceg megbízásából az országgyűlésen részt vett biztosok közreműködésével kidolgozott tervezet még hiányos, több pontja homályos, és *„a békepontok végleges megszövegezésére Bécsbe érkezett Illésházy”* áthidalhatatlannak látszó elutasítással szembesült.[52]

Bocatius legfőbb feladata, hogy a békekötéshez és a garanciához nyerjen támogatást. Utasítása szerint a Német-római Császárság *„három legkeresztyényibb fejedelmét”*, három protestáns fejedelmet, IV. Frigyes pfalzi, II. Keresztély szász és Joakim Frigyes brandenburgi választófejedelmeket kell felkeresnie, s átadnia Bocskai leveleit. Bocatius több röpirat, propagandaanyag, metszet és egyéb irromány mellett a *Querela Hungariae* című kiáltványt németül és francia fordításban vitte magával. Vagyis, amint más adatok is bizonyítják, a követség további célja felvenni a franciákkal is a kapcsolatot és tárgyalnia kellett a holland megbízottal is.

A követség feladata világos. Nincs szó katonai segítségről. Bocskai mielőbb le akarta zárni a háborút. Az idevezető út azonban egy sereg részfeladat megoldását követelte. Emellett, ami minden korabeli diplomáciára jellemző, Bocatiusnak informális feladatokat is el kellett látnia és számolnia kellett alternatív megoldásokkal, váratlan fejleményekkel is.

Meg kell cáfolniuk a Habsburg propaganda vádjait, hogy török bérencek, ariánusok, önző lázadók lennének. Ellenkezőleg méltó és egyenjogú tagjai a keresztény világnak. Bocatiusnak tájékoztatnia kell a fejedelmeket a szabadságharc valóságos indítékairól és a törvényességet visszaállító céljáról. Ismertesse meg a fejedelmeket és segítségükkel más országokat az igazsággal: a

---

50 Illésházynak, Medgyes, 1605. szeptember 4.: „Radul is, a havaselvi vajda, minden boérival együtt akar velünk élni, halni.” Levelek 172.

51 Ecsedi Báthory István országbíró véleménye, Ecsed, 1605, július 12. In. Iratok 185.; Bocskai véleménye. 1606 nov. 26.

52 Ráth 1867. 318. – Benda 1993. 169 kkl. – *Békeszerződés tervezet*. Iratok 192–204.

magyarok önvédelemből, a vallás szabadságáért és a magyar alkotmány megmentéséért fogtak fegyvert. A császár zsarnoki uralma kényszeríttette őket, hogy fegyvert fogjanak, mert – miként a Querelae-ban írták – védekezni *„a természetjog szerint még az oktalan állatnak is szabad a veszélyben”*.[53] Meg kell értetnie, hogy a török szövetségre Rudolf császár kényszerítette őket. Az oszmánok világuralomra törnek, ha elfoglalják Magyarországot, sem Ausztria, sem Morvaország, Lengyelország, Csehország nem lesz többé biztonságban.

A békéhez vezető úton a legveszélyesebb akadályt ugyancsak a követnek kell elhárítania. Rudolf császár a német fejedelmektől pénzt és katonai támogatást kért, hogy leverje, amint mondta, „a veszedelmes lázadást”. A megegyezési tárgyalások során kiéleződve az ellentétek. Mátyás főherceg a korponai béke-föltételek elfogadhatatlansága és a katolikus klérust sújtó hátrányok miatt 1606. május 6-án a prágai spanyol követet kérte, hogy vegye rá királyát, adjon segítséget „az egész kereszténység megvédésére” és a „lázongások”, „zavargások” lecsillapítására.[54] Érje el a követ, hogy a fejedelmek se adjanak Rudolf császárnak katonai támogatást a magyarok ellen.

Legfőbbképpen pedig meg kell nyerni a fejedelmeket, hogy segítsék a magyarországi protestánsok vallásszabadságát és a magyar alkotmány sértetlenségét biztosító békekötést, vállaljanak garanciát a megállapodásban, mert csak ily módon biztosíthatják a béke állandóságát.

Bocatiusnak kevés ideje jutott, hogy feladatait végrehajtsa. Útja mégsem maradt sikertelen. Tárgyalt a braunschweigi választófejedelemmel. Megalapozta IV. Frigyes pfalzi választófejedelemmel a hosszú jövő elé néző összeköttetést. Megnyerte Móric hesseni tartománygrófot. Feltehető, hogy az ő révén jutott el a *Querelae Regni Hungariae* francia fordítása Párizsba.[55] IV. Henrik francia királyt lekötötte ugyan a spanyol-francia ellentét, de a német fejedelmekkel kívánt megbízható szövetségrendszert kialakítani, s ez nemcsak az érdeklődését ébresztette fel a magyar szabadságharc iránt, hanem elismerve a magyarok jogos igényeit, felmerült a célratörőbb Habsburg-dinasztia elleni keleti politika terve is.[56] A francia király ellenezte a protestáns unió tervét. Viszont a hugenotta Henri de la Tour, a felesége révén birodalmi fejedelem, a híres hadvezér, Turenne nagyapja, messzemenően támogatta az uniót.

Különös figyelmet érdemel, hogy a Majnán túli városban, Hanauban Bocatiust három napig Pieter Brederode, Móric orániai herceg, Németalföld kormányzójának követe látta vendégül.[57] Az ígéretes diplomáciai út azonban megszakadt. Magyarország és Erdély fejedelmének követét, a béketárgyalások

---

53 MOE XI. 169–184. – Magyar fordítás: Benda 1955. 101.
54 MOE XII. 425–426.
55 Sahin-Tóth 1993. 123–124., 128. – Makkai 1974.
56 Sahin-Tóth 1993. 128–129.
57 Bocatius 1985. 38. – Opera 1992.

ellenére a nemzetközi jog sérelmével Northeimben, a braunschweigi fejedelem területén, császári elfogató paranccsal letartóztatták.

A követség azonban más dimenziókban hatékony maradt. A Rudolf császár által lefoglaltatott teljes iratanyagot gondosan áttekintették az illetékesek. A vallatók kérdései szerint a hatalom mindenről tudni akart, Bocatius személyes múltjáról, a nála talált levelek, iratok, könyvek szerzőiről, Kassa feladásának körülményeiről és arról is, miért ment Bocskaival a török táborba. Leginkább azonban tárgyalásairól faggatták, mit végzett a választófejedelmekkel és mióta vannak kapcsolatban.[58] Ez közvetett módon segítette Bocskai szándékát, mert a császári hatalom csak a külkapcsolatok tényét tudta megállapítani, érdemi súlyát nem. Sajnos a prágai döntést előkészítő tárgyalások iratait nem ismerjük. Addig is, amíg ezek felszínre kerülnek, Bocatius lefoglalt követi irattárának hatékonyságával számolhatunk.

Bocskai békekötési szándékát segítette a különböző országokban eltérő mértékű, de kétségtelenül érvényesülő rokonszenv is. Igaz, Bocskai propagandájának hatékonyságáról keveset tudunk. Elgondolkoztató viszont, ami Szamosközy István történeti művéhez végzett anyaggyűjtésében olvasható: *„…mind Austriaban, es mind Morvaban es Cheh orszagban…maid inkáb ohaÿtiak az Bocskaÿ iöwetwlét”*, csak ne bántsák őket és hagyják meg hitükben.[59] A német fejedelemségek körében valóságos mozgalom alakult ki, hogy ők közvetítsék és garantálják a békét. Bocskai Jan Zamoyskinak, Lengyelország főkancellárjának 1605. január 19-én írt levelében a kettős veszedelem, a két nagyhatalom közé került országok közös érdekét hangsúlyozza: A Habsburg Birodalom *„a török háború tetszetős ürügyén a mi leigázásunk után Lengyelországot is a Mars-fórumra akarja vonszolni”*. Kassát ő azért foglalta el, nehogy a törökök vagy a tatárok prédája legyen: *”Úgy vélem, hogy ezzel az egész keresztyénységnek s a lengyel respublikának nem csekély szolgálatot tettem*”.[60] Nemcsak a török fenyegeti Lengyelországot, hanem Rudolf császár is, mert amit a török ellen kellene fordítania, azt ellenetek lengyelek és Németország szíve ellen fogja felhasználni.

Jelenlegi forrásismeretünk alapján nehéz megállapítani, hogy milyen része lehetett a sikerben Bocskai propagandájának és diplomáciai iratainak. Prágában az elkobzott iratok és Bocatius vallomásai alapján egyértelműen számolhattak azzal, hogy az elégedetlenség a szomszéd tartományokban is felkelést robbant ki. A békétől pedig a válság legalább részleges megoldása várható. Spanyolország, az Egyházi Állam és Anglia megtagadott bármiféle segítséget. A

---

58 Bocatius 1985. 152–161, Opera, 1992. 217–228.

59 Szamosközy István történetíró kézirata. Közzéteszi és a jegyzeteket írta E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor. In. *A magyar nyelvtörténet forrásai* 2. Budapest, 1991. 185.

59 MOE XI. 1605–1606.

60 Levelek 100–101, 103.

brandenburgi, a pfalzi választó, a würtenbergi herceg pedig más fejedelmekkel együtt kijelentették, hogy *„ad opressiorum Hungarorum”* sem pénzt, sem katonát nem adhatnak.[61]

Bocskai tehát minden kedvezőtlen körülmény ellenére a magyar kérdésre irányította Európa figyelmét. Bármennyire is kezdetleges és törékeny volt ez a diplomácia, nemzetközi hátteret adott, hogy Bocskai a súlyos nehézségek ellenére sikerrel érvényesíthette koncepcióját a békekötésről. Az elhúzódó béketárgyalások széleskörű diplomáciai érdeklődést keltettek. Figyelemmel kísérte Anglia, szövegét lefordították hollandra és a német fejedelemségeket élénken foglalkoztatta a garancia kérése.[62]

Bocskai elképzelése nem érvényesült maradéktalanul. Lengyelország és a német fejedelemségek garanciájával a prágai udvar nem értett egyet. Az Egyházi Állam és Spanyolország jótállását valószínűleg a tárgyalásokon Bocskait képviselő követ, Illésházy István érezhette egyoldalúnak. Bocskai siettette a tárgyalásokat s végül némi módosítással a korponai országgyűlésen elfogadott országok és tartományok garantálták a „megbékélést”. Csehország, az ausztriai főhercegség, a felső-ausztriai, s az alsó-ausztriai rendek, a stájerországi hercegség, Szilézia, Morvaország, Alsó-Lausitz szavatolta. A nemzetközi garanciában kevéssé érvényesült, hogy független és túlnyomóan protestáns hatalmi együttes garantálja béke állandóságát.[63] Viszont a garanciát nyújtó együttes eleven érdekébe vágott, hogy a megbékélés állandó legyen. Másfelől pedig alapjául szolgált a hamarosan megalakuló konföderációnak.

Támaszul szolgált a nemzetközi háttér, hogy megvalósult Bocskai legfőbb célja, lezárták a tizenkét éve tartó török háborút. A Habsburg-török zsitvatoroki béketárgyalásokon a magyar és az erdélyi fejedelemség intézményi szinten vett részt. Az már nem a tárgyalásokat megbízottjai útján figyelemmel kísérő Bocskain múlott, hogy a török fél a maga érdekei szerint módosította a béke szövegét. Károlyi Árpád általában a fejedelem reálpolitikájából vezette le a sikert *„Bocskay reális politikája a tényekkel leszámolt; a törökkel békére kényszeríté a koronát s ezzel biztosítá Erdélynek is a porta jóindulatát, hogy nemzeti missziójának az újra feltámasztott fejedelemség kellőkép megfelelhessen”*.[64] Ma már látjuk, hogy ez a reálpolitika a nemzetközi helyzetet is okosan tudta céljai érdekében felhasználni.

---

61 Károlyi 1907. 203–204.

62 PRO, 1606 julius, SP/2 fol. 25.

63 Latin és magyar szövegét közli Magyar Törvénytár, Vö: Benda, 1955. 156. – A Felső-Ausztria és Alsó-Ausztria rendjei, Stájerország, Lausitz 1606. szeptember 25-én és szeptember 26-án kelt kezeslevelei kiadva: Iratok 206–213.

64 Karl Nehring: *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel.* Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok. München, 1988. – Károlyi 1906. 13.

Bocskai a pengeélen zajló kínos tárgyalások alatt mindvégig sűrű írásbeli kapcsolatot tartott Illésházyval. Többek között követéről sem feledkezett meg: *„Bocatiust kegyelmed el ne felejtse…, minthogy hazánknak közönséges szolgálatja mellett szenvedi /rabságát/”*.[65] Ismerve a békéhez vezető út nehézségeit a fejedelem elégedett volt azzal amit elért: *„ez a béke nemcsak Magyarország javát és oltalmát, hanem az egész keresztény világ érdekét és hasznát szolgálja”*. Hívei körében azonban nem fogadta osztatlan elismerés, bírálta a háború folytatását szorgalmazó csoport, s a tárgyalásokból kirekesztett püspöki kar óvást jelentett be ellene. A központi kormányzatban a magyar politika külkapcsolatait is hevesen ellenző spanyol párt pedig egyenesen az uralkodóház jövőjét féltette a béke miatt.[66]

Bocskai hajdú-letelepítő levele a nap mindent megvilágító erejére hivatkozik, a világmindenséget egyetemes *„ragyogó gépezet*”-nek, *„ragyogó alkotmány”*-nak nevezi, s ezt az égi, bibliai és univerzumi világképet vetíti a társadalomra: "*győzelmes Méltányosságot és Igazságot, mint a hajnal ragyogó fényét, mint a Nap vakító tündöklését mindenki szeme elé helyezte, és az igazakat a börtönből a szabadba, a sötétségből a világosságra és a rabságból az örök szabadságra juttatja*”.[67]

Összefoglalás

Károlyi Árpád tanulmánya végén feltette a kérdést: *”Vajon hitt-e Bocskay az első rés-ütés után a késő unokák munkája sikerében?”* Bocskai nagy művében annak is hosszú utóélete lett, hogy a Habsburg-magyar viszonyt nemzetközi garanciákkal rendezzék oly módon, hogy az ország alkotmányát, integritását külföldi hatalmak biztosítsák. Elméletileg Hugo Grotius emelte a nemzetközi jog szintjére a *De jure belli ac pacis* (1625) című alapvető művében oly módon, hogy minden országot megillet a biztonságos béke. A hatalmi egyensúlyt teremtő univerzális diplomáciai rendszerbe a vesztfáliai béke foglalta a garanciális békét, mint Európa jövőjének zálogát. Bocskai felismerése, hogy a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség békéjét a nemzetközi viszonyokkal összehangoltan, a szomszéd országok közös érdekérvényesítésével lehetséges megteremteni, a magyar politikában jól követhető végig a század folyamán. Felismerhető Bethlen Gábor fejedelem diplomáciájában és I. Rákóczi

---

65 Levelek 223.

66 Bocskai véleménye. 1606. november 26. – A bécsi béke kortársi kritikáját részletesen ismerteti: Nagy 2000. 236–245.

67 Bocskai István hajdútelepítő levele, Korpona, 1605. december 12. Latin eredeti: Horváth Sándor: A hajdúk közös címeres nemeslevele 1605-ből = *Turul*, 1905. 4. sz. Vö: Benda 1955. 124–125. és Sinkovics István: *Magyar történeti szöveggyűjtemény* II/1. 1526–1790. Budapest, 1968. 338–344.

György józanul számító sikerében, hogy a Fejedelemséget belefoglalták a vesztfáliai békébe. II. Rákóczi Ferenc külpolitikájának tengelyét ugyancsak a gyorsan változó nemzetközi erőviszonyokat követve kialakítandó közép-európai konföderáció és a garanciális békekötés elve vezette. Elméleti szinten majd Bibó István fogalmazza meg a 20. század szankcionális békediktátumaival szemben a nemzetközi helyzettel összefüggő megegyezéses béke jelentőségét. Először 1934-ben, majd 1956-ban.

Tanulmányunk csak a főbb nyomvonalakat vázolhatta a nemzetközi háttér és a garanciális béke összefüggéséről. A nagy kérdéskör további tisztázásra szorul. A következő kutatások feladata összegyűjteni és kiadni Bocskai külső hatalmakhoz írott leveleit a válaszokkal és a Habsburg központi kormányzat tárgyalásaival és döntéseivel együtt.

CÍMER – KORONA

„... senki se aranyat, se tallért, se dutkát, se egyébb numismát az felséged czímerén kivül ne merjen veretni...”

(A kolozsvári országgyűlés 6. cikkelye, Kolozsvár, 1606. máj. 17. EOE V. 411.)

GYULAI ÉVA

BOCSKAI CÍMERREPREZENTÁCIÓJA

A heraldika segédtudomány ugyan, vagyis nem tartozik a történeti diszciplínák fősodrába, a címerek, címerváltozatok azonban a politikai akarat, hatalom és presztízs, illetve ezek változásainak fontos kifejezői és kísérői. Bocskai politikai működését és reprezentációját sok szempontból vizsgálta már a történettudomány, címerhasználata azonban jórészt kívül maradt a tudományos érdeklődésen, köszönhető ez talán annak, hogy felkelése és uralkodása ugyancsak rövid ideig tartott, ráadásul a magyar és közép-európai történet egyik legpusztítóbb háborús időszakára esett, s így a címerhordozó tárgyak, klenódiumok megsemmisültek. A címerhasználat fő forrásának számító pecsétlenyomatok sem kompakt, fondképző iratanyagban maradtak meg, hanem szétszórva, ráadásul a történeti ikonográfia is mostohán bánt Bocskaival, kevés korabeli metszetes portré készült róla, s ezek egyike sem tartalmaz címert, pedig a politikusi és tudósportrék állandó kísérője a címerreprezentáció.

Bocskai címereinek leginkább koherens forrása a numizmatika, így címerhasználatát főként pénzei és érmei alapján végezzük el, illetve ezeknek a pecséthasználattal való összevetéséből vonunk le bizonyos következtetéseket.

Elöljáróban megjegyezzük, hogy Bocskai felkelése és fejedelemsége nemcsak a köztörténetben, az egyház- és hadtörténetben kivételes jelentőségű, hanem a magyarországi heraldikában is külön fejezet illet meg nemesi címerének az államcímerbe való beemelése, illetve Erdélyi címerének végleges formában való megszilárdulása okán; ugyanakkor családi címere egyike a legkorábbi magyarországi Zsigmond királytól és császártól származó nemesi adományoknak, s ezt az armális a középkori Magyar Királyság heraldikájában és művészettörténetében is jelentőséggel bír, sőt a Sárkány-rend miatt még a 15. századi társadalom- és művelődéstörténet kitüntetett forrása is.

1. Bocskai család („sebzett oroszlán”)

A Bocskai-heraldika tehát a Zsigmond-korban kezdődik, amikor a Csapi, Agócsi, Szécsi, sóvári Sós, Bocskai, Szürtey családoknak Zsigmond udvari vitéze, familiárisa, a Sárkány-rend tagja, a király asztalának állandó vendége (*regie maiestatis aulicus, familiaris, societatis draconice seu draconistarum collega ac domesticus et continuus commensalis*) Csapi András armálist szerez 1418-ban (*1. kép*). A Konstanzban kiadott címereslevél, amelynek eredetije

1885-ben még megvolt a Vécsey család levéltárában,[68] egy 15. századi másolatot pedig a Károlyi-levéltár őrzött meg (*2. kép*).[69] Ha az adományos családok származását kutatva a térképre nézünk, Gálszécs, Agócs, Bocskó (ma: Bacskó), Csap Észak-Zemplén, illetve Ung egymáshoz közel fekvő falvai, így az armális egyben a Bocskaiak genealógiájához is közelebb visz. Az armálist Csapi András a morvaországi Ostro váránál tanúsított vitézségéért kapta, ahol a várostromnál egy nyílvessző átfúrta a szemét, s ezzel örökre megfosztotta látásától. A valós eseményre utaló címerképen az adományost arany oroszlán jeleníti meg, amely mancsával a szemébe fúródott és az arcát is összeroncsolt nyílvesszőt fogja, a címerkép változatlanul megismétlődik sisakdíszként is. A címer korabeli presztízsét és mai művelődéstörténeti értékét az adja meg, hogy a címerpajzsot a Sárkány-rend jelvényével övezték, ami Zsigmond lovagjának egykori kitüntetésére utal. A rendjelvény leírását az armális szövege is tartalmazza, amelyben a sárkány háta vörös kereszttel van megjelölve, farka pedig háromszor tekeredik a nyakára.[70] A Sárkány-rend hímzett rendjelvénye, amely ma a Bayerisches Nationalmuseum (T 3792 sz.) gyűjteményében található, illetve több korabeli ábrázolás[71] is igazolja, hogy a Csapi-armális címerképe az eredeti, vörös keresztes rendjelvényt hordozza.

A Sárkányrend heraldikai alkalmazása más családoknál, így a Báthoriaknál is feltűnik, s a rendjelvény fontos családi örökségként az ősök vitézségére és előkelőségére figyelmeztetett. Az Ostro váránál súlyosan megsebesült Csapi András nem sejthette, hogy vitézségével nyert címere és Sárkány-rendje egykor majd aranypénzeken is megjelenik, miután a sárkányos lovagok kései utódai Erdély trónjára kerülnek.

A Sárkányrend kultusza minden bizonnyal elevenen élt még a 16. században is, gondoljunk arra, hogy Báthori Istvánt nyírbátori tumbáján sárkányos lánccal

---

68 Soós Elemér: A Sóvári Sosós család czímere = *Turul (1883—1950) Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye*. CD-ROM. Arcanum, Budapest, 2004 (a továbbiakban Turul CD-ROM) 1885. 3. sz.

69 MOL Dl 57476. *Sigismundus – Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437.* Kiállítási katalógus. Budapest, Szépművészeti Múzeum 2006. március 18. – június 18. Szerk. Takács Imre; munkatársai: Jékely Zsombor, Papp Szilárd, Poszler Györgyi. Philipp von Zabern, h. n., 2006. (továbbiakban Sigismundus 2006.) 4.46. sz.; *Codex Diplomaticus Comitum Károlyi de Nagykároly. A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára* I–X. Sajtó alá rendezi: Géresi Kálmán. Gróf Károlyi Tibor, Budapest, 1883. (továbbiakban Károlyi oklevéltár.) II. 34–38.

70 …clipeus dracone cruce rubea in dorso signato cum pedibus quatuor ante et retro disiunctis et pennis quasi divisis ex utroque latere futi circumdatus et circumflexus, cuius draconis os apertum et inter dentes albos lingva rubea extensa rostro sub acuto et auribus erectis… cuius draconis collum cauda propria tripliciter circumdedit et circumflexit, cuius cauda finis seu pars extrema erat erecta… Károlyi oklevéltár. II. 34.

71 Sigismundus 2006. 337–356.

ábrázolták. Bocskai is vonzódott a sárkányokhoz, végrendeletében megemlékezik egy ritka kincsről, melyet a török császárnak hagy, talán a Sárkányrend egy különleges példányát szerezhette meg: „*Keresztény császárok tárházából költ ritka marha, a gyöngy sárkányt hagyjuk ajándékon*”.[72]

A család nőtagjai azonban nem viselhették a rendjelvényt címerükön, így Bocskai nővére, aki Haller Gábor felesége lett, egyszerű címerrel képviselteti magát a Hallerek kéziratos nemzetségkönyvében, ráadásul az oroszlán is növekvő, mintha az asszonyok nem érdemelnék meg a teljes címerállatot (*3. kép*).[73]

2. Bocskaiak a fejedelmi méltóságban

A születő Erdély pénzverésében és heraldikájában a Bocskai-címer már Bocskai István fejedelemmé választása előtt megjelenik, mégpedig 30 évvel korábban, testvére, Bocskai Erzsébet ugyanis nőül menvén Báthori Kristóf erdélyi vajdához, az erdélyi rendek 1577-ben tízszeres, ötszörös, kétszeres aranyforintot verettek a tiszteletére, illetve a tízszeres arany ezüst tallér változatát (*4. kép*).[74] Ezek a magyarországi és erdélyi gyakorlatban egyedülálló emlékpénzek, amelyek természetesen fizetőeszközül is szolgáltak, a férj, Báthori Kristóf vajda sárkányfogas családi címerével és jelmondatával (*VIRTUS UNITA VALET* = Az erény egyesülve jut érvényre) ékes érméinek[75] pár darabjai, a többszörös dukátok előlapján hajlított tárcsapajzsban a Bocskai-oroszlán szerepel ötbojtos farokkal, fejéhez nyílvesszőt tartva, természetesen rendjelvény nélkül, a hátlapon Bocskai Erzsébet jelmondatával: VICTRIX CASTA FIDES (A tiszta/makulátlan hűség győzedelmes). Feltűnő jelmondat „nőisége”, hiszen a *FIDES* nőnemű főnévhez tartozó, s azt megelőző két melléknév: *VICTRIX* és *CASTA* a fejedelemasszonyra is vonatkozhat. Bocskai Erzsébet címerpajzsának körirata – ELIZAB(et) BOCIKAI CONSORS ILL(ustrissimi) PRINC(ipis) – önmagában is figyelemre méltó, nemcsak Bocskai Erzsébet megnevezése miatt, hanem, mert a későbbi fejedelem nővérét a fejedelem hitvesének nevezi, míg Báthori Kristóf magát vajdának titulálja pénzein.

A Bocskai-címer pénzen való megjelenése és a Báthori-címerrel való „egyenrangúvá” tétele egyértelműen az első lépés abban a reprezentációban, amely a Bocskai családot és jelvényét az európai fejedelmek rangjára emeli.

---

72 Idézi: Szekeres Gyula: „*Agj Vr Isten mostis ilj feiedelmet…*” Bocskai István emlékezete a néphagyományban. Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója III. Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, Debrecen, 2004. (továbbiakban Szekeres 2004.) 265.

73 Szádeczky Lajos: A Haller grófok nemzetségkönyve I. Címerek = *Turul CD-ROM* 1886. 1. sz.

74 Huszár Lajos: *Erdélyi fejedelemség pénzverése*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1995. (továbbiakban Huszár 1995.) 94–98.

75 Huszár 1995. 66–76.

Így amikor Bocskai István Erdély és a Magyarországi Részek felségjogainak birtokosaként 1605-ben Nagybányán tíz- és hatszoros aranyforintokat, illetve tallért és négyszögletes máfélszeres tallércsegelyt veret, címere már nem ismeretlen az erdélyi numizmatikában és heraldikában. Bocskai az óriási pénzek hátlapjára középkori aranyforintok mintájára a Madonnát véseti, míg az előlapra kartusba foglalt doborpajzsba stilizált hármashalmon álló, mancsában nyílvesszőt tartó hárombojtos farkú oroszlánt helyez, hasonló sisakdísszel (*5. kép*). A pajzsot a körirattal párhuzamosan haladva sárkány öleli körül, amely itt már saját farkába harap, s nem a heraldikai lény nyakára tekerőzik, mint az eredeti armálisban.[76] Ráadásul a nyílvessző sem fúrja át a címerállat szemét. A pénz felirata Bocskait még csak erdélyi fejedelemként, a Részek uraként és a székelyek ispánjaként nevezi meg: STEPHANUS BOCHKAY DE KIS MARIA PRIN(ceps) TRANSYL(vaniae) * PARTIVM REGNI DOMINVS ET SICVLOR(um) COMES. A nagyméretű nagybányai pénzek Madonnája azonban eltér a középkori magyar aranyak ikonográfiájától, hiszen a különleges, apró fejű és az érme szinte teljes felületét kitöltő, dús drapériába öltöztetett ülő női alakot, amely feltűnően kicsinynek rajzolt és metszett gyermeket tart jobb karján, lába alatt holdsarlóval ábrázolták, s ennek csúcsaira helyezték a nagybányai verdét jelölő *N–B* betűket. Az ábrázolás nemcsak a fogyó hold ábrázolása okán szokatlan a numizmatikában, hanem azért is, mert a Madonnát úgy mintázza meg, mintha a szemlélő egy plasztikát alulról nézne, mintha egy valódi kegyszobrot rajzolt volna le a minta tervezője. Az antikvitásban a szüzességet jelképező holdsarló, amely már a középkorban Mária-szimbólum, illetve Szűz Mária mint a Napba öltözött asszony egyik attribútuma lett, a török háborúktól kezdve pedig a legyőzendő (legyőzött) török birodalmat, a keresztények legfőbb ellenségét jelképezte, így a kordivatnak megfelelően minden bizonnyal tudatosan került előbb Szapolyai János, majd Bocskai pénzeinek Madonna-ikonográfiájába, gondoljunk csak arra, hogy Bocskait a havasalföldi hadjárat és a gyurgyevói csata hadvezéreként ismerhette meg az európai közvélemény.

Hogy ez a pénz Bocskai külhoni reprezentációját is elősegítette, igazolja Cryspin de Passe (1564–1637) antwerpeni művész rézmetszete,[77] amely a korabeli Bocskai-ikonográfia talán legszebb darabja (*6. kép*).[78] Az 1605-ben készített metszet felirata megegyezik a pénzekével, s a felirat alatti latin nyelvű megjegyzés is utal a forrásra („A feliratot a Bocskai által vert tallérokról vették át”): STEPHANUS BOCHKAY DE KIS MARIA, PRINCEPS

---

76 Huszár 1995. 178–179, 191, 203.; Resch Taf. 15/7

77 Basics Beatrix: Bocskai István alakja a képzőművészetben. In. *Bocskai és kora.* Tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója alkalmából. Főszerk. Czigány István, Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2005. 105–112. 106.

78 Cryspin de Passe: Bocskai István bihari főispán arcképe, 1595 k. Rézmetszet. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Tár, Magyar Történelmi Képcsarnok (a továbbiakban MNM MTKCs)

TRASSYLVANIAE, PARTIUM REGNI HVNGARIAE DOMINUS, ET SICVLORUM COMES ANNO MDCV. *Defuncta inscriptio ex daleris argenteis ab ipso cusis.*

Bocskairól azonban még bihari főispán (vagyis váradi főkapitány) korában Balthasar Caymox nürnbergi művész készítette el a Bocskai-ikonográfia ősdarabját, a legtöbb későbbi, így a de Passe-féle ábrázolás alaptípusát (*7. kép*).[79] A legismertebb 17. századi Bocskai-portré, Caymox ovális köriratos portréja szolgált alapul Cornelius Vischer (1619–1662) németalföldi rézmetsző alkotásának is (*8. kép*),[80] illetve annak a címeres portrénak, amely a bihari főispán ovális arcképe alatt kurzív betűkkel fejedelmi titulusát és címerét, sőt jelmondatát is tartalmazza (*9. kép*).[81] Az ismeretlen időpontban született portré alatti felirat – *Stephanus Bochkay, D(ei) G(ratia) Hungar(iae) et Transylvan(iae) princeps et Siculorum comes etc.* – az uralkodók mintájára Bocskai Isten kegyelméből uralkodó erdélyi és magyarországi fejedelemnek nevezi, ami nemcsak azt jelenti, hogy a szerencsi országgyűlés utáni „állapotot" tükrözi, hanem azt is, hogy az egykori bihari főispán az ősi, eredetüket és legitimációjukat az isteni rendelésben gyökereztető uralkodóházak utódainak rangjára jutott. A felirat Bocskai oroszlános címerét ábrázolja, hasonlóan a pénzek ikonográfiájához, vagyis címerpajzs nélkül, ahol a jobbra néző oroszlánt kör alakban övezi a farkába harapó sárkány, mint rendjelvény. Az oroszlán azonban itt már nem sebzett, a nyílvesszőt fejétől távolabb tartja. A címerkompozíció különösségét azonban nem a módosult ábrázolás okozza, hanem a címer fölé helyezett Holdas Madonna. A hatalmas holdsarlóra helyezett koronás, ülő Mária, jobb karján a Kisdeddel minden bizonnyal Bocskai említett pénzeiről került a metszetre, s ezzel az ismeretlen alkotó olyan címert és jelképet hozott létre, amely egyedülálló a Bocskai-heraldikában. A metszet heraldikai jellegét erősíti, hogy a portréra felvették a humanista hagyományból eredeztethető tudósi és politikusi metszetes portrék elmaradhatatlan kellékét, a latin jelmondatot is: *Pro Dei nutu* (Az Isten jóváhagyásáért). Kérdés, hogy a jelmondat valóban Bocskaihoz köthető-e, vagy csak a portré ismeretlen alkotója tulajdonítja a fejedelemnek. Mindkét esetben jellemző azonban a vallási kontextus, hogy Bocskai nevét a hit és vallás iránti elkötelezettséggel kötötték össze a kortársak.

Az érmékkel párhuzamosan, sőt minden bizonnyal előbb, feltehetően a szultáni kinevezést követően, Bocskai elkészítteti első felségpecsétjét is 3,6 cm

---

79 Balthasar Caymox: Bocskai István bihari főispán portréja, 16. sz. vége. Rézmetszet. MNM MTKCs

80 Cornelius Vischer: Bocskai István bihari főispán portréja, 16. sz. vége. Rézmetszet. MNM MTKCs

81 Ismeretlen művész: Bocskai István fejedelem arcképe, rézmetszet, 1606 k. MNM MTKCs

átmérővel, s szintén erdélyi fejedelmi és székely ispáni körirattal: STEPHA * BOCI * DE * KISMA * P * T * P * HV * D * SICV * COMES *(Stephanus Bocikai de Kismarja Princeps Transsilvaniae, Partium Hungariae Dominus Sicolorum Comes*) (*10. kép*).[82] A felirat igen esetleges rövidítésekkel, nem különösebben elegáns módon készült, ami talán a sietségre is fogható, a pecsét vésetén szintén a Bocskai-oroszlán jelenik meg, de különleges heraldikai kompozícióban, hiszen a nyílvesszőt markoló oroszlánt nem „rakták" pajzsra, ellenben hangsúlyosan helyezték köré a saját farkába harapó sárkányt, amely szinte vigyázza, őrzi a Bocskaiak jelvényét. A pecsétet minden bizonnyal a februári erdélyi választás előtt készítették el, s 1605. február 15-én ezt nyomták vörös viaszba, pontosabban a Sárospatakon kelt zárt levélnek a pecsétet záró külzetére. A levél egyéb bizonyos adósság behajtásának tárgyában íródott, amellyel a debreceni Dombay Mihály deák tartozott a fejedelemnek (*11. kép*).[83] A magyar nyelvű levél latin intitulatiójában – *Princeps Regni Transilvaniae, Partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum comes* – Bocskai az aranyak és tallérok, illetve a levelet hitelesítő pecsét feliratához hasonló címmel él, vagyis Erdély fejedelmének és a Részek urának nevezi magát, egyébként a latin szövegben a fejedelemség Erdélyországként (*Regnum Transilvaniae*) szerepel. Ugyanezzel a megerősítéssel, rányomott papírfelzetű pecsét formájában küldi el Kassának 1605. március 29-én, majd április 24-én és április 31-én kelt leveleit.[84] Bocskai már az álmosdi győzelem után fejedelemnek nevezte magát, miután hajdúi azzá nyilvánították, és Bethlen Gábor a Portától a megerősítést is kieszközölte.[85] A nagyvezír a Nagyszebenhez írt és 1604. október 19-én keltezett levelében már fejedelemnek nevezi Bocskait.[86] Bocskai ebben az időben, „hivatalos" fejedelemmé választása előtt „isteni könyörületességből" vagy „Isten könyörületéből" eredően tartotta magát Erdély fejedelmének és a Magyarországi Részek urának, amint 1604. dec. 12-én Erdély rendjeihez szóló felhívása intitulatiójából kiderül: „Stephanus Boczkay de Kis-Mária, diuina miseratione Transsilvaniae princeps, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes".[87] A Magyarországi Részek történeti földrajzi intézménye a speyeri egyezmény alapján született, s figyelemre méltó, hogy Bocskai ezek urának nevezi magát, ami hadurat jelent, ugyancsak utalhat azonban a hatalmas várak és

---

82 Kassa, 1605. máj. 21. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, IV. 501/d. XXV. I7. A pecsét megvan Bocskai korábbi levelén is: Kassa, 1605. április 30. Archív Mesta Košic, Kassa Város Levéltára, Kassa, Szlovákia (továbbiakban AMK) Schwarzenbachiana (továbbiakban Schw.) 5111.

83 AMK Schw. 5102.

84 AMK Schw. 5110; 5156; 5111.

85 Benda Kálmán: *Bocskai István.* Századvég, Budapest, 1993. 125–126.

86 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* V. Szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1879. (továbbiakban EOE V.) 295.

87 EOE V. IV. sz.

vártartományok legtöbbször kapitányi rangot is viselő birtokosainak megnevezésére, ugyanakkor Bocskai óvatosságát jelzi magyarországi uralmi ambícióival kapcsolatban. Egyébként a bécsi béke is ezt a titulust engedélyezi majd neki, pedig akkor már a magyarországi fejedelmi címet is vindikálta magának Bocskai.

A tallérokon megjelent oroszlános címer Bocskai egyik ritka relikviáján is feltűnik, mégpedig itt is az 1605-ös évszámmal. A nagyszebeni Brukenthal Múzeumban őrzött díszbuzogány nyelének végén a fogantyú áttört ezüstborítása kerek lappal van lezárva, amely a sárkányos-oroszlános címert és az évszámot tartalmazza (*12. kép*).[88] A hasonlóság ismét aláhúzza a közkézen forgó pénzeknek az uralkodói reprezentációban játszott eléggé nem hangsúlyozható szerepét.

Bár az oroszlános családi címer önálló használata inkább uralkodásának kezdetére jellemző, s Bocskai zavarát és óvatosságát is jelzi uralmi igényeit illetően, nemesi jelvényéhez való ragaszkodása később sem tűnik el, ezt igazolja, hogy a legnépszerűbb pénzfajtát, a középkori mintára vert kolozsvári verdejegyű aranyforintot 1606-ban saját portréjával, hátlapján a sárkánnyal övezett oroszlánnal adja ki (*13. kép*).[89] Veret egyébként (középkori mintára) „madonnás" aranyat is Szent László alakjával, amelyen a Madonna szintén fogyó Holdon tapos (*14. kép*),[90] sőt a Nagyszebenben vert aranyon portréját Szeben város címere kíséri, a kolozsvári „oroszlános" forint mégis elgondolkodtató, talán valamilyen alkalomhoz köthető a családi jelvény ilyen kései önálló használata.

Hogy Bocskai az uralkodói reprezentáció fontos részének gondolta az éremművészetet, igazolja, hogy töredékes vagyonleltárába számos uralkodó, illetve fejedelmi elődje aranyérmét felvették, ezek azonban a tezaurálás és a műgyűjtés szándékával kerültek be kincstárába, hiszen a pénznek nevezett érmek és érmék általában egylapú pénzveretek, illetve alkalmi érmek, plakettek voltak. Az inventáriumban szerepelnek Báthory Kristóf „nevére vert" „egyirányú", vagyis egylapú aranyak, Izabella egylapú aranya, egy II. Ulászlót és II. Lajost, apát és fiát ábrázoló érem (*öreg arany pénz Laszlo és Laios király képekre és nevekre verett*), két Ferdinánd-érem (*kiken Ferdinand király képe lovon fegyverben fel vagyon ütve*). Ezeket az emlékérmeket nyakban is viselték, Miksa király érméről ezt írja a leltár: „egy függő arany pénz, kin Maximilian király képe vagyon".

---

88 Szekeres 2004. 302–303.

89 Huszár 1995. 183; 188; Resch Taf. 16/32

90 Resch Taf. 15/4–5

3. Bocskai emblémája

Bocskai fejedelmi reprezentációjában a kordivatnak megfelelően az embléma is megjelenik, még nem is emelkedik ha a címerek jelentőségére. A művelt európai közvéleményben kevés olyan intézmény közvetítette jobban egy előkelőség hírét, mint az embléma vagy impresa. Bocskai, aki egyébként nem szerepel a korabeli embléma-lexikonokban, fejedelmi uralmának első évében csatlakozott a kordivathoz, s 1605-ben az ismeretlen verdében készített többszörös aranyforintjain, illetve tallérjain[91] az előlap portréjához a hátlapra többszörös jelmondatos emblémát veretett (*15. kép*). Az érméken már Erdély és Magyarország Isten kegyelméből [uralkodó] fejedelmének és a székelyek ispánjának nevezi magát. Az emblémás érmek portréján Bocskai nyusztos magyar süveget és páncélt viselt, vagyis ugyancsak a kordivatnak megfelelően hadvezéri imágót ölt, a hátlapra pedig ennek megfelelően felhőből kinyúló páncélos kart tettek, amely felfelé fordított széles pengéjű ívelt keresztvasas egyenes kardot markol; a kardra mondatszalag tekeredik PRO DEO ET PATRIA felirattal. A jelmondatot a körirat további jelmondata erősíti és magyarázza: DVLCE EST PRO PATRIA MORI, ami egyértelmű Horatius-reminiszcencia, s mint ilyen a kora újkori deák műveltség alapjaihoz tartozik.

A félkaros jelvény éppen a 16. század végétől egyre népszerűbb címerképe a magyarországi és erdélyi heraldikának viselője katonai vitézségének szimbólumaként, Bocskai jelmondatos-félkaros éremképe azonban egyértelműen az emblematika mintáit követi, a felhőből kinyúló kar egyébként is inkább az emblémákra jellemző, mint a címerekre. A félkar egyik lehetséges előképét a 16. század második felének legnépszerűbb impresa-kiadója műveiben lelhetjük fel, Paolo Giovio több munkájában is közli ugyanis ezt az impresát Anne de Montmorency herceg, Franciaország „connetable”-ja személyes jelvényeként (*16. kép*).[92] A francia hadvezér, aki egyébként V. Károly császárt is legyőzte, a kor egyik legnépszerűbb katonája volt.

A vitézi embléma és a hazáért való küzdést kifejező jelmondatok antik connotatioja Bocskait egyértelműen sikeres hadvezérként, hazája szabadságáért harcoló fejedelemként tünteti fel.

Bocskai latin jelmondatának eredetét a vallási és hazafias tartalom általánossága miatt nehéz fellelni, ez a kifejezés a korabeli heraldikában és alkalmi költészetben széles körben ismert volt. Johan Radermacher (humanista nevén Johannes Rotarius) németalföldi humanista korabeli kéziratos verses albumában például az egyik vers első sora így hangzik: *Pro Christo et Patria*

---

91 Huszár 1995. 170–171; 179; 191–194.

92 Giovio, Paolo: *Le sententiose di imprese.* Lyon, 1561. 21., Uő: *Dialogo dell’imprese militari et amorose.* Lyon, 1574. 180.; Paradin, Claude: *Les devises hérioque.* Lyon, 1557. 90.

fortis Lanoüs obibat… .[93] A 16. századi lengyel politika, hadviselés, kálvinizmus és reneszánsz műveltség neves képviselője, Adam Gorajski (†1602), Báthory István lengyel király katonája is ezt a jelmondatot vésette fegyverére vágásos („Korczak” nevű) címere mellé.[94]

Az érme és a jelmondat korabeli recepciójára mutat, hogy Bocskai családi fészkének, Kismarjának 1606-ban adott kiváltságában a pecséthasználat jogát biztosítva, a pecsétre saját fejedelmi trónon ülő portréját adományozta emblémája jelmondatával: *Pro Deo et Patria*.[95] A pecsétnyomót a kiváltságolt mezőváros ezüstbe vésette, s a trónján ülő, szablya és buzogány között ábrázolt fejedelem köré a jelmondatot is bevésték, amint a debreceni Déri Múzeum tulajdonába került korabeli kivételes műgonddal készült ezüst pecsétnyomó mutatja (*17. kép*).[96] A kutatás szerint már az adomány előtt is használt hasonló jelmondattal és 1605-ös évszámmal pecsétnyomót Bocskai városa, ez ugyanis a 19. század végén még megvolt a község tulajdonában.[97] A korábbi pecsétnyomóra vésett évszám csak erősíti az emblémás érme és a kismarjai pecsét kapcsolatát, tekintve, hogy az aranyak és tallérok 1605-ben kerültek ki a pénzverdéből.

Az emblémás többszörös dukát és tallér előképeit kutatva felmerül egy korabeli németországi pénz, az ún. *Pelikantaler* vagy *Patriotentaler*, Heinrich Julius von Braunschweig-Wolfenbüttel herceg először 1599-ben kiadott ezüstpénze, amely éppen jelmondata (*PRO PATRIA CONSUMOR* = A hazáért áldozom magam) miatt kapta a numizmatikában a „Patriótatallér” nevet.[98] A német ezüstpénz felirata is jelzi, hogy a hazaszeretet nemcsak a korabeli magyarországi törökellenes harcok toposza volt, hanem a vitézi virtus általános

---

93 Hermann Taffin Franciscus Mezeriushoz írt verse. Album Joannis Rotarii (Johan Radermacher) f97r. Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent. Kézirattár 2465. sz.

94 Tomasz Brytan: *Adam Gorajski de Gorai – "PRO CHRISTO ET PATRIA"*. www.bilgoraj.lbl.pl/hist/wlasciciele/adam_gorajski.php

95 …sigillum imaginem illustrissimi et fortissimi alicujus Herois, adulta iam aetate provecti, amictu rubeo, pileoque nigro candidis pennis gruinis consertis gemmis et unionibus distincte variegatis exornato induti ense deaurato succincti in solio principali purpura inducto auro eleganter polyto modesta gravitate, compositis manibus considentis ab una frameam destrictam sanguine rubentem, parte vero ab altera clauam deauratam penes se a latere habentis, vivam principalis dignitatis quasi speciem referentis, in argento vel cupro aut alio metallo his circumductis carachteribus Pro Deo et Patria insculpens ceraque viridi… adhibere debent. – *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) Erdélyi Királyi Könyvek.* DVD-ROM. Szerkesztő: Gyulai Éva, Arcanum–Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Budapest, 2005. 3. 54; 4.182/a sz.

96 Nyakas Miklós: *A bihari kishajdú városok története.* Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója V. Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, Debrecen, 2005. 203–204.; Szekeres 2004. 336–345.

97 Szekeres 2004. 339.

98 www.numispedia.de/Patriotentaler

jellemzője Európában. Egyébként 1614-től ugyanebben a hercegségben Frigyes Ulrik herceg DEO ET PATRIAE felirattal veret tallérokat.[99]

Bocskai saját kincstárában is őrzött emblémás érmet, említett leltárában Miksa császárnak két azonos portrés-emblémás emlékérmét jegyzik fel: „Egyformán vert két középszerű arany pénz, kiben egyfelől Maximilian császár képe vagyon, másfelől egy sas kap a világhoz". Ez az érem Miksa és a többi Habsburg császár szimbólumát, a sast és a világhatalmat jelképező glóbuszt tartalmazó emblémát közvetíthette Bocskainak és környezetének.

Bocskait és humanista tanácsadóit, protestáns udvari embereit minden bizonnyal foglalkoztatta a reneszánsz és barokk fontos műfaja, az éremművészet, kincstárában ugyanis az alábbi érmet is őrizte: „egy arany pénz, kin Marcus Curtius képe vagyon". Ha ez a plakett azonos azzal a kerek, ma csak bronz változatában ismert reneszánsz éremmel, amelynek címe: „Curtius Rufus halála", s a Moderno néven is ismert Galeazzo Mondellának (1467–1528) tulajdonítanak, és ma a leghíresebb gyűjtemények ritka kincse,[100] akkor csak a legelismerőbb hangon szólhatunk Bocskai s udvara ízléséről. Egy másik Bocskai kincstárában összeírt érem sok korabeli protestáns gúnyrajzhoz hasonlóan a pápát és a katolikus klérust gyalázza, egyik lapján a pápa és az ördög, a másikon az 1591-ben bíborossá választotta Filippo Sega (†1596) képével (*öreg arany pénz, kin egyfelől pápa és ördög képe vagyon reá ütve, másfelől Ga[r]dinal Seg bolond kép vagyon*).

4. A hatalom csúcsán (Erdély és Magyarország, valamint a Bocskaiak egyesített címere)

Bocskai rövid hatalma csúcsán, Magyarország fejedelmévé való választása után címerreprezentációjában is lényeges változás áll be, s családi címere mellé igazi fejedelmi jelvényt alkot. A magyarországi szfragisztika történetében is korszakos pecsétet már bizonyosan használja Kassán 1605. június 18-án is Zemplén vármegyének szóló levelében.[101] Ugyanezzel az oklevél aljára nyomott papírfelzetű viaszpecséttel erősít meg egy Kassának szóló parancslevelet 1605. július 2-án.[102] A pecsét kivételes címerkompozíciót tartalmaz, amelynek azonban már volt előzménye Báthory Zsigmond kancelláriai gyakorlatában, aki először jelenítette meg bonyolult felségi pecsétjén az erdélyi vármegyék, a székelyek, illetve a szászok jelvényeit, mégpedig külön kartusokba foglalva. Báthori címeréhez hasonlóan Bocskai felségi pecsétjén is barokk kartusokba rakják a két oldalsó címerképet, Magyarországét és Erdélyét, középre pedig a sárkányrendes

---

99 www.welfen-muenzen.de/fried_u.html

100 Victoria and Albert Museum No. A.450-1910

101 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára. Szirmay–Kazincy-féle történeti iratok (az egykori Zemplén vármegye levéltárából) IV. 1001/f. Fasc. 62. No. 383.

102 AMK Schw. 5112.

Bocskai-címert helyezik. A címer megalkotója igényes változatot hozott létre, hiszen a címerpajzsot zárt csőrsisak és foszlányok egészítik ki, és a sisakdíszen megismétlik a nyíllal sebzett oroszlánt. Bocskai pecsétábráján azonban Erdély címerében az osztott pajzs felső mezejében csak a növekvő sas jelenik meg, a székelyek nap-hold-csillag kozmikus jelvénye elmarad, az alsó mezőben pedig a Várföldnek is nevezett szász területet jeleníti meg a hét kőtorony, amely Erdély német elnevezésére – Siebenbürgen – is utal, jelezve a hét szász szék egyetemének önállóságát (*18. kép*).

Bocskai nem véset másik pecsétet, az uralkodói szfragisztikában szokásos nagyméretű felségi pecsét helyett a privilégiumokra is ezt használja, ahogyan Halasi Fekete Péter és az alatta szolgáló katonák címeradománya mutatja. A Kassán 1606. szept. 2-án kiadott oklevélen a függőpecsétet sárga viaszágyba (7,9 cm) helyezi, ebbe önti be a vörös viaszt, amelybe a papírfelzetű pecsétekről ismert typariumot nyomja (*19. kép*).[103] Bocskai heraldikájának fő jellemzője, hogy pénzei és pecsétjei címere rendre megegyezik, a felségi címerváltozatnál is megfigyelhető, hiszen 1605-ben vert tízszeres aranydukátján és 1605-ben vert tallérján ugyanez a változat jelenik meg (*20. kép*).[104] Az arany- és ezüstpénz nemcsak az „írás", vagyis a címeres-feliratos oldal miatt érdemes a figyelemre, hanem az érme előlapja, a „fej" miatt is, hiszen az Bocskai fejedelmi portréját ábrázolja fejfedő nélkül, páncélban, jobbjában négytollú vezéri buzogánnyal, amint bal keze kardmarkolatot fog. A süveg nélküli ábrázolás egyébként gyakori a pénzeken, de megjelenik Bocskai a metszetekről ismert felhajtott szélű magyar „nyusztos" süvegben is. Garasain általában hajadon fővel, nyaktól ábrázolják, s az aranyaknál és talléroknál jóval elterjedtebb pénzfajtára is a hárompajzsos formát verette Bocskai, így a legismertebb pénzeken az első címerpajzs Bocskait, mint Magyarország uralkodóját reprezentálta.

A külön címerpajzsokat azonban nemsokára felváltja az egyesített címer, s többszörös aranyain, tallérjain négyelt doborpajzsra helyezi jelvényét, amelynek heraldikai jobb oldalán, az 1. és 3. mezőben Magyarország, heraldikai bal oldalán Erdély címerei láthatók, s a szívpajzs hordozza a családi jelvényt, a sárkányrendes oroszlánt (*21. kép*).[105] Ez a megoldás a nagy elődök és példák, Hunyadi Mátyás és Szapolyai János numizmatikáját idézi, hiszen ők is előszeretettel helyezték a hollót, illetve a farkast, vagyis magyar nemesi szimbólumukat szívpajzsba foglalva országuk címerére, miközben Báthory Zsigmond általában a sárkányfogas családi címert használta pénzein. Bocskai

---

[103] Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen. Mohács utáni oklevelek (Muo) 80.

[104] Huszár 171, 195; *„Az szép szabadságra, magyarság javára". Emlékkiállítás a Bocskai-felkelés 400. évfordulója alkalmából.* Magyar Nemzeti Múzeum, 2004. október 15.–2005. február 28. Kiállítási vezető. Szerk. Pintér János. A vezetőt írta és a kiállítást rendezte: Szvitek Róbert József. Budapest, 2004. 10. kép

[105] Resch Taf. 16/27–31

szívpajzsos címerváltozata egyértelműen viselője büszkeségét, nemzeti uralkodói státusát üzente, akárcsak Mátyás és János király címere, azt, hogy a köznemesből főnemessé lett család ugyanolyan magasságokba ért, mint az ősi uralkodóházak. A pénzek körirata Bocskait már Magyarország és Erdély Isten kegyelméből uralkodó fejedelmének és a székelyek ispánjának nevezi. A pénzeken megjelenő egyesített címer nem minden heraldikai különlegesség nélküli, hiszen mind a kerek, mind a doborpajzson a második mezőt középen kettéhasította a heraldikus, s a fölső mezőbe kerül a nap és hold (csillag nélkül), mint a székelyek szimbóluma, az alsóba pedig a növekvő, repülni készülő sas, a vármegyék címere. Ez a megoldás még zsúfoltabbá teszi a kompozíciót, egyben hangsúlyozza is a székely székek és a vármegyék elkülönülését, önkéntelenül is eszünkbe juttatva, hogy Bocskai egykor maga is főispán volt, igaz nem Erdély, hanem az Erdélyhez tartozó Részek egyik vármegyéjéé, Biharé, illetve székely ispáni rangját és titulusát, amelyet soha nem hagyott el címei közül.

Az egyetlen pajzson egyesített címer talán legszebb reprezentánsa a kolozsvári címerkő, amely a kassai Johannes Bocatius márványba vésett Bocskai-verséhez készült még a fejedelem életében (*22. kép*). Kolozsvár tanácsa ugyanis úgy határozott, hogy az ún. Eppel-ház, Bocskai szülőháza falára helyezzék el címerét, amely 1606. október 25-én meg is történt. A címer és felirat tervezése még 1606. júliusában megkezdődött, majd helyi kőművesek augusztus elején faragták ki.[106] A kerek kartusba foglalt művészi igénnyel faragott címer első mezejébe barokk ízlésű hármashalomra helyezett kettőskeresztet, harmadik mezejébe Magyarország hétszer vágott magyar címerét tették, ez utóbbin a művészi hatás miatt a kiemelkedő sötét (eredetileg vörös) sávok sokkal szélesebbek, mint a világosak; a második mezőbe kerül a kiterjesztett szárnyú növekvő sas, míg a negyedikbe a szászok hét vártornya. A tornyok ikonográfiája felveti egy valós minta meglétét, ugyanis a félgömb alakú, gombos csúcsú kupolával fedett, emeletes, alján kapuval, emeletén oszlopokkal épült tornyok különböznek a várak heraldikai ábrázolásától, talán Kolozsvár vagy valamelyik szász erődváros egyik korabeli tornyának képét őrizték meg. A székelység jelvényét itt is elkülönítik a vármegyék sasától, hiszen heraldikailag vitatható módon az első és második mező közé iktatnak be egy „pótmezőt”, amely a napot és holdat hordozza. A Bocskai-oroszlán itt is szívpajzsba kerül, az enyhén ovális pajzsot egy pikkelyes, fejéhez közeledve egyre szélesebb, saját farkába harapó sárkány, Zsigmond király és német-római császár egykori adománya keretezi.

---

[106] Kovács András: Kolozsvár városképe a XVI–XVII. században. In. *Kolozsvár 1000 éve.* A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. Dáné Tibor Kálmán–Egyed Ákos–Sipos Gábor–Wolf Rudolf, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Magyar Közművelődési Egyesület. Kolozsvár, 2001. 42–59, 46.

Az egyesített változat azonban nem jelenik meg Bocskai pecsétjén, takarékosságból vagy inkább óvatosságból, jelesül: Magyarország Erdéllyel egyesített címerére az adományokat hitelesítő pecséthasználatban talán csak a koronás király jogosult. Bocskainak pedig nem volt királyi koronája, e helyett a kolozsvári címerkő csúcsára egy különleges heraldikai koronát helyeztek, amelynek leveles, ékköves körpántján középen és két oldalon 1–1 pánt látható, csúcsán kereszt, s a pántok között szövött textíliát imitáló vésett bélés látható. Hasonló korona egyesített címeres pénzei közül csak egy 1606-ban vert féltallérján jelenik meg,[107] a többi pénzén „klasszikus" nyitott leveles heraldikai koronát látunk.

Bocskai pecsétjein végig a különálló pajzsokból álló címerváltozatot tartalmazó felségi változatot használja. A különálló pajzsos címerváltozat heraldikai szempontból azonban kapcsolódik a kolozsvári címerkőhöz és az említett féltallérhoz, Bocskai ugyanis hárompajzsos pecsétjein és tízszeres dukátján, valamint egyik tallérján[108] a címerpajzsok fölé rangkoronát helyez, mégpedig az ún. *Fürstenhut*-ot, amely karikából és 4 gyöngyökkel ékesített pántból áll, ezekből az ábrázolásokon három látható, országalmával, illetve a pecséteken egyenlő szárú kereszttel a tetején, a pántokat textilbélés tölti ki (*20. kép*). Bocskai fejedelmi fövegének vagy koronájának fejpántján a szokásos hermelin helyett leveles koronát látunk, ami a speyeri egyezményre utal vissza, hiszen a Habsburgok a *princeps* (fejedelem) méltóságot egyenértékűvé tették a birodalmi herceg (*Fürst*) méltósággal.[109] Ezt a titulust egyébként Báthory Zsigmond is megkapta 1593-ban, az Aranygyapjas-renddel tetézve. Bocskai is bizonyosan ezért tette pecsétjére a Fürstenhutot, pedig a birodalmi hercegi rangot csak nem sokkal halála előtt kapta meg.[110] A birodalmi hercegi rangról egyébként már a kassai gyűlésen is szó volt, s a magyar rendek 1606 májusában Illésházy Istvánnak adott utasításukban „sine sessione", vagyis tanácskozási jog, a birodalmi gyűléseken való részvétel jogosítványa nélkül kérték a császártól Bocskainak a „princeps Imperii", vagyis birodalmi hercegi rangot.[111] A rangkorona egyébként a legtöbb pénzről elmarad.

Bocskai olyannyira a magáénak érezte a külön címerpajzsos változatot, hogy különös módon gyűrűspecsétet is hármat készíttetett Bécsben, minden címernek

---

[107] Huszár 1995. 208.

[108] Huszár 1995. 171, 195.

[109] Barta Gábor: Király, vajda, fejedelem. = *História*, 1986. 2. sz. 6–7.

[110] Titulum vero ei concedimus quem Sigismundus Báthory habuit ut nimirum se principem Imperii ac Transsylvaniae, comitem Siculorum et partium regni Hungariae dominum nominare possit. II. (I.) Rudolf, Prága, 1606. szept. 24. *Magyar Országgyűlési Emlékek* XI–XII. Szerk. Károlyi Árpád, Budapest, 1899. (továbbiakban MOE) XII. 112. sz.

[111] 9. Ut Sua Maiestas caes. Suam Celsitudinem in principem Imperii creet sine sessione et huius respectu competentem titulum tribuat. Kassa, 1606. május. MOE XII. 2. sz.

egyet, sőt az erdélyi címeres darabot vissza is küldette, mert elégedetlen volt a címerképpel. A leghamarabb elkészült erdélyi címeres gyűrűvel nem volt megelégedve, mert „az fél sast, az csillagot és az holdot kihatták volt belőle”.[112] Kérdés, hogy ekkor vajon eszébe jutott-e Bocskainak, hogy hárompajzsos pecsétjein ő is kihagyta a székelységet Erdély címeréből.

Bocskai nemcsak politikájában, hanem jelképeiben is sértette a Habsburgok hegemóniáját, ezt igazolja, hogy rangja, titulusa kérdése mellett a felkelése és uralma idején végighúzódó béketárgyalásokon, s azok lezárásán, a bécsi békében címerjogát is említik. A császár és király már 1606 elején sérelmezte, hogy Bocskai saját neve és címere alatt vereti pénzeit, Bocskai 1606. március 9-én kelt országgyűlési előterjesztésében az erdélyi rendek elé tárta a tárgyalások Erdélyre vonatkozó pontjait, köztük a császár követelését, hogy Bocskai a császár és király fensőbbségének elismeréseként, a többi birodalmi herceghez hasonlóan, pénzei egyik oldalára a császári és királyi felség nevét és címerét veresse.[113] A Habsburg uralkodó kívánsága ellenére azonban a kolozsvári országgyűlés 6. artikulusában úgy határozott: „Végeztük azt is, hogy senki se aranyat, se tallért, se dutkát, se egyébb numismát az felséged címerén kívül ne merjen veretni praedicta punitione (= büntetés terhe mellett)”.[114]

Bocskai a pecsétjein használt, s hatalmi státusát kifejező hármas címert kívánta magának a Habsburgokkal kötendő szerződésben is, ezért megbízta Illésházyt, hogy a bécsi békét előkészítő tárgyalásokon érje el a Habsburgoknál címere változatlan formában való megtartását. Magyarország *teljes* címerére igényt tartott ugyan, Illésházynak azonban azt az utasítást adta, ha nem sikerülne a teljes (vagyis sávozatot és kettőskeresztet is tartalmazó) címert elnyernie Bécstől, kérje a kettőskeresztet, amely Erdély címerével és a családi jelvénnyel együtt alkothatná Bocskai új fejedelmi címerét.[115] Végül azonban a bécsi békében csak Erdély címerét hagyták meg neki, s címerhasználatában is Báthory Zsigmond gyakorlatát nevezték meg irányadónak, így birodalmi hercegi címe mellé csak Erdély címerét engedélyezték Bocskainak, csupán ezt viselhette

---

[112] Papp Klára: Bocskai kassai fejedelmi udvara In. *„Nincsen nekönk több hazánk ennél…”* Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Szerk. Ifj. Barta János–Papp Klára, Budapest, 2004. 121–146., 126.

[113] Nono. Quod in cusione monetarum, in recognitionem superioritatis, sicut ab aliis principibus fieri consvevit, ex una parte s. maiestatis caesareae regiaeque nomen et insignia exprimantur. Bocskai előterjesztése a rendeknek a békepontokról. 1606. márc. 9. MOE XI. XXX. sz.

[114] Kolozsvár, 1606. máj. 17. EOE V. XXXII. sz. 411.

[115] 9. Intercedat ut arma prout nunc sunt, Sua Celsitudo retineat et Sua caes. Maiestas det illi integra arma Hungariae; si autem integra impetrare non posset, obtineat duplicem crucem úti iis cum gentiliciis suis et Transsylvaniae uti posset. Illésházy utasítása. Kassa, 1606. május. MOE. XII. 2. sz.

családi jelvényéhez kapcsolva, úgy, ahogy Báthory Zsigmond.[116] Különös, hogy Bocskai jobban ragaszkodott a kettőskereszthez, mint az Árpádok vágásaihoz, s elképzelhetőnek tartván, hogy a Magyarországi Részek feletti uralmát a kettőskereszt fejezze ki. Talán az Árpádok uralmát jelképező sávozat Bocskai szemében is a születés jogát, a dinasztikus igényeket fejezte ki, s inkább a kettőskeresztben látta a politikai uralom, a rendek hatalmának szimbólumát. Bizonyos azonban, hogy Magyarország *teljes címerének* a kettőskereszt és a vágások együttesét tekintette, ami az országcímernek a közgondolkodásban kialakult véglegességét igazolja.

A címerek külön pajzson való viselése a fejedelmi reprezentáció egyik kivételes darabján, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött óriási hadizászló címerprogramján is megjelenik. A zászlót a hagyomány az 1605. évhez köti, bár a Teleki családtól 1949-ben megszerzett tárgy felirata nem tartalmaz évszámot. A kétoldalas vörös lángnyelves zászló egyik oldalán gyönyörűen megfestett fejedelmi korona (hercegi föveg) alatt ovális kartusba foglalt négyelt címerpajzsban Magyarország pólyás és kettőskeresztes címere (*23. kép*), fölötte Bocskai ismert jelmondatának változata: PRO CHRISTO ET PATRIA.[117] A zászló másik oldalán szintén fejedelmi/hercegi korona alatt hasonló címerpajzson a Bocskai-oroszlán, a pajzsot sárkányrend-jelvény övezi (*24. kép*). Kezdőbetűkből álló felirata Bocskai fejedelmi titulusát mondja el: S.D.F.P. * H.T.S.C. A felirat, uralkodóhoz méltón, a fejedelemnek csak a keresztnevére utal: *Stephanus Dei Gratia Princeps Hungariae Transsilvaniaeque Siculorum Comes*. A hadizászlóról, ahogyan egyetlen heraldikai tárgyról sem hiányzik a székelyek megnevezése, ezt Bocskai soha nem hagyta el címéből.

A címerpajzsok elkülönülése a halotti reprezentációban is megjelenik, bár az egyes címerek külön zászlón való megjelenése általában is jellemző a zászlók ünnepi hordozására, gondoljunk csak a Habsburgok koronázására, ahol a birodalom és korona országainak zászlait is felvonultatták. Bocskai temetésén három zászlót vitt három úrfi, balról az Erdély-címerest, középen az oroszlánost, jobb kéz felől a magyarországi címerest.[118] Kérdés, hogy a templomban elhelyezett „nagy címeres aranyas zászló”, vagyis a halotti zászló, amelyen Bocskai latin nyelvű epitáfiumversét is felfestették, milyen címerváltozatot

---

[116] (8.) Ratione tituli conceditur ei is, quem Sigismundus Báthory habuit, ut nimirum se principem Imperii, Transsylvaniae, Siculorum comitem et partium regni Hungariae dominum nominare possit. (9.) Insigna (!) similiter Transsylvaniae gerat quae Sigismundus Báthory habuit, praeter gentilicia et aliae eius adventicia. Bécs, 1606. jún. 23. MOE XII. 26. sz.

[117] Dr. Kalmár János: *Régi magyar fegyverek*. Natura, Budapest, 1971. 379.

[118] Horn Ildikó: Ismeretlen temetési rendtartások a 16–17. századból = *Irodalomtörténeti Közlemények CII.*, 1998. 5–6. sz. 760–772. 762.

hordozott. A kassai temetési menet leírásában szerepel a fejedelem aranyozott ezüst epitáfiumos címere is.[119]

6. Bocskai-hagyomány a pénzverésben (Bethlen)

Bocskai legfőbb heraldikai öröksége, hogy a Báthory Zsigmondtól átvett fejedelmi címer nyomán állandósította Erdély egyesített címerét, s ezzel utódainak végleges mintát hagyott a címerreprezentációban. Egyes fejedelmek azonban különleges címerhasználatában is követték, leginkább azok, akik politikai örökségét is a magukénak vallották.

Báthory Gábor korai tízszeres aranyain és tallérjain[120] elődjéhez hasonlóan külön-külön barokk kartusokba foglalja címereit (*25. kép*), s egymás mellé téve alkotja meg fejedelmi címerét, ráadásul a sárkányrendet is hasonlóan köré teszi, amelyet hasonló jogon használhatnak a Báthoryak, mint a Bocskaiak. Báthory ezen pénzein a Bocskaiéhoz hasonló patrióta-felirat szerepel: PRO PATRIA, ARIS ET FOCIS (A hazáért, a vallásért és otthonért), amely egyébként az említett német *Patriotentaler* változatán ugyanígy szerepel! Bocskai és Bethlen patriótatallérjai előzményeiként még bátrabban megnevezhetjük Heinrich Julius braunschweig-wolfenbütteli herceg pénzeit.

Bethlen nemcsak politikájával, hanem egyik korai pénzével is igyekszik Bocskai örökébe lépni, 1616-ban vert tízszeres aranyforintjának[121] mintája ugyanis teljesen Bocskai patriótatallérja volt. Még portréja is hasonló Bocskaiéhoz, igaz, nyusztos süvegére már ékköves forgót tett, a hátlapra azonban ugyanazt a felhőből kinyúló kart vésték, mint a Bocskai-pénzekre, csak a jelmondat változott a Zsoltárok könyvéből vett igére (*26. kép*). Az aranypénz verőtövével tallérszerű ezüstveretet is készítettek[122] minden bizonnyal valamilyen ünnepi vagy kivételes alkalomra, talán követséghez (?), ami az érmének ismét csak a reprezentációs jellegére utal.

Nem lehet véletlen, hogy Thököly is veret 1683-ban ilyen „patriótapénzt", tízszeres és négyszeres aranyforintjának előlapján a hagyományos fejedelmi portrét látjuk, körirata szerint Thököly Imre fejedelem a magyarországi Részek ura (akárcsak korábban Bocskai), a hátlap pedig minden kétséget kizáróan a Bocskai-érmék alapján készült (*27. kép*).[123] Thököly udvarában azonban jobban ismerték az auctorokat, vagy az éremvető ügyesebb volt, és képes volt hosszabb szöveget a köriratba vésni, a körirat szövege ugyanis már pontosan idézi Horatiust: DULCE ET DECORUM PRO PATRIA MORI. A kard

---

119 Szekeres 2004. 272.
120 Huszár 1995. 226–230; 257–265.
121 Huszár 1995. 302.
122 Huszár 1995. 370.
123 Huszár 1995. 824–825.; Soós Ferenc: *A magyar fémpénzek feliratai és címerek.* Argumentum–Magyar Numizmatikai Társulat, Budapest, 1998. 186.

mondatszalagja azonban megváltozott, a haza maradt ugyan, de az Isten helyett a LIBERTAS került a jelmondatba. De ezzel még nincs vége a latin jelmondatoknak, mivel a portrét is jelmondat veszi körül, mégpedig vallásos tartalommal: SPES MEA IN D(omin)O.

Végül Bocskai heraldikai hagyományának egy érdekes jelenségére szeretném a figyelmet felhívni. A 19. század elején számos Bocskai-portré készült, amelyek a fejedelmet hadvezérként, teljes páncélban, buzogánnyal, vörös magyar süvegben ábrázolják, feltűnő és szokatlan a süveg különleges ötvösmunkával készült dísze. A Hajdúkerület számos városában fellelhető egészalakos vagy háromnegyedes portrék, amelyeknek egy példánya a Nemzeti Múzeumban is megvan, ikonográfiai kutatásával még adós a tudomány, pedig minden bizonnyal egyetlen előkép alapján készültek, ezt igazolja a Hajdúsági Múzeumban fellelhető olajfestmény is (*28. kép*).[124] A portré, akárcsak párdarabjai, Bocskait az Aranygyapjas-rend láncával ábrázolja. Bár a fejedelem, mint láttuk, heraldikájában használta a birodalmi hercegi vagyis fejedelmi rangkoronát, sőt a bécsi béke a birodalmi hercegi rangot is meghozta neki, az Aranygyapjút soha nem kapta meg, elődjével, Báthory Zsigmonddal, s utódjával Rákóczi Zsigmonddal ellentétben. A falerisztikában járatlan közvélemény azonban a hercegi/fejedelmi rangot és a rendjelvényt összekapcsolta, s feltehetően ezért ábrázolhatták Bocskait is, igaz, tévesen, az európai uralkodók és arisztokraták legnagyobb presztízsű rendjelvényével.

[124] Szüts János: Bocskai István fejedelem arcképe, 19. század eleje. Hajdúsági Múzeum, Hajdúböszörmény

1. *A Csapi-armális címerképe, 1418. Takács (szerk.) 2006. 4.46 sz. alapján*

2. *A Csapi, Bocskai stb. család címere. Turul CD 1883/3. alapján*

3. *Haller Gáborné Bocskai Ilona címere a Haller-nemzetségkönyvben, 17. század Turul CD 1886/1 alapján*

4. *Bocskai Erzsébet többszörös aranyforintja és tallérja, 1577 Resch Taf. 6/VII. alapján*

6. *Cryspin de Passe: Bocskai István arcképe, 1605. Rézmetszet MNM MTKCs (Fotó: MNM)*

5. *Bocskai tallércsegelye, 1605 Resch Taf. 15/7. alapján*

7. *Balthasar Caymox: Bocskai István bihari főispán arcképe, 1595 k. Rézmetszet MNM MTKCs (Fotó: MNM)*

8. *Cornelius Vischer: Bocskai István bihari főispán arcképe, 17. század eleje. Rézmetszet MNM MTKCs (Fotó: MNM)*

9. *Ismeretlen művész: Bocskai István fejedelem Portréja. 17. szd. eleje*

10. *Bocskai családi címeres pecsétje, Kassa, 1605. máj. 21. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár, IV.501/d XXV. I7.(Fotó: Kulcsár Géza)*

11. *Bocskai levele, Sárospatak, 1605. febr. 15 AMK Schw. 5102 (A szerző felvétele)*

12. *Bocskai címere díszbuzogányán, 1605 k Szekeres 2004. 303. alapján*

13. *Kolozsvári aranyforint, 1606*

Resch Taf. 16/32 alapján

14. *Bocskai „Madonnás” aranyforintja Resch Taf. 15/4–5 alapján*

15. *Bocskai emblémás tallérjai, 1605*
Resch Taf. 15/2–3 alapján

16. *Montmorency herceg impresája (emblémája)*
P. Giovio: Le sententiose di imprese. Lyon, 1561. c. művében

17. *Kismarja kiváltságolt város pecsétnyomója, 1606*
Déri Múzeum, Debrecen. Nyakas 2005. alapján

18. *Bocskai hárompajzsos felségi pecsétje, 1605*
AMK Schw. 5151 (A szerző felvétele)

19. *Bocskai függőpecsétje*
HBML Muo 80. (A szerző felvétele)

20. *Bocskai tízszeres aranya*
MNM Éremtár (Fotó: MNM)

21. *Bocskai egyesített felségi címere pénzein*
Resch Taf. 16/27—31 alapján

22. *Bocskai kőbe vésett címere a*
kolozsvári Eppel-ház falán, 1606
Czigány (szerk.) 2005. 1. tábla alapján

23. *Magyarország címere a hercegi koronával Bocskai hadizászlaján, 1605 MNM Történeti Tár (A szerző felvétele)*

24. *Bocskai hadizászlaja a családi címerrel, 1605 MNM Történeti Tár (Fotó: MNM)*

25. *Báthori Gábor tallérja, 1612. Resch Taf. 20/184 alapján*

26. *Bethlen Gábor tízszeres aranyforintja, 1616 Resch Taf. 22/12 alapján*

27. *Thököly Imre többszörös aranyforintja, 1683 Resch Taf. 53/1 alapján*

28. Szüts János*: Bocskai István, 19. század eleje. Hajdúsági Múzeum, Hajdúböszörmény (A szerző felvétele)*

ROKAY PÉTER

BOCSKAI ISTVÁN ÉS A BOSNYÁK KORONA

Bocskai István koronájának és Bosznia középkori történetének mai napig legjobb magyar ismerője, Thallóczy Lajos közlése szerint, „Bocskay Istvánnak a bécsi császári kincstárban őrzött koronájáról *állítják*, hogy Tamás fia István kir kincsei közt foglalták volna le ezt a koronát 1463-ban a törökök. Thallóczy azonban ez alkalommal csupán nagy általánosságban hivatkozik az „Archaeológiai Értesítő 1881/2." évfolyamára. Így sajnos közlése alapján nem állapítható meg kik azok akik ezt *állítják*.[125] Thallóczynak a Bocskai koronára vonatkozó tanulmánya mindenesetre ennek a folyóiratnak az 1884-es évfolyamában jelent meg.[126] Thallóczy azonban nem az első volt a magyar történetírásban, aki Bocskai koronáját összefüggésbe hozta Boszniával.

Már több mint egy évszázaddal Thallóczy előtt Szirmay Antal, a közismert 18–19. századi magyar polihisztor, miután a Notitia historica comitatus Zempliniensis című, annak idején tudományos körökben nagy tekintélynek örvendő művében leírta Bocskai István koronázását, elbeszéléséhez a következő adalékot fűzte: másnap „Rasciae Despota mittit dona, in his coronam antiquam Serviae, velut nonnulli putabant *Bosniae*. Per Transylvanos *duplicem coronam* adlatam fuisse patet ex sequentibus Valentini Drugeth verbis...". Szirmay azonban sajnos, szintén nem közli kik azok az *egyesek*, akik ezt a koronát *Bosznia koronájának tartják*.

Kiindulva abból a körülményből, hogy Szirmay ezt az elbeszélését, saját bevallása szerint Bocskai hadvezére, Homonnai Drugeth Bálint naplójára alapozta, első pillantásra arra kellene következtetni, hogy a bosnyák koronára vonatkozó adatot is Drugeth Bálint naplójából vette. Drugeth naplójának Szirmay által, saját szövege folytatásaként idézett vonatkozó helye viszont nem a korona boszniai, hanem csupán szerb voltát említi. Ez a mondat így hangzik: „12. Novembr. Vác. Itt adták meg eö Fölségének az Erdélyiek a Rácz Despot

---

125 Thallóczy Lajos: *Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527*. Bp., 1915. (továbbiakban Thallóczy 1915.) 71. 1. jegyzet; Thallóczy Ljudevit: *Povijest (banovine, grada i varoi) Jajca 1450–1527*. Zagreb, 1916. (továbbiakban Thallóczy 1916). 55. 1. jegyzet. Bocskai későbbi monográfusai: Benda Kálmán: Bocskai István 1557–1606. In. *Magyar életrajzok*. Szerk. Szekfű Gyula, H. n. (Bp.), é. n. (1943). 180–181.; Nagy László: *A Bocskai szabadságharc katonai története*. Bp., 1961. 338–339. nem térnek ki erre a részletre.

126 Thallóczy Lajos: Bocskay István koronája. = *Archaeologiai Értesítő* III, 1884. (továbbiakban Thallóczy 1884.) 167–184.

arany koronáját, melly nem alább való a Török Császár küldtte Koronánál, ugyan ezen Rácz Király Despot arany Övét is arany tollával edgyütt praesentálták az Erdélyiek”.[127] Ugyan így hangzik ez a közlés Homonnai naplójának kéziratában, valamint Naményi István féle kiadásában is.[128]

Ezt az eseményt azonban Homonnai Drugeth Bálint mellett, ennek az eseménynek egy másik szemtanúja, Bocatius (Bock) János kassai főbíró, Bocskai kíséretének úgyszintén tagja is leírta. Az ő előadásában ez így hangzik: „(12. Nou.)”... „Vacia”... „Huc nobis adpulsis, conueniunt nos ciuitatum Transsiluanarum nuncii, ubi Coronenses coronam, Rascianorum et Valachorum olim regis et principis, cum paludamento et aliis ornamentis decoram, principi dono obtulerunt, antea toto tempore coram Sigismundo Bathorio et caesaris aucupibus plane celatam, et Brassouiae seu coronae clam a multis adseruatam annis”. Más szóval, Bocatius szerint ez a korona valaha a szerbek és románok királyáé és fejedelméé, majd Báthory Zsigmondé volt. Ő tőle került a császáriak kezére és már sok éve Brassóban őrizték.[129] Vajon ezek a Bocatius által említett címek alatt egy, vagy több személy rejtőzködik-e? Ez szerintünk előadásából nem látható világosan.

Létezett-e egyáltalán a tizenöt éves háború idején szerb deszpota? Ezt a kérdést illetőleg a szerb történetírásban eltérő vélemények láttak napvilágot. Sima Ćirković szerint ekkor deszpotáról nem történik említés. Báthory Zsigmondot a szerb fölkelők Szerbia (Rácország) királyának címezték.[130] Ćirković azonban, tekintet nélkül arra, hogy megállapítása helyes-e, nem említi más történészeknek az övétől eltérő vélekedését. Jovan Tomić azonban még több mint száz évvel ezelőtt, azon véleményének adott hangot, hogy a fölkelők Zsigmondnak, amellett, hogy királynak címezték, fölkínálták a deszpotai méltóságot is. Tomić ez alkalommal Szalay László művének német fordítására hivatkozik.[131] Szalay azonban ezt illetőleg nem hivatkozik forrására.[132]

---

127 Szirmay Antal: *Notitia historica comitatvs Zempléniensis.* Budae, 1804. 118. Szirmay Antalra – Szirmay Gábor: *A Szirmai és szirmabesenyői Szirmay család története.* Régi magyar családok II. Szerk. Pozsonyi József, Debrecen, 2004. 13.; Szinnyei, József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Budapest, 1891. – Arcanum CD-ROM, Bp., 2000.

128 *Homonnai Drugeth Bálint naplója*. Ed. Naményi István, Tudománytár, Ötödik kötet, Új folyam, 3. (1839), 372–373.

129 Bocatius Joannes: Legatio Bocacii ad Bocskayum iussu magistratus cassouiensis suscepta, eius profecti. (Ioannis Bocatii Commentatio epistolica). In. *Adparatus ad historiam Hungariae. I.* Szerk. Bel Matthias, Posonii, MDCCXXXV. 330.

130 Ћирковић Сима: Поствизантијски деспоти. = Зборник радова Византолошког института, 38. (1999/2000). (továbbiakban Ћирковић 1999/2000.) 403.

131 Томић Н. Јован: *О устанку Срба у Банату 1594. године, с нарочитим погледом на савремене прилике у суседним земљамаа.* Београд, 1899. 22–23.

132 Szalay Ladislaus: *Das Rechtsverhältniss der seerbischen Niederlassungen zum Staate in den Ländern der ungarischen Krone.* Leipzig–Pest, 1862. 12.

A bizonytalanságot növeli, hogy Rajko Veselinović szerint a szerb fölkelők Zsigmondot, akit Erdély és Rácország királyának, Moldva és Havasalföld vajdájának címeztek, megválasztották maguknak deszpotának. Veselinović, Kobenzel Cinti Aldobrandini bíboros államtitkárhoz intézett jelentésére hivatkozik.[133] Abban ezt illetőleg azonban csupán ennyi áll: „Li rasciani tra Buda et Alba regale... hanno eletto il despota per loro capo fin che sua M-tá Cesarea gli dia un altro”.[134] Ezek szerint a szerbek egy csoportja csakugyan választott magának deszpotát. Veselinović állítása azonban, mely szerint ez Báthoryra vonatkozik, nézetünk szerintünk ebből még egyáltalán nem következik.[135] Annál kevésbé mivel a szerb fölkelők egy bánsági csoportját egy a szerbek régi deszpotáinak véréből származó személy vezette.[136]

A Bocskai részére történt koronaküldés harmadik kortársa, ha nem is szemtanúja, a 16–17. századi ismert magyar történetíró Istvánffy Miklós volt. Ő Bocskainak a töröktől adott koronájáról azt mondja Magyarország történelme című művében, (Corona Boscajana)... „a Turcis Imperatorum Constantinopolitanorum, aut Despotarum Thraciae diadema fuisse fertur, incertum tamen est, quenam et unde sumpta sit”. Istvánffy tehát azonosítja a két koronát.[137] Istvánffy alapján írta le ezt az eseményt gróf Brankovics György a 17. századi áldeszpota is Krónikájában, a despotarum Thraciae-t „szerb deszpotákénak” fordítva. Ő egyébként azzal toldja meg Istvánffy elbeszélését, aki nem tudja, honnan lett véve ez a korona, hogy egyesek azt beszélik, miszerint az Vladiszláv magyar királyé volt, azé, aki Várnánál elesett, vagy valamelyik másiké.[138] Ennek az állításnak az kölcsönöz jelentőséget, hogy szerb

---

133 Веселиновић Л. Рајко: *Развитак мисли о српској државности у ослободилачким кретима и устанцима током XVI и XVII столећу.* Симпозијум Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка првог светског рата, Зборник радова Историјског института, I (1976), 39., 52. 11. jegyzet. (továbbiakban Веселиновић 1976.); Szamosközy István: *Történeti maradványai 1542–1608*. Ed. Szilágyi Sándor, IV. k. Vegyes feljegyzések. Magyar történelmi emlékek, II. osztály, írók. XXX. Bp., 1880. 34–35. alapján.

134 Horvat Karlo: *Kobenzelovi izvještaji (1592-1594.) kardinalu Cintiju Aldobrandiniju državnom tajniku pape Klimenta VIII.* Starine JAZiU. 1907. XXXII. 279.

135 Веселиновић 1976. 39., 52., 11. jegyzet.

136 Isopescu Claudio ed: *Documenti inediti della fine del cinquecento.* Academia Romana, Memoriile istorice, Seria III. Tomul X. Bucuresti, 1929. 17.; Ћирковић 1999/2000. 403.

137 Isthvanfi Nicolaus: *Historia regni Hungariae post obitum gloriosissimi Matthiae Corvini regis...*Viennae, MDCCLVIII. (továbbiakban Istvánfi 1758.) 514.

138 Радонић Јован: *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време.* Посебна издања Српске Краљевске академије, 33. Друштвени и историјски списи, 10. Београд, 1911. 710–712. (továbbiakban Радонић 1911.) Gróf Brankovics Györgynek a szájhagyományhoz való viszonyára: Рађеп Јелка: *Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање.* Нови Сад, 1991.

nyelven nemcsak az Ulászlót hívják Vladiszlávnak, hanem a Lászlót is.[139] Ezt az állítását Brankovics György feltételezhetően Révay Péter művére alapozta.[140]

Ez a titokzatos korona azonban Bocskai Istvánnak nemcsak koronázásán, hanem temetésén is szerepelt. Ezt a tényt Brankovics ugyancsak említi. Téved azonban Jovan Radonić szerb történész, amikor azt állítja, hogy ezt Brankovics találta ki, mivel ezt Istvánffy, akire addigi elbeszélésében támaszkodik, nem említi. Valójában Istvánffy ugyancsak említi ezt az eseményt és Brankovics György tőle veszi azt át. Mivel azonban ez néhány oldal eltéréssel történik, ez a tény elkerülte Radonić figyelmét.[141] Istvánffy Miklós és nyomában Brankovics György azonban ez alkalommal azt is megmondják, hogy honnan származott ez a korona.

Istvánffy a következőképp írja le ezt a koronát: „duabus coronis, quarum... altera a Coronensibus seu Brassouiensibus civibus e latebris eruta, despotae illius fuisse dicebatur, qui, Moldauia per tyrannidem occupata, nostro aeuo inclaruerat, feretro impositis, deinde congestae bello ciuili per iniuriam opes multis carris sequebantur”.[142] Istvánffy ugyan nem nevezi nevén a korona Bocskai előtti tulajdonosát, Brankovics viszont, Istvánffyn túlmenően a korona *két* előző tulajdonosát is megnevezi. Ezek közül az első Heraklidesz Jakab, 16. századi kalandor, többek közt szerb áldeszpota volt. Utána pedig, Moldva elfoglalásakor Vitéz Mihály havasalföldi vajda tulajdonába került, aki a korona birtokában, Brankovics szerint magát deszpotának nevezte. Nincs igaza tehát Radonićnak akkor sem, amikor azt állítja, hogy a Heraklidész Jakabra vonatkozó elbeszélés csupán Brankovics találmánya.[143]

Heraklidész Jakab életrajzírója, Sommer János szerint két koronát is csináltatott.[144] Ezek mellett azonban mindenesetre még egy harmadik, egy kész korona tulajdonosa is volt, mely egészen más úton-módon jutott birtokába. Erről

---

139 Melich János: László, Ulászló = *Magyar nyelv*, 37. (1941), 145–154, Ladó János: *Magyar utónévkönyv*. Bp., 1971.

140 Petrus de Rewa. De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae Centuriae Septem. Francofurti. 1659.

141 Радонић 1911. 710–712.

142 Istvánfi 1758. 685.

143 Радонић 1911. 710–712. Habár a Habsburg megbízottak Mihály vajdát azzal hitegették, hogy a pápa és a spanyol király segítségével megkoronázzák, nincs tudomásunk róla, hogy ez, esetleg ezzel a koronával valóban megtörtént volna. Szádeczky Lajos: *Erdély és Mihály vajda története 1595–1601. Oklevéltárral.* II. kiadás Szabó Ferencz: Történeti-, Nép- és Földrajzi Könyvtár. LVIII. Temesvár, 1893. 143, 485. Vitéz Mihály ambícióira: Stefanescu Stefan: Michel le Brave Restitutor Daciae. *Revue roumaine d'histoire* 7. (1968) 6. sz. 911.

144 Sommer Johannes: *Vita Jacobi Despotae moldavorum reguli.* Vitenberge, 1587. 30.; Thallóczy 1884. 180. A Heraklideszre vonatkozó terjedelmes általános irodalomból magyar volta miatt még csak: Thallóczy Lajos: *Csömöri Zay Ferencz élete 1507–1570.* Magyar történelmi életrajzok Bp., 1880. 253–258. című művét említjük.

a koronáról Belz Henriknek, a Heraklidész melletti Habsburg megbízottnak, urához, I. Ferdinándhoz intézett jelentéséből szerzünk tudomást. Ez a következőképp hangzik: Despota „haec bis repetens me ad Maiestatem Vestram sacratissimam perscribere iussit simulque summopere eandem rogare ut quoniam in uictoria Sua bona regni omnia pene que Alexander Moldauus secum habuisset conciderint desiderarique *coronam diadema* regni sui inferioris, duae enim sunt, altera regni Principes, crucem item que in *coronatione* applicari solet, quam stemma uocat et uestem regiam auro contextam quae omnia apud Ioannem Villeij de quo multum et graviter questus, quod plus prede in bello suo quam uictoriae anhelauerit, reperiuntur, pro quibus multum se persolutorum (quamuis *coronae* loco nouam iam 24. aprilis *capiti impresserit*) si Maiestas Vestra dicto Ioanni Villij iniunxerit, regni enim eas Gazas(s) esse et non opes priuatas, nec eum in predam sed in tutelam et uirtutem”... „a Maiestatibus uestris sibi adiunctum fuisse.”[145]

Ezek szerint tehát a koronát Heraklidész elődjétől (és egyszersmind utódjától) Alexander Lapusnyeanu moldvai vajdától zsákmányolta. Lapusnyeanu viszont valóban rokoni viszonyban volt az igazi szerb deszpota Brankovicsokkal. Felesége, Rokszanda Rareş ugyanis I. Brankovics György ükunokája volt. Hogy ennek a körülménynek Heraklidész mekkora jelentőséget tulajdonított, azt mi sem bizonyítja jobban, minthogy felesége őseit bevette a saját maga által fabrikált családfába. Ez természetesen könnyen érthető, ha nem tévesztjük szem elől, hogy – mint arra már Sima Cirkovic fölhívta a figyelmet – genealógiájában egyedül a szerb deszpoták voltak valódiak. Nekik Lázárevics Istvántól kezdve valóban volt koronájuk, illetve koronáik.[146] Nem teljesen lehetetlen, hogy ez, vagy ezek közül egy, felesége révén a moldvai vajdák tulajdonába került. Ezek szerint, ha Bocskai ezt a koronát kapta a brassóiaktól, a korona esetleges szerb eredete valóban nem zárható ki.

---

[145] Hurmuzaki Eudoxius: *Documente privitore la istoria romanilor.* II/1, 1451–1575. Cu portretul lui Jacob Heraclid Despot Voevod. Bucuresci, 1891. 425. CCCIIV sz. Koronázásáról egy elbeszélő forrás is beszámol: Siruni H. Dj: *Extrase din Cronica armenilor din Camenita, Parte I-a (1430–1611), Marturii Armenesti despre Romania.* Academia Romana, Memoriile sectiuni istorice, Seria III. Tomul XVII. Bucuresti, 1935/36. 274–275 (8–9). Meghaladja e munka kereteit annak kutatása, hogy itt egy, vagy esetleg két koronázásról van-e szó. Heraklidész koronázására lásd még: Armbruster Adolf: *Jacobus Heraclides Despota und der Romanitäts- und Einheitsgedanke der Rumänen.* Revue roumaine d histoire, X. (1971) 261.

[146] Benz Ernst: Melanchton und Jakobus Heraklides Despota. (Die Reformation in der Moldau).In. u. ő: *Wittenberg und Byzanz, Zur Begegnung und Auseinandersetzung der Reformation und der Östlich-Orthodoxen Kirche*. Marburg/L, 1949. 34–58, 250–258; Спасић Душан–Мрђеновић Душан–Палавестра Александар: *Родословне таблице и грбови српских владара и властеле.* Београд, 1912. 121–124, Бранковићи, I–III. 17–19. táblák; Ћирковић 1999/2000. 402.

Katona István, Historia critica regum Hungariae cimű művébe, Istvánffyé mellett Bocatius elbeszélését is átvette.[147] Bocatius tehát, az erdélyiek, közelebbről a brassóiak által Bocskainak hozott koronáról Drugethhez hasonlóan nem mondja, hogy az a bosnyák korona volt. De hát akkor Szirmay honnan vette ezt az adatát? Ez azonban még mindig nem magyarázza meg Bocskai második koronájának állítólagos bosnyák voltát. Ez a kérdés továbbra is nyitott marad. A feleletet erre a kérdésre megnehezíti, hogy a bosnyák koronáról meglehetősen kevés ismerettel bírunk. Az alábbiakban megkíséreljük röviden összefoglalni a rá vonatkozó adatokat.

A bosnyák királyi koronát, illetve egyet azok közül, mint az némileg logikus és elvárható is, mai ismereteink szerint először annak első viselője I. Tv(a)rtkó István, Bosznia első királya említi, egy 1378. április 10-én kelt oklevelében. Tv(a)rtkó itt *kettős* koronáról, helyesebben koszorúkról beszél, ami megfelel Szirmay Antal közlésének. Ez a korona, viselőjének Tv(a)rtkónak kettős: szerb és bosnyák királyságát volt hivatott jelképezni. Köztudott, hogy Tv(a)rtkót mintegy fél évvel ennek az oklevélnek a kiadása előtt, 1377. október 26-án koronázták királlyá.[148] Ezt megelőzően a bosnyák koronáról – mai ismereteink szerint – nem történt említés.

A szerb-bosnyák kettős koronára vonatkozik alkalmasint I. Tv(a)rtkó sorrendben harmadik utódának, Osztoja királynak 1399. január 15-én kelt oklevelében tett kijelentése. Ő, illetve a nevében kiadott oklevél szerzője (auktora) azt mondja, hogy Osztoja az Isten által adott koszorúkkal lett megkoszorúzva. Mihajlo Dinić neves szerb történész ugyan rámutatott arra a tényre, hogy ez a kijelentés szövegkönyvből vett, szerintünk azonban ez mégis azt jelenti, hogy, mintegy húsz évvel I. Tv(a)rtkó koronázása és oklevelének kelte után, az oklevél kiállítója fontosnak tartotta a kettős koszorúval történt koszorúzás, vagy koronázás tényét oklevélbe foglalni, tekintet nélkül arra, hogy az Osztoja esetében megismétlődött-e, vagy sem.[149] Ez pedig arról tanúskodik, hogy Osztoja elődjének, I. Tv(a)rtkónak kettős, szerb-bosnyák koronával történt megkoronázásának az emléke két évtizeddel később is elevenen élt a hagyományban és a boszniai állami ideológia alkotó részét képezte.

A következő hírt, amely a bosnyák koronára vonatkozik, egy magyar forrás tartalmazza. Luxemburgi Zsigmond egy 1405-ben kelt oklevelében említi a

---

147 Katona Stephanus: *Historia critica regvm Hvngariae stirpis austriacae.* Tomulus IX. Ordine XXVIII. Ab anno Christi MDCVI. ad annum usque MDCVIII, Bvdae, MDCCXCIV, 428–429, 685.

148 Ћирковић Сима: *Сугуби венац*, (*Прилог историји краљевства у Босни)*, Зборник Филозофског факултета у Београду, VIII /1 (1964), Споменица Михаила Динића, 343–370.

149 Динић Михајло: *Државни сабор у средњевековне Босне*, Посебна издања САНУ, CCXXXI, Одељење друштвених наука, Нова серија, 13., Београд, 1955. 34–38.

boszniai királyság koronáját (corona regni Bosne), melyet Bobovác várában őriznek. Ebből az adatból ugyan nem következik automatikusan, hogy ez az I. Tv(a)rtkó féle korona volt. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy ebben az időben Zsigmond I. Tv(a)rtkó örököseként igényelte a boszniai trónt és nagyon készült arra, hogy Bosznia királyává az ottani szokások szerint koronázzák, valamint hogy idáig nem említenek a Tv(a)rtkóén kívül más bosnyák koronát, megengedhető, hogy ez az I. Tv(a)rtkó féle kettős szerb-bosnyák korona volt. Az mindenesetre biztos, hogy, legalábbis magyar szemszögből nézve, ekkor csak *egy* „corona regni" volt Boszniában. Ez a tényt – a későbbiek érthetősége miatt – már most fontos hangsúlyozni.

Mi történt ezzel a koronával a Zsigmond által történt említése után? Nem tudjuk. Abból a körülményből azonban, hogy a forrás Bobovácnak, Maróti János macsói bán, Zsigmond hadvezére által történt elfoglalásával kapcsolatban említi, arra következtethetünk, hogy Maróti János révén a korona is e magyar király kezére került. Ez annál valószínűbbnek tűnik, mivel Maróti ez alkalommal magát Bosznia királyát (Osztoját e, vagy II. Tv(a)rt kót?) Zsigmond elé vezette.[150]

Ezt látszik bizonyítani a következő két adat is. Nelipics Ivanis horvát főúr 1408. novemberében azt ígérte Zsigmondnak, hogy őt a boszniai királyság koronájával, ünnepélyesen és azokkal a tisztességekkel fogja megkoronázni, ahogy az (I.) Tv(a)rtkó király idejében történt. Három évvel később, 1410. októberében pedig Hranics Szandaly és Radenovics Pavle bosnyák főurak megfogadták Zsigmondnak, hogy e hónap végén őt Szerbia és Bosznia királyává koronázzák.[151]

Ezután a források hosszú ideig hallgatnak a bosnyák koronát illetően. Mindeddig, ismételve kiemeljük, csupán egy, alkalmasínt az I. Tv(a)rtkó féle kettős koronáról volt szó. A továbbiakban azonban legalább még egy újabb bosnyák korona is felbukkan a történelem színpadán. IV. Jenő pápa 1446-ban Tamás boszniai királynak, feltételezhetően saját kívánságára Tomasini Tamás, hvári (lesinai) püspök a boszniai részek apostoli delegátusa és Johannes de Marostitia apostoli nuncius révén „unam coronam auream, fulcitam perlis et lapidibus preciosis dandam et referendam serenissimo regi Bosne ut dicebatur" küldött. A koronázás azonban, legalább is ezzel a koronával, ez alkalommal elmaradt.

Ezzel szemben valószínű, hogy Tamás fiát, Tomásevics Istvánt, Bosznia török hódítás előtti utolsó királyát valóban egy pápai koronával koronázta meg Bózsó (Natale) nonai (nini) püspök 1461. november 17. körül Jajcában.

---

[150] Rokai Petar: *Istorija porodice Maroti*. Beograd, 1983-ban a belgrádi egyetemen megvédett doktori (kandidátusi) értekezés kézirata.

[151] Ћирковић Сима: *Историја средњовековне босанске државе*. Београд, 1964. 211., 213,

Legkésőbb tehát ekkor, a bosnyák korona elválasztható a szerbtől, illetve bosnyák-szerbtől. Thallóczy utalása, mely szerint a bosnyák korona állítólag Tomásevics Istvánnal együtt a törökök kezére került, valószínűleg erre a koronára vonatkozik. Ezt látszik valószínűsíteni az a körülmény is, miszerint Tomásevics István még mielőtt bosnyák király lett volna, Hunyadi Mátyás király akaratából szerb deszpota is volt. Így a Szerbia és Bosznia fölötti uralom ismét egy kézben egyesült.[152] Ebből viszont valaki arra a következtetésre is juthatott, hogy a két egyesült országnak (ismét) közös koronája is volt, vagy lehetett. Az I. Tv(a)rtkó-féle korona sorsa azonban ettől függetlenül szintén ismeretlen. Azt sem tudni, mivel koronázták meg 1472-ben Budán Újlaki Miklóst Bosznia királyává.[153]

Más kérdés: azonos volt-e fizikailag is Bocskai koronája I. Tv(a)rtkóéval, vagy esetleg egy másik szerb-boszniai egyesített, vagy ilyennek tartott koronával? Erre a kérdésre, tekintve, hogy a maguk tárgyi valóságában egyiket sem ismerjük, amíg erre nem nyílik alkalom, vagy valamilyen írott forrás meg nem erősíti Szirmay állítását, sajnos nem adhatunk választ. Bocskainak a brassóiaktól kapott koronája, új gazdája temetése után ugyanis eltűnt és mindmáig nem került elő.[154]

---

[152] Thallóczy 1915. 63–64, 71.; Thallóczy 1916. 48–49, 55.

[153] Kubinyi András: *Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Ujlaky.* Studia Slavica, 4. (1958) 373–384.

[154] Thallóczy 1884. 180–181.

KÓNYA PÉTER

BOCATIUS JÁNOS, A BOCSKAI-PÁRTI KASSAI BÍRÓ

Nehéz találni egy olyan személyiséget vagy eseményt, amely összeköti Eperjes városát Bocskaival és a Habsburg-ellenes felkeléssel. A kérdés azért sajátos, mert Eperjes szabad királyi város, amely a későbbi felkelésekben nagyon fontos helyet foglalt el, éppen a Bocskai felkelés idején akart mindenáron hűséges maradni az uralkodóhoz. A városi tanács már 1604-ben sem engedte be a városba Bocskai katonáit, viszont készségesen fogadta a Kassáról elvonuló Bastát, aki ezért rövid időre oda tette át a Felső-Magyarország központját. Az év végén a hadaival visszaérkező Basta rövid alkudozás után elfoglalta Eperjest és azt követően a város hosszú időre a császár kezében maradt.[155] Mindez éles ellentétben van a közeli Kassa város állásfoglalásával, amely – hasonlóképpen, mint az 1526 utáni harcokban – a Habsburgok ellen fordult és a felkelők erős központjává vált.

Élt azonban ebben az időszakban egy kitűnő személyiség, aki összekötötte Eperjest mind Kassával, mind az egész felkeléssel. Bocatius Jánosról van szó, aki jelentős költő, pedagógus és politikus, s aki magyarországi karrierjét éppen Eperjesen kezdte, majd később kassai bíróként játszott fontos szerepet a Bocskai felkelésben.

Bocatius nemcsak ellenállt Bastának és elvezette Kassát Bocskai táborába, hanem a fejedelem udvarában és érdekében is eredményesen tevékenykedett. Bocskai diplomáciai feladattal bízta meg, aminek folytán a Habsburg uralkodó börtönébe került és ott öt évig szenvedett. (Mivel ezekről az eseményekről könyvet írt, amely nem olyan régen megjelent magyarul, ezért erre részletesen nem térek ki.)

Ebben a rövid tanulmányomban inkább a felkelést megelőző néhány év eseményeire szeretnék figyelmet fordítani és amellett általánosabb áttekintést adni e jelentős személyiség életéről és tevékenységéről. Így inkább arra helyezem a hangsúlyt, mi történt Bocatius életében azelőtt, mielőtt kassai bíróvá választották.

[155] Dejiny Prešova I. Košice 1965. l.

Bocatius János, valódi nevén Johannes Bock, a lausitzi Wetschau (Vecsavia) városban született 1569-ben (Szinnyei szerint 1549-ben),[156] ahol nagyapja (Hans Bock) bíró és apja (Peter Bock) gazdag kereskedő volt. Bár a szlovák és a cseh történeti irodalom nagyon hangsúlyozza Bocatius szorb származását, apja német volt és maga Bocatius is több alkalommal egyértelműen német származásúnak mondta magát. Valószínű viszont anyja szorb származása.[157]

Iskolaéveiről nem sok adat maradt ránk. Valószínűleg hazai, szászországi iskolákat látogatott és felsőfokú képzettségét a drezdai gimnáziumban szerezte meg. Feltehetően már ott kezdte írni első költeményeit is. Onnan az 1580-as évek végén átment a morvaországi Iglauba (Jihlava), ahol Nicolaus Gäbel nevű tanárának kedvenc tanítványa lett – később egy költeményét is neki ajánlotta. Amikor tanára új állást vállalt és elfogadta a meghívást a körmöcbányaiak rektori állására, Bocatius több diáktársával együtt elutazott vele Magyarországra. Morvaországban tehát nem sok ideig tartózkodott, mivel már 1590-ben megérkezett Körmöcbányára.[158] Onnan 1591-ben átment a nem messze fekvő Selmecbánya iskolájába, ahol legalább egy évet töltött el. Más szerzők – például Szinnyei szerint – rövid ideig a Szepesség különböző helyein is megfordult.[159] Abban az időben utazhatott át Pozsonyon, amiről később egy versében szintén megemlékezett. 1592-ben Magyarországról hazament Szászországba – útközben megállt Győrött és Nagyszombatban – valószínűleg azért, hogy szülővárosától a magyarországi letelepedéshez szükséges erkölcsi bizonyítványt megszerezze. Abban az időben feltehetőleg rövid ideig Wittenbergben is tanult, bár wittenbergi tartózkodására saját állításain kívül, semmilyen bizonyíték nem maradt.[160]

Az 1593. évben már Eperjesen működött. Sajnos, nem maradt adat arról, milyen módon került oda, kinek a meghívására vagy ajánlására ment Eperjesre, az viszont biztos, hogy 1593 őszén már a város iskolájában dolgozott, mint „Collega”, azaz a legfiatalabb tanár. Ebben a tisztségben vett részt ez év októberében az eperjesi egyházi zsinaton, amelynek jegyzőkönyvét így írta alá: „Joannes Bocatius, Scholae Eperiessiensis Collega”.[161] Feltehetően a városi tanács ösztönzésére vagy közbenjárásával még 1593-ban újból elutazott Németországba, ahol a magiszteri vizsgával fejezte be a wittenbergi egyetemi

---

156 Bocatius János*: Öt év börtönben (1606–1610)*. Fordította a jegyzeteket összeállította és az utószót írta Csonka Ferenc. Budapest, 1985. 203. (továbbiakban Bocatius 1985.)

157 Bocatius 1985. 203.

158 Bocatius 1985. 204.

159 Szinnyei, József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Budapest, 1891. 1114. (továbbiakban Szinnyei 1891.) Arcanum CD-ROM, Bp., 2000.

160 Bocatius 1985. 204.

161 Hörk József: *Az Eperjesi Evangélikus Kerületi Collegium története*. Kassa, 1896. 44. (továbbiakban Hörk 1896.)

tanulmányait. Ahogy később is többször hangsúlyozta, a negyvenöt jelenlevő diák közül ő lett a legsikeresebb és így szerezte meg a magiszteri címet. A vizsga alkalmával egy nyilvános előadást tartott, amelyet később kinyomtattak. 1594 januárjában magiszterként haza kellett jönnie Eperjesre, ahol 1594. január 20-án az eperjesi városi iskola rektorául választatott.[162] Itt is eltérnek egymástól a vélemények. Amíg Hörk József, az Eperjesi Kollégium történetírója szerint, Bocatius 1594-ben járt Wittenbergben, újabb magyar munkák szerint erre csak 1596-ban került sor.[163] Az utóbbi állítás a valószínűbb, mivel Bocatius még 1594 októberében úgy írt alá, mint „Joannes Bocatius Baccalareus artium liberalium, Rector Scholae Eperiessiensis".[164]

Bocatiust tehát az eperjesi iskola rektorává 1594 év elején választották meg, ahol az ő nevével kapcsolódik össze az iskola működésének első fénykora. Az eperjesi városi iskola Bocatius érkezése idején már több mint kétszáz éves volt (igaz, a róla szóló első említés csak a 15. század első feléből származik). Eperjes szabad királyi város a Mohács utáni korszakban hatalmas gazdasági fejlődésnek indult. Már I. Ferdinándtól több új gazdasági kiváltságot (például a kassaiak árumegállítási jogát, egy megújított, majd teljesen új címert), s birtokot (a sóvári sókutak használatát, néhány környékbeli jobbágyfalut) kapott és az új helyzetben nagy jelentőséget szerzett a város, mint fontos külkereskedelmi központ is. A következő időszakban éppen a lengyelországi kereskedelem biztosította a legjelentősebb pénzforrásokat a városi pénztár számára. Jelentős lendületet adott a város kulturális fejlődésének a reformáció elterjedése, amelynek hatása a harmincas évek elején vált érezhetővé a városban. Eperjes polgársága 1531-ben fogadta el Luther tanait. Ezt követően új korszak kezdődött a városi iskola számára, amely gyors fejlődésnek indult. Alig néhány évtized alatt egy fejlett evangélikus humanista gimnáziummá vált.

Az iskolát Bocatius érkezése idején abban az új reneszánsz stílusú egyemeletes épületben helyezték el, amely a század első felében épült a főtéren, a régi középkori iskola helyén. A földszinten négy tanterem volt, az emeleten pedig két nagyobb terem (az auditorium maior és az auditorium minor) a rektor és a conrector számára. Az iskolában még a század közepén, – az erdélyi származású Gelei Torda Zsigmond rektorsága idején – vezették be a Stöckel Lénárd által Bártfán kidolgozott iskolatörvényeket. Az ő idejétől az iskolában három tanár: azaz a rektor, a conrector és a subrector működött. A század második felében még egy tanerővel bővítették ki a tanári személyzetet és így a

[162] Uo.
[163] Bocatius 1985. 206.
[164] Hörk 1896. 44.

kilencvenes évek végén ún. collega is működött az iskolában, amely tisztet maga Bocatius is betöltötte.[165]

A rektori állás elfogadása után conrectorként egy másik jelentős tanár dolgozott vele: Fabiny Miksa, a későbbi rektor, subrectornak pedig Janotkovits Ádámot választotta.[166] A negyedik tanító, a collega neve ez időből nem ismert. A rektori hivatal lehetővé tette számára a nősülést és ennek folytán a társadalmi karrier további kiépítését is. Bocatius 1595. június 21-én Eperjesen vette nőül Belsius Erzsébetet, Veransics Antal titkárának leányát, amikor vendégeit a pompás lakodalmon tizenhárom asztalnál vendégelte meg.[167] Bocatius mind a házasság, mind a sikeres rektorság révén ismeretségbe és barátságba került több jelentős személyiséggel, valamint segítségére volt költői működése is, hiszen több költeményét éppen ezeknek az uraknak dedikálta. A jelentős személyiségek közé – akik az új eperjesi rektorral kapcsolatba kerültek – tartoztak: Báthory Zsigmond, Hardeck, Teuffenbach Kristóf, Schwendi Lázár, Homonnai Drugeth György, Káthay, Soós, Darholz Kristóf, Forgách Simon, Herczeg István és Szabó György kassai szenátorok és mások.[168]

Ezek közül az urak közül Bocatius számára talán a legjelentősebb és legfontosabb – de a leghasznosabb is – Miksa főherceg volt. A főherceg a nyolcvanas évek végétől többször megfordult Eperjesen, tetteit Bocatius több költeményében megörökítette. Ezek egyike az 1595-ben Bártfán megjelent Ungaria gratulans című műve, amelynek utolsó sorait a főherceg testvérének, Rudolf császárnak szentelte.[169]

Bocatiusnak eperjesi tartózkodása alatt egymás után jelentek meg jelentős művei. A házasságkötés alkalmával 1594-ben írta meg apósának szentelt Celadon című költeményt (Bártfán nyomtatta ki), a következő évben ugyanott adta ki Miksa főhercegnek ajánlott művét, amelyet a felső-magyarországi hadak főparancsnoksága átvételének alkalmából írt. Ezekben az években jelentek meg a következő munkái: Elegiae duae (Bártfa 1595), Oratio de profanitatae turcicae religionis (Wittenberg 1596), Siracides vel Ecclesiasticus Jesu, filii Sirach (1596), Castra temperantiae (Bártfa 1597), Musae parentales (Bártfa 1598), Munus judiciale (Bártfa 1598), Novus Annus (Bártfa 1599) valamint a legismertebb és legjelentősebb műve: Hungaridos libri poematum quinque (Bártfa 1599). Ez utóbbi kiadásakor azonban már Kassán lakott.[170]

---

165 Lukáč, Eduard: Prešovská mestská škola. In. *Jakub Jakobeus, život, dielo a doba*. (Ed. Otčenáš, Michal, Kónya, Peter). Prešov, 1993. 17–18. (továbbiakban Lukáč 1993.)
166 Hörk 1896. 333.
167 Hörk 1896. 333.
168 Hörk 1896. 44.
169 Hörk 1896. 44–45.
170 Szinnyei 1891. 1115–1116.

Olyan jelentős személyek ajánlására, mint Teuffenbach Kristóf felső-magyarországi főkapitány, vagy Forgách Simon báró, de elsősorban Miksa főherceg javaslatára II. Rudolf császár 1596-ban a poeta laureatus caesareus (császári babérkoszorús költő) címet adományozta neki. Két év múlva viszont még nagyobb kitüntetésben részesült, amikor az uralkodó nemesi címmel jutalmazta. Címerét egy borostyánkoszorú alkotta, amelyből két zászló emelkedik ki: az egyiken a kétfejű sas egy csillaggal, a másikon a félhold, szintén egy csillaggal.[171]

Irodalmi munkásságához hasonlóan ismert és jelentős volt Bocatius tanári működése is. Több költeményét éppen diákjainak ajánlotta, akiket szorgalmasságra, erkölcsösségre s más erényekre ösztönzött és intette őket az ittasság, a zabálás, a kapzsiság és más efféle rossz tulajdonságok követésétől.[172] Bocatius az első olyan tanárok közé tartozott, akik nemcsak elméleti tudást fejlesztettek, hanem felhívták tanítványaik figyelmét a gyakorlati ismeretekre is. Diákjaival a közel fekvő sóvári sóbányákat is meglátogatta és a gyógyító ásványvizek megismerése érdekében Trencsénteplicre is elutazott. Mindkét eseményt költeményeiben örökítette meg. Bocatius az első olyan ismert rektor vagy tanár volt – nemcsak Eperjesen, hanem talán egész akkori Magyarországon –, aki tanítványaival kirándulást vállalt a Magas Tátrába. Erről is írt egy költeményt.[173]

Úgyszintén ő volt Eperjesen az első rektor, aki a városi tanácsos urak és a nagyközönség jelenlétében tartott nyilvános évzáró vizsgák gyakorlatát bevezette. Az eperjesi gimnázium Bocatius rektori működése alatt még nagyobb hírnevet szerzett, ahol már nemcsak a helybeli, hanem más, környékbeli ifjak, köztük egyre többen a jelentős nemesi családok tagjai közül is tanultak. Az eperjesi városi tanács addig szokatlan fizetést szabott a rektornak: a lakáson és a természetbeni járandóságokon kívül évi 80 forintot.[174] Egyes szerzők szerint nem az iskolának, hanem az életnek tanított, különös tekintettel azokra az ismeretekre, amelyeket a diákok valamilyen városi hivatalban vagy a tanácsban használhattak. Ezek miatt a nevelési elvek miatt Felső-Magyarország nevelőjének nevezték.[175]

A szép eredmények ellenére, amelyeket Bocatius János a tanításban szerzett, maga – nem minden keserűség nélkül – így írt a tanári munkáról: „Van-e megvetettebb, van-e nehezebb, van-e nyomorúságosabb dolog, mint a tanítás?..”

---

171 Hörk 1896. 44.
172 Lukáč 1993. 18.
173 Minárik, Jozef: *Humanistická a renesančná literatúra*. Svetová, česká, slovenská. Bratislava, 1985. 132.
174 Hörk 1896. 45.
175 Hörk 1896. 333.

Talán azért fogadta el 1599. május 11-én a kassai tanács meghívását az ottani iskola rektori tisztségére, amellyel más, nagyobb tekintéllyel járó hivatal is járt, amire Eperjesen nem volt lehetősége.

Eperjesen ugyanis egy iskolai rektort nem választhatták a város bírájának, vagy a szenátornak, mivel általában nem volt polgárjoga: elsősorban azért, mert a város területén nem rendelkezett saját ingatlannal. Ha viszont ilyen ház lehetett is birtokában és esetleg valamelyik városi tisztségbe meg is választották volna, akkor le kellett volna mondania rektori vagy tanári hivataláról. Ilyen helyzetbe került néhány évtized múlva egy másik rektor: Serédi János, aki a politikai pályát választotta, a város jegyzője lett és elhagyta az iskolát. A többi tisztségeket, úgymint a szenátori és végül a bírói hivatalt, már akkor kapta meg, amikor megvált a rektori állásától.[176]

Bocatius tehát 1599 májusában Kassára került, ahol nemcsak az iskola igazgatását vette át, hanem ezzel majdnem egy időben a városi jegyzői hivatalt is. Körülbelül másfél év múlva a polgárjogot is megkapta, majd 1603. január 13-án a kassai polgárok megválasztották a város bírájává.[177] A következő év január 12-én újból őrá voksoltak, s így még az 1604-ik évben is ezt a Kassa számára rendkívül fontos pozíciót töltötte be.[178]

1604 őszén kezdődött el az az eseménysorozat, amely magával húzta Bocatiust az első Habsburg-ellenes felkelés örvényébe. Mivel ezek az események közismertek, a tanulmányban ezzel a kérdéssel csak igen röviden kívánok foglalkozni.

Amikor 1603 novemberében Barbiano de Belgiojoso, felső-magyarországi főkapitány a kassai Szent Erzsébet székesegyházat követelte, az akkori evangélikus városi tanács élén álló Bocatius ellenállt és csak a katonai erő nyomására engedelmeskedett. A következő hónapokban egy követség élén Prágába utazott, amely Rudolfnál kívánt panaszt tenni az evangélikusok által használt templom és a városhoz tartozó huszonnyolc falu erőszakos elfoglalása miatt. Az uralkodó azonban nem is fogadta őket.

Hazaérkezése után kétszer hívta össze az öt város (Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa és Kisszeben) követeit titkos tanácskozásokra (júniusban és októberben). Ezeken a fegyveres ellenállás kérdése is felmerült, majd amikor a főkapitány igás szekereket követelt tőlük, a vármegyékkel szövetkeztek. A vesztes álmosdi csata után maga a felső-magyarországi főkapitány is vissza akart jönni a városba, de Bocatius nem nyitotta ki neki a város kapuit.

---

176 Hörk 1896. 334.

177 Archív mesta Košíc (továbbiakban AMK) – Kassa város levéltára, Választási jegyzőkönyv: Kniha PUR 2. 304.

178 AMK – Kassa város levéltára, Választási jegyzőkönyv: Kniha PUR 2. 307.

A város 1604. október 28-án – Literáti Mihállyal és Szegedy Andrással együtt – kiküldte bíráját Bocskaihoz.[179] Október végén Kassa befogadta Bocskai seregét és november 12-én magát a felkelés vezérét is üdvözölte. Bocatius a következő évben a felkelők két országgyűlésén vett részt: tavasszal Szerencsen és az év végén Korponán. Közben a béketárgyalásokon is jelen volt.[180]

A korponai országgyűlésen Bocatiust azzal a feladattal bízta meg a fejedelem, hogy járja be a német protestáns uralkodók (különösen a pfalzi, szász és brandenburgi választófejedelmek) udvarait és tájékoztassa őket a magyarországi helyzetről, a felkelés céljairól, mivel a Habsburg propaganda sok hamis és hazug hírt terjeszt. Még az új év előtt útnak indult, de a sikeres heidelbergi látogatás után 1606 február végén elfogták és Prágában bebörtönözték. II. Rudolf bosszút akart állni rajta a Bocskainak nyújtott támogatásért és sok befolyásos ember támogatása ellenére élethossziglani fogságra ítéltette. Csak 1610 novemberében sikerült megszöknie, főként felesége segítségével, aki a hagyomány szerint szolgaként dolgozott a prágai várban. Az újabb kutatások arra mutatnak rá, hogy kiszabadításában több jelentős személyiség is részt vett.[181]

Hazaérkezése után ismét Kassán telepedett le, ahol elsősorban a költői tevékenységét folytatta. Nem került be azonban sem a szenátusba, s nem kapott tanári feladatokat sem, csak 1613-ban foglalhatta el ismét a rektori hivatalt. A börtönben átélt évek azonban komoly hatással voltak egészségére és emiatt 1619-ben lemondott az iskola vezetéséről.[182] Élete végén historikusként Bethlen Gábor szolgálatába lépett (egyes szerzők szerint titkos tanácsosa és a gyulafehérvári könyvtár őre volt).[183] A fejedelemről két könyvet írt, részt vett a besztercebányai országgyűlésen és a nikolsburgi béketárgyalásokon. Az oda vezető úton hunyt el 1621. október 31-én.

Bocatius János, a „babérkoszorús költő", „Magyarország nevelője" kétségkívül az akkori Magyarország egyik legérdekesebb személyisége volt. Egy klasszikus műveltségű humanista költő volt, kiváló pedagógus, aki éppen főbíróvá választása idején részesítette előnyben a politikát az iskolával és a művészettel szemben. Bocatius a magyar rendek követelései mellé állt, ami miatt öt évig börtönben kellett sínylődnie. Bár saját korában a jelentős személyiségek árnyékában maradt, de irodalmi és tanári érdemein kívül mégis igen fontosnak tekinthető, hogy az első magyarországi Habsburg-ellenes felkelés

---

179 AMK – Kassa város levéltára, No. 5145. A városi tanács megbízó levele a Bocskaihoz kiküldött követség számára.
180 Bocatius 1985. 212–222.
181 Bocatius 1985. 223–233.
182 Bocatius 1985. 222.
183 Szinnyei 1891. 1115.

indulásának eseményei az ő nevével és politikai állásfoglalásával kapcsolhatóak össze.

ERDÉLY

„Erdélynek, mint ídes hazánkhoz, mely minket nevelt es tartott ... meg akartuk ezzel is hálaadó voltunkat mutatni.”

(Mislye, 1604. december 12.
Az erdélyi rendeknek. Bocskai István Levelek 40.)

OBORNI TERÉZ

BOCSKAI ERDÉLYI ÁLLAMA*

Bocskai István volt az a fejedelem, aki a 17. század elején újjáalakította az Erdélyi Fejedelemséget, és ezzel, illetve végrendeletében megfogalmazott politikai útmutatásával az egész évszázadra meghatározta a fejedelemség államiságának eszmei-politikai kereteit. Az Erdélyi Fejedelemség „önállósága", helyesebben szólva az erdélyi államot az Oszmán Birodalomhoz és a Magyar Királysághoz kötő függőség mikéntje és mértéke mindig is sokat tárgyalt kérdése volt a fejedelemség történetének. De hogy a kétirányú függőség ellenére és azzal együtt létezett egy erdélyi államalakulat, amely meglehetősen nagy szabadsággal rendelkezhetett saját belügyeiben, olykor még külügyeiben is, az vitathatatlan. Különösen érdekessé válhat a korabeli nagyhatalmakhoz fűződő viszony értékelése egy olyan válsághelyzet esetében, amikor az erdélyi állam létezése vagy megszűnése a tét. A tizenöt éves háború végén éppen egy ilyen helyzet állt elő, amikor is Erdély néhány esztendeig Habsburg-uralom alatt élt, a magyar király nevében gyakorlatilag katonai kormányzással irányították, és a Magyarországhoz fűző szálakat megerősítendő kormányzati átszervezési kísérletek folytak. Miközben – már nem először a fejedelemség rövidke történetében – a királysághoz való kapcsolódást célzó kísérlet elbukott, született meg újból az erdélyi fejedelemség államisága, nem kis részben Bocskai István közreműködésének köszönhetően. Kérdés volt azonban, hogy a fejedelemség, ha újból megalakul, milyen viszonyban maradjon a Magyar Királysággal. Az alábbiakban szeretném áttekinteni, hogy vajon hogyan is alakult ez a folyamat, mi volt ebben Bocskai szerepe, hogyan változtak elképzelései közjogi-alkotmányjogi kérdésekben, azaz Erdély és Magyarország közjogi viszonyára vonatkozóan.

* * *

Az 1604. esztendő Bocskai számára az oszmán támogatás megszerzésének, és fejedelemsége előkészítésének ideje volt, amikor is, nagyrészt az Oszmán Birodalomban emigrációban élő erdélyi nemesek – köztük Bethlen Gábor – közbenjárásának köszönhetően, a nyilvánvaló érdekazonosság felismerése alapján megegyezés született köztük és a szultáni udvar között.[184] A Portán nyilvánvalóan jól látták, hogy Bocskai személyében a legkiválóbb embert

* A tanulmány az OTKA T 043432 program keretében és támogatásával készült.

[184] Jelen tanulmányban a Bocskai számára küldött „török korona" kérdéskörét nem érintem.

találták meg a fejedelemség befolyásuk alatt történő újjáélesztéséhez. 1604. június 23-án Nándorfehérváron kelt levelében Bethlen Gábor adott hírt a történtekről: Bocskai kívánságait pontokba szedve vitték be a Portára, és Bocskai biztos lehet benne, hogy hamarosan hitlevelet és hadakat is küldenek, mert Erdélynek megszabadítását ez esztendőről semmiképpen el nem halasztják, küldenek botot, zászlót és más egyéb, a fejedelemséghez szükséges circumstanciákat, „valamint szintén szultán Szulimán adta volt János király fiának az fejedelemséget, mind az Tiszán innen való földdel együtt", úgy fogja megkapni most Bocskai is Erdélyt.[185] 1604 augusztusában Lalla Mehmed nagyvezír hasonló tájékoztatást ad Bocskainak: megértették a birodalomba menekült erdélyi nemesek kívánságát, hogy őt Erdély fejedelmévé akarják tenni, méghozzá szabad választásukból, ezt támogatják, de kéri, hogy Bocskai is mutasson hűséget a szultánhoz, aki majd Erdélyországot, fejedelmével együtt meg fogja oltalmazni a jövőben is, mint eddig.[186] A török földre menekült nemesek arról biztosítják Bocskait, hogy a szultán megengedte nekik a libera electio-t, az erről szóló levelet is mellékelik, ismételten kijelentik, hogy megválasztják fejedelmükké, a levelükben megírt feltételekkel, kérik, hogy jöjjön be bátran Erdélybe, még ha hada nem is lenne elégséges, mert a törökök annyit küldenek az ő támogatására, „kiben meg nem fogyatkozunk".[187] 1604. december 12-én az erdélyi rendeknek írott levelében Bocskai arról tájékoztatta őket, hogy amíg magyarországi ügyeit el nem rendezte, addig nem akart Erdélybe menni, de most, hogy azok jó állapotban vannak, Erdélyt át akarja venni, mert a „török császárnak botját és zászlóját mind Erdélyrül mind penég Magyarországról immár elvöttük".[188]

Bocskai 1604 novemberében, Kassán már erdélyi fejedelemnek nevezte magát. Bethlen Gábor ugyanis már ez évben, november 20-a táján, meghozta számára a fejedelmi kinevező okiratot és jelvényeket a Portáról. Tényleges fejedelemmé választására azonban majd csak 1605 februárjában kerül sor a marosszeredai részországgyűlésen, és az év őszén Medgyesen, amikor be is iktatják a fejedelmi székbe. Marosszeredán csak a székelyek és a magyar urak voltak jelen, akik közül kezdetben sokan gyanakodva figyelték Bocskait. Nem nagyon hitték el, hogy valóban elállt volna a császár pártjáról. Az 1604

---

185 Bethlen Gábor Bocskai Istvánnak szóló fogalmazványa. In. *Iratok Bocskai István és kora történetéhez.* Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VI. Bevezető tanulmány és adattár: Nagy László, Sorozatszerkesztő: Nyakas Miklós, Debrecen, 2005. (továbbiakban Iratok) 106.

186 Lalla Mehmed pasa levele Bocskai Istvánnak. Iratok 124–126.

187 A török földre menekült nemesek levele Bocskai Istvánnak, Temesvár, 1604. szeptember 14. Iratok, 107–109.

188 Bocskai levele az erdélyi rendeknek, Mislye, 1604. december 12. In. Bocskai István*: Levelek.* Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította: Benda Kálmán, Bp., 1992. (továbbiakban Levelek) 95.

novemberében kiadott ahdnámé és a hatalmi jelvények nyilvánvalóvá tették, hogy a Porta szívesen látja Bocskait az újjáalakuló fejedelemség trónján. Bocskai támogatása az erdélyi rendek részéről azonban csak részben volt a Porta nyílt állásfoglalásának köszönhető, ezenfelül más okok is közrejátszottak. Személyének pozitív fogadtatása minden bizonnyal az Erdélyben igen befolyásos Csáky István közbenjárásának is volt köszönhető, akivel 1604 végén békült ki a fejedelem. Csáky volt az, aki 1600–1601-ben a Bocskai száműzetését kimondó törvénycikkek meghozatalát javasolta, mint akkori erdélyi főkapitány. Ezenfelül az erdélyi rendek is igyekeztek élni az adódó lehetőséggel, tudniillik azzal, hogy Rudolf király fennhatósága alól kiléphetnek Bocskai személyes szerepének kihasználásával.

1604–1605 fordulóján kiderült számára, hogy a Habsburgok jóvoltából nem kaphatja meg az Erdély fölötti uralmat. 1605 januárjában Csáky István vitte Bastához a fejedelem üzenetét, amelyben Erdélyt kérte volna, de meg sem hallgatták. Csáky ekkor még arról tudósít, hogy Bocskai „még ez ideig az törökhöz nem kötelezte úgy magát, hogy hátra hagyta volna az ű vele jót tett kegyelmes urát, fejedelmét, az római császárt”.[189] Az esztendő tavaszán azonban változott a helyzet: 1605. március 25-én Szerencsen kelt, Lalla Mehmednek írt levelében Bocskai biztosította a nagyvezírt a szultánhoz és az egész ottomán nemzetséghez való hűségéről, megígérte, hogy Erdélyt mindenféle változástól, némettel való praktikálástól megőrzi, mert ebben látja a szultán javát és országának megmaradását egyaránt.[190] A fejedelem immár az erdélyi fejedelmi cím birtokában azon igyekezett, hogy erdélyi hatalmát is minél biztosabbá tegye. 1605 áprilisában egy ismeretlen erdélyi úrnak írt levelében arról igyekszik meggyőzni az erdélyieket, hogy a javát akarja Erdélynek, és közli, ha látná a hozzá való jó indulatot, akkor ő bizony egy katonát sem tartana ott, hanem örökös békességet akarna teremteni. „ha pedig viszálykodnak, az mostani hadainkot nemcsak megtöbbítjük ott benn, hanem… mi magunk is hamar való napon meglátogatjuk kegyelmeteket… és ezt az kezínkben való szép occasiót kiesni nem hagyjuk, mert abban szintén most legjobb módainkot látjuk”.[191] Mi másra utalhatna a „szép occasio” emlegetése, mint a fejedelemség megszerzésére. Miközben Bocskai módszeresen igyekezett erdélyi fejedelmi hatalmát biztosítani, részben az erdélyi rendek megnyerésével, részben pedig a Portával való egyezséggel, érkezett el 1605 áprilisában a szerencsi országgyűlés, amelyen Bocskait Magyarország fejedelmévé választották. Ez a cím alkotmányjogi szempontból előzmény nélkül való, helyesebben szólva, egyetlen

---

189 Csáky István levele bedegi Nyáry Pál váradi kapitánynak, Makovica, 1605. január 29. Bocskay és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Közli Szilágyi Sándor. = *Történelmi Tár* 1878. (továbbiakban TT 1878.) 824.

190 Bocskai levele Lalla Mehmednek, Szerencs, 1605. március 25. Levelek, 124–127.

191 Bocskai levele ismeretlen erdélyi úrnak, 1605. április 8. Levelek, 142.

előzménye maga az erdélyi fejedelemség volt. A szerencsi országgyűlésen összegyűlt rendek egyértelműen kifejezték óhajukat: „azmely fejedelmönk, királyunk Római császár őfölsége ennek előtte volt minekőnk, fegyvert fogván hadai ellen, Nagyságodat választjuk helyette fejedelmönknek”, kérték, hogy az magyarországi fejedelemségre az eskü tegye le. Fontos momentum ebben a választásban az is, hogy a szerencsi országgyűlés az erdélyi uraknak szóló átiratában Bocskait, mint közös fejedelmet nevezi meg: „Mivelhogy penig értettük azt, hogy tü kegyelmetek is lerázván magárúl annak az kegyetlen nemzetségnek igáját, ugyanezen akaratból választotta légyen ű felségét fejedelmeknek és uroknak, azon az úristennek nem győzünk hálákot adnia, örvendezvén azon, hogy kegyelmetek nemes országával összve, kik ezelőtt való esztendőkben különb fejedelemsíg alatt voltunk vettetve, most *együvé hozott bennünket és magunk nemzetéből kedves fejedelmet adott közínkbe*, kegyelmeteket kérjük szeretettel, mint minekünk jó urainkat, atyánkfiait, hogy kegyelmetek abban az jó akaratban, fejedelmünkhöz ű felségéhez, mihozzánk is országostúl maradjon hóttig meg: sőt az kik kevesen még római császárhoz vonnának is, azokat is mind szép szavaival, mind egyébképpen vonjon őfelsége hűsége alá, hogy *immár lehessünk egy membrumok*, ez kevés magyar nemzetségnek reliquiái, szeressük egymást, örvendezvén szép szabadságunknak, nem különben mint az rekeszbűl kiszaladott madarak.”[192]

A részletet azért volt érdemes hosszabban idézni, mert egyértelműen rávilágít egy eleddig kevéssé hangsúlyozott jelenségre, tudniillik, hogy a Szerencsen összegyűlt rendek között Bocskai személyében fölmerült, és igen határozott kifejezést is nyert a – nem Habsburg-házbeli – közös uralkodó, a „magyar fejedelem” személye alatti egyesülés gondolata, a két országrész „egy membrummá” válásának óhaja és lehetősége. Érdekes továbbá, hogy ezt az elképzelést támasztják alá az esztendő nyarán-őszén Bocskai és Illésházy között váltott levelek is. Illésházyról jól tudjuk, hogy ő az országrészek a Habsburg-házbeli magyar király alatti egyesítésének gondolatát képviselte, mégis amikor arról volt szó 1605 nyarán, hogy Bocskai milyen feltételekhez ragaszkodjon a béketárgyalásokon, Illésházy így fogalmazott: „jó volna ... először az Tiszáig maga birodalma alá kérni az országot; míg Erdélyben fejedelem vala, nem mernek vala a németek így düheskedni az magyarokon...”.[193] Az esztendő szeptemberében Illésházy világosan kifejti, hogy Bocskainak egy minél nagyobb területtel bíró fejedelemséget kell létrehoznia, majd aztán, Rudolf esetleges – talán közeli – halálát követően lehetségesnek látja, a magyar rendek szabad királyválasztási jogának értelmében, hogy Bocskai „dolga” még jobbra

[192] *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae.* Szerk. Szilágyi Sándor. V. Bp., 1879. (továbbiakban EOE) 379.

[193] Illésházy István levele Bocskainak, 1605. június 19. TT 1878. 15.

fordulhat: „Ha elvégezhetné fölséged az törökkel az frigyet, az németekkel úgy látom, hogy végezhetnénk, *jó részét az földnek ha fölségedhez szakaszthatjuk, Erdélyhez, jó assecuratiója légyen az az magyaroknak*. Így megnyugodhatnék felséged is, az szegény ország is épőlhetne. Azonban az úristen a sok nyomorultak kiáltását meg fogja hallgatni és Rudolfust kiviszi a világból, azkor az úristen akaratjából ismég *véghez mehetne az fölséged dolga könnyebben, hogynem most, mert az libera electio regis kezünkben lönne*."[194] Illésházy ezt a Bocskaihoz írott levelét Magyarország, Erdély, Moldva és Havasalföld fejedelmének és urának címzi, s ez azt is jelzi, hogy ha a későbbiekben, a Bocskait megillető rangról folytatott tárgyalások eredményeképpen el is tűnik ez a sokat vitatott – egyébként is szokatlan és jogszerűtlen – Magyarország fejedelme cím, a szerencsi választást követően haláláig egyfolytában használja ezt a címet is, a neki szóló levelek ezt egyértelműen bizonyítják, ezenfelül a hivatalos dokumentumok intitulatióiban is így nevezi meg magát, még a bécsi béke aláírását követően is, kivétel nélkül.[195]

1606 januárjában Illésházy már maga is azon volt, hogy Erdélyhez minél nagyobb területet lehessen kapcsolni, amikor Bocskai területi igényeiről volt szó, ő úgy nyilatkozott, hogy a fejedelem mindazt kéri, amit János király bírt, és hozzá Kassát is.[196] Noha erre azzal vágott vissza Trautsohn, hogy János király sohasem bírta Kassát, de Bocskai kijelentette, hogy ő márpedig olyan nagy részt foglalt volt el hadaival Magyarországból, hogy igenis fölléphet nagyobb területi igénnyel. Felső-Magyarország és Kassa hovatartozása a tárgyalások menetének egyik nagy horderejű kérdése volt. 1606 júniusában Illésházy magánjelleggel szerzett információit osztotta meg a fejedelemmel, tudatta vele, hogy Trautsohn szerint Kassát a császár sohasem engedi át a fejedelemnek, mert „ha azt odaadják, szintén annyi, mintha Felső-Magyarországot mindenestűl fölségednek eresztenék".[197] Ugyanebben a levelében fejtette ki Illésházy, hogy Bécsben elégedetlenséget tapasztalt, mivel korábban Bocskai úgy nyilatkozott, hogy Erdély és a hozzá megszerzendő vármegyék a magyar királyhoz tartanak hűséget, halála után visszaszállnak a koronára, mostanában pedig már másféle véleményeket hallanak Illésházytól. Ő maga (Illésházy) úgy véli, hogy a fejedelem halála után semmi sem lehetne veszedelmesebb a magyarság számára,

---

194 Illésházy István levele Bocskainak, Trencsén, 1605. szeptember 31. TT 1878. 24. A fejedelem címeinek használatára lásd: *Magyar Országgyűlési Emlékek. Monumenta Comitialia Regni Hungariae.* Szerk. Károlyi Árpád. (továbbiakban MOE) XI. és XII. kötetében lévő dokumentumok intitulatióit.

195 „Serenissimo Principi ac domino domino nostro Stephano Dei gratia Hungariae, Tarnsylvaniae, Moldaviae et Valachiae principi et Siculorum comiti etc. domino mihi celementissimo" Uo. 25.

196 Illésházy István levele Bocskainak, Bécs, 1606. január 3. TT 1878. 43.

197 Illésházy István levele Bocskainak, Bécs, 1606. június 13. TT 1878. 283.

minthogy két libera electio maradjon köztük, mert az erdélyiek a hozzá tartozó vármegyékkel megintcsak mást választanának maguknak, és emiatt újabb egyenetlenség keletkezne, s emiatt veszni kellene az országnak.[198]

Ecsedi Báthory István országbíró egyike volt azon tekintélyes főuraknak, akik Bocskai számára tanácsot adhattak a béketárgyalások menetében. Az országbíró az ország szabadságainak megtartása érdekében a következőket javasolja: „ ...császár őfelsége bocsássa ki keziből éppen Magyarországot cum partibus et subiectis, adja meg őfelsége koronánkot is... elégedjék meg őfelsége ennyi sok esztendőkig jámbor hűvségünkkel és rabságunkkal való szolgálatunkkal, mellyel őfelségét sok időktül fogva szolgáltuk vérünk hullásával, halálunkkal, nemzetünknek, jószágunknak, marhánknak elfogyásával és országunk pusztulásával …. országunknak is régi szabadságát és rendtartását felségeddel együtt országostul az Istennek, kegyelmessiginek általa megtaláljuk és restaurálhatjuk, jó módjával és így felségedet is remélem, megcontentálhatja császár őfelsége."[199] Ezek a sorok egyértelműen jelzik a Habsburg-uralkodótól való elfordulást, ami ezen eszetendők általános közhangulatának is jellemzője volt. Nem véletlen, hogy a következő év őszén Giovanni Argenti jezsuita atya azt írja Rómába, igen nehezen tartja elképzelhetőnek, hogy a magyarok még egyszer Habsburg-házbeli fejedelmet válasszanak maguknak.[200]

A szerencsi országgyűlés után még mindig nem volt teljes a fejedelem elfogadottsága Erdélyben, Gyulaffy Lászlónak haddal kellett Bocskai oldalára állítania az erdélyiek egy részét, és Serban Radul havasalföldi vajda seregeit kiverni. 1605 nyarának végén Bocskai immár maga ment be Erdélybe, újabb híveket szerzett magának, és a medgyesi országgyűlés szeptember 14-én újra fejedelemmé választotta, beiktatása is megtörtént. Ezzel a fejedelemség alkotmányjogi vonatkozásban helyreállt, Erdély államisága újjáalakult, területileg azonban csak akkor egészült ki, amikor november végén Várad is visszakerült Erdélyhez. Ezen az őszön a fejedelem már biztos lehetett erdélyi uralmában, ahogy ő maga írta: „a székelyek készek fejük fennállásáig nekünk

---

198 „Az erdélieknek azokkal az vármegyékkel, az kiket mast fölségednek engednek, az több része Magyarországnak ismég magán választana fejedelmet magának. Ez miatt veszni kellene ez országnak, magok levágnák egymást, errűl fölséged gondolkodjék, és nézzen az szegény nyomorúlt országnak végre való megmaradására és megnyugovására." Uo. 282.

199 Ecsedi Báthory István levele Bocskainak, Ecsed, 1605. július 12. In. Balázs Mihály: *Ecsedi Báthory István levelei Bocskaihoz.* (Irodalomtörténeti dolgozatok) Szeged, 1972. 48.

200 Giovanni Argenti atya levele Claudio Aquaviva generálisnak Rómába, Krakkó, 1606. szeptember 16. In. *Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről.* 1603–1623. Gyűjtötte és sajtó alá rendezte: Veress Endre, Szeged, 1983. 131. (Adattár XVI-XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 7. Szerk. Keserű Bálint.)

szolgálni, Szeben városa is… hűségünk alá hajlott. Így immár Isten segítségéből Erdély minden vérontás nélkül a mi birodalmunkban vagyon."[201]

A medgyesi gyűlésre megérkezett a szultántól az ahdnamé és a fejedelmi jelvények is. Bocskai ezt követően részt vett Nyírbátorban ecsedi Báthory István temetésén, majd fölment Rákosmezőre. Itt tárgyalt Lalla Mehmeddel, egyebek között Erdély további helyzetéről is. Ezen a tárgyaláson sikerült tíz évi adómentességet elérnie, de ehhez azt is feltételül szabták, hogy Jenőt és Lippát át kell adnia, ha visszatér Erdélybe. 1605 nyarán és őszén a katonai sikerek és politikai támogatottsága okot adott Bocskainak arra, hogy az ország mindkét részében immár megválasztott fejedelemként, azt remélje, uralma alatt egyesítheti az országrészeket. Bocskai és a mellette álló politikusok egy rövid ideig együtt gondolkodhattak Erdélyről és Magyarországról, Bocskai ekkor még lehetőséget látott arra, hogy a két országrészt eggyé olvassza saját uralma alatt.

Ez az ábrándkép azonban hamarosan elenyészett. Az időközben megindult és a rettentően nagy huzavonával folyó béketárgyalások, Rudolf császár hajthatatlansága arra késztette a fejedelmet, hogy változtasson elképzelésein. 1606 tavaszán az erdélyi rendek Erdély közjogi helyzetének kialakítását az újonnan megválasztott fejedelemre bízták, aki élt is ezzel a felhatalmazással. Bocskai szerepe a béketárgyalások folyamán Erdély vonatkozásában leginkább abban értékelhető nagyra, hogy miután az országegyesítés megvalósítása lehetetlennek látszott, következetesen harcolt az Erdélyhez tartozó minél nagyobb terület megszerzéséért. A tárgyalások menetében egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a megosztottság helyzetének fenntartásával köthető meg a béke az uralkodóház és a magyarok között. Erdély fejedelemségét ill. ennek közjogi helyzetét azonban sikerült körülbástyázni, hiszen a békekötés utáni további egyezkedésekkel sikerült elérnie, hogy Erdély és a Partium halála után is megtartsa önállóságát. 1605 júliusában egy, az udvarba küldött, Bocskai kívánságait tartalmazó feliratban egyebek között arról is ír, hogy őt mi vezette a fejedelmi szék megszerzésére: megemlíti az 1505. évi rákosi végzéseket, s hogy semmi „álnokoskodás" vagy „titok-praktika" nem vezette őt a fejedelemség elnyerésére, hanem az erdélyi rendek szabad akaratukból választották őt, aki mindig is elfogadta a király őfelsége felsőbbségét. Most pedig azért folyamodik, hogy „ő felsége gondolkodjék...mint lehessen az is, hogy én az én hivatalomat módjával megviseljem, ha ő felségének és a kereszténységnek kedveskedem az

[201] Bocskai levele Illésházy Istvánnak, Medgyes, 1605. szeptember 4. Levelek 171–173. Bocskai elfogadottsága mégsem lehetett teljesen egyhangú Erdélyben, hiszen 1606 nyarán a székelyek ellene irányuló mozgolódását Kamuthy Farkas és Rácz György lefogatásával állította meg a fejedelem.

én hűségemmel és engedelmemmel, meg nem sértvén az én állapatomat is s az hatalmas török császárhoz kötött kötelességemet is”.[202]

Hogy a tárgyalásokon befolyásos szerepet vívő Mátyás főherceg mit gondolt Erdély helyzetéről, azt 1605. november 12-i válaszából tudhatjuk meg, amelyet Illésházy előterjesztésére adott. Ebben a következőkben foglalta össze az udvar véleményét: az erdélyi fejedelemséget, a fejedelmi címet Bocskai megkaphatja, és ő maga valamint saját nemzetsége úgy viselje, ahogyan Báthory Zsigmond viselte; de a Magyarország fejedelme címet nem kaphatja meg, mert a tartománynak (vagyis Erdélynek) a magyar királysághoz kell tartoznia, a magyar király főségét mind ő (Bocskai) mind pedig törvényes utódai ismerjék el, ennek manifesztálása pedig éves adó fizetésében történjék, ill. abban, hogy követség vegyen részt a magyarországi országgyűlésen; ha pedig Bocskainak nem lennének örökösei, Erdély visszaszáll a magyar királyra, akinek azután szabadjon bárkinek átadni a tartományt, akinek akarja; ha lesznek Bocskainak törvényes örökösei, ha nem, halála után a felső-magyarországi részek minden tartozékukkal és jövedelmeikkel Magyarországhoz adassanak vissza.[203]

A korponai gyűlésnek 1605. december 3-án feljegyzett, a kiegyezés feltételeiről szóló határozatai kimondták, hogy Erdély és a hozzá tartozónak kijelölt részek a továbbiakban is a Koronától függjenek.[204] December végén Illésházy fölment Bécsbe, hogy ott folytassa a már megkezdett alkudozásokat a békepontok tárgyában.

Az 1606. esztendő levélváltásai-tárgyalásai során nyomon követhetjük, hogyan alakul ki fokozatosan Bocskainak az erdélyi fejedelemség fenntartásáról a végrendeletben megfogalmazott elvi állásfoglalása. Illésházy 1606. február 9-én kapott választ felterjesztéseire. Bocskai ezek közül főként az Erdélyt érintőekkel nem volt megelégedve, amelyek értelmében Erdély megmarad Magyarország részének, Bocskai a szuverenitás elismeréséért cserébe évi ajándékot küld a magyar királynak, és követeket küld a magyar országgyűlésre.

---

202 MOE XI. 442–443.

203 „placet ut is Transylvaniae principatum una cum titulo et indigniis provinciae et suis propriis gentilitiis ad modum quo Sigismundus Bathori habuit, teneat; ita tamen, ut a nomine principis Hungariae, eiusque indigniis penitus abstineat, singulariter vero ipsa provincia Regno Hungariae incorporata maneat et propterea tam ipse, quam sui successores ex legitimo thoro in recognitionem superioritatis quotannis munera quaedam suae Maiestati et eiusdem successoribus regibus Hungariae per certum hominem mittant; et ad omnes diaetas per nuntios suos compareant; et ut ipsis sine liberis masculis ex legitimo thoro natis decedentibus haec ipsa Transsylvania cum partibus ad ipsum spectantibus, prout tenuerint et possederint, rursum ad regnum devolvatur et liberum regi sit, eandem cui voluerit, conferre” MOE XI. 427–428.

204 „Regnum hoc ipso a se invicem non separabitur, sed et haec pars regni quam illi daret, una cum Transylvania a Corona dependeret, qua inparte multas expensas et curas Maiestatis Caesareae Celsitudo Sua, dominus noster Bochkay sublevaret” MOE XI. 494.

Halála után Erdély és a részek minden különösebb akadályoztatás nélkül visszakerülnek a magyar koronához.[205]

Több fordulós tárgyalás után végül is Mátyás főherceg csak azokat a vármegyéket óhajtotta Bocskai kezére adni, amelyek Báthory Zsigmond birtokában voltak. Bocskai ezt a leghatározottabban visszautasította, és közölte, hogy ő több magyarországi vármegye birtokában volt, mint öreg és ifjabb János király együttvéve, tehát nemcsakhogy Váradról nem hajlandó lemondani, hanem Kassa birtokához is ragaszkodik.[206] Bocskai ezután az 1606. április eleji kolozsvári országgyűlésre küldte el a Mátyás főhercegtől kapott válaszokat, és kérte Rákóczi Zsigmondot, erdélyi kormányzóját, hogy tárgyaltassa meg azokat a rendekkel. Az erdélyi rendek ezt meg is tették, és úgy határoztak, hogy rábízzák Bocskaira Erdély közjogi helyzetének rendezését, csak egy valamihez, a szabad fejedelemválasztáshoz ragaszkodnak.[207]

1606. április 24-ére Kassára gyűltek össze a magyar rendek. Bocskai itt ismételten kifejtette álláspontját. Világosan kifejezésre juttatta, hogy Erdély és a hozzá tartozó vármegyék kérdésének rendezése az egész megegyezés conditio sine qua non-ja.[208] Itt kell megjegyezni, hogy a tárgyalások menetén végigvonul, hogy Erdély és a keleti vármegyék sorsának alakulását mindig Bocskai személyével kapcsolatos kívánságoknak, pontoknak tekintik, ill. személyes kielégítéseként tárgyalják. Ez a tény a fejedelmet is elégedetlenséggel töltötte el, de visszatekintve különösen úgy tűnik, hogy egy tudatos hangsúly-elterelésről lehetett szó, ami által a központi kormányzat igyekezett az Erdély közjogi helyzetéről megszülető megállapodást mintegy magánjogivá, Bocskai személyével kapcsolatos üggyé minősíteni, és ezzel is ideiglenességét alátámasztani. Erdély ügyének ilyesfajta kezelésében az is kifejeződött, hogy itt csupán egy tartományról van szó, amelyet most éppen Bocskainak ad a magyar király, de halála után jogában áll majd másnak eladományozni. Pedig, ahogyan az elmúlt fél évszázad történései is bizonyították, Erdély és a felső-magyarországi vármegyék hovatartozása mindig is egyik kulcsfontosságú kérdés volt a Habsburg-házbeli magyar királyok és Erdély urai közötti hatalmi harcban. E terület birtoklása ugyanis magának az uralkodónak súlyát is növelte akár egyik, akár másik oldalon. Visszatérve Bocskainak az ország jövőjéről alkotott elképzeléseihez: a fejedelem hasonlónak látta az akkori helyzetet a János Zsigmond alatti körülményekhez, azaz ahhoz, amikor bizonyos vármegyék Erdélyhez kerültek a törökök segítségével és a „németek” beleegyezésével, „és ha ezt most is akkori mód szerént az török authoritásával helyére állathatnók,

[205] MOE XI. 857–861.
[206] MOE XI. 576–577.
[207] EOE V. 410.
[208] Károlyi Árpád véleménye: MOE XI. 574.

ugy láthatnám örökösb és állandóbb békességét az magyar nemzetségnek az két császár között”.[209] Tehát, ekkor már világosan megfogalmazza, hogy ha oszmán segítséggel az erdélyi fejedelemséget most is helyre lehetne állítani, az jelenthetné biztos jövőjét nemzetünknek. Azzal folytatja a gondolatmenetet, hogy az Erdély fölötti örökösödési jogból teljesen ki kellene a zárni a Habsburgokat, mert ha „az némötnek latens jussa fönnmarad ebben az successió, jövendölök felőlle, ha mü nem érjük is, hogy szintén ez úton bomol föl üdővel is ez mostan köttetett frigy...a némöt successióját fogja ott keresni, az török pedig nem engedi neki és félő, hogy akkor szakasztják ketté Magyarországot...”.[210] Végezetül pedig, nyomon követve a fejedelem gondolatmenetét, eljutunk az önálló Erdély fenntartásából fakadó, a nemzet sorsát befolyásoló jótétemény megfogalmazásáig: ha a Habsburgokat végleg ki lehetne vetni az örökösödési jogból, és így a németnek „oka soha nem leszen az rajta való kapdosásán, és így az erdélyi fejedelemség, mely legerősebb paizsa az mi nemzetségünk megmaradásának, ha örökössé lehet ő magában (azaz ha önálló fejedelemség marad) és nem szaggathatják idestova, abból várhatjuk örökös megmaradását egész nemzetségünknek”.[211]

Az Erdélyhez tartozó vármegyék kérdéséről a bécsi béke után, a zsitvatoroki tárgyalások ideje alatt is folytatódott a vita. Bocskai kifejezésre juttatta, hogy a bécsi béke pontjaiban megfogalmazottakkal szemben milyen kifogásai voltak. Azt helytelenítette, hogy az Erdélyhez csatolt vármegyéket nem örökösen, hanem csak az ő élettartamára kötötték a fejedelemséghez, és ezekben a vármegyékben érvényes örökösödési jogáról a magyar király nem mondott le. Bocskai 1606 októberében panaszolja, hogy erről mégcsak nem is tárgyaltak, pedig ha valaha is azok visszakerülnek a Habsburg-fennhatóság alá, a törökök azt nem fogják engedni, és akkor felbomlik a béke, megintcsak háborúskodás lesz. A fejedelem így folytatja: „ez okon kívántuk az előtt is... hogy az a rész, kit most oda engedtek épen szakadjon örökben az erdélyi fejedelemség alá. [...] Mert amint mostan vagyon az koronának successorium jussát nyilván vagyon, hogy benne hagyták. És noha névvel absolutus princepsnek mondanak abban az részben, (azaz az Erdélyhez kapcsolt magyarországi vármegyékben) de az titulusban csak dominus earum partium hadtanak.”[212] Azt kívánja tehát, hogy ezekre a területekre vonatkozóan a magyar király a jus fisci-t, a magyar koronától származtatható jogát is adja át a fejedelemnek, hiszen ez hozzá tartozik az „absolutus principatusághoz”. Erről a kívánságáról a fejedelem már a török szerdárt is tájékoztatta, azt remélvén, hogy a tárgyalások során az

[209] Bocskai levele Mátyás főhercegnél tárgyaló követeihez. TT 1878. 333.
[210] Uo. 333.
[211] Uo. 333.
[212] Bocskai levele Illésházy Istvánnak és követtársainak a törökkel kötendő béke tárgyalásain részt vevő követeinek, Kassa, 1606. október 3. TT 1878. 605–606.

oszmán fél nyomására a Habsburgok helyt adnak a kérésnek, és reméli, hogy így „a korona és a fiscus igazságát teljességgel mireánk transfundálják”. Ebből következően az adott területen teljes joggal tehessen örökjogon adományt, ahogyan az absolutus princepsnek ez joga.

A fejedelem 1606 szeptemberében kelt levelében a korábbiaknál még pontosabban fejtette ki, miként vélekedik Magyarország és Erdély akkori és jövőbeni helyzetéről. Először is azt gondolja, hogy most a két országrész között olyan szövetség köttetett, ami soha ezután már nem fog megszakadni: „most immár Erdély és Magyarország között elbomolhatatlan confoederatio leszen fönn”.[213] Egy másik, szeptember 7-én Illésházyhoz írott levelében így fogalmazott: „ Az successor felől való gondolkodásunk nemhogy megszűnt volna, de sőt, minden javát és az két hatalmas császárok között az elfogyott magyar nemzetségnek megmaradását csak abban helyhöztetjük,... hogy az magyar fejedelömséget örökösön föntarthatjuk és fölállathatjuk nemzetségünk között.”[214] Egy héttel később, szeptember 14-én ismételten egy Illésházyhoz írott levelében az ország megmaradásának mibenlétét a következőkben, három pontban fogalmazza meg. Ezek egyike a magyar nemzet egyetértésben maradása, mert „az fundamentoma megmaradásunknak, hogy egyik magyart az másikkal ne rágassák, etessék, és ez mostani confoederatiónkat ennél is inkább, isten velünk lévén, megerősítsük”. Ezenkívül az ország megmaradásának másik kulcsa: „az Erdély fejedelömségnek nevelése (értsd: növelése) és öregbítése, melyben ha mód lehet, mennél nagyobbá nevelhetni, annál nagyobb s bizonyosabb erőssége leszen az mi nemzetségünknek”.[215] Harmadik fontos pont pedig az, hogy amit, tudniillik területet, a császártól sikerül megszerezni, azt erős jogalapra építve, szilárdan lehessen az országhoz (Erdélyhez) kapcsolni, és azt a rendekkel is „országul” meg kell erősíttetni, illetve a török császárral is el kell ismertetni.

A bécsi békepontok aláírását követően tovább folyt a vita a Bocskait megillető uralkodói címről is. Bár a békében ugyanolyan uralkodói címet kapott, mint amilyet Báthory Zsigmond viselt, azaz Erdély és a Német-római Birodalom fejedelme, Magyarország részeinek ura és a székelyek ispánja, de Bocskai ezzel nem volt megelégedve, hiszen elveszítette a „Magyarország fejedelme” titulust, amelyet a szerencsi országgyűlésen kapott. Illésházynak írott 1606. augusztus 29-i levelében az alábbi két címváltozatot jelölte meg, amelyek közül az elsőt szerette volna megkapni, helyesebben visszakapni az udvartól:

1. Stephanus dei gratia Transylvaniae partiumque Regni Hungariae ac sacri romani imperii princeps et Siculorum comes etc. (István, Isten

[213] Bocskai levele Illésházy Istvánnak, Kassa, 1606. szeptember 18. TT 1878. 1878. 332.
[214] Bocskai levele Illésházy Istvánnak, Kassa, 1606. szeptember 7. TT 1878. 325.
[215] Bocskai levele Illásházy Istvánnak, Kassa, 1606, szeptember 17. TT 1878. 327.

kegyelméből Erdélynek, Magyarország részeinek és a Szent Római Birodalomnak fejedelme, a székelyek ispánja.)

2. Stephanus dei gratia Transylvaniae ac Sacri romani imperii princeps, partium Regni Hungariae dominus hereditarius et Siculorum comes etc. (István, Isten kegyelméből Erdély és a Szent Római Birodalom fejedelme, Magyarország részeinek örökös ura, a székelyek ispánja.)

Illésházy saját kezével írta rá Bocskai ezen neki szóló levelére, hogy „Magyarországban az princeps soha nem volt egyéb, hanem csak az királyok fiai,”[216] tehát nem értett egyet a fejedelem ebbéli kérésével. Bocskai 1606 decemberében újabb kísérletet tett a „Magyarország fejedelme” cím megtartására, amikor is a Kassán összegyűlt rendek döntésére bízta, hogy ő végleg lemondjon-e erről, és megelégedjék a bécsi békében neki adott címmel.[217] Mint tudjuk, a fejedelem óhaja nem teljesült.

Az Erdély és Magyarország közötti viszonyról 1606 decemberében, a kassai gyűlésen így vélekedett a fejedelem: „...noha ez Tiszán túl való darab föld Erdéllyel együtt más fejedelemség alá láttatik vettetni és szakadni, de az minemő hittel való kötelesség Erdély és Magyarország között mostan köttetett, felette hasznos és szükséges, hogy az örökben fennmaradjon úgy, hogy az egyik birodalom alatt való is az másik fejedelemnek személyéhez köteles ne legyen, de az országok egymás között és abban való respublicák egymás javára és oltalmára kötelesek legyenek és minden ellenségek ellen tartozzanak egymást megoltalmazni”.[218] Javasolja továbbá, hogy erről az örökre szóló szövetségről mindkét országfél következő országgyűlésében hozzanak artikulust. Ezek a mondatok gondolkodásra késztetnek: egyik uralkodó alattvalója se legyen személyében köteles, azaz alávetve a másik uralkodónak, tehát a főhatalom adassék meg mindkét uralkodónak, Erdély fejedelmének és a magyar királynak egyaránt. Ez elsősorban Erdély fejedelme vonatkozásában jelenti a főhatalom megszerzésének igényét, azaz a magyar királytól való függetlenedést. Kérdésként merülhet föl – amit Bocskai nem érint – Erdélynek a Szent Koronához való további viszonya, hiszen azzal az államjogi felfogással, amely a Szent Korona eszmeiségét és annak tartalmát jelentette, és nyilván Bocskai is tisztában volt. Folytatódik a gondolat: de az országok és abban való respublikák egymás javára és oltalmára kötelesek legyenek.[219] Azaz a rendek egésze, az

---

[216] Bocskai levele Illésházy Istvánnak, Kassa, 1606. augusztus 29. TT 1878. 319.

[217] MOE XII. 737.

[218] MOE XII. 736–737.

[219] Eckhart Ferenc utalt arra, hogy a respublikát Bocskai politikai gondolatkörében ekkor úgy kell értelmeznünk, mint a lengyel respublika fogalmát, tehát a ’respublica’ a rendek összességét jelentő állam, azaz a rendek egészének közössége. Bár az vitatott, hogy a lengyel hasonlatosság igazolható-e, utóbbi felfogása, hogy a rendek összességét, tehát az országot érthetjük a fogalom alatt, elfogadhatónak tűnik. Eckhart azt is kifejtette, hogy Bocskainak és

országok támogassák, segítsék egymást. Ezek már azok a gondolatok, amely a Bocskai végrendeletben immár végleges megfogalmazásban jutnak kifejezésre.

Végigtekintve a fentebbieken, úgy ítélhetjük meg az Erdélyt érintő közjogi kérdés alakulását, hogy Bocskai, bár átmenetileg mintha fölvillant volna benne Magyarország és Erdély saját uralma alatti egyesítésének gondolata, mégis, az idő előrehaladtával egyre inkább az önálló Erdélyi Fejedelemség megtartásának hívévé vált, és minden befolyásával ennek megvalósítására törekedett. Megvalósult tehát mégiscsak a két libera electio, amitől Illésházy annyira óvta a nemzetet. Bocskai megpróbálta az Erdélyhez a bécsi békében csatolt vármegyei területet az erdélyi fejedelmek számára örökössé tenni, de ezt csak a régi, a speyeri szerződés óta meglévő Partiumra tudta továbbra is érvényesíteni. Lassan kikristályosodott benne az a végrendeletében megfogalmazott gondolat, hogy amíg a magyar korona a Habsburgoké, addig szükség van egy magyar fejedelemre Erdélyben. Sokszor elfeledkezünk azonban a folytatásról, tudniillik arról, hogy viszont ha magyar nemzetbeli királyt választana az ország, akkor ahhoz az erdélyiek is adják oda magukat és hűséget tanúsítsanak. Tehát a nemzet két uralkodó alatti létét csak addig tartja fenntartandónak, amíg a Habsburgoké a magyar királyi trón. Illésházy 1606 végén, sokat idézett levelében szinte magából kikelve írja, hogy akkor vész el az ország, ha két birodalom alá jut, és kétfelé szakasztják, mert attól erőtlenebb lesz, és „ha Magyarországba két libera electio marad, Erdély hozzá való tartományival egy királyt válasszon, az ide való része meg mást, akkor vész el Magyarország ennél is jobban ...most is azt mondom, hogy az magyarországi koronának és posteritásnak semmit ártalmasabbat nem cselekedhetik fölséged, mint ezt, hogy kétfelé szakasztja az országot...”.[220]

Sok évszázad távolából természetesen könnyű az ítélkezés: Bocskainak volt jobb a politikai megérzése, hiszen ha együvé, egy király koronája alá akart is volna kelni Erdély és a királyi országrész, vajon az Oszmán Birodalom érdekei megengedték volna ezt? Egy mégoly legyengültnek és kimerültnek vélt birodalomról legyen is szó. Bocskai elvetette az ország egyesítésének gondolatát, mert tekintve a két nagyhatalom és közéjük ékelődve Magyarország helyzetét, nem találta alkalmasnak az adott pillanatot. Illésházy úgy fogalmazott előbb idézett híres soraiban, mintha bizony csak Bocskain múlott volna, hogy kétfelé szakasztja-e az országot, vagy sem. Bocskai úgy látta – többször, több levelében is utal rá –, hogy János király fiának időszakához hasonlatosak a korabeli körülmények, amikor a törökök segítségével, bár helyesebb lenne azt

híveinek közjogi szemlélete nem Kálvin hitelveire, mint inkább a Tripartitum államjogi felfogására támaszkodott. Ezt a fentebb elmondottak, véleményem szerint, teljes mértékben igazolják. Eckhart Ferenc: Bocskay és híveinek közjogi felfogása. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Bp., 1933. 133–141.

220 Illásházy István levele Bocskaihoz, Trencsén, 1606. december 9. TT 1878. 635.

mondani: nyomására, létre kellett jöjjön egy Erdély központú, oszmán befolyás alatt álló, korlátozott szuverenitású államalakulat, amelyet azonban erős szálak fűztek ahhoz az országhoz, amelyből kiszakadt. Ezeket a szálakat tovább erősítette, hogy a törökök nem voltak képesek, vagy nem akarták teljesen bekebelezni ezt a területet – az okokra itt most ne térjünk ki –, de ezáltal lehetőség nyílott arra, hogy a Magyar Királysághoz fűződő, olykor közjogilag is értelmezhető kapcsolat megmaradjon és tovább éljen. A végeredményben sajátos kettősség mutatkozik meg: bár a Habsburg-házbeli magyar királyok mindvégig ragaszkodtak ahhoz, hogy Erdély a magyar Korona része és tagja, s ezt sikerült fenntartaniuk a későbbiekben is, de ez nem annyira katonai és kormányzati erőknek vagy financiális eszközöknek volt köszönhető, mint inkább a Magyarország egészét a politikumban átható igen erőteljes alkotmányjogi eszmének, annak a közgondolkodásban már néhány száz éve létező organikus államszemléletnek, amely a Tripartitumban nyert írásos megfogalmazást, és Mohács után sem szűnt meg létezni. Ilyen értelemben ez a függőség akkor is megmaradt, amikor a meggyengült Magyar Királyság semmilyen befolyást nem tudott gyakorolni az erdélyi fejedelmekre, így uralmuk erről a részről akár szuverénnek is lett volna mondható. A kettős függésben létező erdélyi állam esetében a szuverenitásnak másik, sokkalta erősebb korlátját jelentő tényezője volt, és maradt a 17. században is, az Oszmán Birodalom.

KISS ANDRÁS

BOCSKAI EGY ÉVE
A KOLOZSVÁRI FORRÁSOK TÜKRÉBEN

A Kolozsvár város levéltárában jártas kutatók tudják, hogy az milyen csekély számban őriz a városban született, két haza fejedelme által kibocsátott iratokat. A városi levéltárnak a 18. század végén kialakított, a fejedelmi parancsolatokat tartalmazó III. fasciculusában nincs Bocskai által kibocsátott parancsolat, a kiváltságlevelek sorozatában pedig egyetlen oklevele található, az általános közigazgatási iratok számára ugyancsak a 18. században létrehozott II. fasciculus pedig csupán három Bocskaitól származó iratot őriz.[221] A fejedelem kolozsvári tartózkodásairól, a várost illető intézkedéseiről, de főképpen megbecsüléséről, államférfiúi értékeléséről viszont a város belső forrásai tanúskodnak, elsősorban a százférfiak tanácsának jegyzőkönyvei,[222] valamint a város számadáskönyvei [223]

Történelmünkben a fejedelem Bocskai államférfiúi megítélését döntően és maradandóan az határozta meg, hogy létrehozta a kiváltságos hajdútelepüléseket, megszabadította az országot a mindent felélő, pusztító zsoldos hódítóktól, valamint hogy kivívta a vallásszabadságot. Mindezeket rövid uralkodása alatt sikerült is biztosítania a bécsi és a zsitvatoroki békekötésekkel. Országos viszonylatban az említetteket történetírásunk arte legis, kritikai értékelésük eredményeként méltatta és méltatja, a vallásszabadság kivívása viszont országhatárokon túl tette ismertté és megbecsülté nevét. Ez utóbbira emlékeztet Genfben álló szobra.

---

[221] A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága – Kolozsvár város Levéltára (Arhivele Naționale Direcția județeană Cluj – Fond Primăria municipiului Cluj) – Privilegia Fasc. AA. 12. sz.; Fasc. II. 41.és 44. sz. (továbbiakban: A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága = KmOL; Kolozsvár város levéltára = KvLt.) – A Privilegia sorozat oklevelét, valamint a II. fasciculus 41. szám alatti két másolatot Jakab Elek közli. Ld. Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár város története második és harmadik kötetéhez.* Bp., 1888. 205–206, 203–205. (továbbiakban JakabOkl II.)

[222] KvLt Közgyűlési jegyzőkönyvek (továbbiakban KvTanJk).; Vö. Jakab Elek: *Kolozsvár története.* II. Bp., 1888. 437–439, 441–444. (továbbiakban Jakab II.); Jeney-Tóth Annamária: „Mely veszedelem lévén két fejedelem között lakni” In. “ *Nincsen nekönk több hazánk ennél* …”. Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Szerk. ifj. Barta János, Papp Klára. Bp., 2004. 77, 82–86. (továbbiakban Jeney-Tóth 2004., a kötet idézése: “*Nincsen nekönk* …” .)

[223] KvLt Számadáskönyvek (továbbiakban KvSzám); Vö. Jeney-Tóth 2004. 80–81, 84–89.

A Bocskaihoz fűződő eseményeket és eredményeket mérlegelve, mindezek hatásában és értékelésében, a királyi Magyarországhoz viszonyítva, Erdélyt, közelebbről Kolozsvárt illetően bizonyos hangsúlyeltolódásokat észlelhetünk. Ezt talán tömören úgy fogalmazhatnánk meg, hogy míg Magyarországon Bocskai *kivívta* a (rendi)nemzeti, valamint a vallásszabadságot, addig Erdélyben, illetve Kolozsváron *helyreállította* a hagyományos törvényes rendet és a vallásgyakorlás szabadságát. Itt ezzel érte el azt a tiszteletet és megbecsülést is, amit Kolozsvár esetében a város jó egy évnyi belső írott és tárgyi forrásai tanúsítanak. Mielőtt azonban ezeket megkísérelnénk felsorakoztatni, röviden szólnunk kell Bocskai paradoxális, de végül is a feltétlen megbecsülésbe torkollódó életútjáról, valamint a fejedelemségben és a városban fejedelemként történt fellépése előtt eluralkodott állapotokról.

A fejedelem. A Báthoryakkal atyafiságos viszonyban álló Bocskainak, az országra súlyos csapásokat zúdító ingatag Báthory Zsigmond váradi főkapitányának és befolyásos tanácsurának társadalmi megítélésére elsősorban fejedelme vagy annak tulajdonított tettei vetettek árnyékot. Nemcsak országos viszonylatban, hanem Kolozsvárt is. A város minden hibája ellenére hűséges maradt ugyan választott fejedelméhez, Báthory Zsigmondhoz, sőt uralkodása idején neki köszönhetően jelentősen gyarapította javait is,[224] mégis a törökpárti tanácsurak törvénytelen kivégzése, és ennek tetézése azzal, hogy a fej- és jószágvesztésre ítéltek utódait a törvényerőre emelt ius ligatummal törvényes jogorvoslati lehetőségeiktől is megfosztotta, maradandó kárhozatos emlékké vált az erdélyi társadalom tudatában és jogtörténeti emlékeiben.[225] A kolozsváriak pedig áthagyományozták az utódok emlékezetébe a piactéri kivégzést és annak a háznak emlékét, amelynek ablakából a fejedelem végignézte a vérengzést.[226] Báthory Zsigmond túlkapásaiban pedig Bocskai volt az erőskezű ember, aki a fejedelem ellen elkövetett vélt vagy való hűtlenségeket keményen kész volt megtorolni és nézeteinek megfelelően az országban „rendet teremteni”. De Kolozsvárt is tudhattak arról, ami a szomszédos vármegyei rendeket állandó méltatlankodásra késztette és ami ellen az országgyűlésen és a vármegyei kongregációkban is tiltakoztak. Az ellen ugyanis, hogy Torda vármegyei birtokaikon, főleg a görgényi várhoz tartozó uradalomban Bocskai István, illetve a Bocskai család liber baronatust gyakorolt. Ez méltán kiváltotta a vármegyei nemesség ellenérzését, mert a liber baronatus a valóságban ugyan soha maradéktalanul nem érvényesült, de a rendületlenül hangoztatott una eademque

---

[224] Vö. Kiss András: *Kolozsvár és a Báthoryak: Zsigmond és Gábor*. In. Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XVII. Nyíregyháza, 2006. (továbbiakban Kiss 2006.) 327–339.

[225] Vö. Kiss András: *Más források – más értelmezések.* Marosvásárhely, 2003. 66–77. (továbbiakban Kiss 2003.)

[226] Vö. Asztalos Lajos: *Kolozsvár – Helynév- és településtörténeti adattár*. Kolozsvár, 2004. 227.

nobilitas elvét sértette.[227] És végül meg kell említenünk azt a sereget, amelyre Bocskai támaszkodott: a rettegett hajdúkat. A „circumspectus", javaikat gyarapító és a közösség rendtartását következetesen megőrző városi polgárság méltán ellenséges érzéseket táplált mind a „pogányok" és idegen a zsoldosok iránt, mind a kapitányaik vagy más elöljáróik alkuja szerint egy-egy sereghez csatlakozó, sajátos életmódjuk szerint a hadizsákmányból élő katonarendű népességek iránt. Ezek közé tartoztak a hajdúk is, akik ugyan itt Erdélyben anyanyelvükön, magyarul szólottak a kifosztottakhoz és keresztyéneknek vallották magukat, de a korabeli marosvásárhelyi memoriálé szerint, a javaikért és életükért rimánkodó vásárhelyieknek, akik Istenre és keresztyén hitükre apelláltak, azt felelték, hogy az Istent a Tiszán túl hagyták.[228]

Az ország és a város. A tizenötéves háború súlyos terheket rótt az országra és az ennek sorsában osztozó városra. Mivel ezek szerint a város sorsa tükrözi az országét, a következőkben főleg a városra vetítve kíséreljük meg érzékeltetni azt az állapotot, ami Bocskai fellépése előtt uralkodott. *Az országot* illetően véleményünk szerint két szempontból kell megkülönböztetnünk az erdélyi helyzetet a királyi Magyarországon uralkodó állapotoktól. Az első különbséget abban látjuk, hogy bár a magyarországi rendek jelentős erőt képviselnek a nemzet érdekeinek érvényesítésére, mégis a Habsburg-birodalom jogara alatt az ország érdekeit mindig megelőzik a birodalmi érdekek. Ezeknek megtestesítője pedig éppen a magyar koronát is viselő „római császár" volt. Ezzel szemben a török függőségben élő Erdélyben, józan és körültekintő fejedelmek idején, az országnak több mozgástere maradt érdekei érvényesítésére. Ami pedig talán a leglényegesebb: a törökök ugyan látszólagos önállósága fenntartásáért súlyos adókkal, ajándékok követelésével terhelték meg az országot, az esetenként országon belüli hadviseléseik során ezrével hurcolták el a rabokat, de teljesen közömbösek voltak a lakosság hitét, nációbeli hovatartozását illetően. Ez a magatartás tette lehetővé a királyi Magyarország és Erdély között a második különbséget. Ez az Erdélyben törvényileg biztosított vallásszabadság volt. A protestáns hitújításokhoz korán csatlakozó erdélyi papság és az őket követő rendek nagy többségének érdekében állott, hogy az új hitet követőket ne nyilváníthassák eretnekeknek, ami igen súlyos következményekkel járt volna. Ezért az erdélyi országgyűlések több ízben határoztak a vallásszabadságról.[229] Ezáltal az országgyűlési határozatok védelmében biztosították az országlakók

---

[227] Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben.* Bp., 2005. 52, 110. (továbbiakban Trócsányi 2005.); Dáné Veronka: „*Az Őnagysága széki így deliberála*". Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata. Debrecen–Kolozsvár, 2006. 71–72.

[228] Maros-vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz memoriáléja. In. *Erdélyi Történelmi Adatok.* Szerk. Mikó Imre, Kolozsvár, 1855. 72. (továbbiakban a sorozat rövidítése ETA).

[229] Trócsányi 2005. 93–94.; Vö. *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák.* Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította: Kiss András. Kolozsvár, 1998. 11.

szabad vallásgyakorlását az időnként ellentétes fejedelmi törekvésekkel szemben is. Természetesen, ez a vallásszabadság nem volt felhőtlen. Ismeretesek a Báthoryak rekatolizációs törekvései által okozott feszültségek és ellenhatások, az új, mondhatnók erdélyi hitet alapító Dávid Ferenc meghurcoltatása. Még a 17. század második felében is az aranyosszéki cirkálások során több panasz hangzik el a különböző felekezetekhez tartozó hívők közötti súrlódásokat illetően. Ezek azonban általában nem lépték túl a társadalmakban gyakran jelentkező, más okokból is fakadt ellenérzéseknek, ellentéteknek, az ellenségeskedéseknek a másik fél másságával történő indokolását, annak kárhoztatását. Ilyen lehetett például annak az aranyosszéki unitárius atyafinak az esete, akit azzal vádoltak a cirkálók előtt, hogy a „háromságosokat" (a Szentháromság-hívőket) „háromzsákosoknak" csúfolta. Igaz, találkozunk olyan esetekkel is, amikor az indulat valamilyen okból arra sarkallta az egyik unitárius atyafit, hogy „az Isten igéje ellen káromkodott, a papnak bekiabálta a templomba, hogy hazudik, amikor Krisztus istenségéről prédikált." Ebben az egyébként kirívó esetben a széki bíróság halálos ítéletet, megkövezést mondott ki.[230] Mindezek azonban nem vezettek a fejedelmi hatalom vagy más hatalmi csoportok által elkövetett tömeges megtorlásokra, mészárlásokra, amint ez nyugaton történt, vagy a 17. század második felében, amikor a Habsburg-hatalom Felső-Magyarországon a szoldateszkára bízta a hitviták „megoldását". Viszont éppen Bocskai fellépése előtt Erdélyben már csírájában jelentkezett ez a jelenség. Arra a Giorgio Basta császári generális nevéhez fűződő, vérrel szennyezett úgynevezett Basta-korszakra utalunk, amely Erdély rémkorszakaként ismert a fejedelemség történetében.

Kolozsvár város életében is pontosan érzékelhetőek a korszak törvénytipró, emberéletet követelő túlkapásai. A kiváltságaival bölcsen élő, szorgalmas kolozsvári polgároknak sikerült oly mértékben felvirágoztatniuk a várost, hogy az a kortársaktól kiérdemelte a „kincses város" elnevezést. Ez a jólét tette lehetővé, hogy a saját „törvényeihez" és intézményrendszeréhez ragaszkodó városi közösségnek sikerül túlélnie a tizenötéves háború okozta súlyos megpróbáltatásokat, megsarcoltatásokat, ez utóbbiak kifizetésével eredményesebben védve meg a városát a bevonuló seregektől, mint a városfalakkal.[231] A 16. század második felében a városi közösség túlnyomó többsége követte kiváltságai alapján választott hitújító plébánosát, Dávid Ferencet és unitáriussá vált, következésképpen a városi közönség főtéri temploma is ennek az új hitnek igehirdetéseit szolgálta. A város rendíthetetlenül ragaszkodott vallásához, ennek nézetünk szerint nemcsak hite iránti hűsége volt

[230] KmOL – Aranyosszék levéltára, Protocolla I/2. 103, 106.

[231] Vö. Kiss András: Kincses Kolozsvártól romlott Kolozsvárig = *Korunk* XVII/10. 2006. Október. 3–10.

az oka, hanem a felekezeti megosztottságban a közösség addigi létét, virágzását látta veszélyeztetve. A jezsuita hittérítők jelentéseiből ugyan úgy tűnik, hogy sikerült bizonyos eredményeket elérniük,[232] de a városi források azt bizonyítják, hogy ezek nem változtatták meg számottevően a lakosság és főleg vezető testületei felekezeti összetételét. Ezen a téren brutális beavatkozással, emberéletek árán is, a Basta korszak zsarnoksága hozott változást. (Viszont az ez elleni reakcióként támadt Székely Mózes fellépése sem nélkülözte az erőszakot.) A Basta-korszak beköszöntésével lényegében az erdélyi vallásszabadság szenvedett súlyos sérülést. Ennek a jogtipró folyamatnak egyik kézzelfogható megnyilvánulása az 1603. szeptemberi dévai országgyűlés határozatainak megfelelően a városi közönség piactéri templomának és a hozzátartozó javaknak az elvétele és a jezsuitáknak történt átadása volt.[233] Az intézkedés sérelmes voltát a város azért érzékelte fájóbban, mert nem egy rendi templomról volt szó, hanem a város közönségéjéről. Ezzel egyidőben pedig megkezdődtek a hitükhöz ragaszkodók törvénytelen kivégzései. A folyamatnak egyik áldozata Kolozsvár tekintélyes polgára, Tóházi Mihály királybíró, akit kivégeztek, mert ragaszkodott unitárius hitéhez.[234] A Basta-korszak térítéseinek egyik sajátos esete az ugyancsak kolozsvári Trauzner Lukácsnak, Dávid Ferenc vejének és teológiailag alaposan felkészült védelmezőjének látványos megtér(ít)ése. Őt, egyes korabeli források tanúsága szerint, a fogságában hozzá juttatott katolikus hittudományi munkák győzték meg arról, hogy hitet változtasson.[235] Kétségtelen, hogy a rendkívüli szellemi szintet képviselő Trauzner Lukács, aki fogékony volt a hitkeresések iránt, ilyen szemmel olvasta a kezébe adott munkákat. Szerintünk azonban ez csupán része az igazságnak, az érem egyik oldala. A másik oldal a jogtudó, pénzügyekben jártas polgár által tudatosan egyengetett rendi karrier volt, amit „megtérése” idején már nemessége is biztosított számára.[236] Diósy Gergely feljegyzése szerint, aki utódja volt a nótáriusságban, a kiváló képességű Trauzner Lukács bizonyos és ésszerű okok miatt vált meg hivatalától, a

---

[232] Vö. *Jezsuita okmánytár*. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok. 1602–1608. Sajtó alá rendezte Balász Mihály, Kruppa Tamás, Lázár István Dávid, Lukács László. A bevezetőt írta Balázs Mihály. Szeged, 1995. (továbbiakban Jezsuita okmánytár).

[233] *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* V. Szerk. Szilágy Sándor, 60–68. (továbbiakban EOE).; Jakab II. 474–475.; Jeney-Tóth 2004. 79.

[234] Jakab II. 888.; Jeney-Tóth 2004. 79.

[235] Balázs Mihály: Trauzner Lukács „megtérése”. In. *De la luminism la umanism.* Szerk. Ioan Chiorean, Târgu Mureş, 1994. 15–22. (továbbiakban Balázs 1994.)

[236] Trauzner pályafutását illetően l. Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Bp., 1980. 36.; Balázs 1994.; Dáné Veronka: A Trauznerek a fejedelemség korában. In. *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor, W. Kovács András, Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2003. 81–93. (továbbiakban Dáné 2003.)

kolozsvári városi jegyzőségtől.[237] Ezzel indul el az a tudása és összeköttetései révén felfelé ívelő pálya, amely Trauznert a magas rendi tisztségek felé vitte.[238] Ez lehetett az indítéka annak, hogy nem maradt meg kolozsvári unitárius polgárnak, ami halálával is végződhetett volna, hanem a rendek egyik vallását, ezúttal a hatalomét választotta, hiszen ez a rendi társadalomban előnyösebb lehetőségeket biztosított számára, mint kolozsvári polgári státusa. Ezt látszik bizonyítani látványos áttérése is a piaci templomban, amelynek a hatalom szándékai szerint a megosztást és a megfélemlítést kellett szolgálnia.[239] És ezt bizonyítja az is, hogy amikor a kolozsvári tanács és a százférfiak testülete a dévai országgyűlés előtt a császár hűségére esküszik, „hűséges szolgálatukat ígérik", Trauzner nincs jelen a százférfiak testületében, mert a bejegyzés szerint a rendekkel együtt tett esküt.[240]

A másik, az egész közösség által érezhető jogtiprás a szabad bíróválasztás semmibevétele volt, azáltal, hogy a hatalmi erőszak nyíltan beavatkozott a polgároknak ebbe a joggyakorlásába. Alapkiváltságuktól kezdődően a kolozsváriaknak szabad bíróválasztási joguk volt, amit többször is megerősítettek és a tanácsválasztást is jobbításokkal szabályoztak. Ennek megfelelően, amióta a város az unitárius hitet követte, a főbíró mindig unitárius volt. 1603-ban azonban, a szokásos karácsonyi bíró- és tanácsválasztáskor az 1604. esztendőre a katolikus Nyírő Miklóst választották főbírónak. Az óvatos városi jegyző, az esetleges jövőbeli jogorvoslat biztosítására be is vezeti a jegyzőkönyvbe, hogy ez a választás a császár parancsára történt.[241] Ezek az állapotok uralkodtak az országban és Kolozsváron, amit az általános nyomor is tetézett, amikor 1604 végén Bocskai megindítja szabadságharcát.

Erdélyben és Kolozsváron ugyan még tart a Basta korszak, a hatalmat a császári biztosok gyakorolják, úgy véljük azonban, hogy Bocskai fellépése már éreztette hatását. Ennek egyik Erdélyt érintő mozzanata Bocskai december 12-i felhívása Erdély rendjeihez, hogy csatlakozzanak szabadságharcához. Az 1604. karácsonyakor megtartott bíró- és tanácsválasztáskor 1605-re már ismét unitárius polgárt választanak főbírónak: a szász patrícius Emrich Boghner alias Gellyén személyében. Viszont az újonnan megválasztott százférfiak között feltűnik a katolikussá vált Trauzner Lukács neve,[242] aki akkor már Torda

---

237 Kiss 2003. 192.

238 A jogtudó, pénzügyi kérdésekben jártas, jó összeköttetésekkel rendelkező Trauzner Lukács karrierjének bemutatását ld. Dáné 2003.

239 Balázs 1994. 2021.

240 Jakab II. 385.; Binder Pál: *Közös múltunk.* Bukarest, 1982. 290.

241 KvTanJk I/5. (régi jelzet: I/1.) 463.; Vö. Kiss András: Források és értelmezések. Bukarest, 1994. 381–382.

242 KvTanJk I/5. (régi jelzet: I/1.) 246v–247.

vármegyei birtokos nemes.[243] Ez utóbbi státusa külön vizsgálatot érdemelne arról, hogy nemes ember, jóllehet, kolozsvári származék, az addigi gyakorlattól eltérően, lehet-e kolozsvári polgár, mi több a szász férfiak tanácsának a tagja? Eddigi adataink alapján nem tudunk erre válaszolni és arra sem, hogy mi vagy ki késztette Trauznert, hogy ismét kolozsvári százférfi legyen? A választás után két nappal a százférfiak tanácsa azonban már Bocskai Istvánnak a városhoz intézett levelét illetően foglal állást, „melyből értik őkegyelmek városul, mit kívánjon. Miérthogy láttatik római császár, az mi kegyelmes urunk ellen való kévánságnak, tetcik, hogy mingyárást két tanácsbeli uraimat válasszanak őkegyelmek tanácsul és azok mellé, ha innét felyül kévántatik, az iffjú uraimban is hivassanak és külgyék el őkegyelmekkel. Ebben semmit penig ne késsenek őkegyelmek, hanem mentől hamarébb lehet, bocsássák el őkegyelmeket Isten hírével commissarius uraimhoz és vegyenek választ. Tetcett ez is, hogy azon két uraim az praedicátorok állapottya felőll is őnagyságoknak szóljanak és kévánnyák meg könyörgés által, hogy valami bizonyos helyen, szokott rendtartásunk szerént praedicálhatnának és hallgathatnák az Isten igéjét, minthogy az kösség is igen szomjúhozza.”[244] A határozat és az ezt követő napok jegyzőkönyvi tanúságai egy megalázott, kifosztott város zaklatott közösségének állapotát tükrözik, amely ezekben a napokban csak Istenéhez kíván hűséges maradni. Ugyanis a következő bejegyzések mintegy összegezik annak a városi közönségnek a meghurcoltatását, amelytől a hatalom minden alkalommal hűséget követel, de arra nem képes, hogy szükség esetén meg is védelmezze.[245] Találóan fejezi ki ezt az állapotot az a siralmas megállapítás, amit a Bocskai és Kolozsvár város kapcsolatait tárgyaló írás szerzője választott ki a város jegyzőkönyvéből tanulmánya címéül: „Mely veszedelmes lévén két fejedelem között lakni…”.[246] Végül is az 1605. május 19-i közgyűlési jegyzőkönyv rögzíti a Bocskai István fejedelemnek letett hűségesküt.[247]

Bocskait már 1605. február 21-én a Nyárádszeredán (Marosszereda) tartott országgyűlésen Erdély fejedelmévé választják. Ezzel elkezdődik a jó egy esztendeig tartó erdélyi Bocskai-fejedelemség kora. Kolozsvári viszonylatban a változások egyik első jeleként Trauzner Lukács és Bálint deák, követve Ombózy Pált és Ács Jánost, az l605. május 15-i közgyűlésen búcsúznak a százférfiak testületétől, mert Bocskai István „hűségére megesküttenek”. Ezt követően a

---

243 *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. I. Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582-1602.* ETA VII. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, 2005. 784, 785, 846, 1182. sz.; Vö. Dáné 2006. 111.

244 KvTanJk. I/5, (régi jelzet: I/1.) 247v.

245 Vö. Jeney-Tóth 2004. 83.

246 Uő.

247 Jakab II. 435.; Jeney-Tóth 2004. 84.

százférfiak jegyzékében nevüket kereszttel jelölik meg.[248] Trauzner még szerepel az 1606-ra választott százférfiak között,[249] de utána eltűnik a város közéletéből és az új hatalomhoz szegődve, útja nemesként az országgyűlési elnökségig visz.[250] (Trauzner karrierje mintegy előfutára a 17. század végi, 18. század eleji, a Habsburg hatalomhoz csatlakozott gazdasági és pénzügyi ügyekben jártas erdélyiek karrierjének.)

Bocskai fejedelemsége idején, Kolozsvár monográfusát idézve, a város „politikai életében visszatért a rend, a tisztikar és százférfiak létszáma kiegészült, biztosíttatott számára az önkormányzati közigazgatás és a tanácskozás szabadsága."[251] Bocskai orvosolta tehát a fennebb említett, az egész városi közösséget sértő, a város saját „törvényei" szerinti igazgatását semmibe vevő jogtiprásokat.

A közösséget ért másik sérelmet, a vallás szabad gyakorlásának erőhatalommal történt meggátolását is orvosolta a fejedelem. Bocskai nem erőltette a városra saját vallását, lakosainak és vezető testületeinek zöme továbbra is az unitárius vallást követhette. 1605. július 7-én Kassán kiadott parancsolatában Bocskai meghagyja a kolozsvári jezsuitáknak, hogy adják vissza a városnak azokat a javakat, amelyeket korábban elvettek tőlük.[252] Ezt követően július 16-án a tanácsülési jegyzőkönyv már a város és a jezsuita páterek közötti tárgyalásokról tanúskodik: „Az őfelsége fejedelmünk kegyelmes intő levelét négy uram által megküldvén az jezsuitáknak, ő maga az pater rector pater Kaldiwal egyetemben bejövén az város eleiben, kéváná elsőben érteni, micsodák volnának azok, amiket visszakévánna az város. Az város megjelentvén: az templomot, scholát, plébániaházat, minden hozzájok tartozó jókkal, örökségekkel egyetemben, mind az városi uraimnak házokkal egyetemben."[253] Július 21-én a jegyzőkönyv arról számol be, hogy „ Miérthogy az pater jezsuiták az városból kimentenek, a plébániaház vacat".[254]

A százférfiak gyűlése jegyzőkönyvének jó egy évnyi anyaga hiteles forrása annak, miként állt helyre a városban az a hagyományos életmód, amelyet a Basta- korszak feldúlt.[255]

---

248 KvTanJK I/5. (régi jelzet I/1.) 256v, 259v, 247.; Vö. Jeney-Tóth 2004. 83.
249 JakabOkl II. 729.
250 Ld. Dáné 2003.
251 Jakab II. 427.
252 Jezsuita okmánytár I/2. 431–432.
253 KvTanJk I/5. (régi jelzet I/1.) 264v.; Jakab II. 443.
254 KvTanJk I/5. (régi jelzet I/1.) 265.; Jakab II. 444.
255 A nem nagy terjedelmű anyagnak teljes közlése nem csupán a várostörténeti anyagot gazdagítaná, hanem hű képet nyújtana egy városi közösség aggódalmairól, mérlegeléseiről egy – történetében már nem egyszer előfordult, súlyos következményekkel is járt – hatalomváltozással kapcsolatban.

A következőkben viszont nem erről, hanem a Bocskai-kornak a forrásokban megjelenő emlékezetéről szeretnénk szólni néhány szót. Elsőben arról, miként őrizte meg az kolozsvári unitárius hagyomány Bocskai alakját és cselekedeteit. Erről, az unitárius történeti irodalomra hivatkozva, Jakab Elek is megemlékezik a város monográfiájában. Az eddig ismert városi forrásokban nincs azonban korabeli nyoma Bocskai kérésének, hogy a város biztosítson a vallásgyakorlásban egyenlő jogokat a reformátusoknak is, amit a hálás város meg is ígért. Viszont az említett irodalomban valóban hálával emlékeznek meg arról, hogy Bocskai István tette lehetővé szabad vallásgyakorlásukat.[256] Arra nincs adatunk, hogy a református eklézsiának egyenjogúsítása a városbeli unitárius egyházzal megtörtént-e, de hogy ez akkor felmerült, nem bizonyítják a következő évek történései sem. Ugyanis Bocskai idejében a Váradi Miklós nagyapja által a 16. század végén egybefogott református gyülekezet megerősödése még csak sarjadozott. A reformátusok templomhoz juttatásához Báthory Gábor szükségesnek tartotta, hogy 1608 szeptemberében a kolozsvári országgyűlésen mondassa ki: a kolozsvári reformátusoknak ugyanúgy joga van saját templomhoz, mint az unitáriusoknak.[257]

Bocskainak a törvényes rend és a szabad vallásgyakorlás helyreállításában a kolozsváriak által elismert érdemeit az is kifejezi, hogy az Óvárban, szülőháza falába[258] még életében a város költségén díszes emléktáblát helyeztek el.[259]

Érdemesnek tartjuk felidézni egy Bocskai István halála után mintegy öt évvel kifejezett tisztelet megnyilvánulását egy feltehetően 1611-ben Thurzó Györgynek címzett ismeretlen szerző által írott „Postulata” egy részletéből. A feltehetően kolozsvári ismeretlen, egyes erdélyi fejedelmek, elsősorban Báthory Gábor törvénytelenségeinek felsorolásában, a Báthory Zsigmondról szóló sorokban ez áll: „ez világon nincs nagyobb tiszt az fejedelmek tisztinél, s amennivel nagyobb az tiszt, annival kötelesb annak hittel való kötelességének megtartására. Nyilván vagyon penig mindenektől, hogy az előbb való fejedelmek azt meg nem állották, mert Batori Zsigmond hamisan, törvénytelen

---

256 János Kénosi Tőzsér–István Uzoni Fosztó: *Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica.* Liber I–II. Volumen IV/2. Edited by János Káldos. Introduced by Mihály Balázs. Bp., 2002. 731. Jakab II. 450–451.; Kénosi Tőzsér János–Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története.* I. Fordította: Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály. Kolozsvár, 2005. Ld. a mutató Bocskay címszavát.

257 EOE VI. 111.; Kiss 2006.; Vö. Sipos Gábor: A református egyház helyzete Erdélyben a Bocskai-felkelés idejében. In. "*Nincsen nekönk …”* 168–173.

258 Kiss András: Bocskai és a kolozsvári hóstátiak. Legenda vagy történelmi tény? In. “*Nincsen nekönk …”* 47–48.

259 Jakab II. 445–451.; Az emléktábla korszerű művelődés- és művészettörténeti elemzése: Kovács András: *A kolozsvári Bocskai István emléktábla (1606) Szülőház az erdélyi régiségben.* Az MTA 2006. február 21-i Bocskai emlékülésén elhangzott előadás megjelenés előtti kézirata. Köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta munkája szövegét.

Giulai Pált, Galfy Jánost, kinek szolgálattya által jutott vala fejedelemségre, megölette, az felett az országot szabadsága ellen elcserélte, kivel azólta mind elvesze. *Boczkay István hiti ellen Kamoti Farkast, Racz Györggyel megfogatta, Bogati Menyhártot ha meg nem hal vala Rakoczi Zsigmond …*"(kiemelés tőlem).[260] A kiemelt, Bocskaira vonatkozó részt a névtelen panaszlevél írója, vagy a fogalmazvány esetleges átolvasója áthúzta. Értelmezésünk szerint ez azt jelenti, hogy a kolozsvári emlékezetben a Báthory Zsigmond tanácsurára vetődött árnyékot a későbbi bölcs, igazságot tevő államférfi fénye eltüntette. Kolozsvári viszonylatban ennek azért is külön jelentősége van, mert a törvényes rendnek és szabad vallásgyakorlásnak Bocskai a városban már akkor érvényt szerzett, még azelőtt, mielőtt ezt országos viszonylatban nevezetes békekötéseiben becikkelyeztette volna.

[260] KmOL – Kemény család csombordi levéltára. VIII. 373. sz.

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA

VÁROSOK ÉS BOCSKAI FEJEDELEM UDVARTARTÁSA*

Az erdélyi fejedelmi udvar és székhelye(i)

Az erdélyi fejedelmi udvartartás a 17. század elejére már jól kiforrott gyakorlatot követett. Az udvar székhelye Gyulafehérvár volt, Statileo püspök halálával értelemszerűen az egykori erdélyi püspöki székhely lett a fejedelmi székváros a 16. század közepén, a püspökség jövedelmeit pedig szekularizálták, így azok egy része is az udvartartás jövedelmét szolgálta. A 16. században is „kísértett még a középkorias 'Reiseherrschaft', a nemcsak politikai, hanem gazdasági motivációjú utazás is".[261] Ugyanakkor a fejedelemség korában is érvényesnek tekinthető Kubinyi András későközépkori udvartartásra vonatkozó megállapítása, miszerint, „felsorolhatjuk azokat, akik az udvarhoz tartoztak".[262]

Az udvartartásra a fejedelmek megfelelő nagyságú összeget kaptak, ennek egy részéből az udvartartás tagjai kaptak fizetést, amelyből saját maguk valamint szolgáik ellátását finanszírozták. Báthory Zsigmond udvaráról közismert, hogy nagyon sokat időzött a szász városokban, akik kétféleképpen fizették be a fejedelmi udvartartásra kirótt adóikat, egyrészt portánként, másrészt az udvarba szállított marhák, a bor, a zab, a gabona árát vonták le a taxa adóból.[263] Mindezt egészítette ki még az a szokás, hogy a fejedelmet és udvartartását – bármelyik városba érkezett az országon belül – a város köteles volt három napon át ingyen ellátni.[264] Erről ismerünk forrásokat mind Kolozsvár, mind más városok esetében is (pl. Beszterce).

---

* A tanulmány megírására a Bolyai-Ösztöndíj támogatásával került sor.

261 Erdősi Péter: *Hatalom és reprezentáció Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarában (1581–1599).* Kandidátusi disszertáció, kézirat. Budapest, 1997. (továbbiakban Erdősi 1997.) 58–59.

262 Kubinyi András: A királyi udvar a késő középkori Magyarországon. In: *Idővel Paloták* … Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó, Budapest, 2005. 13–32, 14.

263 Erdősi 1997.

264 Uo. Erdősi Péter egy a firenzei kancellária részére készült iratból idéz, de Kolozsvár városa 1561-ben statútumban erősítette meg mindezt. Ld. Jakab Elek: *Kolozsvár története* II. Kolozsvár, 1888. 188.

Bocskai István a fejedelmi szokásokat Báthory István, Kristóf és Zsigmond udvarában látta és sajátította el, de bizonnyal a bécsi és prágai udvar és udvartartás is nagy hatással lehetett rá.

Bocskai udvartartása elődeitől és utódaiétól abban is különbözött, ahogy létrejött, hiszen csak 1605 februárjától viselte fejedelmi címét, ténylegesen Szerencsen iktatták be magyarországi fejedelemségébe, majd Medgyesen az erdélyibe. Udvara igen rövid ideig állt fenn, mégis eleget tett azoknak a paramétereknek, amelyek Erdélyben jellemzőek voltak a fejedelmi udvartartásra. Több ponton különbözött is azonban tőlük, így pl. a helyszínben: az 1603-at követően romokban álló Gyulafehérvár nem volt alkalmas, sem Bocskai, sem pedig utódai udvartartásának befogadására. Később Bethlen Gábor és Rákóczi György voltak azok, akik építkezéseikkel újra méltóvá tették Gyulafehérvárt a fővárosi/székvárosi címre.

Már Báthory Zsigmond udvarában nehézségek adódtak az ellátással, nem volt tehát véletlen – ahogy már előbb is említettük – hogy többször is hosszabb időt töltött a szász városokban, vagy akár Kolozsváron, amelyek sokkal inkább reprezentatívabbak voltak a székvárosnál, valamint ahol a kíséret ellátását is könnyebben meg lehetett oldani. A fejedelemségben csupán két város jöhetett még szóba központként, amelyek közül az egyik tulajdonképpen végvárként működött: Várad, a másik pedig Kolozsvár. A szászok városaiba a későbbiekben sem sikerült a fejedelemnek udvarát befogadtatni – Báthory Gábornak is csak erőszakkal sikerült Szebent elfoglalnia – még csak időlegesen sem.[265] Bocskai tehát ismerte, ismernie kellett ezeket a nehézségeket, másrészt fejedelemségének kezdeti időszakában fontos volt a harci cselekmények közelében lennie, valamint elődeitől eltérően őt a magyarországi rendek megválasztották Magyarország fejedelmévé is, így a választhatta udvara székhelyéül Kassát.

Városok szerepe Bocskai korában (1604–1606); Kassa

Bocskai István számára szabadságharca kezdetén az erdélyi városok kisebb jelentőséggel bírtak, de annál inkább nagyobb szerepet kaptak a felső-magyarországiak. Az öt szabad királyi város közül Lippay Balázs hajdúit és behódolást követelő felszólítását Kassán és Eperjesen szívesen fogadták. (Eperjes azonban hamarosan a császáriak menedéke lett.)[266] A császáriak Lőcse hűségében reménykedhettek. A városok igen nehéz helyzetben voltak a korábban őket ért vallási, hitbeli sérelmeik miatt, ezt hangoztatta a két

[265] Ld. Oborni Teréz: A fejedelemség-kori Erdélyi várostörténet kérdéseiről. In. *Urbs.* Várostörténeti évkönyv. I. Budapest, 2006. (133–158.) 146.

[266] Lásd. Kónya Péternek a kötetben szereplő tanulmányát.

hajdúkapitány is a Kassán kiadott kiáltványukban. Később viszont már a hajdúktól tartottak a városlakók, nem is ok nélkül. A Szepesi Káptalan előtt sorra adtak hitlevelet a bányavárosok is: Remete, Szomolnok, Stósz, Schwedler november 7-én, melyben a közös lutheránus vallás védelmében tettek esküt. Késmárk 9-én adta ki a hitlevelét, Bártfa pedig 10-én.[267] Közben 8-án már Lőcse is Bocskai hűségére állt át. Ezekről a napokról így írta város krónikása, Hain Gáspár: „Istent hívják segítségül [az öt szabad város], hogy megmaradhassanak Isten tiszta igéje mellett, így éljenek és haljanak. … Ekkor a mindenható Isten Bocskai István urat, Erdély fejedelmévé választotta ki… .”[268] A városba ugyanakkor az ígért 20 hajdúkatona helyett 300 fős sereg kért elszállásolást Deseőffy János vezetésével, akiket a polgárságnak majd csak 6 nap múlva sikerült a városkapukon kívül látniuk.[269] Mindezenközben a váradi polgárok is oltalomlevelet kértek Bocskaitól, miután átálltak hűségére, a császáriak feldúlták, a hajdúk pedig fosztogatták a várost és lakóit, különösen a katolikus hitűeket. Asztalos György bíró jól ismerhette a bihari nagyurat (főispánt), váradi kapitányt. Levelét Kerekiből keltezte, ide húzódott polgártársaival együtt és kérte, hogy Bocskai parancsolja meg mostohafiának, Varkócz Györgynek, védelmezze meg katolikus polgártársaikkal együtt a hajdúktól.[270]

A városokat és falvakat egyaránt sújtotta a katonaság ellátásának gondja, hajdúk rablásai, ez szerepelt Lőcse 1604. év végi fejedelemnek címzett panaszlevelében is.[271] A későbbiekben országszerte tanúvallomások foglalkoztak a hajdúk okozta károkkal.[272] A fejedelem a városokat a taxaadó mellett még azzal terhelte, hogy a katonaság egy részét kellett elszállásolniuk. Az egyik követelés terhesebb volt a másiknál, ezt látjuk a felső-magyarországi városok esetében is. Eperjes és Lőcse csak lassú tárgyalásokat követően és ígéretek birtokában tért a fejedelem hűségére 1605 augusztusában – miközben a fejedelem Erdélyben tartózkodott – és ezt 1605. október 24-én erősítette meg.

Jelentős és szimbolikus volt az, hogy Bocskai éppen Kassát választotta székhelyének, és 1606-ban már többnyire itt tartózkodott, udvarával együtt. A város a szabad királyi városok egyike volt, a Szepesi Kamara valamint a felső-magyarországi főkapitány székhelye, amely 1597-től az egri káptalan kijelölt

---

267 *Iratok Bocskai István és kora történetéhez.* Bocskai szabadságharc 400. évfordulója VI. Sorozatszerkesztő: Nyakas Miklós, Debrecen, 2005. (továbbiakban: Iratok) 126–131.

268 *Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára.* Összeállította Hain Gáspár. A kötetet szerkesztette, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta: Véber Károly, Budapest, 1988. 125.

269 Uo. 127.

270 Iratok 132–133.

271 Iratok 135–137.

272 Pl. 1605. június 6. Trencsén vármegyében: Iratok 167–168.

székhelye lett. Benda Kálmán, Papp Klára és Josef Duchon kutatásai[273] alapján tudjuk, hogy a város megfelelő nagyságú és gazdagságú volt ahhoz, hogy a Bocskai székhelyének szerepét betöltse. A korábban itt székelő hivatalok ezt már mintegy predesztinálták és jelezték, hogy a város képes ellátni nagyobb számú kormányzati tisztviselőt vagy akár, mint Bocskai esetében látjuk, az udvartartás tagjait. Ismeretes – különösen Erdősi Péter Báthory Zsigmond udvaráról írt monográfiája alapján –, hogy fejedelmi központ jelenléte Gyulafehérvár esetében sokszor igen nagy nehézségeket okozott, főleg az élelmiszerekkel való ellátásban.[274] Kassa egy sokkal nagyobb piackörzettel rendelkező város volt, valamint Gyulafehérvárnál sokkal jelentősebb (Tokaj, É-D-i kereskedelmi útvonal menti) kereskedelmi központ. A fejedelemnek ugyanakkor sem ereje, sem lehetősége nem volt, hogy hadakozás közben méltó rezidenciát építessen magának, hanem elfoglalta azt, ami adott volt számára: a főkapitány házát. Egy halála után készült leltár szerint 17 szobát, 6 pincét, lisztesházat, sütőházat, kamrákat és raktárakat valamint kincstárat is használt.[275] Ezenkívül több hívének adományozott a városban házat, udvartartásának más tagjai pedig házbérlettel rendelkeztek, közöttük: Örvéndy Pál, Nagy Albert, Rákóczi Zsigmond, Segnyei Miklós, míg mások saját tulajdonnal rendelkeztek a városban. Ezek a lépései összevethetők Báthory Zsigmond gyulafehérvári tevékenységével, ahogy igyekezett a székvárosban udvara tisztségviselőinek megfelelő házakat juttatni, adományozni, míg mások vásárlásait ismerte el, vagy mentesítette házaikat a beszállásolás alól.[276]

Kassa polgáraira ugyanakkor megerőltető taxakötelezettség is várt, 1605-ben 4000, majd következő évben 6000 forint. Másrészt a harci események végeztével a város folytathatta kereskedelmi tevékenységét, valamint az udvari megrendeléseknek sem voltak kézműves városlakói híjával. Az erdélyi fejedelmek hazai megrendeléseit Gyulafehérvár iparosai mellett általában a szász városok kézművesei és a más nagyobb városok iparosai, így a kolozsváriak és váradiak kapták. Most a kassaiak számára adódott ez lehetőség, gondoljunk az egyenruhákra, és az udvar számára szükséges élelmiszerekre, egyéb termékekre. Ugyanakkor Bocskai és Illésházy István levelezéséből

---

[273] Benda Kálmán: Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara. In. *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* Szerk. R. Várkonyi Ágnes, Budapest, 1987. 158–164.; Papp Klára: Bocskai kassai fejedelmi udvara. In. *„Nincsen nekönk több hazánk ennél…”.* Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Szerk. Papp Klára–Barta János, Budapest, 2004. 121–144. (továbbiakban: Papp Klára 2004.); Josef Duchon: Kassa a Bocskai-felkelés küszöbén. In. *„Nincsen nekönk több hazánk ennél…”.* Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Szerk. Papp Klára–Barta János, Budapest, 2004. 105–120.

[274] Erdősi 1997. 54–62.

[275] Benda 1987. 158–160.

[276] Ld. Erdősi 1997., Papp Klára: Az erdélyi fejedelmi udvar. In. *Történeti Tanulmányok XI.* Debreceni Egyetem, Szerk. Takács Péter, Debrecen, 2003. 57–78.

ismeretes, hogy a városra jellemző volt a – székvárosokra, ill. a fejedelmi udvar tartózkodáskor más városokra is oly jellemző – drágaság. Ezt a városba érkező követek is megtapasztalták.[277]

A béketárgyalások egyik legfontosabb kérdése volt: Kassa helyzete, mely eddig nem tartozott az Erdélyi Fejedelemséghez, de a Bocskai szabadságharc alatt helyzete különleges volt. Tükrözi ezt Illésházy István 1606. január 3-án írott levele, melyben nemcsak jó bort kért a fejedelemtől, hanem a tárgyalásokról is írt: „Trausen uram igen kérdezte tőlem, mit kívánna fölséged, én azt mondám, az mit János király bírt, Kassát is; mondá, hogy noha János király koronás király volt, de mégis nem bírta Kassát”.[278] A nyár folyamán hasonló véleményének adott hangot a nádor: „Trauczen uram szállásomra jüvén, herceg szavával szólla, mondá többi között, hogy Kassát nem adják Fölségednek, mer ha azt odaadják, szintén annyi, mintha Felső Magyarországot mindenestül fölségednek eresztenek”.[279]

Bocskai haláláig ez maradt a fejedelem székhelye, ismeretes, hogy az erdélyi fejedelmek a későbbiekben is bírták Kassát, és egyik fontos városuknak tartották, Bethlen Gábor például 1626-ban itt tartotta fényes esküvőjét Brandenburgi Katalinnal.

Bocskai udvara

A fejedelem illetve kancellárja által 1605. július 25-én kerültek kiadásra az első országgyűlési meghívók, melyekben Kolozsvárt jelölték meg az esemény helyszínéül.[280] A város vezetői augusztus 2-án írták Bocskainak, hogy a fejedelem levelét megkapták.[281] Augusztus 4-én megkezdték az ilyenkor szokásos lépések megtételét az élelmiszerek beszerzésére. A következők már csak 10-e utánra maradtak, ami azt jelzi, hogy város vezetőinek tudomására juthatott a fejedelem és kíséretének néhány napi késedelme. Mindeközben augusztus 7-én megérkezett a városba a török követ, valamint ugyanaznap Simeon Movila követe Segesvár alól, 9-én pedig Kendi Sándor, valamint a szász városok közül a beszterceiek küldöttsége.

Őket követte augusztus 11-én „urunk őfelségének két főinassi”, akiket Eötvös András királybíró Magyar vagy más néven Longa/Hosszú fertálybeli házában

---

277 Papp Klára 2004. 129.

278 Bocskay és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Közli Szilágyi Sándor. = *Történelmi Tár* 1878. (Első közlemény 1–82.) 43.

279 Bocskay és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Közli Szilágyi Sándor. = *Történelmi Tár* 1878. (Második közlemény 273–336.) 1606. június 13. – 283.

280 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* V. Szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1879. (továbbiakban EOE) 386. Kolozsvár és Bocskai viszonyára lásd Kiss Andrásnak a kötetben lévő, Bocskai egy éve a kolozsvári források tükrében című tanulmányát.

281 Iratok 189.

szállásoltak el. Ez a ház mai Kossuth Lajos (ma: B-dul 21 Decembrie) utcai evangélikus templom helyén állhatott, az összeírók azt jegyezték fel az adójegyzékben, hogy a ház tulajdonosa 1605-ben 1 dicával adózott. A ház tulajdonképpen a főtéren állt, tehát alkalmas volt a fejedelem városbeli elszállásolására, innen könnyen meg lehetett közelíteni az országgyűlés lehetséges helyszínét: a piaci nagytemplomot. A fejedelem számára épített ideiglenes konyha helyét az adatok hiányában sajnos nem tudjuk meghatározni, annyi azonban bizonyos, hogy 8 ácsmester 5 napig építette. A hozzávalók egy részének költsége 42 forint 85 dénár volt, más hozzávalók árát a város állta, így azokat nem ismerjük. A sáfárpolgár számadáskönyvbeli feljegyzése szerint augusztus 12-én fogadták a kapuk előtt Bocskai fejedelmet, a város nevében Zeőreős Mátyás és Zakál András százférfiak köszöntötték. Néhány évtizeddel később Bethlen Farkas 10 nappal későbbi időpontot, vagyis augusztus 22-ét jelölte meg a fejedelem városba érkezésének. Ugyanakkor tőle tudjuk azt is, hogy Bocskai Erdély előkelőivel és főuraival, valamint seregekkel érkezett a városba, ahol nagy örömmel látták. A szerző délután 3 órára tette a zászlókkal megtartott ünnepélyes bevonulás időpontját. Ezenkívül még három eseményt jegyzett fel a városbeli tartózkodásról a történetíró: az első, hogy megérkeztek a császári megbízottak a városba; a második Bethlen Farkas és Balássi Ferenc a székelyek követeként, valamint a szász nátió is kérte a fejedelmet, hogy tegye át Medgyesre a gyűlés színhelyét; a harmadik: Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna – augusztus 25. és 27. közötti napok valamelyikén megtartott – esküvője volt.

A városi források nem adnak sok támpontot arra, hogy mi is történt azalatt a néhány nap alatt, míg a fejedelem kíséretével Kolozsváron tartózkodott. A segesvári táborból Ali pasa küldötte augusztus 13-ára ért a város határába, a fejedelem Korláth Istvánt és Hatvani Zsigmondot küldte ki elébe. Másnap pedig meg is vendégelte a török követeket, Mehmet tihájának és a csauszoknak a város szakácsa főzött. A számadáskönyv jegyzője a hozzávalókat nem részletezte, de feljegyezte a kiadott 10 ejtel méhsert is.

Giovanni Argenti jezsuita 1605. évi jelentése nyomán tudomásunk van arról, hogy a fejedelem döntésének megváltoztatása érdekében a viceprovinciális Káthay kancellár és Kendi István közbenjárását kérte, de mindhiába. Végül Homonnai György segítségével érte el, hogy a fejedelem fogadja. A kihallgatás témája – a kolozsváriak kassai tárgyalását követően – újra a Jézus Társaság városbeli vagyona volt, de a fejedelem az országgyűlés idejére halasztotta a

döntést.[282] A jezsuita az éves jelentésben megemlítette, hogy a magánkihallgatásra Bocskai tanácsosai és előkelői körében került sor.

Közben augusztus 18-án Szebenből megérkeztek a városba a császári megbízottak is: Georgh Hoffmann, és Carolus Imhoff. Augusztus 20-án a tordai és a szászvárosi bíró is Kolozsváron volt, megkezdődhetett volna az országgyűlés.[283] A számadáskönyv pontos időmegjelölés nélkül utal arra is – elutazása előtt nem sokkal, talán 24-én – „Urunk Őfelséghe bíró uramnak szemtől szembe meghatta volt, hogy az csausznak gazdálkodgyunk mindaddig, amíg Őfelséghe Medgyesről meg nem jőne”.[284] Bocskai tehát a város főbírójával, Gellyén Imrével is személyesen találkozott, ennek keretében kerülhetett sor a mintegy 80 forintot érő aranyozott kupa átadására is, mely egyben a város köszönetének is jele volt a jezsuitákkal szembeni támogatásért.

A fejedelemmel itt voltak tanácsosai: Csáky István, Rákóczi Zsigmond, Imreffy János, mellettük a felső-magyarországi főurak: Homonnay György és Mágócsy Ferenc. Imreffy János közel egy hónapja még Rákóczi Lajossal együtt Borosjenő, Lippa és Solymos, Lugos és Karánsebes várában felfogadott katonák elmaradt hópénzfizetéséről írt a fejedelemnek.[285] Nem lehetett itt betegsége miatt Ecsedi Báthory István országbíró. Július közepi levelében a Mátyás főherceggel megindult tárgyalásokhoz adott tanácsokat a fejedelemnek.[286]

Elkísérték a fejedelmet Káthay Mihály kancellár, Péchi Simon kancelláriai titkár, Rimay János a fejedelem tikára és kamarása, de itt volt Örvéndy Pál deák, kincstartó – Bocskai régi kipróbált embere, aki korábban kereki udvarbírója volt[287] – is. S itt tartózkodott a fejedelem udvari lelkésze Alvinczi Péter.

Az udvar életét az udvarmester vagy hopmester irányította, Bocskai udvarában ezt a feladatot Becz Mihály látta el. Bocskait 10–20 familiáris kísérhette el – ezeket név szerint említették – ugyanakkor jó néhányan éppen katonai és egyéb tisztségeket láttak el másutt, tehát nem lehettek itt, így Imreffy János és Rákóczi Lajos. Számukat ugyanakkor nem rögzítették pontosan. (A familiárisok száma a számadáskönyv alapján sem volt egyértelműen meghatározható.) A familiárisi szolgálat fő célja a fejedelem szolgálata mellett az volt, hogy megtalálják egyéni boldogulásukat és számításukat, vagyis a nekik

---

282 *Jezsuita Okmánytár* I/2. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34.) Szerk. Keserű Bálint, Szeged, 1995. (továbbiakban: Jezsuita Okmánytár) 485. (Iskola, templom, plébániaház)

283 KvSzám 11/XIX. a. 66. (KmOL – A Román Országos levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár /Archivele Naționale, Direcția județeana Cluj/; KvLt – KmOL Kolozsvár város levéltára; KvSzám – KvLt Számadáskönyvek)

284 KvSzám 11/XIX. a. 90.

285 Iratok 179–182.

286 Iratok 184–185.

287 Iratok 71–72. (1594)

juttatott béren kívül adományokat és tisztségeket reméltek, szerezhettek. A familiárisoknak a reprezentációban is kiemelkedően fontos volt szerepük volt.

Külön csoportot képeztek azok a főurak, akik Bocskait a Felső-Magyarországról kísérték el a fejedelmi beiktatásra Erdélybe, közöttük Perényi Ferenc, Perényi István valamint Pethő Ferenc, Melith Péter[288] nevét említhetjük elsőként, utóbbi később szatmári kapitányi, királyi tanácsosi, valamint királyi táblai ülnöki tisztséget viselte. Korláth István ezidőtájt gömöri alispán volt.

A familiárisoknak jelen esetben nem csak a fejedelmi udvarban betöltött szerepe érdekes és vizsgálandó, hanem az is, hogy Bocskai utódainak udvarában valamint a Habsburgok oldalán hol találjuk meg őket, és a későbbiekben milyen karriert futottak be. Dezeőfy Ferenc például Báthory Gábor udvarában is familiáris volt, 1608-ban Gáncs és Szamosújvár várát és uradalmát kapta adományba.[289] Bocskai Miklós, a fejedelem atyafia is megtalálható volt az „uraimék" között, ő a fejedelemtől többek között Marosvécs és Görgény zálogos uradalmát örökli meg.[290] Lónyai István egy beregi, szabolcsi, zempléni birtokos család származottjaként volt jelen a fejedelmi udvarban, szintén a partiumi csoportot képviselte, de ide tartozott Daróczy Ferenc is, akinek a fejedelem szűkebb pátriájában Bihar is voltak birtokai.[291] Őt később Rákóczi Zsigmond is birtokadományokkal látta el, II. Mátyástól pedig tanácsosi címet kapott 1609-ben, majd pedig 1613-ban a Szepesi Kamara elnöke lett.[292] Tárkány István szintén zempléni birtokosként került említésre.[293] A Torda vármegyében birtokos Thury Jánosnak Bocskai utóda, Rákóczi Zsigmond adományozott birtokot, ill. ekkor dési sókamarai prefektusi és erdélyi harmincadosi tisztet töltött be.[294] Belényessy György – bihari birtokosként – Báthory Gábor udvarában is az udvari familiárisok sorába tartozott,[295] Dengelenghi Miklós Szatmár és Közép-Szolnok vármegyében jelen lévő birtokosként ott volt mind Bocskai, mind pedig Rákóczi Zsigmond udvarában, korábban váradi nemesként jelölték az oklevelek.[296] Rosalj Kun László a későbbi szatmári főkapitány is éppen úgy megtalálható Bocskai fejedelem udvartartásában, miképp később Bethlen

---

288 Királyi táblai ülnöki, szatmári kapitányi, királyi tanácsos-i címeket viselt 1636-ban. Magyar Királyi Könyvek I. 1–9. kötet 1527–1647. CD-ROM (továbbiakban: MKK) 8. k. 115.

289 Erdélyi Királyi Könyvek 1–9. kötet CD-ROM. Szerk. Gyulai Éva, Budapest, 2003. 8. k. 213b–214. (továbbiakban: EKK)

290 EKK 8. k. 71–72.

291 EKK 5. k. 922–931.; MKK 4. k. 681.

292 MKK 6. k. 445–449.

293 MKK 9. k. 219–220.; 7. k. 141.

294 EKK 7. k. 54b–55.

295 EKK 8. k. 213–213b.

296 EKK 7. k. 235–236.; 7. k. 105b.–106.

Gáborában is.[297] Károly László máramarosi birtokost is az udvarban találjuk.[298] Hatvani Zsigmond[299] Kolozs és Belső-Szolnok megyei birtokos később Báthory Gábor udvarában is viselt tisztségeket.

Az előbb említetteken kívül a számadások az „uraimék" csoportjába sorolta Kékedy Györgyöt, Komáromi Mátét, a székely származású Orbai Miklóst, Piski Tamást, Kardy Mihályt, Székely Mihályt, a Sinkszékről elszármazó Fehér megyei birtokokkal rendelkező Morgonday család leszármazottját Gergelyt, Vatay Gáspár Szatmár megyei birtokost.

„Urunk őfelsége" ifjai, étekfogói, bejárói – esetleg inasi – feladatokat láttak el az udvarban. Feladatuk fontos alkotóeleme volt az udvari reprezentációnak is, az étekfogók az asztalnok vezetésével az ételek tálalásánál játszottak kitüntetett szerepet. A tálalást az asztalnok vezette, amihez elég nagy számban kellett az étekfogóknak is készen állni, hogy a fejedelmet, valamint a fejedelmi asztalhoz meghívottakat egyszerre lássák el a szükséges tálakkal, ételekkel. Nem egyértelmű azonban, hogy a fejedelem ifjainak csoportjából kik voltak az étekfogók – voltak-e inasok is – és kik a bejárók, vagy más néven udvarlók, akik már egy magasabb rangú szolgálatot láttak el. Vagy időleges volt-e ez a beosztás, s ha kellett, mindenki ellátta az étekfogói tiszttel járó feladatokat is? Az erdélyi fejedelmi udvarban általában a bejárók már 2 lóra kapták fizetésüket, de itt a lovak száma sajnos nem került feljegyzésre. Rákóczi Zsigmond 1607. évi városbeli tartózkodása idején 9 ifjút és 10 szolgát tartottak számon a számadásokban, az ifjak közül az egyik pohárnok volt, de a sáfárpolgár csak a tisztséget rögzítette, a nevet nem. Az udvarban a pohárnokok feladata – Benda Borbála szerint – egyrészt a pohárszék felügyelete volt, másrészt pedig az asztalok terítése. A bortöltő felügyelte, hogy ura megfelelő mennyiségű és minőségű bort kapjon az étkezés folyamán, az „inniaadó" – ha külön betöltötték a tisztséget, akkor pedig – beadta urának pohárban a bort. Bocskai fejedelem udvarában a 22 ifjú közül nem neveztek meg sem asztalnokot, sem pohárnokot, de két fő inast említenek, talán ők tölthették be az asztalnoki vagy pohárnoki tisztet. Visszatérve a Bocskai kíséretében említett ifjakra, nagyobb részük erdélyi család gyermeke volt, magyarokat és székelyeket találunk közöttük, az Apaffy, Salánky, Béldi, Eördögh, Nemes, Köpeczy, Morganday családok fiait. A Partiumot a Náprády, Kökényesdi, Farkas, Felső-Magyarországot Turanszky és Megyery családok képviselték, 4 személy családjának pontos hovatartozását nem sikerült kiderítenünk. Korábban Rákóczi György és Báthory Gábor neve kapcsán is elhangzott, hogy inasok lettek volna Bocskai udvarában, őket ugyanakkor nem említették a számadások. Itt kell még szólni Dobay Tamás és

[297] EKK 7. k. 854–860.
[298] MKK 4. k. 359–360.
[299] EKK 9. k. 26–27.

Szentpétery Boldizsár szállásosztóról, akiknek a feladata volt a kíséret megfelelő elhelyezése, később Bocskai utódainak udvarában is familiárisként szolgáltak.

Az, hogy Bocskai udvarában/kíséretében már említésre sem kerülnek a farucimerek, öregasszony, stb. ennek fő oka Bocskai feleségének, Hagymássy Margitnak a halálában keresendő. Ha nincs az udvarnak úrnője, akkor a korábban mellette szolgálok is kikerültek a fejedelmi kíséretből.

Az inasok és bejárók azokat az ételeket szolgálták fel ebédként vagy vacsoraként a fejedelem asztalára, amelyeket a konyhai személyzet a fejedelem konyháján készíttetett el. Bocskai udvarában volt konyhamester is,[300] de a nevét a számadások nem említették, a főszakácsot viszont név szerint ismerjük. Később is dolgozott Gyulafehérvári vagy Szakács Tamás a fejedelmi konyhán.[301] A számadások szólnak még további szakácsokról és szakácsinasokról, de a konyhai személyzet pontos számát nem adták meg. Udvari mesterekről sem esik szó a számadáskönyvekben, holott 2 évvel később Rákóczi Zsigmond kíséretében szabókat és más mesterembereket is említettek.

A főlovászmesteri, valamint allovászmesteri tisztet betöltőket sajnos Bocskai udvarából nem ismerjük – a fejedelmi udvarokban 2–3 lovászmester látta el a tényleges feladatokat – csak a medgyesi gyűlés idejére Kolozsvárott hagyott kocsik valamint kocsisaik számát ismerjük. A már fent említett török csausz mellett, aki Takács Mátyás házába szállásoltak el, összesen hat kocsist 18 lóval hagyott a városban a fejedelem. A számadásokba csak később, már Bocskai Magyarországra történő visszatérte után, október 5-én jegyezték fel: „az urunk őfelsége lovainak, mellyeket Havasalföldéből hoztanak vala, szénát az kapu előtt vöttem per f – d 40”.[302] Rákóczy Zsigmond kíséretében a számadáskönyvben említésre kerültek a lovászmester, kocsisok és fellajtárok is, akik tehát valószínűleg Bocskai udvarában is kellett, hogy legyenek.

Az udvari testőrséghez képest igen nagy számban volt jelen a katonaság, vezetőiket a városban szállásolták el. Farkas Miklós gyaloghadnagy, Nagy Gergely gyalogkapitány, Dúló Gergely lovaskapitány mellett itt voltak a hajdúkapitányok: Telegdi Ferenc, Nagy Albert és az egykori füleki várkapitány Thonhausen Honorius. Az alattuk szolgáló katonák számáról sajnos nem történt említés a városi forrásokban. Rajtuk kívül még az „álgyús mester”-ként megnevezett tüzérparancsnok illetve trombitás kolozsvári tartózkodásának van nyoma a számadásokban. Báthory Zsigmond udvarához képest igazán puritán ez az udvar, de a későbbi fejedelmi udvarok sem nélkülözték az udvari katonaságot,

---

300 Ugyanakkor az konyhamesternek bíró uram hagyásából attam egy száras karmazsin csizmát, mely teszen f 3 d –. KvSzám11/XIX. a. 89.

301 EKK 7. k. 185b. – Gyulafehérvári Tamás fejedelmi szakács 1607. október 6-án keltezett irat szerint is.

302 KvSzám11/XIX. a. 71.

és a zenészek: dobosok és síposok is mindenképp hozzátartoztak a korabeli összképhez.

Az, hogy a fejedelem és kísérete valójában hány főből is állhatott, a számadáskönyvek alapján nem adhatunk pontosan számot, mert csak a 81 fő neve került feljegyzésre akiket az előbbiekben említettünk. Ugyanakkor a sáfárok és deákjaik itt nem jegyezték fel pontosan a kiadott ételmennyiségeket, sem azt, hogy kinek és hány font húst, vagy hány cipót adtak ki. Ugyanakkor a későbbiekből ismeretes, hogy 1612-ben Báthory Gábor kíséretében 147 fő nevét jegyezték fel, az ellátást pedig a város 447 főre adta ki. 1617-ben Bethlen Gábor udvartartása 192 fő volt, a kíséret összlétszáma szolgákkal együtt 469, 1637-ben pedig 210 fő, valamint a kíséret összlétszáma 708 fő.[303]

Kíséret ellátása Kolozsvárott

A fejedelmek és kíséretük városbeli tartózkodásakor a fejedelem valamint udvartartása asztalára is a fejedelem konyhájában, a városbeli alapanyagokból előállított ételek kerültek. Arról, hogy 1605-ben ez pontosan hány asztalt is jelenthetett, nincs pontos kimutatásunk. (1659-ben a fejedelem 18 asztalt tartott). Megkülönböztethetőek azok az országos méltóságok, akik külön konyhát tartottak fenn: ezek kíséretüket is ellátták a város által adott élelmiszerből. A többség azonban nem ide tartozott, hanem az ún. praebendásokhoz, vagy korabeli kolozsvári szóhasználattal élve: „az abrakosokhoz”. A számukra kiadott marhahúst, bort, cipót a számadáskönyvbe is feljegyezték. 1605-ben összesen 2989 cipót írtak fel: ha napi 4 cipóval számolunk, ez 3 napra 249 fő ellátását fedezte. Ugyanakkor azt sem szabad felednünk, hogy a forrás csak részleges, tehát elképzelhető, hogy nem került feljegyzésre minden adat, vagy a számadáskönyv néhány lapja elveszett.

A húspraebenda nem járt mindenkinek, akit viszont megilletett, napi 2 fontot kapott. Akinek pedig külön nem járt, azok nagy része a fejedelem asztalánál étkezett, vagy a fejedelem asztaláról kimaradt ételeket kapták meg felmelegítve, pl. az étekfogók, inasok, ifjak. Számukra nem volt szükséges a napi 2 font húsadag, hiszen ennek akár a többszörösét is kaphatták és megehették.

Mindezek alapján feltételezhető, hogy a fejedelmek kíséretében lévők, akik az abrakosokhoz vagy praebendáriusokhoz tartoztak, általában ½ vagy 1 font húst és 2 cipót kaptak egy-egy étkezésre. A cipók méretéhez néhány számadáskönyvi adat szolgálhatott még alapul:[304] ezek szerint az 1609-ben

---

[303] KvSzám 13a/III. 69–120. – Báthory Gábor (1612); 14a/XVIII. 53–93. – Bethlen Gábor (1617); 21b/II. 339–462. – Rákóczi György (1637) A részletes adatokat, mind Bocskai, mind pedig utódai udvaráról lásd a dolgozat függelékében lévő táblázatokban.

[304] „Süttettem az harmadnapi gazdálkodásra 12 köböl búza lisztit, melyet Adam Istvántól percipiáltam volt 29 Septembris, sült belőlle in vajner sum abrakcipót, szitálónak, dagasztónak, No 4200 attam, tt f 1 d 20”. (KvSzám 12b/IV. 221. – 1609)

süttetett cipók mérete 0,37 kg, az 1610-ben süttetetteké pedig 0,36 kg volt. Ebben az egyszerűsített számításban nincs benne a dagasztási, sütési veszteség, tehát 60 dkg-ot mindenképpen meghaladta a 2 cipó súlya, amihez jött még a korábban fél, később átlag egy fontnyi marhahús (0,3598 kg).

Mivel pontos fejadagokkal csak az udvartartás alsóbb rétegeiről rendelkezünk, így egyenlőre csak az tisztázott, hogy napi 4 cipó került fogyasztásra, melyek súlya számításaink szerint elérhette az 1,2 kg-ot, de nem haladta meg az 1,48 kg-ot. Míg a hús korábban napi 0,36 kg, később 0,72 kg volt. A kenyerek valószínűleg búzakenyerek voltak, mert a bevásárlások búzalisztről szóltak, rozsot nem is említettek. Ha elfogadjuk Perjés Géza kalóriaértékeit,[305] akkor 1 kg búzakenyér kalóriaértéke manapság 2300, ekkor pedig 2760 és 3400 közötti értékről beszélhetünk. A hús esetében pedig, ő 300 g marhahús kalóriaértékét 600-ban határozta meg; itt most 720 és 1440 közötti kalóriaértékeket kaptunk. A kettőt összegezve legkevesebb 3480, a legmagasabb pedig 4840 kalóriának felel meg. Ezek az értékek megközelítik a mai igen nehéz fizikai munkát végzők kalóriaszükségletét.[306]

Ezek a kenyereket vizsgáló értékek, tehát nem tartalmaznak őrlési veszteséget, sem pedig hozzáadott vizet, élesztőt, tehát nem tudjuk pontosan, hogy a tészta mekkora súlyú volt. Ugyanakkor a Makkai László tanulmányában felhozott példák – a Battyhány és Rákóczi uradalombeli adatok – ugyancsak ekkora mennyiségeket mutatnak, vagyis 560 g lisztből sütött 2 cipó, valamint 295 g lisztből sütött cipóból 4 darab, melyek kalóriaértéke 3290 ill. 3360 között változott.[307] Ezek éppen megegyeznek a kolozsvári számadáskönyvi adatokkal, ugyanakkor Makkai László szerint, ha két font tésztánál (720 g kenyér = 1800 kalória) nagyobb mennyiségről szólnak a számadások, akkor az azt jelenti, hogy a bejegyzett már nem egy személyre kapta az ellátmányt, Kolozsváron ez egészen bizonyos volt. Az is igaz, hogy itt évente mindössze néhányszori (2–5) 3 napos tartózkodásról volt szó és nem rendszeres ellátmányról, másrészt pedig nem volt lehetetlen a városvezetésnek az az elgondolása sem, hogy jobb, ha minél nagyobb adagokkal látják el az udvarnépet, hogy azok ne kezdjenek magánúton a polgároknál utánpótlást keresni.

„Az mely 14 köböl búzát Gerg Amendtől 2 Augutii percipiáltam volt, sütettem abrak cipót belőlle két kemencével, sült belőlle in universum 5038, korpája lött metretta 26, uczuja metretta –, sót adott hozzá Zabó Gáspár ispotálymester négy követ, városét. Est latus tt f 25 d 33.” (KvSzám 12b/VII. 499. – 1610)

305 Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650-1715).* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 107.

306 Kádas Lajos-Németh Miklós: *Táplálkozástan.* Budapest, 1999. 60.

307 Makkai László: A magyarországi mezőgazdasági termelési és fogyasztási struktúrája a XVII. század közepén. In: *Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet.* Szerk. Gunst Péter, Budapest, 1979. 258.

Az előbb felsoroltak és bemutatott napi adagok mellett összehasonlításul a városi polgárság mindennapi étkezési kultúrája és étrendje állt, melyet sajnos a források hiányában sokkal nehezebb rekonstruálni, mint az udvartartásét, ha van adatunk az pedig nem egyértelműen a mindennapokat mutatja be. A számadáskönyvek építkezéssel kapcsolatos fejezetei rögzítették az építőipar mestereinek kiadott városi „praebendát", amelyek nem teljesen egységesek – máskor pedig hiányoznak, mert a város inkább pénzben váltotta meg – de mégis alkalmasak arra, hogy megvizsgáljuk őket. A kőművesek reggelije 1629-ben például két főre 3 cipó és 2 dénár ára sajt, az ebéd pedig 4 cipó 3 font hús és egy kupa bor volt,[308] később sem változott mindez, a nagyságrendeket vizsgálva egyértelműen kiderül. A korábban már említett városi vezetés: a vonásigazítók – adókirovók – és számvevők munkavégzése közepette kaptak ebédet és vacsorát a várostól. Ezek a tisztségviselők 8–8 fővel végezték munkájukat, így pontosan követhetőek a nyolc főre kiadott élelmiszermennyiségek és ezekben az esetekben az étrendeket is rögzítették. Ez a példa, mely mindenképpen alkalmas a fejedelmi udvartartással való összevetésre, kiváltképp azért, mert pontosan ismerjük a kiadott húsmennyiségeket is, valamint az elkészült ételek neveit. Ezek összevetése alapján úgy tűnik, hogy a fejedelmek, udvari emberek számára feltálalt ételeknek a minősége hasonló lehetett azokhoz, mint amelyeket jelentős események idején a város vezetőinek is elkészített a város szakácsa. A nagy különbség a fejedelmek asztalára tálalt ételeknél a mennyiségben lehetett. A praebendások részére kiadott ételek pedig közel azonosak voltak, mint amit a város az iparosai számára adott ki, bár az udvari emberek nagyobbik része húst is kapott, a városiak pedig inkább sajtot és bort. A legnagyobb hasonlóság – a jelenlegi kutatások alapján – a főurak számára elkészített ajándék ételek és a város vezetőinek munkaebédjei és vacsorái között mutatkozott.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy 1605-ben Bocskai fejedelem kíséretével, törvényhatóságok, városok követeivel együtt töltött el néhány napot Erdély egyik legjelentősebb városában, Kolozsváron, útban a medgyesi gyűlésre. Ebben a környezetben tanulmányozhattuk udvarát, melyről elmondható, hogy valóban kisebb létszámú lehetett mind akár elődeié, mind akár utódaié. Ennek okai a meglévő háborús helyzetben, a fejedelem puritánságában, a gyakori utazásokban, a végleges központ hiányában egyaránt keresendőek, ugyanakkor a kutatások szerint ez az udvar alkalmas volt feladatai ellátására. Magyarország fejedelmének kíséretében megfelelő volt mind az udvartartás létszáma, mind pedig a feladatokra alkalmas udvari emberek összetétele. Ez a fejedelmi központ alkalmas volt a hivatali teendők és a reprezentatív feladatok ellátására is.

[308] KvSzám 18a/II. 537–538.

FÜGGELÉK

1. Táblázat. Bocskai udvara 1605-ben

tanácsosok	4
kancellár	1
uraimék	31
hopmester	1
kincstartó	1
urunk papja	1
secretarius	1
titkár	1
szállásosztók	2
fő inas	2
urunk ifjai	22
urunk szolgája	1
konyhamester	1
Szakács Tamás	1
trombitás	1
kocsisok	6
kapitányok	3
álgyús mester	1
összesen	**81**

2. Táblázat. Fejedelmi udvarok létszáma 17. század első felében

Fejedelmi kíséret	**1612**		**1617**		**1637**	
	fő	**kíséret**	**fő**	**kíséret**	**fő**	**kíséret**
uraimék	56	194	43	93	53	275
palota (ifjak)	29		46	101	53	84
zenészek		17	18	31	8	22
kancellária	4	19	5	10	3	10
konyha		19	23	27	8	20
mesteremberek	7		13	31	18	41
istálló	36	50	13	49	11	33
kocsisok	15	35	17	38	33	66
női oldal			14	21	23	27
katonaság				68		130
összesen	**147**	**334**	**192**	**469**	**210**	**708**

DÁNÉ VERONKA

A BOCSKAIAK ERDÉLYBEN – TÖRVÉNYTELEN LIBER BÁRÓK?

„Az nagyságod ispánit az adó felvetésekor mint fenyegették, hogy ha az jószágban bemennek, mint járnak, sőt ugyan reájok kültek volt, ha hamar ki nem jöttek volna, nem jól esett volna az nagyságod tisztviselőinek dolgok, és így az nagyságod szolgálattyában el nem járhattak, ezuthán sem mernek bemenni, ha nagyságod kegyelmesen nem provideál. Így minden gonosz ott leli helyét és meghmaradását az cirkáláskor, hogy az ispánok be nem mehetnek az georgényi és véczi jószágban. Egész vármegyéül könyörgünk azért nagyságodnak, mint kegyelmes urunknak, miképpen erről országul végeztetett, ne eressze elő egy privátus embernek illyen mód nélkül való igyekezetit, hogy nagyságodnak az birodalomban társa légyen valaki, ki sem officio, sem genere soha báró nem volt. Visellye minden határában magáth, elég egy fő Erdélyben, ki mindennek parancsollyon, nem kell több szabados úr, ki ennek előtte soha csak in hominum memoria sem volt. Ha Boczkay Istvánnak az németh császár valamit adott is, ő azt elvitte magával, de az mi nagyobb, soha az ország nem consentiált. Mostann is nagyságodnak mégis könyörgünk, régi jó rendtartásunkban és szabadságunkban otalmazzon megh nagyságod, kit örök hűséges, engedelmes szolgálatunkkal hálálhassunk megh nagyságodnak. Tarcsa megh Isten."[309]

A fenti, a vármegye jegyzőkönyvében sajnos csak töredékesen fennmaradt panaszlevéllel Torda vármegye nemesi universitása 1608. május 5-én, Tordán tartott közgyűléséből fordult a fejedelemhez. A bepanaszolt báró, szabados úr pedig nem más, mint a két esztendeje halott fejedelem, Bocskai István öccse, Miklós, szatmári főkapitány és főispán. Az esetet két tény teszi említésre méltóvá, s emeli ki a helyi huzavonák sorából. Az első jogtörténeti vonatkozású: a vármegye nemességének panasza szerint Bocskai Miklós olyan előjogokkal élt, amelyek Erdélyben már nem léteztek, az országgyűlés ugyanis egy esztendővel korábban törvényt hozott a liber baronátus eltörléséről. Másrészt, a folyamodvány szövegéből egyértelműen kiderül, hogy a vindikált státust Miklós a bátyjától örökölte meg. Ebben természetesen semmi különös sem lenne, ha ezeket az előjogokat Bocskai István a maga rendjén fejedelemsége idején gyakorolta volna, a kérdés első alaposabb vizsgálata során viszont kiderült, hogy

[309] Torda vármegye közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyvei (továbbiakban TvmJkv) I. 1607–1662. 25. Torda megye levéltára, a Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága – KmOL, Kolozsvár.

a liber bárói jogokat fejedelemségét megelőzően legalább öt esztendővel érvényesítette. A két tény további kutatásokra ösztönzött, hiszen nemcsak azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy az erdélyi szabad uraság, ispánság intézményét s ennek birtokosait sikerül feltárni, hanem azzal is, hogy újabb, eddig figyelmen kívül hagyott adalékkal gazdagíthatjuk Bocskai István erdélyi birtoklására, státusára vonatkozó ismereteinket.

Amint arra Kiss András már jó egy évtizede rámutatott,[310] a fejedelemségkori Erdélyben a liber baronátus a királyságbelitől eltérő módon fejlődött. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a fejedelemségben, a kincstári birtokokon kívül, nem alakultak ki a Batthyányak, Erdődyek, Esterházyak, Nádasdyak hatalmas, összefüggő uradalmaihoz mérhető birtoktestek, amelyek megalapozták volna ezt az előjogot, másrészt pedig az erdélyi rendek az una eademque nobilitas elve alapján a 16. század legvégétől határozottan felléptek a liber baronátusi jogokkal élők ellen. Az első ilyen fellépésre az 1599. márciusi országgyűlésen került sor Náprágyi Demeter katolikus püspök és Bocskai István ellen, mivel ezek „jószága… semmit sem akarna közinkbe contribuálni ez okon, hogy baronátusságok volna. …Mely baronátusságokat és immunitásokat akkorbeli fejedelmünktől kívánunk, hogy meg ne tartassanak, sőt cassáltassanak és tolláltassanak közülünk.”[311] A cikkely szövegéből nyilvánvaló, hogy a rendek egy korábbi kérésükre utalnak, annak ellenére, hogy Szilágyiék, a forrás két példányától eltekintve a „kívánunk” formában való közlés mellett döntöttek, a szöveget meglehetősen zavarossá téve. Ennek a korábbi propositiónak mindezidáig nem sikerült nyomára bukkanni, feltételezhetően 1598 első felében kerülhetett rá sor (a katolikus püspökséget ugyanis 1597. májusában állította vissza Báthory Zsigmond), Mária Krisztierna vagy Miksa kormányzósága idején. Az említett jószágok pedig a Bocskai által néhány esztendeje birtokolt görgényi és vécsi uradalom, a püspök meg nem egészen két esztendeje kapta vissza a gyalui váruradalmat. A liber baronátusság kérdése, eddigi ismereteink szerint, 1607. március 12. előtt bukkant fel újra, ekkor azonban nem az országgyűlés tűzte napirendjére, hanem Torda vármegye törvényszékén került tárgyalásra, mégpedig Bogáthi Andrásnak Bánffy Margit özv. Bogáthi Menyhártné ellen hitbér fel nem vétele és ősjószágok ki nem bocsátása miatt indított perében. Bánffy Margit ugyanis azzal védekezett, hogy „te engemet cum fl. 33 kéináltál megh, holott az én dossom fl. 200 volna az Decretumnak tartása szerént, mert az én uram mágnás volt, báró volt, urunknak őfelségének generálissa volt, az mágnásoknak penigh dossok fl. 200”.[312] Az asszony érvelését azonban a vármegye, valószínűleg az országgyűlési határozatra is támaszkodva,

[310] Kiss András: A vármegyei filiális szék keletkezéséről. = Uő: *Források és értelmezések*. Bukarest, 1994. 60.

[311] Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor (továbbiakban EOE) IV. 276.

[312] TvmJkv I. 1.

nagyon határozottan elutasította: „Erdélyben csak egy baronátus vagyon, tudniillik az vajda vagy az gubernátor. Az Incta ura penigh csak nomine et non re volt mágnás, kiért az ő dossa is aequalis az több nemesek dossával."[313] Tény azonban, hogy házasságuk alatt, pontosabban 1601. júliusától Bogáthi Menyhárt és testvére, Miklós inscriptióban birtokolták azt a görgényi uradalmat,[314] amelyet az előző évi lécfalvi országgyűlésen Bocskaitól elkoboztak.[315] A Torda vármegyei határozat után néhány hónappal, a júniusi kolozsvári országgyűlés újra kimondta a liber baronátus eltörlését: „Jóllehet ennek előtte is volt végezésünk arról, hogy itt az országban liber baronatusság ne légyen, mindazáltal sok helyeken, úgymint Gergényben, Vécsben, Déva tartományában és több helyeken is, az articulushoz nem tartván magokat, sem az ispánokat executióra, latrok kergetésére oda nem bocsátják, sem szökött búdosó jobbágyokat, szolgákat ki nem adják, sem vármegyéken velük nem pörölhetünk, ha akarják, törvént tesznek, az minéműt ők szeretnek, ha nem akarják, ugyan elhallgatják; mely dolog az birodalomban való nemességnek és minden rendeknek szabadsága és régi jó szokása, törvénye ellen vagyon. Végeztük azért, hogy az liber baronátus mint itt Erdélyben s mind Magyarországnak ide incorporáltatott részeiben, minden helyekről, minthogy nem is volt, minden vármegyékben in perpetuum tolláltassék."[316] Néhány cikkellyel korábban a rendek Görgény és Déva mellett Fogaras, Huszt és Kővár magánszemélyektől való visszavételét és a kincstárnak való visszaadását is kimondták.[317] Mindkét törvénycikk teljesen hatástalannak bizonyult, amint azt a Torda vármegyeiek fenti panasza tanúsítja. Eredménytelen volt folyamodványuk is: az 1608. szeptemberi országgyűlés alatt kibocsátott két privilégiumlevelével, amelyeket részletesebben később ismeretünk, a néhány hónapja fejedelem Báthory Gábor, a korábbi törvényt figyelmen kívül hagyva, Bocskai Miklós pártjára állt. 1609. május 20-án, újra áthágva az ország törvényeit, Sennyei Pongrác gyalui nova donatiójához csatolta, különös kegyként, a vármegyei fennhatóság alóli teljes mentességet, a váruradalom fölötti korlátlan közigazgatási és

---

313 Uo.

314 *Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. (Erdélyi Királyi Könyvek I. 1569–1602. Erdélyi történelmi Adatok VII. 3.) Kolozsvár, 2005. 1690. sz. A forrásegyüttes Miskolci Egyetem által készített CD változatában (Erdélyi királyi könyvek I. 1–9. kötet, 1581–1610. Szerk. Gyulai Éva, továbbiakban EKK) az 1602-es évszám és a kiadás helye (karánsebesi kerület, Csehi melletti tábor) téves, minden bizonnyal a Báthory birtok Szilágycseh váráról van szó.

315 EOE IV. 559.

316 EOE V. 501.

317 Uo. 496–497.

igazságszolgáltatási joghatóságot.[318] Természetes következménynek tekinthető, hogy emiatt Sennyei is összetűzésbe került Kolozs vármegyével.[319] Talán a Sennyei adomány hatására, az év októberében a rendek újra törvénybe iktatták a liber baronátus megszüntetését. A két főúr tartományuraságának azonban nem ez a korábban is hatástalan törvény vetett véget, hanem az azt megszegő fejedelem: 1610-ben Sennyeit a Kendi-féle „összeesküvésben" való részvétele miatt fej- és jószágvesztésre ítélte az országgyűlés március 25-én, a görgényi és vécsi váruradalom Bocskaitól való visszavételét pedig, amely lényegében már korábban megtörtént, a szeptember-októberi diéta szentesítette, az indoklás szerint azért, mivel az előző évben Bocskai tiszttartója a fejedelmet és kíséretét nem engedte be az említett várakba, s ezzel a fejedelem fennhatóságát kérdőjelezte meg.[320] Az Approbaták megjelenéséig a rendek még ötször újították meg az általános tiltást, Fogaras kivételével, 1614-ben, 1620-ban, 1633-ban, 1635-ben és 1650-ben, háromszor viszont egy-egy konkrét esetre vonatkozóan: 1628. áprilisában a Bethlen Gábor által Újtordára telepített nemesi rendű gyalogokat – „akik sem az vármegyéhez, sem a városhoz ekkédiglen nem akartak tartani" – utasították, hogy aki közülük nemesi szabadsággal kíván élni, az vesse alá magát a vármegye fennhatóságának, s így az „liber baronátusság őközzülük is tolláltassék".[321] 1631-ben és 1639-ben viszont újra két magánszemély ellen léptek fel: az első esetben Szunyogh Gáspár kövesdi,[322] másodszor pedig Jósika Gábor Szörény megyei liber baronátussága ellen.[323] Utóbbiról azon túl, hogy Esterházy Miklós mellett Bethlen Gábor ellen tevékenykedett, s csak a fejedelem halála után tért vissza Erdélybe,[324] tulajdonképpen semmit sem tudunk, feltételezhetően az említett megye

---

318 „adiungentes et hoc praerogativa ex abundentia favoris et gratia nostra, ut ne comites, vicecomites et judices nobilium quuorumcunque comitatuum in praescriptis Gialuianis ac aliis universis bonis ipsorum ubivis et ubiquibuscunque comitatibus saepe dicti regni nostri Transsilvaniae existentis et habitis ullas super quibusvis delictis et excessibus colonorum suorum ac aliorum ibidem residentibus inquisitiones instituere in eosdemque lege animadvertentis aut contributionem Pancratius Sennyei haeredesque et posteritates ipsius utriusque sexus universis, quam diligenter ubique in iisdem bonis ipsos inquisitiones peragere ac malefactorum iuxta demerita ipsorum punire debeant et teneantur, ne videlicet hac immunitate ansa malefactorum inpuniunte grassante praebeatur." Sennyei család levéltára (Fond familial Sennyei), Fasc. Privilegiorum Nr. 7., KmOL őrzésében.

319 Ld. Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Kolozsvár 1944. XVI.

320 EOE VI. 192–193.

321 EOE VIII. 485. A többi különleges jogállású településre vonatkozóan ld. Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest 2005. 176. (továbbiakban Trócsányi 2005.)

322 EOE IX. 269. Az 1631. évi júniusi országgyűlés XX. articulusa

323 Trócsányi 2005. 52.

324 *Kemény János önéletírása és válogatott levelei*. (Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva) Budapest 1959. 159.

peremterületiségét használta ki szabad uraságának kiépítésére. Szunyogh Gáspár Bethlen kreatúrája, udvarmestere volt, és kővári főkapitány. Feltételezhető, hogy az e tisztségével együtt járó jogokat terjesztette ki, mint később Kemény János fogarasi főkapitányként, magánbirtokaira is. Igaz, utóbbi megszerezte nemcsak a vécsi és a már említett kövesdi uradalmat is, hanem Gerend környékén is összefüggő birtoktestet sikerült kialakítania, ami a politikai életben betöltött szerepével, tisztségeivel – főként az egyetlen törvényesen elismert liber baronátusság, Fogaras főkapitányságával – ötvözve az utolsó liber báróvá tette.

A fentieket áttekintve, Újtorda és Jósika kivételével, nyilvánvaló, hogy a szabad urasági jogokat vindikálók, illetve azokkal élők egy-egy korábban kincstári/fejedelmi uradalmat birtokoltak. Kézenfekvőnek tűnik tehát az a feltételezés, miszerint a liber baronátusi jogok, mint a királyi jog is, elévülhetetlenül benne rejlettek ezekben a birtokokban, s ha az új, magánszemély birtokos tényleges hatalommal is rendelkezett a szabad uraság gyakorlására, akkor élt is vele. Ne feledjük, ezek az uradalmak nemcsak jelentős birtokállományt jelentettek, hanem általában várat, erődített kastélyt is, minden katonájával, hadi felszerelésével együtt. Ezzel az apparátussal a háta mögött a birtokosnak módjában állt ezeket az előjogokat érvényesíteni. Tény viszont, hogy ilyen uradalmak birtokába valóban jelentős politikai szereplők, nagy szolgálatot tevők, igen lekötelezendők vagy családtagok juthattak, jutottak.

Az előbbiek ismeretében a Bocskaiak szabad uraságát vizsgáljuk meg részletesebben. A Maros felső folyása mentén a 15. században épült, kezdettől a vajda birtokában lévő Görgény várát és tartozékait, néhány hónappal a vécsi vár és uradalom után,[325] Báthory Zsigmond 1597. december 14-én inscribálta Bocskai Istvánnak,[326] a következő esztendő januárjában zajlott le az iktatás.[327] Az adománylevél nem maradt fenn, a statutoria pedig liber baronátusi jogokat nem említ. A már említett országgyűlési határozat azonban arról tanúskodik, hogy a későbbi fejedelem ezekkel a privilégiumokkal már beiktatása esztendejében élt. A magyarázat, a görgényi uradalom különleges státusa mellett, valószínűleg Zsigmond 1598. március 29-i oklevelében keresendő: ekkor ugyanis a fejedelem nagybátyjának, mindkét nemű örököseinek és utódainak liber baronátusi jogokat adományozott Bihar és Közép-Szolnok vármegyei váraiban és birtokaiban.[328] Erdély ekkor már legvagyonosabb és befolyásosabb birtokosa ezt bizonyára magától értetődően kiterjesztette a két

---

[325] Jakab Elek: Új adatok Bocskay István életéhez. = *Századok*, 1894. 776. (továbbiakban Jakab 1894.)

[326] Uő: Görgényvár és a görgényi kastély a múltban. = *Századok*, 1883. 337.

[327] Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Prot. XVIII. p. 108–120. MOL. Az adatot az erdélyi káptalan jegyzőkönyveinek kiadását előkészítő Bogdándiné Gálfi Emőkének és Bogdándi Zsoltnak ezúton is köszönöm.

[328] Jakab 1894. 777.

uradalom egyesítése révén kialakult több mint negyven egész és részbirtokból, prédiumból álló hatalmas birtoktestre is, s minden bizonnyal élt vele a szintén kincstári uradalmak között számon tartott, ekkor birtokában lévő dévai váruradalom területén is.[329] A fejedelemével vetekedő birtokok jövedelmét és az ezek által is biztosított különleges jogállását azonban nem élvezhette sokáig: 1599. szeptemberében a hűségére fel nem esküvő Bocskait az új fejedelem, Báthory András az eskü elmulasztása valamint a görgényi vár ágyúinak és lőszereinek elvitele miatt október 18-ra nota-perbe idézte.[330] A hamarosan bekövetkező hadi állapotok miatt a pert bizonyára nem folytatták le, Bocskai azonban csak novemberben tért vissza a fejedelemségbe, ekkor is a császár utasítására. Néhány hónapnyi itt tartózkodás után a Mihály vajdával való ellentétei miatt újra bihari birtokaira vonult vissza, mire az erdélyieket a vajda lefoglaltatta. A teljes birtokelkobzást viszont a lécfalvi országgyűlés mondta ki 1600. november 25-én,[331] a visszatérő Báthory Zsigmond pedig, mint már említettük, Görgényt 1601. júliusában a Bogáthy fivéreknek inscribálta 14 ezer forintba. (A vár és az uradalom jelentőségét és erejét jól illusztrálja Bogáthy Menyhárt özvegyének, Bánffy Margitnak egy 1607-es per közbeni felelete, amely szerint Bogáthy „közel esztendeigh oly rekesztve volt Georgényben az tyrannusok miatt, hogy ki nem mert jönni tőllök, hanem szolgáit kijártatván ott egész tartománt az Maros mellett úgy oltalmoztatta, evvel az nagy költségghel való szolga tartással.”[332] Az asszony szavai egy a magyarországihoz hasonló tartományuraságot, szabad uraságot vetítenek elénk.) Görgény feltételezhetően Bogáthy 1606 tavaszán bekövetkezett halála után[333] került vissza Bocskai István birtokába, aki azt még életében öccsének adta és végrendeletében újra neki hagyományozta, a vécsi váruradalommal együtt. Utóbbit viszont 1607. június 25-én Rákóczi Zsigmond kápolnai Bornemissza Boldizsárnak adományozta,[334] ez tehát feltételezhetően csak Bornemissza 1608. februári halála után[335] juthatott Bocskai Miklós kezébe. Bizonyos, hogy május előtt már helyreállt a Bocskai István korabeli hatalmas birtoktest, hiszen a Torda megyeiek ekkor már a bevezető sorokban idézett panasszal fordultak a fejedelemhez.

Bocskai Miklós azonban nemcsak a vármegyei tisztekkel, hanem birtokostársaival szemben is kíméletlenül érvényesítette hatalmát: 1608

---

329 Bocskai birtokaira vonatkozóan ld. *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából*. Szamosközy István történetíró kézirata. Közzéteszi és a jegyzeteket írta E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor. (Magyar nyelvtörténet forrásai 2.) Bp 1991. 80.

330 Erdélyi Országgyűlési Emlékek (továbbiakban EOE) IV. 322–324.

331 Uo. 559.

332 TvmJkv I. 4.

333 Végrendelete 1606. március 29-én kelt, Radnóton. TvmJkv I. 2.

334 EKK 1–9. 1581–1610.

335 Lázár Miklós: Erdély főispánjai 1540–1711. = *Századok*, 1888. 431.

áprilisában görgényi szolgáival Kovacsóczy Istvánnak a görgényi uradalom melletti, Telek nevű faluját foglaltatta el, amiért Kovacsóczy nagyobb hatalmaskodási pert is indított ellene a vármegye székén.[336] A fejedelemmel atyafiságban is lévő nagyúrral szemben mind a vármegye, mind Kovacsóczy fellépése kudarcra volt ítélve: szeptember 20-án Báthory Gábor Görgény és Vécs várát a hozzájuk tartozó egész és részbirtokokkal – köztük a Kovacsóczy által visszakövetelt Telekkel együtt – hűséges szolgálata jutalmaként összesen 90 ezer magyar forintban elzálogosította Bocskai Miklósnak, mivel azt korábban Bocskai István is birtokolta és előbbinek adományozta, ugyanazon liber bárói jogokkal együtt, amelyekkel az ő elődje birtokolta.[337] Arra azonban a fejedelem kétségkívül nem számított, hogy ezekkel a jogokkal felvértezve egy esztendővel később Bocskai emberei, akiket „oly formán esküdtette volt magához, hogy senkit magánál hatalmasbat, sőt még magát is urunkat őfelségét az várokba be ne bocsássák”,[338] nem bocsátották be egyik várba sem, s ezért Báthory az uradalmakat visszavette. Bár a Torda vármegyeiek panasza alátámasztani látszik a fejedelem állítását, teljes bizonyossággal nem állapítható meg, hogy valóban így történt-e, vagy a zálogösszeg kifizetése nélkül való visszavétel ürügyéül szolgált. Közismert, hogy az ilyen módszerek Báthory Gábortól nem voltak idegenek, elegendő itt a hírhedt széki „összeesküvésre” utalnunk.[339] A gyanút megerősíti, hogy az országgyűlés csak az esetet követő évben foglalkozott az üggyel, s maga a törvénycikk is rögzíti, hogy „ezenkívül is voltanak őfelségének bizonyos okai.”[340] Bocskai Miklós sérelme ugyan bekerült a II. Mátyással kötött egyezség pontjai közé, az országgyűlés azonban a távolmaradó szatmári főkapitányt megfosztotta a görgényi és vécsi uradalomtól.[341] Bocskai azonban igényéről nem mondott le, s az ügy végül csak 1615. december 18-án zárult le, amikoris Bethlen Gábor kárpótolta Bocskait, aki erre átadta az említett birtokokat, amelyet aztán a fejedelem Kákoni Istvánnak inscribált.[342] Ezzel a Bocskaiak, s velük együtt Görgény és Vécs is eltűntek a liber baronátusok sorából, pontosabban Vécs még egyszer, Kemény János birtoklása idején valószínűleg újra ilyen státust nyert, ez azonban már tartozik jelen dolgozat tárgyához.

---

336 TvmJkv I. 34.
337 EKK 1–9. 1580–1610.
338 EOE VI. 192.
339 Ld. Horn Ildikó: Őnagysága merénylői. Gondolatok egy politikai összeesküvésről. In. *Historia manet.* Demény Lajos emlékkönyv. Szerk. Violeta Barbu, Tüdős S. Kinga. Bukarest, 2001. 237–255.
340 EOE VI. 192.
341 Uo. 193.
342 Jakab 1883. 338–339.

A Bocskaiak tehát Erdélyben olyan előjogokkal rendelkeztek, amelyekkel az önálló fejedelemség idején rajtuk kívül mindössze öt magánbirtokos dicsekedhetett. Esetük azonban ezek sorában is egyedi, hiszen ez az egyetlen olyan eset, amikor a liber baronátusi jogok öröklődésével találkoztunk. Kétségtelen, hogy ezek gyakorlása nem növelte sem a későbbi fejedelem, sem öccse népszerűségét, s ezt jól jelzi a folyamodvány meglehetősen ellenséges hangneme a szabadítóként fogadott néhai fejedelemmel szemben, alig két esztendővel a halála után. A fentebb elmondottak fényében viszont az is kétségtelen, hogy az ország törvényei szerint a Bocskaiak valóban törvénytelen liber bárók voltak, és a helyi nemesség rovására az ország törvényei szerint nem létező előjogokat érvényesítettek. A fejedelmi akarat és kegy viszont legalizálta státusukat, e tekintetben is különlegessé téve őket Erdély történetében.

BALOGH JUDIT

SZÉKELY NEMESI KARRIERLEHETŐSÉGEK BOCSKAI ISTVÁN KORÁBAN*

A Bocskai István tevékenységével és politikai befolyásával jellemezhető időszak[343] Erdélyben a politikai elit nagymértékű átrendeződésének az időszaka volt. Családok tűntek el a politikai palettáról, mások pedig éppen ekkor kezdtek felemelkedni, ha némelyek csak rövid időre is.[344]

Ez a periódus a székely társadalom felső rétege számára is az átlagosnál több lehetőséget kínált a felemelkedésre és az országos politikában való megragadásra.[345]

A 16. század végi székely társadalmon belül a felemelkedésnek háromféle stratégiája lehetett, amelyeket aztán számos módon lehetett megvalósítani. Mind a székely társadalom akkori állapota, mind az erdélyi közállapotok bőven adtak lehetőséget a mobilitásra, amennyiben ezt a felemelkedni vágyók képesek voltak megragadni. Ezért a székelyek számára nyitott volt az országos politikába való felemelkedés lehetősége. Ez nem járt együtt szükségszerűen a Székelyföldön belüli jelentős birtok- vagy tekintélynövekedéssel, ugyanis előfordult, hogy az ilyen családok tagjai mind a birtokaik tekintetében, mind pedig a házasodásukkal kívül kerültek a székely közösségen.[346] Tipikusan ilyennek tekinthető a Bogáthi család karrierje, de voltaképpen ide sorolhatjuk a Kornis család egyik ágának, a ruszkai Kornisoknak a karrierépítési technikáit is. Mások viszont a „külső" karriert összekötötték egy nagyon tudatos Székelyföldön belüli

---

* A tanulmány megírására a Bolyai-Ösztöndíj támogatásával került sor.

343 Jelen tanulmányban nem csupán a Bocskai-felkelés időszakának a karrierlehetőségeit vizsgálom, hanem azt az időintervallumot, amikor Bocskai István jelen volt Erdély politikai életében, tehát nagyjából az 1580 és 1606 közé eső periódust. Mivel azonban sem 1606-ból, sem 1608-ból nem ismeretes fennmaradt székely összeírás, a 16. század eleji állapotok felméréséhez felhasználom az 1614-es Bethlen Gábor-féle székely összeírás adatait is.

344 Erről az időszakról a társadalmi elit változásait vizsgálja Horn Ildikó: Az erdélyi hármastanács kormányzata.= *Századok*, 2006. 4. sz. 883–924.

345 A segesvári végzést követő időszakot általában az autonómia csorbulásával, az általános társadalmi pusztulással szokta jellemezni a szakirodalom. Jelen tanulmányban éppen arra szeretnék rámutatni, hogy a székely székeken belüli mozgásoknak megvolt a tere, és hogy a kínálkozó lehetőségekkel a formálódó székely nemesség hogyan tudott élni.

346 Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata.* Kolozsvár, 2005. 133–139. (továbbiakban Balogh 2005.)

hatalomkoncentrációval. Ennek a mestere a Kornis család másik ágának, a szentpáli Kornisoknak egyik legizgalmasabb alakja, Kornis Farkas volt. Ő mind katonai teljesítményét, mind unitárius voltát és kapcsolatait, mind pedig a hatalmaskodást felhasználta eszközül annak érdekében, hogy befolyását, hatalmát és birtokainak a méretét jelentőssé növelje.

Jelen tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy a Bocskai István időszakában a székely társadalom elitje számára adódó karrierlehetőségeket megvizsgáljuk egy-egy példán keresztül. Mivel ez a dolgozat egy nagyobb kutatás részeredményeit foglalja össze, amely kutatás az udvarhelyszéki székely társadalommal foglalkozik, a tanulmány példái is udvarhelyszékiek. Érdekes sajátság azonban, hogy Bocskai felkelése idején talán minden korábbi és későbbi eseményhez képest is jelentősebb szerepet játszott nem pusztán a székelység egésze, hanem kifejezetten az udvarhelyszéki székelység. Indokolt tehát, hogy alaposan szemügyre vegyük Udvarhelyszék nemességét, valamint azt, hogy mennyiben alakult át a 16. század második felében-végén, azaz éppen Bocskai tevékenységének az időszakában.

A 16. század elejéről már hozzávetőleg pontos listáink vannak a székely primokról. Az 1505-ös udvarhelyi nemzetgyűlés végzéseinek végén szerepel egy lajstrom.[347] Eszerint a primorok közé tartozott ekkor: Benedekfi János és Péter, Bíró Akadács Mihály, Fanchali Balázs, Kaczai Antal, Kedei Kelemen, Kedei Ferenc, Lengyelfalvi Boldizsár, Lokodi Péter, Márkus Balázs, Nyujtódi Pál, Patakfalvi Lukács, Kelemen és Péter, Szombatfalvi Gergely valamint Vágási Imre. Természetesen ez nem a teljes névsor, csupán a nemzetgyűlésen jelenlévőké. Például nem volt jelen Bögözi János primor, aki 1505-ben Udvarhelyszék kapitánya volt. Az 1506-ban Agyagfalván tartott székely nemzetgyűlésen az előbb felsoroltaknál jóval kevesebben voltak jelen.[348] Gyanítható, hogy a minden bizonnyal nem mindig teljesen egyértelmű kategóriák miatt az 1506-ban felsoroltak inkább tartoztak állandó jelleggel a primorok közé, míg a többiek inkább a lófők között voltak megtalálhatók. A Székelyföldre beköltözöttnek számító Kornis család egy tagját már 1529-ben főszékelynek titulálták, és a 16. század első fele során feltűnt még a primorok között a Geréb család valamint több ízben is a vargyasi Dánielek és a Petki család is.

Mivel témánk Bocskai István kora karrierlehetőségeinek a vizsgálata, nem célunk a 16. századi társadalmi változások részletes elemzése. A 16. század eleji állapotok regisztrálásával pusztán felvillantani kívánjuk a változás irányait valamint az eredeti helyzetet, amihez képest az elmozdulások történtek.

---

347 *Székely Oklevéltár*. I–VIII. Szerk. Szabó Károly–Szádeczky Lajos–Barabás Samu, Bp., 1872–1934. (továbbiakban SZOkl.) I. 308.

348 SZOkl. I. 316.

A következő fontos állomás 1566,[349] amikor számunkra fontos lajstrom készült. Ez az összeírás, amely újra az udvarhelyszéki primorokat vette számba, minden bizonnyal 1566. július 11-e előtt készült azokról, akik János Zsigmond háborúiban harcoltak. Ebből az időszakból két listával is rendelkezünk, egymáshoz nagyon hasonlóakkal. Az egyik szerint a hadi vállalkozásokban részt vett Kornis Mihály, Kornis Farkas, Petki Mihály, Geréb János, Geréb Boldizsár és György, Jánosi Péter, Nyujtódi György, Petki Bálint, Dániel Péter, Balassy Ferenc, Benedekffy István, Benedekffy Péter, Kachay Mihály, Geréb János, Begessy János és Andochy Lőrinc.

A másik névsort azért közöljük, mert témánk szempontjából fontos különbségeket mutat. Ebben szerepel Kornis Mihály, Petki Mihály, Jánosi Péter, Bogáti Boldizsár, Geréb Boldizsár, Geréb György, Balassi Ferenc, Petki Bálint, Benedekffy István, Benedekffy Péter, Dániel Péter, Kaczai Mihály, Bögözi János, Andocsi Lőrinc, Antalffy Mátyás, Gálfi János, Geréb János, Márton János, Márton Deák, More Gábor szolgái, Dániel Ferenc képében. A két névsor a legtöbb ponton megegyezik, ám mégis olyan sok lényeges eleme más, hogy szükséges foglalkoznunk velük. Mivel nem ismerjük a két forrás keletkezésének a pontos dátumát, ezért az is elképzelhető, hogy két külön hadi cselekmény dokumentálásaként készült. Ha pedig ez a hipotézisünk igaz, akkor az éppen ekkortájt induló és Bocskai alatt megerősödő székely karrierek egyik fontos stratégiai eleméhez szolgál lényeges adalékkal. A Petki család mindkét tagja mindkét listán szerepelt, tehát feltevésünk szerint a harcok jelentős részében vett részt. Nem lehet véletlen tehát, hogy még ugyanekkor, 1566-ban János Zsigmond nagy székely jobbágyadományai[350] alkalmával éppen ők kapták a legnagyobb számú jobbágyot.[351] A Geréb család több tagjának a neve is megtalálható mindkét forrás szövegében, az ő családjuk is jelentős adományban részesült, csakúgy, mint Kaczai Mihály, aki, bár udvarhelyszékiként írták össze, Marosszéken kapott jobbágyokat, 23 háznyit. A Kornisok közül csupán Mihály volt jelen mindkét alkalommal. Az adományokból is ő részesült, mégpedig harmadik legjelentősebb adományosként.[352] A hadakozás tehát a fentiek értelmében elsőrendű karrierépítő elem volt a székely primorok számára az országos politikában is, és feltehetjük, hogy a következő századra megerősödő székely primori családok karrierje itt kapta meg azt az alapot, amire a későbbiekben is építhettek. Noha természetesen mindez kevés volt egy valóban komoly karrierhez, az induláshoz, úgy tűnik, elég lehetett. Ha ugyanis összevetjük az 1566-os listát azzal a forrással,[353] ami 1576-ban készült,[354]

[349] SZOkl. II. 194–195.
[350] Uo. 208–210.
[351] 44 ház jobbágyot
[352] 22 ház jobbágyot kapott
[353] SZOkl. IV. 37–46.

számos összefüggés kimutatható a tíz évvel korábbi katonai szolgálatvállalás valamint a későbbi gazdagodás, hatalomnövekedés között, ugyanakkor az is látható, hogy a katonáskodáshoz mint alaphoz, egyesek esetében további karrierformáló elemek járulhattak. Látható például, hogy a harcokban gyakran részt vevő Kornis Mihály bár egészen vagyonossá vált, hiszen a második legnagyobb összeget kellett fizetnie[355] a szék nemesei közül, saját testvére, a kevesebb harcban kitűnt Kornis Farkas több mint kétszer annyit fizetett ugyanekkor.[356] Az elsők között találjuk annak a Petki családnak az egyik tagját, Petki Mihályt, aki a hatvanas évek háborúiban élen járva, a hadjáratok végén a legjelentősebb birtokadományban részesült, szinte kétszer annyit, mint az utána következő.[357] Az adóösszeírás tíz legtöbbet fizető nemese közül mindössze hárman nem vettek részt János Zsigmond háborúiban, vagy legalábbis nem szerepeltek az utána készült lajstromban, ám a legtöbben mindkettőben megtalálhatóak.[358] Érdekes módon az ősi primori családok közül némelyek, mint a Dániel és a Nyujtódi család tagjai meglehetősen hátul szerepelnek az összeírásban, Dániel Péter a tizenhatodik, Nyujtódi György a tizenhetedik helyen.

Az előbb említett adóösszeírás és János Zsigmond adományozásainak az időpontja közé beékelődött még egy hallatlanul fontos dátum, ami a katonáskodó székelység jó részének a karrierjét jelentősen befolyásolta, ez pedig az 1575-ös kerelőszentpáli csata.[359] Nem szándékunk bővebben foglalkozni vele, csak megemlítjük, hogy ez törte derékba többek között a csíki székely és addig jelentősnek számító Andrássy család pályáját Erdélyben, viszont jelentős birtokadományokat jelentett mindazoknak, akik nem a vesztes Bekes Gáspár mellé álltak, mint a székely nemesség és az egész székelység nagyobb része,[360] hanem az előbb már említett Kornis Mihályhoz hasonlóan Báthory István mellett sorakoztak fel. Ez adott újabb lendületet például a szentdemeteri Nyujtódi családnak is, amikor 1576. február 3-án kifejezetten a Bekes Gáspár elleni hadakozás alkalmával szerzett érdemeiért kapott Nyujtódi György Szentdemeteren jobbágytelkeket.[361]

---

354 A forrás a dénáros adót fizetők összeírása, jó képet ad a vagyoni állapotról a széken belül.

355 Negyven dénárt

356 Nyolcvanöt forintot

357 Korábban már említettük, 44 ház jobbágyról volt szó.

358 Az adóösszeírás legtöbbet fizető nemesei: Kornis Farkas, Kornis Mihály, Petki Mihály, Csákány György, More Gábor özvegye, Bogáthi Boldizsár, Jánosi Péter, Geréb János, Nagy Ferenc özvegye, Kecseti Gáspár

359 Erről bővebben: Horn Ildikó: Az unitárius elit stratégiái. In. *Tündérkert útvesztői.* Szerk. Horn Ildikó, Bp., 2006. (továbbikban Horn 2006.)

360 Balogh 2005. 64.

361 SZOkl. IV. 47.

A hetvenes évek második felében valamint a nyolcvanas évek folyamán Udvarhelyszék nemessége közül többeknek jelentős mértékben nőtt a tekintélye, egyrészt az előbb említett években (1566, 1575) tanúsított hűségük és szolgálatuk következtében, másrészt vagy családi kapcsolatok, vagy a széken belüli hatalmaskodás eredményeképpen. A századforduló idejére két család emelkedett ki az udvarhelyszéki primorok közül, vagyongyarapodásuk nemcsak széki viszonyokat tekintve volt szembetűnő, de egész Erdély politikájában jelentős szerepet játszottak. Mindkét család „külső", azaz nem székely eredetűnek tekinthető.[362] Ezek a Kornis és a Petki család. A Kornis család 16. századi karrierjének „külső" elemeiről, azaz a katonai szolgálatról, a fejedelmi adományokról már az előzőekben volt szó. A Kornis-testvérpár úgy vonult be a történelembe, mint Kornis Mihály, a birtokgyűjtő, Kornis Farkas pedig a nagy tudású unitárius mecénás.[363] Amennyiben csak az adományokat nézzük, ez az állítás teljesen helytállónak mutatkozik, ugyanis Kornis Mihály 1566 után 1567-ben és 69-ben[364] is birtokokhoz jutott János Zsigmond jóvoltából mind Udvarhely-, mind pedig Marosszéken. Közben 1567-ben őt bízza meg az uralkodó az udvarhelyszéki adó beszedésével is,[365] 1570-ben bírói feladatot látott el,[366] 1571-ben pedig március 20-án személyes meghívót kapott a gyulafehérvári országgyűlésre[367], ami egyértelműen jelzi az országos politikában elfoglalt helyét. Valószínűleg az ő közbenjárására nevezte ki már Báthory István Petki Mihály mellé főkirálybírónak öccsét, Kornis Farkast.[368] 1571. június 10-én Báthory biztosának nevezi egy parancslevél, amelyben Cseffei Jánossal azt az utasítást kapta, hogy szervezze meg Udvarhelyszék összeírását.[369] 1574-től a székely sókamara ispáni tisztét is betöltötte. Ura minden bizonnyal elégedett lehetett a szolgálataival, különösképpen a Kerelőszentpál idején tapasztalt hűségével, mert 1578-ban neki juttatta az utód nélkül meghalt Lázár Ferenc marosszéki birtokait.[370] Még ugyanebben az esztendőben újabb jelentős adományt kapott, ezúttal Udvarhelyszéken, mégpedig a Bekes mellett harcolt

---

362 A székely közösség zártságának és a beköltözők kiemelkedési lehetőségei ellentmondásainak a vizsgálata szétfeszítené a tanulmány kereteit, ezért egy másik tanulmányban szeretnék foglalkozni vele.

363 Így emlékezett meg róla Vass Miklós, a családról készült mindeddig legteljesebb összefoglalásában. Vass Miklós: A homoródszentpáli Kornis család.= *Turul,* 1909. (továbbiakban: Vass 1909.)

364 SZOkl. II. 267.

365 Uo. 212.

366 Uo. 301.

367 Uo. 320.

368 SZOkl. III. 334.

369 Uo. 335.

370 Vass 1909. 189.

Alard Ferenc és Andrássy Péter birtokaiból.[371] 1582-ben bekövetkezett halála előtt nem sokkal ugyan egy bonyolult pereskedésbe keveredett, de ettől eltekintve a felsoroltak egy elég töretlenül felfelé ívelő karrier állomásait mutatják. A dolog érdekessége, hogy, bár Udvarhelyszéken is szerzett nem kevés birtokot, a szék belső életét tükröző periratokban[372] nem jelent meg többször vagy más szerepben, mint egy teljesen átlagos székely primor. Úgy tűnik mindebből, hogy karrierjét elsősorban az országos politikában igyekezett építeni, és kevésbé figyelt arra, hogy magát a széki adminisztrációban is előtérbe helyezze, vagy hogy birtokadományainak hatalmaskodással adjon nyomatékot. Egyetlen esetben találkozunk még életében a nevével a periratokban. 1577-ben egyszerű jobbágytartóként szerepelt egy perirat szövegében, Csákány Balázzsal mint szintén udvarhelyszéki jobbágytartóval együtt.[373]Az iratból sejthető, hogy Kornis Mihály sókamarai ispánként állította a ravai közszékelyek egy részét a saját szolgálatába, akiknek megengedte, hogy szabadon használják a sókamarához tartozó erdők és mezők egy részét.[374] A Kornis Mihályt váltó sókamarai ispán, Váradi Kis Pál deák azonban valószínűleg sérelmesnek találta a korábbi gyakorlatot, mert ezt akadályozni igyekezett, és az említett területekre „idegeneket telepített", sajnos nem tudjuk, hogy honnan. Kornis Mihály pedig, ravai jobbágyainak a panaszára lerombolta a telepítést és elűzte a betelepítetteket.[375] Minden bizonnyal ez lehetett volna az első olyan alkalom, amikor Kornis Mihály az eddig csak „kívül" szerzett tekintélyét és hatalmát a széken belül is használhatta, ám ennek a folyamatnak a kibontakozását 1582-ben bekövetkezett halála megakasztotta. 1592-ben és 1596-ban, tehát több évvel halála után még előfordult a neve a perek szövegeiben,[376] a tisztségére való hivatkozással, mintegy időhatározóként. Ez, vagyis az emléke megőrzése már mutatja az átlagosnál nagyobb hatalmát.

Az országos karriert a székelyföldivel egészen mesterien ötvözte Kornis Mihály öccse, Farkas, aki, bár már jelen volt János Zsigmond hadaiban 1566-ban, karrierjének az építését csak 1571 után kezdte meg, amikor Petki Mihály mellett Udvarhelyszék királybírája lett. Ezt a tisztségét haláláig töltötte be és bátyjával ellentétben mindent elkövetett, hogy a belőle fakadó, széken belüli karrierépítési lehetőségeket messzemenően kiaknázza.

---

371 Uo. 190.

372 A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (továbbiakban KmOL). Udvarhelyszék Protokollumok. II/1. K–II/2. F.

373 Uo. II/1. A. 54.

374 A székely jobbágyi állapot bonyolult voltáról: Balogh 2005. 8–10.

375 Vass 1909. 192.

376 KmOL. II//2. B. 422/6.

Minthogy Kornis Farkas mecénási és az országos politikában folytatott tevékenységét az utóbbi években alaposan feltárta Horn Ildikó,[377] most elsősorban a széken belüli hatalomgyarapodását szeretném részletezni. A következetesen Báthory-párti Kornis Farkas 1575-ben részesült először saját jogon, tehát nem testvérével együtt birtokadományban, méghozzá ez évben rögtön két ízben is megadományozták.[378] Március 9-én a marosszéki Udvarfalván kapott egy részjószágot, október 4-én pedig az udvarhelyszéki Homoródvárosfalván egy telket. Minthogy az 1576-os adóösszeírás alkalmával már őt találták a széken a legnagyobb adófizetőnek az összeírók, azt kell feltételeznünk, hogy azokat a falvakat és birtokokat, amiket az összeírás megnevez, javarészt hatalmaskodással vagy egyéb olyan módokon szerezte, amikhez felhasználta királybírói hivatalát. Mivel az összeírás évében Kornis Mihály még élt, így nyilvánvaló, hogy az általa szerzett birttokok-birtokrészek az ő tulajdonaként írattak össze. Hogy mégis Farkas fizetett több adót, ebből arra következtethetünk, hogy ekkorra már azokat a birtokokat, amelyekre csak 1585, 1589 és 1591 folyamán szerzett adományleveleket, már ezidőtájt is, legalább részben, birtokolta.[379] A székelyföldi periratokban ennek a nyomai 1590-től kezdtek feltűnni, akkor viszont szinte évről évre, folyamatosan. A perek egyértelműen azt mutatják, hogy egyrészt Kornis Farkas komoly klientúra-rendszert kezdett kiépíteni, másrészt igyekezett minden közösségi szabályozás alá eső gazdasági folyamatra rátenni a kezét. Az már korábban is szokás volt, hogy a királybíró maga választotta a vicekirálybírót,[380] látható azonban, hogy Kornis Farkas tudatosan ügyelt arra, hogy az általa befolyásolt hivatalokkal a saját függőségébe vonja a primori réteg jó néhány tagját. Ezt láthatjuk Fosztó Imre, Nyujtódi György vagy a Bögözi család és Kornis Farkas viszonyában. 1590-ben például Fosztó Imre hajtotta végre Kornis Farkasnak azt az utasítását, amely a salétrom árusítását kívánta szabályozni olyan módon, hogy az eladó, bizonyos fülei Dakó Gergely csak Kornisnak adhassa el a salétromot.[381] A dokumentum szerint a bíró a közösségi szabadságot pártfogolta, és Dakónak adott igazat Kornissal szemben, azonban feltehetjük, hogy ez az ügy csak az volt, ami eljutott a perig, míg számos esetben érvényesült Kornis akarata.

---

377 Horn 2006.

378 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL). F. I. K. 263.

379 1585. február 5-én Kornis Farkas Homoródszentmártonban egy jobbágyot nyert, 1589. május 5-én Dályában egy kúriát, 1591. március 1-én pedig Homoród-Jánosfalván, Újfalun, Oklándon, Karácsonfalván, Almáson, Lövétén, Oláhfaluban, Szentmártonban, Lokodon, Bágyban és Vargyason részjószágaira új adományt szerzett. Az említett adományok: MOL. F. I. 281., II. 478, 480.

380 Pál-Antal Sándor: *Székely önkormányzat-történet*. Marosvásárhely, 2002. 73–74.

381 KmOL Protokollumok. II/1. F. 207.

Ennél is érdekesebb az a még ugyanebben az esztendőben kezdődött per, amelyben egy bírság behajtásának a körülményeiről volt szó. Az 1590-ben, szent Erzsébet napja előtt kezdett per annyira izgalmas, hogy minden eleme külön tanulmányt érdemelne. A királybíró ugyanis a be nem fizetett adók ügyében behajtókat küldött ki, akiknek a bírságot is be kellett hajtaniuk.[382] Kornis Farkast jelen esetben másik kliense, Nyujtódi Demeter vicekirálybíró képviselte. Noha a szék döntése értelmében az adót a székely főembereknek és a lófőknek is be kellett fizetniük, a lófők ezt a döntést a székely szabadságra sérelmesnek találták. Úgy ítélték meg, hogy a szék vezetése, kifejezetten Kornis Farkas a lófő szabadságot semmibe veszi. Ezeket egy levélben megírták Báthory Zsigmond fejedelemnek is. A per szövege szerint a levelet éppen azok a kőrispataki lófők írták alá, akiknek a vezetőihez, bizonyos Gothart Kovácshoz és Gothart Balázshoz vonultak a dúlók a bírságot behajtani. Feltehetjük tehát, hogy az intézkedés nem egy szimpla pénzbehajtás volt csupán, hanem tudatos megfélemlítés, afféle erődemonstráció a Kornis Farkas és klientúrája részéről. Ha a későbbi évekből készült térképeken (1614) a Kornis-birtokokat vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy Kőrispatak a környező településekkel együtt bekerült a Kornis-érdekszférába. Ez tehát azt mutatja, hogy milyen fázisai lehettek a Kornis Farkas-féle hatalom-kiterjesztésnek. Emellett azt is láthatjuk, hogy a lófők, mint a közösségi szabadságjogok védelmezői, akár a komolyabb szervezkedéstől sem riadtak vissza, hogy megpróbálják megőrizni korábbi szabadságukat.

Kornis Farkas neve tíz esztendő alatt évente több perben is feltűnt, többek között úgy is, mint területek névadója, amit, mint az 1600-ban említett Homoródszentmárton határában lévő Bereczket, „Kornis Farkas foglalása”-ként emlegettek.[383]

Számos gyermeke közül a mi szempontunkból a lányok a lényegesebbek, akiket szisztematikusan udvarhelyszéki főemberekhez adott feleségül, ezzel is szélesítve a széken belüli befolyását. Anna lánya Székely Mózes felesége lett, aki a korban a legnagyobb karriert futotta be pusztán katonai teljesítménye segítségével, és végül Kornis Kata ahhoz a Petki Jánoshoz ment feleségül, akinek apja, Mihály a Kornis Farkas királybíró-társa volt. Judit ugyan már a Kornis Farkas halála után kötött házasságot Péchi Simonnal, ám feltehetjük, hogy a nagy szervezőnek a hatása még ebben is benne lehetett.

---

[382] A bírság behajtói, akik minden eljárás esetében hárman voltak, a dúló néven szerepeltek a periratokban a 16. században és a következőben is. A tisztség annyira archaikus, hogy gyanítjuk, a kifejezés és tartalma is szoros kapcsolatban lehetett a megdúlás szokásával, ami a Székelyföldön különösen is szívesen gyakorolt szokás, jogi aktus volt.

[383] KmOL Protokollum. II/2. F. 633/11.

A széken belül tehát voltaképpen három síkon is kimutathatóak Kornis Farkas rendkívül tudatos hatalomnövelésének az elemei. A térképmellékleten jól látható, hogy a lófőkkel és közszékelyekkel szemben alkalmazott hatalmaskodás és egyéb nyomásgyakorlás földrajzilag is megtervezett irányokat mutatott, vagyis igyekezett egy tömbben kialakítani birtokstruktúráját. Emellett a primori réteg kevésbé vagyonos rétegét különösen vicekirálybíróság adományozása révén klientúrájába vonta. A főemberek közül többekkel, mint például a Bogáthiakkal eddig is családi kapcsolatban állt. Ezt erősítette meg lányai kiházasítása révén.

Kornis Farkast a vele szemben bizalmatlan Mihály vajda ölette meg. Jól látta, hogy Kornis a kulcsává vált az egész Udvarhelyszéknek. Nem véletlen azt sem, hogy örökségét éppen egyik veje, Székely Mózes igyekezett folytatni, akinek sikerült az erdélyi nemesség nagy részét csatasorba állítani 1603-ban a Brassó melleti csatában. Székely Mózes ekkor maga is elesett, az „ügy", Erdély államiságának a megtartása újra csak nyitott kérdéssé vált. A Kornis-klientúra azonban minden bizonnyal élénken őrizte „Farkas uram" stratégiájának az emlékét, és a 16. század utolsó évtizedében felépített „széki birodalom" könnyedén mozgósítható volt akkor, amikor 1605-ben Petki János Bocskai István hűségére hívta először az udvarhelyi, majd az ő segítségükkel az egész székelységet.[384] Bocskai, aki Báthory Zsigmond első embereként minden bizonnyal figyelemmel kísérte a Kornis-család emelkedését, jól számított Petki felemelésével. A Kornis-iskolán nevelkedett ifjú Petki igyekezett a szászok megnyerésében is fejedelme segítségére lenni, ám ennél fontosabb volt az, hogy egy olyan klientúra-rendszert és hatalmi struktúrát működtetett, ami behálózta szinte az egész Udvarhelyszéket.

Kornis Judit férje, Péchi Simon szintén már Bocskai udvarában elkezdte karrierje építését, ő titkárként majd később kancellárként inkább az országos politikában való karrierlehetőségeket igyekezett kiaknázni, és csak az ebből fakadó előnyöket érvényesítette a széken belül, például sókamarai ispánként, mint azt Kornis Mihály is tette korábban.

A hatalmasra duzzadt Kornis-vagyon egyetlen életben maradt fiú-örököse, Kornis Ferenc apjának elsősorban azt a karrierstrtégiáját követte, amit a széken belül alkalmazott. Meglehetősen erőszakos jobbágyosítóként[385] volt ismeretes, valamint számos, valamely perben elmarasztalt közszékely helyett vállalta a büntetés kifizetését, amennyiben neki elkötötték magukat.

---

[384] Erről: Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Bp., 1927. 165–167.

[385] Kornis Ferenc jobbágyainak a vallomásai: KmOL Székely Láda. Fond m 16. 213–270.

Az 1614-es összeírás adatai azt mutatják,[386] hogy a 16. század második felében induló székely nemesi karriereknek jelentős lökést adtak a nagy erdélyi kataklizmák és a megújuló háborúk. A fejedelem korára székely-kérdésben is komoly tapasztalatokat szerző Bocskai István meg tudta tartani az addig felemelkedetteket és lehetőségeket tudott adni a karrierek továbbépítésére, mint ahogyan ez például a már említett Péchi Simon esetében történt. Bőséges lehetőséget adott emellett új, katonai alapú pályák elindulására is, mint ahogyan azt a testőrkapitány, Geréb András példája mutatta.

Az általunk bemutatott korszak hallatlan mobilitásával megteremtette a modelljeit a székely nemesi karriereknek. Bocskainak a székely szabadságot megerősítő rendelkezései pedig szándékuk szerint azt a nyugodtabb közeget voltak hivatottak kialakítani, ahol a már megindult karrierek tovább növekedhettek. A Kornis Farkaséhoz hasonló tudatosságú hatalomépítéssel azonban a 17. században alig találkozunk.

A következő térképek a hatalomkoncentráció térbeli megjelenését ábrázolja a Kornis család esetében.

[386] Az 1614-es lustra szerint a legtöbb jobbággyal rendelkező udvarhelyszéki nemesek listája: Kornis Ferenc: 252 jobbágy, Balássi Ferenc: 180 jobbágy, Geréb András: 108 jobbágy, Petki Jánosné: 100 jobbágy, Ugron Pál: 58 jobbágy, Péchi Simon: 57 jobbágy. Az adatok kizárólag az Udvarhelyszéken belül birtokolt jobbágyokat jelölik.

Kornis Mihály birtokai 1576-ban

Az 1567-es lófőösszeírás udvarhelyszéki települései

Kornis Farkas birtokai 1600 körül

Kornis Ferenc birtokai 1614-ben

Az 1567-es lófőösszeírás udvarhelyszéki települései

Szerkesztette és rajzolta
Elekes Tibor

KIVÁLTSÁGOK ÉS KIVÁLTSÁGOLTAK

„ha az Úristen megcsendesít földünkben bennönket s eltávozik rólunk az ellenség, ez az ország lesz az ti anyátok, ebből leszen életetek, táplálástok és ruházatotok. ... ő fölsíge kinek-kinek jó magaviselése szerint való jutalmát megadván, kicsin állapatból is nagyra és szegínségből fő állapatra viszen benneteket.”

(1605. április 20. A szerencsi rendek kiáltványa a hajdúsághoz. Magyar Országgyűlési Emlékek XI. Bp., 1899. 875.)

OROSZ ISTVÁN

KONTINUITÁS ÉS BETELEPEDÉS A HAJDÚVÁROSOKBAN

A Hajdúkerület 1778-ban alkotott szabályzata éles különbséget tett az „őslakosok" és a „jövevények" között, azt állítván, hogy „a tős gyökeres tehetős gazdáink elszegényedtek" és a terhek hordozására alkalmatlanná váltak, mert a városokban elszaporodtak a jövevények.[387] E szemléletben a hajdúk a városok őslakosai, a szabadosnak, jövevénynek, vagy inquilinusnak nevezett nem hajdú lakosság pedig a betelepedett jövevény. E felfogást erősítette, hogy már az 1702. évi állami adóösszeírás is nativi-re (benszülöttek, tősgyökeresek) és advena-ra (jövevények) különítette el a hét hajdúváros lakosságát.[388]

Ha válaszolni kívánunk az előadás címében szereplő problémákra, nem elégedhetünk meg e sommás megállapítással. Meg kell vizsgálnunk: valóban mindenki, aki nem volt hajdú, jövevénynek tekinthető-e a hajdúvárosokban? Valóban lakatlan településeket kaptak-e Bocskai István, majd Báthory Gábor intézkedései révén a letelepített, illetve Kállóból Böszörménybe áttelepített hajdúk, s városaikba csak később vándoroltak be a nem hajdúk. Arra is keresni kell a választ honnan származtak a hét városban élő hajdúk, csak a városokon kívülről?

E kérdések megválaszolása nélkül nem deríthetünk fényt az ún. nagy hajdúvárosok két nagy társadalmi csoportjának: a hajdúknak és a nem hajdúknak egymáshoz való viszonyára. Vizsgálódásaink határa az 1702-ben született összeírás, amely a későbbiekben a hajdúk igazolásának legfőbb alapja lett.

Ismeretes, hogy a hét hajdúvárosban összeírt adófizető közül 670 (70,45%) volt a tősgyökeres hajdúk (nativi, proprietarii) és 281 (29,65%) a jövevények száma.[389] A jövevények beköltözését a 17. század utolsó évtizedeiben történtek

---

387 Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML), Hajdúkerület levéltára IV. A. 502/h. Acta Cong. Fasc. VII. Nro. 13.; Vö. Orosz István*:* Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom In. *Hajdúnánás története*. Szerk. Rácz István, Hajdúnánás, 1973. 123. (továbbiakban Orosz 1973.)

388 Magyar Országos Levéltár (MOL) E. 156 Kamarai Levéltár Urbaria et Consriptiones (U et C) Fasc. 30. Nro. 18. Az 1702-évi összeírásnak van egy változata a Hajdúkerület levéltárában is, de a két összeírás nem teljesen azonos. Nagy László–Nyakas Miklós: *Hajdútisztesség tüköre*. Hajdúböszörmény, 2001. 48. (továbbiakban Nagy–Nyakas 2001.)

389 A hajdúkerületi összeírásban 653 (hajdú) proprieterius, 9 jövevény nemes és 285 libertinus szerepel, összesen 4 fővel kevesebb, mint az Országos Levéltárban lévő conscriptióban. Ez a

elvben megmagyarázhatnák. Amikor 1685-ben Lipót császár adófizetésre kötelezte e városokat, bárki, aki hajlandó volt a császár által kivetett adókat megfizetni, ház- és telekbirtokos lehetett a hajdúvárosokban, bár a kiváltságos hajdúk visszaváltási, rehabeációs, revindikációs joga mindvégig megmaradt.[390] Arra vannak adataink, hogy az adófizetés miatt a hajdúk közül sokan máshová költöztek, semmi nyoma nincs azonban annak, hogy a csaknem háromszáz „jövevény" család 1685 után a 17. század utolsó másfél évtizedében költözött volna be a hajdúk közé, s szerezte volna meg azokat a „város adománya" földeket, amelyeket a hajdú leszármazottak az adófizetés bevezetése miatt elhagytak. A jövevényeknek nevezettek nagy számára a magyarázatot bizonyára más helyen kell keresni. Erre tesz kísérletet ez a tanulmány is.

Nem hallgathatjuk el, hogy a hajdúvárosok monográfiáiban Dávid Zoltán és Kováts Zoltán már felvetették, hogy „a hajdú városok népessége kezdettől fogva vegyes volt, a letelepített hajdúk mellett egykori lakosságuk és az új jövevények is ott éltek".[391] Megállapításaikat a 16. és 17. századból rendelkezésre álló összeírásokra alapozták.

A kontinuitás és diszkontinuitás vizsgálatában nagy segítséget jelent Nyakas Miklós kitűnő adattára, amely a teljességre törekedve állította össze az elmúlt száz esztendő kutatásai alapján nemcsak a kiváltságolt hajdúk és leszármazottaik, de a hajdúvárosok egykori jobbágy és beköltözött lakóinak listáját is.[392] Ez adott ösztönzést számunkra is, hogy korábbi kutatásaink alapján bevonjunk e kérdés vizsgálatába olyan forrásanyagot is, amely a hajdúvárosok történetének kutatói számára eddig ismeretlen volt.

Jó három évtizeddel ezelőtt Debrecen 16–17. századi történetének kutatása során a debreceni tanácsülési jegyzőkönyvekben figyeltem fel olyan bejegyzésekre, amelyekben Debrecen környéki települések, köztük a későbbi hét hajdúváros lakói is a város bíróságán keresték igazukat, vagy Debrecenben

négy fő: Désány István, Kovács István hajdúk és Szabó András valamint Galaczy György libertinusok. Nagy–Nyakas 2001. 49–50.

390 Rácz István: A hajdúszabadság birtokában. In. *Hajdúböszörmény története*. Szerk. Szendrey István, Debrecen, 1973. 75.; Rácz István: *A hajdúk a XVII. században.* Debrecen, 1969. 149. (továbbiakban Rácz 1969.) Nánáson azok, akik nem laktak a városban és nem adóztak, elveszítették birtokaikat s ezeket bárki (nemcsak a hajdúk) magához válthatta és 10 évig háborítatlanul bírhatta. Ezeket a váltó földeket azonban a hajdú tulajdonosok, ha visszatértek, visszaválthatták. Orosz 1973. 92–93.

391 Dávid Zoltán: Hajdúdorog népesedéstörténete. In. *Hajdúdorog története*. Szerk. Komoróczy György, Hajdúdorog, 1971. 51. (továbbiakban Dávid 1971.); Kováts Zoltán szerint Hajdúnánáson „legalább a népesség egynegyedét a XVII. század első felében eredetileg is ott élők adták, és csak az összlakosság háromnegyede volt a Bocskai-féle kiváltság nyomán betelepült hajdú". Kováts Zoltán: A népesség. In. *Hajdúnánás término.* Szerk. Rácz István. Hajdúnánás, 1973. 37. (továbbiakban Kováts 1973.)

392 Nagy–Nyakas 2001. 59–328.

„vallottak prókátort”[393] peres ügyeik elintézéséhez. A hajdúvárosi monográfiákban vállalt szerepem és egyéb ismereteim révén tisztában voltam azzal, hogy a Bocskai István által letelepített hajdúk névsora, ha egyáltalán valaha létezett, ismeretlen, a hajdú nemesség igazolására nem e névsorok, csak az 1702-ben született, fentebb már említett állami adóösszeírás szolgált, így minden a hajdúvárosokból előkerülő név értékes lehet a kutatások számára. Ezért kezdtem kigyűjteni a debreceni protokollumokban található hajdúvárosi neveket, amelyek alkalmasak lehetnek az előadás címében jelzett kérdés elemzésére is. A jegyzőkönyvekben a legkülönfélébb jogesetek szerepelnek az obligációktól (kötelezvényektől) az inhibiciókig (tiltásokig). Debrecen és a szomszédos Szoboszló a 17. század derekán meg is egyeztek, hogy az egymás lakóitól, ha kölcsönösen börtönbe vetették, nem hajtanak be többet öt dénárnál.[394] A legtöbb esetben – és ez rávilágít a Debrecen környéki települések életmódjára is – elbitangolt, vagy ellopott állatok visszaköveteléséről volt szó, amelyben a kárvallottak tanúkat is felsorakoztattak igazuk bizonyítására. Így 1650-ben a szoboszlói Gorsás Benedek egy lovat követelt vissza Balogh Andrástól s állításának igazolására saját maga mellett három nemes társát is felsorakoztatta.[395] Az ugyancsak szoboszlói Szőke János 1682-ben megtalálta tehenét Debrecenben, amely három évvel korábban „a szoboszlói csordáról futott és veszett volt el”.[396] A böszörményi Szűcs Mátyás is megismerte ellopott lovát s ezt két, ugyancsak böszörményi tanúval igazolta.[397] A szoboszlói Karácsony János neve úgy került be a debreceni tanácsülési jegyzőkönyvbe,

---

393 Ezt tette pl. a szoboszlói Rabotás István 1651-ben. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (HBML) Debrecen város Levéltára IV. A. 1011/a Prot. 13. k. 1651/444.

394 "Örök és erős emlékeztetőül. A főbíró úr, esküdtek és szenátor urak a szoboszlói (Zoboslaensis) polgárok, tudniillik ezen hely bírájának Bereczky Márton, Püspök (Pyspek) Balázs, Balkó György, Makos Demeter, Csikay (Chykay) István és Balkó János kívánságára és óhajtására, akiket az egész falu erre küldött és választott, olyan végzést és rendtartást erősítettek meg, akik határukkal a várossal szomszédosak, amennyire vissza lehet emlékezni ezelőtt is ezzel a szokással és szomszédsággal éltek volt, hogy amikor bárkit polgáraink közül lefognak az ő kebelükben, vagy itt fognak le valakit közülük, az ilyen tömlöcözés akár ott, akár itt mindig egy és ugyanazon ügyben esik, ennek az ügynek az eligazítására több személyeket betömlöcözve a főbírók a betömlöcözettektől nem hajthatnak be és nem csikarhatnak ki többet, mint ami egy személy után jár, tudniillik 5 dénárt. Ugyanilyen módon, mint itt a városban, ott is csak ennyit lehet behajtani. Ezt a végzést és rendtartást az előbb említett polgárok Szoboszló egész városa képében ígérték, hogy örökre és erősen meg fogják tartani. Amely végzést örök emlékezetül és erős megőrzésre maguk a szoboszlói polgárok ide beíratták ezen beírás tanúságából.” *Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei 1564–65.* Fordította és válogatta: Balogh István. Debrecen, 1988. 57.; HBML IV. A. 1011/a. Prot. 2. k. 1565/58.

395 HBML IV. A. 1011/a. Prot. 13. k. 1650/ 242. Tanúi voltak Tóth György, Varga Pál, Lenthe István, mind nemesek.

396 HBML IV. A. 1011/a. Prot. 21. k. 1682/362.

397 HBML IV. A 1011/a. Prot. 18. k. 1673/515. Tanúi voltak: Szűcs István és Szűcs János

hogy „őstől maradt” debreceni házát adta el 200 forintért.[398] Rabotás István debreceni ügyvédet bízott meg 1651-ben perbeli képviseletével ezért szerepelt a jegyzőkönyvben.[399] A rácböszörményi szabók listáját pedig azért ismerhetjük meg Debrecenben született forrásból, mert ugyancsak 1651-ben azt kérték a város tanácsától, hogy küldjék meg nekik mintának a debreceni szabók céhszabályzatát.[400] A böszörményi Pallagi Ferencről 1627-ben egy peres ügyben állapították meg, hogy elfelejtkezett felesége haláláról, részegeskedett és „hegedűst vivén házához haidu tantzot leiteöt járt, tombolt”.[401] A hasonló eseteket még nagyon sokáig lehetne sorolni. Ennyi is elég azonban annak magyarázatához, hogyan kerültek a hajdúvárosok lakóinak nevei a debreceni magisztrátus jegyzőkönyveibe.

Mindezek kapcsán 1702 előttről 527 nevet sikerült összegyűjteni, amelyből eddig a Szoboszlóra és Nánásra vonatkozóak feldolgozása történt meg, ennek eredményéről tudom a konferencia résztvevőit tájékoztatni.

Szoboszló határa közvetlen szomszédságban volt Debrecenével, nem véletlen, hogy a vizsgálható esetek többsége Szoboszlóra vonatkozik, az 527-ből 208. Sőt, ha figyelembe vesszük a szoboszlói határba beolvadt Angyalháza, Köteles és Sziget adatait is, a szám 216-ra növekszik.[402] Nánás nem volt határos Debrecennel, így azok száma, akik hasonló ügyekben szerepelhettek a város jegyzőkönyvében, lényegesen kevesebb: csak 36.

Az is ismert, hogy a Hajdúszoboszlón letelepített hajdúk nem az egész városhatárt kapták meg, annak egy részén tovább élt a paraszti közösség: Kis-Szoboszló és Nemes- vagy Nagy-Szoboszló területileg is elvált egymástól.[403] A debreceni jegyzőkönyvek is feltüntetik, ha a peres felek nem a hajdúk lakta Nagy-Szoboszlóról, hanem Kis-Szoboszlóról valók. A meglepő csak az lehet, hogy a kis-szoboszlóiak között nemesek is éltek, mint 1652-ben Tőkés Péter, vagy Fejér Balázs.[404] Az sajnos nem derül ki, hogy armalistákról, vagy hajdú

---

398 HBML IV. A 1011/a. Prot. 18. k. 1671/112.

399 Vö. 7. sz. jegyzettel

400 HBML A. 1011/a. Prot. 13. k. 1651/263., 271.

401 HBML IV. A. 1011/a. Prot. 9. k. 1627/25. Hasonló eset történt Szűcs (Zwts Ferencnével, aki „haidu módon üvöltött hujagatott”. HBML IV. A. 1011/a. Prot. 1627/76.

402 A szoboszlói határ változásaira Módy György*:* Hajdúszoboszló és környéke a XI–XVI. században. In. *Hajdúszoboszló monográfiája.* Szerk. Dankó Imre, Hajdúszoboszló 1975. 95–134.; Varga Gyula: Hajdúszoboszló agrártörténete. Uo. 399–405.

403 Dávid Zoltán: Hajdúszoboszló népesedéstörténete. Uo. 211–22. (továbbiakban Dávid 1975.); Orosz István: Hajdúföld és jobbágybirtok Szoboszlón a XVII. században. = *Déri Múzeum Évkönyve*, 1975. 292. (továbbiakban Orosz 1975.)

404 HBML IV. A. 1011/a. Prot. 13. k. 1652/682. A jegyzőkönyvi bejegyzés szerint a kis-szoboszlói Oláh Mihály Fazekas Ézsaiásnál találta meg elveszett lovát. Tanúi voltak saját magán kívül „Petrus Tőkés nobilis, Blasius Fejér nobilis” /akiknek a vallomása két-két személlyel ért fel/, valamint Gombos Andrásné és Bárándi Györgyné. Nem lehet kétséges,

nemesekről van szó, bár 1702-ben az egyetlen Tőkés nevű szoboszlói lakos Tőkés István hajdú volt, Fejér András özvegye és Fejér Gergely szintén. Ugyanakkor Tőkés, vagy Fejér nevű libertinusok nem éltek a városban.[405] Ha más adatok alapján is bebizonyosodna, hogy a hajdúk a paraszt faluban Kis-Szoboszlón is éltek, akkor módosítani kellene felfogásunkat arról, hogy Bocskai István külön, a jobbágyi közösségtől elválasztva telepítette le 1606-ban a szoboszlói lovas hajdúkat, másrészt érthetővé válna, hogy miért tudták a hajdúk előbb zálogjoggal, majd a 17. század végén örökjoggal is könnyen megszerezni Kis-Szoboszló határát.

A kontinuitás és betelepedés kérdéskörében nem elhanyagolható kérdés, hogy a letelepített hajdúk folytatták-e a határ használatának korábbi rendjét a letelepedésre kapott városokban, vagy új szisztémát alkalmaztak? Egy korábbi tanulmányomban Szoboszlóról azt állapítottam meg, hogy a hajdúk telkek szerint osztották fel a határnak azt a részét, amit a többi hajdúvárosban is szállásföldeknek (terrae tuguriales) neveztek. Ezek mellett az 1643. évi polgári statútum szerint ház után való nyíl földek mellett ideiglenesen birtokolt „fogott" földek, a 18. században inkább forgó földeknek nevezett birtokrészek is lehettek, amelyeket a legelőből lehetett foglalni. A szállásföldekkel a kommunitás nem rendelkezett, olyan egyéni tulajdon volt, amelyeket az örökletes tulajdonos szabadon használhatott.[406] Ez azonban nem hajdú sajátosság volt, amint erre utaltam, Szoboszlón már a hajdúk letelepítése előtt is valószínűleg hasonló módon élték a határt. Ezt igazolják a személynévvel összekapcsolódó határnevek (Beke-laponyag, Dobor telek, Kun Pál halma, Nyéki halma, Németh-telek, Pap-telek), amelyek csak állandó birtoklás mellett jöhettek létre.[407] E földek birtokosai Szoboszlón éltek már a hajdúk megtelepedése előtt. Beke Jánost, akinek ősei már 1564-ben is Szoboszlón laktak, 1702-ben hajdúként írták össze.[408] Ugyanaz volt a helyzet Kun Istvánnal, Németh Istvánnal és Jánossal,

---

hogy a két nemes is Kis-Szoboszlón élt, mert a bejegyzés szerint „omnino de Kis-Szoboszló". Ugyancsak 1652-ben Gombos András hét kis-szoboszlói tanúja között is volt egy nemes: Tari Miklós. HBML IV. A. 1011/a. Prot 13. k. 1652/ 688.

405 Nagy–Nyakas 2001. 123–24. Fejér András árvái 1702-ben hajdú nemesek voltak ugyanúgy, mint Fejér András özvegye és Fejér Gergely. Hajdú nemes Fejérek éltek Böszörményben, Polgáron és Dorogon (György, János, Márton, Mihály). Szabados Fejérek csak Polgáron voltak találhatók (János, kettő is). Tőkés István 1702-ben hajdú nemes Szoboszlón, erről 1826-ban bizonyságlevelet is szereztek. Más Tőkés nevű a hajdúvárosokban 1702 után nem élt. Uo. 309.

406 Orosz 1973. 91–92.

407 Orosz 1975. 297.

408 Dávid 1975. 197., Nagy–Nyakas 2001. 75. Beke János 1643-ban is szerepel a városban HBML IV. A. 1011/a. Prot. 11. k. 1643/97.

Dobor (vagy Bodor) Jánossal és Papp Györggyel is.[409] Nem volt más a helyzet Nánáson sem, ahol a jobbágyból hajdúvá váló családok (Fodor, Hadas, Hajdú, Kántor, Kovács, Magyar, Nagy, Pap, Süldő, Somogyi, stb. valószínűleg megszakítás nélkül voltak birtokosok a szállásföldeknek nevezett határrészen.[410]

Arról nincs tudomásunk, hogy Nánáson volt-e a hajdúk megtelepedése után külön paraszt közösség, az azonban ismert, hogy a szállásföldek egy részét itt is parasztok földjének nevezték, mint Szoboszlón, ahol az egyik határrészre 1677 után felváltva alkalmazták a parasztok földje, vagy kis-szoboszlói prédium elnevezést.[411]

A határhasználat és a birtoklás rendje alapján feltételezhető, hogy volt kontinuitás a hajdúk letelepedése előtti és utáni településeken. Ha a telepítés nem lakatlan földekre történt, márpedig a hajdúvárosok monográfiáinak mindegyike azt igazolta, hogy egyik város sem volt a letelepítéskor teljesen lakatlan, akkor feltételezhető, hogy a továbbélő jobbágy családok jelenhettek meg 1702-ben libertinusként, vagy szabadosként. Az a lehetőséget, hogy a hajdúvárosok nem hajdú lakói a 17. században a hajdúk jobbágyai lettek volna, eleve ki kell zárnunk, bár egyes hajdúknak – erről sem tudtunk eddig – lehettek jobbágyaik. Balku Pál hadházi kapitány 1646-ban kerestette Nagy Andrást, aki „eö neki örökös jobbágya s ot való helyes, competens (azaz házhellyel és

---

409 Dobor (Bodor) János 1582 óta szerepel szoboszlói összeírásokban (Dávid 1975. 198.) Bodor Mátyás 1706-ban fordul elő Szoboszlón (Nagy–Nyakas 2001. 80.). A Kun család tagjai (András, Benedek, Gergely, János) 1570 óta szerepelnek szoboszlói összeírásokban (Dávid 1975. 202.) Kun István 1702-ben hajdú nemes Szoboszlón (Nagy–Nyakas 2001. 193.) Németh János 1598-ban fordul elő először (Dávid 1975. 203.) – 1643-ban Németh László Szoboszló lakosa (HBML IV. A. 1011/a. Prot. 11. k. 1643/72.). A Papp család tagjai (András, Bálint, Benedek, György, János, Márton, Péter) 1577-től szerepelnek a városban (Dávid 1975. 204.) Papp Mihály 1651-ben hajdú nemesként kereste elveszett lovát Debrecenben (HBML IV. A. 1011/a. 13. k. 1651/395.) Pap Demeter, György és Mihály 1702-ben a hajdúk között szerepelnek az összeírásban. (Nagy–Nyakas 2001. 244.)
A Nyéki család tagjai a hajdúk megtelepedéséig szerepelnek Szoboszlón (Dávid 1975. 203, 215.)

410 Kováts 1973. 39–42. 1702-ben a fenti családok képviselői a hajdúk között: Fodor István és János, Hadas Mihály, István és János, Kovács György, István, János, Mihály, Miklós és Péter, Nagy Mihály, János Papp György és János, Süldő István (Nagy–Nyakas 2001. 129, 145, 185, 187, 188, 189, 227, 228, 244, 270.)
Süldő Lőrinc 1624-ben szerepel a debreceni jegyzőkönyvben (HBML IV. A. 1011/a. Prot. 8. k. 1624/519.) A Hajdú család tagjai 1773-ig, a Kántor családé 1758-ig, a Magyar családé 1756-ig a Somogyi családé 1760-og szerepelnek a különböző forrásokban (Kováts 1973. 40–41.)

411 1973-ban a Hajdúnánás agrárviszonyairól írt könyv fejezetben még kétségesnek tartottam, hogy a „parasztok földje” a városban élő kontinuus (nem hajdú) lakosok birtoka lett volna. A szoboszlói helyzet ismeretében ebben ma már nem vagyok annyira bizonyos. Orosz 1973. 117. A szoboszlói viszonyokra: Orosz 1975. 295.

jobbágyi illetménnyel bíró) örökös lakosa volt”.[412] A hajdúvárosban megmaradó jobbágyoknak nem voltak földesuraik és a beköltözőket a hajdúk nem is adták ki egykori földesuraiknak.[413]

Szoboszlón a rendelkezésünkre álló 216 adatból 177 vonatkozik a hajdúk letelepítése utáni időre. A 177 név közül 49 olyat találunk, amelynek viselője feltételezhetően már 1606 előtt is a városban lakott. Ez 27,7%. Nánáson 36 név közül 7 olyan akadt, amely már a 16. században is szerepelt, ez 19,44%.[414] Nem állíthatjuk, hogy adataink statisztikailag reprezentatívnak tekinthetők, de a véletlen minta ellenőrizhető egy ugyancsak nem válogatott adatbázison. A 17. századi hajdúszoboszlói jegyzőkönyvek alapján, amelynek bejegyzései 1630-ban kezdődnek, Balogh István közölte azok névsorát, akik 1677-ben az akkorra már pusztává vált Kis-Szoboszló zálogba vett határáért a zálogösszeget nem tudták megfizetni. E 92 lakos közül 31, azaz 33,69% neve alapján már a 16. században is Szoboszlón élt.[415] Ha a mi széles időintervallumot felölelő adataink alapján azt állapítjuk meg, hogy Szoboszlón a lakosság legalább negyede, Nánáson legalább ötöde kontinuus volt a hajdúk letelepedése utáni évtizedekben, akkor bizonyára nem járunk messze a valóságtól.

Az elmondottakból logikusan adódik az a következtetés, hogy a városokban maradó lakosokban az 1606 előtt is itt élő jobbágy népességet keressük. Az adatok azonban nem mindenben igazolják e feltételezést. Amint korábban említettük Szoboszlón 1702-ben hajdú volt a lakosság 75,92%-a, Nánáson 62,33%-a. Ettől függően a jobbágyi eredetű libertinusoké 24,08 illetve 33,77%. A mi adatainkban a hajdúk aránya 61,01% volt Szoboszlón és 38,88% Nánáson. A libertinusoké viszont csak 10,16% Szoboszlón és 5,55% Nánáson. A meglehetősen eltérő arányok részben abból fakadtak, hogy az adatainkban szereplő lakosok 5,77%, illetve 16,66%-ának rendi, társadalmi hovatartozását nem tudtuk megállapítani, részben pedig abból, hogy Szoboszlón 41, Nánáson pedig 14 fő (23,16–38,88%) a 18. századi adatok között már nem szerepel. A nem hajdú lakosság társadalmi folyamatait tehát a következőkben vázolhatjuk fel. A volt jobbágyok egy része továbbra is helyben maradt a hajdúk letelepedése

---

412 HBML IV. A. 1011/a. Prot. 11. k. 1646/1142. – A bejegyzés szerint Nagy András Balku Pálnak „úgy adózott, mint örökös jobbágy”.

413 1654-ben a hajdúvárosok olyan egyezséget kötöttek a leginkább érintett Szabolcs megyével, hogy csak azokat a jobbágyokat lehetett visszakövetelni, akik hitlevéllel kötelezték magukat örökös jobbágyságra, őket is csak a nemesek között szokásos repetíciós eljárással, a szabadon költözőket nem. Orosz 1973. 126. A jobbágyok beköltözésére általában: Rácz 1969. 146–47.

414 A teljes névanyag közlésekor a lelőhelyek pontos jelzetét is közölni kívánjuk. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy az adatok a debreceni jegyzőkönyvek 7–23. köteteiben találhatók.

415 Balogh István: *Katonai tábortól a mezővárosig* (Böszörmény, Hadház, Nánás és Szoboszló magisztrátusi jegyzőkönyvei 1711-ig). Debrecen, 1999. 186–87. (továbbiakban Balogh 1999.) A böszörményi jegyzőkönyv 1667-ben, a hadházi 1674-ben, a nánási 1695-ben, a szoboszlói 1630-ban kezdődik.

után, más részük azonban elköltözött, de csak a 17. század második felében. Ezek további sorsáról nincsenek ismereteink. Ugyanakkor a megmaradók közül Szoboszlón 83,33%, Nánáson 50% olyan jobbágy volt, akinek elődei már a hajdúk beköltözése előtt is e két város lakója volt. Az adatok nem a beköltözésre, inkább az elköltözésre utalnak az 1702 előtti években.

Ezzel azonban még távolról sincs feltárva a 16. századi jobbágyi népesség 17. századi története. Ha a kontinuus lakosságot csak a valóban helyben maradó jobbágyok leszármazottaiban keresnénk, távol kerülnénk a valóságtól. Meglepetést jelenthet, hogy az adataik között szereplő szoboszlói 108 hajdú közül 26-nak (24,07%), a nánási 14 hajdú közül pedig 5-nek (35,71%) az ősei már a 16. században is e városokban éltek, azaz a helybeli jobbágyok közül emelkedtek a hajdúk közé.

Benda Kálmán a hajdúság társadalmi bázisát keresve arra a megállapításra jutott, hogy a Bocskai-szabadságharc korában a hajdúk többsége már nem a török megszállás területéről toborzódott, hanem mintegy 70%-ban az Alföld észak-keleti megyéiből.[416] Megállapítását kiegészíthetjük azzal, hogy a Nánásra és Szoboszlóra telepített hajdúk egy része ezekről a településekről származott. Bár vizsgálódásainknak még nem jutottunk a végére, joggal feltételezhetjük, hogy a másik öt hajdúvárosban is hasonló volt a helyzet.

Talán érdemes a részletes elemzés előtt név szerint is megemlíteni néhány olyan hajdút, aki adataink szerint a helyi jobbágyok sorából emelkedett ki. Ilyen volt Nánáson az 1624-ben szereplő Süldő Lőrinc, az 1643-ban megtalálható Bodor Tamás, vagy az 1648-évi bejegyzésben olvasható Csiszár Miklós[417] Szoboszlóról 1631-ben Tőkés Bálintot, 1641-ben Décsey Mátyást, 1642-ben Farkas Istvánt, Kerékgyártó Istvánt, Németh Lászót, 1646-ban Karácsony Jánost, 1648-ban Vas Gáspárt, 1650-ben Gorsás Benedeket, 1652-ben Fejér Balázst, 1682-ben Szőke Jánost.[418] Mellettük még többen is voltak olyanok, akiknek a leszármazottait 1702-ben a hajdúk között írták össze.

1622 és 1681 között adatbázisunkban 24 olyan nevet találunk Szoboszlón (13,55%), akiknek leszármazottait, legalábbis férfiágon nem találhatjuk meg a 18. században. Közülük 6-an (25%) a 16. században is a városban éltek, azaz családjuk kontinuitása nem a hajdúk letelepedésével, hanem a későbbi évtizedekben szűnt meg. Azt sajnos nem tudjuk megállapítani mennyien voltak közülük jobbágyok, vagy hajdúk, de segítségül hívhatjuk a Balogh István által közölt szoboszlói névsort 1677-ből, amely csak hajdúkat tartalmazott, mert a

---

416 Benda Kálmán: A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvései. In. *A hajdúk a magyar történelemben.* Szerk. Módy György. Debrecen, 1969. 24–35.

417 HBML IV. A. 1011/a- Prot. 8. k. 1624/519., Prot. 11. k. 1643/17., Prot. 12. k. 1648/741.

418 Uo. Prot. 9. k. 1631/ 560., Prot. 10. k. 1641/736., 1642/ 1027., 1642/912., Prot. 11. k. 1646/ 1085., Prot. 12. k. 1648/435., 13. k. 1650/242., 1652/682., 21. k. 1682/362.

kis-szoboszlói prédium zálogba vételére csak hajdúknak volt lehetőségük, így e lehetőségről lemondani is csak nekik volt módjuk. A 92 birtokos hajdú közül 15 (16,3%) a 18. században már nem lakott a településen.[419] Bizonyítottnak vehetjük, hogy a 17. század utolsó harmadában nemcsak a volt jobbágyok, sőt valószínűleg nem is ők elsősorban, hanem a kiváltságolt hajdúk költöztek el Szoboszlóról, aligha véletlenül az 1685 után bevezetett adófizetés rendszerétől.[420] Ennek bizonyítására Nyakas Miklós adattárának jóvoltából egyéb bizonyító anyagunk is van. A fentebb említett Décsey Mátyás leszármazottait, bár az 1702-évi adóösszeírásban nem szerepeltek, 1828-ban polgári peres eljárásban mégis hajdúként igazolták, mert 1677-ben Décsey Gáspár bizonyíthatóan Szoboszlón élt, Décsey Gergely pedig ugyanebben az évben puszta birtokot zálogolt.[421] Nem szerepelt a hajdúk között 1702-ben Désány István, a hajdúvárosok első főkapitánya sem, mert 1701-ben elköltözött Tokajba. Később azonban a család egyik tagja visszatért Nánásra s unokája Mihály 1806-ban bizonyságlevelet szerzett a család hajdú voltáról.[422]

Adataink alapján sajnos nincs lehetőség annak statisztikai vizsgálatára sem, hogy a különböző jogállású lakosok az egyik hajdúvárosból a másikba költöztek. Egyedi eseteket azonban ismerünk, így magát a migrációt nem vonhatjuk kétségbe. Balku Pál hadházi kapitány, akinek (jobbágy) családja Szoboszlóról származott, az 1640-es években már Hadházon volt birtokos, és amint említettük egy Nagy András nevű telkes jobbágy földesura is.[423] A legelőkelőbb hajdú famíliának, az Oláhnak, Nánás mellett Böszörményben és Szoboszlón is voltak leszármazottjai.[424] Ugyanígy a szintén főkapitányokat adó Lenthe családnak is voltak tagjai Hajdúszoboszlón és Hajdúnánáson is.[425] Feltételezhető, hogy a 18. században már nem szereplő szoboszlói Keresztes család tagjai Nánáson, a

[419] Balogh 1999. 186–87.

[420] Orosz 1973. 126.

[421] Nagy–Nyakas 2001. 107.

[422] Uo. 109.

[423] HBML IV. A. 1011/a. Prot. 11. k. 1646/1137.

[424] A már 1621-ben is Szoboszlón lakó Oláh György 1643-ban, mint városi kapitány kötelezvényt (obligatio) írt alá Debrecenben. Ugyanakkor 1647-ben Böszörményben is élt egy Oláh Balázs. HBML IV. A. 1011/a. Prot. 8. k. 1621/313., 11. k. 1643/ 56., 12. k. 1647/ 151.

[425] 1648-ban szerepel a debreceni protokollumban „Generosus dominus David Lenthe Supremus Capitaneus Oppidi Hajdonicalis de Szoboszlo”. Uo. Prot. 12. k. 1648/482. 1646-ban Lenthe Dávid kapitány mellett szerepel Lenthe Dávid is. Uo. Prot 11. k. 1646/938. Lenthe Bálint jó kapcsolatban lehetett Debrecen városával, mert ménese a város határán, a „mátai földön” legelhetett s 1678-ban a háborús időkre való tekintettel más debreceni lakosoknak is megengedték, hogy ugyanúgy fizetésért, mint Lenthe Bálint lovaikat az ő ménese közé engedhessék. Más szoboszlói lakosnak azonban ezt nem engedték meg. Prot. 20. k. 1678/169.

Mészáros, Setét családé Böszörményben,[426] a nánási Szántó családé viszont Szoboszlón éltek tovább.[427] Akadtak olyanok is, akik magánföldesúri hajdútelepekről költöztek be, mint az azelőtt Bőcsön lakó szoboszlai Szabó Gáspár.[428] Bőcs, mint ismeretes a Sajó-Hernád-vidéki hajdútelepülések egyike volt.[429]

Az 527 névből álló adatbázis természetesen még további, később elvégzendő elemzésre nyújt lehetőséget. Annyi tanulság természetesen máris van, hogy a hajdúvárosok 1606 és 1702 közötti névanyagát Szoboszlóra vonatkozóan 26, Nánásra pedig 14 névvel bővíteni kell. (Ilyenek: az Ugrai, Nádházi, Bantzik, Bor, Erdélyi, Mellyes, Lakatos, Dajka, Baratzkai, Lakatsi, Pathachi, Fűr, Kátai, Csomos, Bertók, illetve Izsó, Szántó, Somi, Pinkóczi, Pataki, Granday, Mikó, Mirkó, Szökőts stb. családok).

Bizonyosra vehetjük, hogy a hajdúvárosok elődeiben a 16. században élő jobbágyok jelentős hányada nem vándorolt el azonnal a hajdúk letelepítésével. Dávid Zoltán és Kováts Zoltán megállapításai a debreceni jegyzőkönyvek bejegyzései alapján is igazolhatók. Ugyanakkor az is bebizonyosodott, hogy nagyon sok olyan családnak, amely kontinuus volt 1606 előtt és után, a 18. században nincs folytatása. Az 1702-ben összeírt lakosság soraiban az advenáknak nevezettek egy része semmiképp sem érdemelte meg ezt a nevet, hiszen közöttük sokan voltak olyanok, akik régebbi lakosok voltak a hajdúvárosoknak, mint a nativi-nak, tősgyökeresnek nevezettek. Az adatbázis teljes feldolgozása nélkül is nyilvánvaló, hogy a kontinuus lakosság egy része a hajdúk között található, azaz a hét városban letelepített hajdúk egy része azokból a jobbágyokból toborzódott, akik Szoboszlón, Nánáson, Dorogon, Hadházon, Böszörményben, Vámospércsen és Polgáron éltek. Ezek a régi-új letelepedők bizonyára korábbi telkeiket és a hozzá kapcsolódó külső birtokaikat is megőrizték. A határhasználat rendjében és a ház utáni nyíl földekben, vagy szállásföldekben ezért tapasztalhatunk ugyanolyan folytonosságot, mint a lakosság egy részének esetében.

Végül, de nem utolsósorban azt a konklúziót vonhatjuk le, hogy az 1702-ben született adóösszeírás elnevezésével szemben a kontinuitás a hajdúvárosokban erősebbnek tűnik a beköltözéseknél. Mindez azt jelenti, hogy a bevezetőben idézett 1778-évi hajdúkerületi állásfoglalás a tősgyökeres hajdúk

---

426 Keresztes Demeter 1621-ben Szoboszlón szerepel, a Keresztes család viszont 1663–69-ben Nánáson HBML IV. A. 1011/a. Prot. 8. k. 1621/313. Kováts 1973. 42. A Mészáros, Setét és Gombos családra. HBML IV. A. 1011/a. Prot. 9. k. 1630/395, 11. k. 1644/233., 13. k. 1652/682. Nagy–Nyakas 2001. 208–209, 264.

427 HBML IV. A. 1011/a. Prot. 9. k. 1636/1043. (Szántó Gáspárné) Nagy–Nyakas 2001. 280. (Szántho István)

428 HBML IV. A. 1011/a. Prot. 20. k. 1679/316.

429 Rácz 1969. 120–21.

elszegényedéséről és megfogyatkozásáról a valóságos helyzet teljes félreismeréséről tanúskodott? Úgy véljük nem. A tömeges beköltözések azonban a hajdúvárosokba nem a 17. hanem a 18. századra jellemzőek. Hajdúnánáson például a 19. század első harmadának végén, 1836-ban a hajdúk már a teljes lakosságnak csak 18,8%-át alkották.[430] A magyarországi társadalmi folyamatok ismeretében ezek a változások nem megmagyarázhatatlanok. A hét hajdúváros a 17. században – Balogh István szavai szerint – inkább „fegyveres szolgálatra kötelezett" katonai tábor,[431] mint agrártermelő mezővárosi közösség. Ezek a katonai táborok a személyes szabadság ellenére sem feltétlenül voltak vonzóak a paraszti lakosság számára. A jobbágysorból a 17. században az örökös jobbágyság rendszere ellenére számos kivezető út mutatkozott: a mezővárosokba költözés, a vitézlő rendbe állás mellett a jóval kevesebb kötöttséget jelentő magánföldesúri hajdúvá válás is. A hét hajdúvárosba költözés csak egyike volt a lehetőségeknek. A 18. században azonban a felemelkedés útjai a feudális rendszer regenerálódásával bezáródtak. A hajdúvárosok száma ugyan hatra csökkent, de a megmaradók sikerrel őrizték meg privilégiumukat s nem kerültek földesúri hatalom alá. Az, hogy katonai táborból mezővárossá alakultak át, valóban vonzóvá tette őket a széles jobbágy rétegek számára. Tömeges beköltözésük részletes elemzése azonban egy másik tanulmány tárgya lehetne.

[430] Rácz István: Jobbágyi alávetettség – hajdúvárosi szabadság. In. *Hajdúnánás története*. Szerk. Rácz István, Hajdúnánás 1973. 279.

[431] Balogh 1999. 18.

NYAKAS MIKLÓS

BOCSKAI ADOMÁNYAINAK ÉRVÉNYESSÉGE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A HAJDÚ ADOMÁNYOKRA

Tárgyunk Bocskai életművének talán legmaradandóbb alkotásával, a hajdúszabadságolással, nemesítéssel és letelepítéssel, azok érvényességével és érvényesítésével hivatott foglalkozni, összefüggésben Bocskai más adományozásaival és nemesítéseivel. Tekintettel arra, hogy a hajdúmozgalom a Bocskai-szabadságharc katonai története és sikere szempontjából kulcsfontosságú volt, a hajdúkérdés megoldása, a megoldás mikéntje méltán mondható nagyfontosságú kérdésnek. Nemcsak azért, mert ezáltal megalapozója lett a ma is létező hajdúvárosoknak, hanem azért is, mert újszerű adományozási és telepítési folyamatot indított el. Tanulmányozásunk döntően arra a hét hajdúvárosra irányul, amelyet a történeti irodalom az „öreg" vagy szabolcsi hajdúvárosoknak nevez, s amelyek együttese a 17. század végén a hajdúvárosok középfokú törvényhatóságát, a Hajdúkerületet hozta létre. Ebből a szempontból bizonyos értelemben tovább kellett lépnünk Bocskai kiváltságolásain, bár hangsúlyozzuk, hogy azok *minden esetben* összefüggésbe hozhatók az eredeti privilégiumokkal.

Vizsgálódásaink arra is fényt kívánnak deríteni, hogy a hajdúszabadság adományozása mennyiben állt összefüggésben a kor törvényeivel, törvényes jogszokásaival, beleértve Magyarország és Erdély vonatkozó gyakorlatát, s hogyan hozható ez összefüggésbe a későbbi magyar királyi megerősítésekkel, illetve mennyiben volt az a katonai, politikai és vallási tényezők függvénye. Vizsgálódási eredményeinket megelőlegezve azt mondhatjuk, hogy az eredményben valamennyi tényező közrejátszott.

Elöljáróban röviden annyit, hogy a szabadságharc folyamán a hajdúszabadságolásnak hosszabb politikai előtörténete volt, mint azt korábban gondoltuk, s régebbi tudásunkkal ellentétben azt minden jel szerint valamilyen formában a magyar rendek is tárgyalták.[432] Ez derül ki a szerencsi gyűlés alatt

[432] A 17. századi hajdúkérdés máig legjobb összefoglalása szerint: „Talán nem lesz érdektelen arra a meglepő s kellőképpen meg nem magyarázható jelenségre is utalni, hogy a hajdúkiváltságolásról a korponai országgyűlésen nem volt szó. A kassai országgyűlésen is a rendek csupán a hajdúk 2 hónapi zsoldfizetéséről határoztak. A bécsi béke csak általában beszélt a Bocskai-féle adományokról – feltehetően beleértve a hajdúkét is – és a legközelebbi országgyűlés döntésétől tette függővé azok érvényben maradását. A kor általános eseménytörténetét ismerve gondolhatunk a hajdúkérdés vonatkozásában is a rendek

történtekből. Bocskai fejedelemmé választásának napján a magyar országgyűlés ugyanis burkolt ígéreteket tett arra, hogy a Rhédey Ferenc alatt szolgáló vitézek, amennyiben hűségesek Bocskaihoz, s „istenes életre” tértek, gyakorlatilag földet és nemesi szabadságot fognak kapni.[433]

Ezek az ígérvények öltöttek testet viharos körülmények között a korponai kiváltságlevélben, s valósultak meg a köleséri, illetve a szoboszlói adománylevélben. Annak vizsgálatától most eltekintünk, hogy miért volt szükség három különböző kiváltságlevélre.

Bocskai maga a jelek szerint nagy gondot fordított arra, telepítései birtokjogi szempontból ne legyenek megtámadhatóak. A bécsi békét előkészítő tárgyalások során többször, nyomatékosan sürgette azt, hogy a tokaji uradalom saját birtokaként kerüljön be a szerződés szövegébe, s ennek okát egy alkalommal Illésházy Istvánhoz írt levelében világosan meg is fogalmazza. Nevezetesen a kérdés fontosságát azzal indokolja, hogy „az mi jószág penig Tokajhoz volt, azt az *országnak közönséges tetszéséből* az hajdúságnak kelleték adnunk az korponai gyűlésön...”.[434] A fenti kitétel nemcsak azt bizonyítja, hogy a hajdúkiváltságolás tárgyalása valamilyen formában mind Korponán, mind Kassán megtörténhetett, hanem azt is, hogy ezzel kapcsolatban Bocskai birtokjogi szempontból is tiszta helyzetet kívánt teremteni. S valóban, a bécsi békekötés szövegében a tokaji uradalom kérdése a Bocskai által kívánt módon ott szerepel.[435]

---

ellenállására, akikkel szemben Bocskai nem tudta akaratát érvényesíteni. De az a gondolat is felvetődhet, hogy a fejedelem nem érezte szükségét a hajdúkiváltságolás országgyűlésen való tárgyalásának. Így egyelőre ezt a problémát is a nyitott kérdések között kell hagynunk.” Rácz István: *A hajdúk a XVII. században.* Debrecen, 1969. (Magyar történeti tanulmányok, 2.) 119.

433 Mindezért a rendek megígérték, hogy „ha az Úristen megcsendesít földünkben bennönket s eltávozik rólunk az ellenség, ez az ország lesz az ti anyátok, ebből leszen életetek, táplálástok és ruházatotok”. A rendi gondolkodás szerint ez az ígéret csak valamilyen kiváltságolt, terhektől mentesített birtokot takarhat, s nyilván nem jobbágytelket. A másik ígéret szerint, ha a „vitéz hadnagyok” az alattuk valókat is a haza javára szoktatják, tanítják, akkor a rendek azokat „a mi véreinknek, tagainknak, barátunknak” fogják „nagy böcsölettel tartani”. *Magyar Országgyűlési Emlékek* XI. 1605–1606. Szerk. Károlyi Árpád, Bp., 1899. 874–877. Pótlék. A szerencsi gyűlés rendei a Rédey Ferenc alatt szolgáló hajdúságot kitartó hűségre s fegyelemre intik, s számára jutalmat helyezvén kilátásba. Szerencs, 1605. április 20.

434 Bocskai István Illésházy Istvánnak. Kassa, 1606. aug. 28. Közli Szilágyi Sándor. = *Történelmi Tár*, 1878. 316–317.

435 „A mi Bocskay úr személyét és az ő kielégítését illeti. Erdélyhez, a magyarországi részekkel, a melyek Báthory Zsigmond birtokában voltak, átmegy Tokaj vára is, ennek a mostani összes tartozékaival, meg a Tiszán innen és tul levő két egész vármegyével: Ugocsával és Bereggel együtt; hasonlóképen Szatmár erőssége is a régi határaival és ugyanezen Szatmár vármegyével együtt. 1. § Ő császári és királyi felsége pedig belegyezik abba, hogy Bocskay ur, azt a két mezővárost: Kereszturt és Tarczalt, a melyek Rákóczy Zsigmondnál és Thököly Sebestyénnél zálogban vannak, visszaváltsa és a régi szokáshoz képest mint Tokaj várához tartozókat birtokolhassa.” *Corpus Juris Hungarici.* Magyar Törvénytár. CD-ROM. A kiadványt a Corpus

A korponai kiváltságlevél szövege szerint is a hajdúvitézeknek a „mi tokaji várunkhoz tartozott Kálló egész városunkat, hasonlóul Nánás, Dorog és Varjas pusztabirtokainkat és Hadház, Vámospércs, Sima és Vid nevezetű birtokbeli részjószágainkat," adományozza. A szoboszlói kiváltságlevél esetében pedig a „Szabolcs vármegyében fekvő *Szoboszló* faluban levő teljes és egész birtokrészeinket, amelyek egyike ezelőtt tokaji várunk tartozéka volt, másika pedig ezen zavaros időkben ránk és rendelkezésünk alá szállott…"

A fenti települések Kálló kivételével levéltári forrásból igazolhatóan már 1565-ben szerepeltek a tokaji uradalom tartozékai között.[436]

El kell mondanunk azt is, hogy mind a korponai, mind a szoboszlói adománylevél szabályszerűen ki lett hirdetve Szabolcs vármegye nemesi közgyűlésén, s megtörtént az ünnepélyes birtokbaiktatás is. Ha történt is itt-ott ellentmondás (Sima esetében pl.), azt kell mondanunk, hogy az adományozás a kor jogi normáinak megfelelő volt, s Bocskai halála után a hajdúkiváltságolást kétségbevonó nemesi közhangulat alapvetően a kor birtokjogi szempontjaiból is ingatag közállapotaiból következett.[437]

Kérdés az, mennyire sikerült Bocskainak rendezett jogi helyzetet teremtenie?

Kálló mezővárosa rögtön kivétel, amelyet a bécsi békekötés a Kállayaknak visszaadott,[438] de amely az itteni végvár miatt is, a Kállay család jogigénye miatt is különlegesen nehéz helyzetet teremtett. A szabolcsi adományozások között kétségtelenül legértékesebb Kálló városa az adománylevél szavai ellenére nem tartozott a tokaji uradalomhoz, legfeljebb itteni részjószágok, amely miatt az az első pillanattól kezdve jogilag is támadható volt. A hajdúk már a szabadságharc alatt igyekeztek itteni javakat birtokba venni, amely akkor Bocskai rosszallását is kiváltotta. Kálló szinte bizonyosan a hajdúk rendkívül erős nyomása miatt kerülhetett az adománylevélbe, s ez részükről teljesen érthető is. Későbbi fejleményekből is következtethetően valószínűen a várra is szemet vethettek, amely egy területileg összefüggő, várral rendelkező hajdúbirtoktestet eredményezhetett volna. A birtokba iktatáson egyébként nem csak a Kállay família tagjai mondtak ellent, hanem a vár őrsége is.[439]

Juris Hungarici Milleniumi kiadása alapján szerkesztette Pomogyi László. Bp., 2000. (továbbiakban CJH.) A bécsi békekötés (1606).

436 MOL UC 81: 10 (a) 1565.

437 A birtokbaiktató levelek latinul közölve: Origo et Status Privilegiatorum Oppidorum Hajdonicalium ex Legibus, Privilegiis, aliisque monumentis depromtus. H. n. (Pest), é.n (1821.) (továbbiakban Origo et Status) 44., 79 p. Sub nro 4., 5.

438 8. § A kállói fekvőjószágokat örököseiknek Ő felsége már előbb átengedte és visszaadta. CJH Igaz, ez nem valósult meg, ahogyan a későbbi országgyűlési törvénycikkeknek sem sikerült érvényt szerezni.

439 Konkrétan: „Joannes Fekete praedictus VCapitaneus, nominibus, et in personis Universorum, tam equestris, quam pedestris ordinis militum, in praedictis arce, et Oppido commran

Röviden utalunk csak rá, hogy a minden szempontból kényes, már-már az államközi béke felborulásával fenyegető helyzetet Báthory Gábor oldotta meg 1609-ben, aki saját családi birtokát, Böszörményt, állítólagosan 100 000 forint lefizetése mellett elcserélte az őt az erdélyi fejedelmi trónra segítő hajdúkkal Kálló mezőváros szabadon hagyása fejében.[440]

A tiszta helyzetet bonyolította még, hogy Hatház és Szoboszló esetében néhány részjószág nem tartozott a tokaji uradalomhoz, annak tulajdonosai hamarosan szembekerültek a birtokba vevő hajdúkkal. Eltekintünk itt most a bihari köleséri kiváltságolástól, amely az ünnepélyes birtokba iktatáson keresztül, cserével, vásárlással és átköltözéssel bonyolítva végül Nagyszalonta hajdúvárost eredményezte. A bihari hajdúvárosok történeti útja azonban másként alakult, mint szabolcsi társaiké.[441]

Ugyancsak röviden utalhatunk arra a korábban kellően nem hangoztatott tényre, hogy Bocskai hajdúkiváltságolásai alapvetően hódoltsági területre szóltak, amely miatt 1615 körül a zsitvatoroki békét megújító tárgyalások során török részről tiltakozások hangzottak el, s a hajdúpalánkok lerontását követelték, amely viszont a hajdúvárosi kedélyeket érthetően a végsőkig borzolta.[442]

Tárgyunk szempontjából említenünk kell még Polgár (és Szentmargita) kiváltságolását, amely mindenféle szempontból rendhagyó. Nem Bocskai-kiváltságolás, mégis hamarosan bekerült a királyi megerősítő levelekbe, annak ellenére, hogy évszázadok óta az egri káptalan birtoka, s ráadásul 1614-ben a birtokbaiktatás alkalmával az egri káptalan embere annak ellentmondott. Ide 1608-ban a második hajdúfelkelés során, annak egyik záró mozzanatként Homonnay Drugeth Bálint kassai főkapitány telepített magyar királyi részen szolgáló hajdúkat.[443] Az adományozás minden szempontból törvénytelen volt, s

---

[commorantes], illarum universorum bonorum Statutioni, et Introductioni ipsarum, quae ibidem pretio sibi ipsis comparasserit, Contradictionis velamine obviasset, nec non agiles Petrus Kovach, et Nicolaus Gereöczy, praedicti Laurantii Kállay familiares, nominibus et in personis Domini ipsorum, ac Francisci, Nicolai, et Joannis similiter Kállay totali et integrae ipsorum Statutioni, et intraductioni, die Loca et, momento in praedic. contradixissent …" Origo et Status

440 Szendrey István: *Hajdúszabadságlevelek.* Debrecen, 1971. 1–335. (továbbiakban Szendrey 1971.) 29–30.

441 A bihari hajdúvárosokra összegzően ld. Nyakas Miklós: *A bihari kishajdú városok története.* Debrecen, 2005. 1–369.

442 II. Mátyás személyesen írt a „Szoboszlai, Nánási, Hatthazhi, Vamios percsi es Polgari Hajdu vitezeknek", amelyben a fentieket cáfolja. Prága, 1615. november 17. HBML Hb. Fl. IV. A. 502/h. F.V. No. 44. 1615.

443 Komáromy András: A szabad hajdúkra vonatkozó levelek és okiratok. = *Történelmi Tár,* 1900. 446–448. és Szendrey 1971. 20–22. „Ez mellénk állott hajduságnak peniglen, mivel az országhoz mutatott hűségek és jövendő hasonló szolgálattyok ez országtul remuneráltassék, nem hogy azokból az jószágokból kiket szegény megholt fejedelem adott volt közönségesen az egész hajduságnak, részetlenné tennők őket (kikből hogy kezöket ki ne vegyék intjük őket és

ezt érezte maga Homonnay is, amikor kilátásba helyezte azt, ha adományát az országgyűlés meg nem erősítené, akkor más hasonló helyet szerez a hajdúknak érette. Ebből következhetett az a kitétele, hogy az ide települő hajdúvitézek tartsanak igényt, kérjenek részt Bocskai adományaiból is.[444] A fejleményeket pontosan nem ismerjük, de tény, hogy a káptalan folyamatos tiltakozása ellenére az majd csak török kiűzése után, a katonai-politikai helyzet gyökeres átrendeződésével, és egy nagy per eredményeként a Rákóczi-szabadságharc után juthatott birtokba, gyakorlatilag 1717-ben.[445]

Azt kell tehát mondanunk, hogy 1609-re Bocskai, Homonnay és Báthory Gábor adomány- és telepítőlevelei, illetve cserelevelei értelmében Szabolcsban a következő városok lettek hajdúvá: Szoboszló, Nánás, Dorog, Hatház, Vámospércs, illetve Böszörmény és Polgár Szentmargitával. Dorog esetében ez annyival bonyolódik, amennyiben 1616-ban azt Thurzó György, Magyarország nádoraként – kellően nem tisztázott körülmények között – mint a tokaji uradalom részét királyi szolgálatban álló rác hajdúknak adományozta. Dorog egyébként 1632-ben a királyi megerősítő levél értelmében azonos jogokat élvezett a többi hajdúvárossal.

Ezt az állapotot szembesítsük a bécsi békekötésben foglaltakkal, illetve a későbbi országgyűlési végzésekkel és a királyi megerősítő levelekkel.

A bécsi békekötés Bocskai nemesítéseiről és adományairól a következőképpen rendelkezik.

„Minekutána a Bocskay úrtól kiadott némely adománylevelek egyeseknek a helytelen tájékozása következtében, az országnak legnyilvánosabb kárára, mások pedig különböző módon keltek; ezért Magyarországon a közjó és a békesség, meg a barátság kölcsönös fenntartása érdekéből szükségképpen kívánatos, hogy az országlakók azokat az adományokat a legközelebb jövő országgyűlésen közös akarattal megvizsgálják; és a melyeket fönntartandóknak ítélnek, azok

---

abból óltalommal is akarunk nekik lennünk) de még azok felett Polgárit és Szent-Margitát ígérjük nekik ily okkal: Hogy ha az generalis gyülésében országunknak ez két falut meg nem adnók országul nekik, más hasonló helyeket szerzünk érettek. Mostan penig kivánjuk azt tőllük, hogy fejenként kiki házakhoz és helyekre telepedgyenek. erre felelvén nekiek, hogy az hajduság közzé lött állásokért és kártételekért senkitől bántások nem lészen…”

444 „E mellénk állott hajdúságnak pediglen, mivel az országhoz mutatott hűségük és jövendő hasonló szolgálatuk ez országtól megajándékoztassék, nemhogy azokból a jószágokból, kiket szegény meghalt fejedelem adott volt közönségesen az egész hajdúságnak, részetlenné tennék őket – kikből hogy részöket ki ne vegyék, intjük őket és abból oltalommal is akarunk nekik lennünk –, de még azok felett Polgárit és Szentmargitát ígérjük nekik…” V.ö. Szendrey 1971.

445 Nyakas Miklós: A hajdúvárosok pusztulásától a jobbágyfelszabadításig 1717–1848. (Fejezet Polgár történetéből) = *Hadtörténeti Közlemények* 2. 1974. 95. Hajdúböszörmény; Uaz: *Polgár története.* Szerk. Bencsik János, Polgár, 1974. 134–226.

érvényben maradjanak."[446] Ez a rendelkezés végeredményben a zavaros idők alatt történt visszásságok rendezését írta elő, s a kor nagymérvűvé vált jogbizonytalanságában – amelyhez a 15 éves háború alatt történtek, s Erdélyben a többszöri főhatalomváltás is jócskán hozzájárult – amelynek egyik előidézője és szenvedő alanya maga Bocskai volt –, tulajdonképpen természetesnek tekinthető. Nem is volt idegen a magyar közjog természetétől, hiszen így rendelkezett már az 1542. évi (besztercebányai) I–V. tc. is,[447] amely Buda török kézre kerültét követő kaotikus állapotok közepette próbált az ország birtokviszonyaiban rendet teremteni.

A bécsi békekötés a Bocskai adományozta nemesítésekről pedig úgy rendelkezett, hogy azok érvényüket megtartsák, de úgy, hogy erre nézve a leveleket a közönséges országgyűlésen fölmutassák.

Nos, az 1608. évi koronázó országgyűlés nagyon sokféle ok miatt Bocskai adományainak érvényességével érdemben nem foglalkozott, s megelégedett annyival, hogy gyakorlatilag megismételte a bécsi békekötésben leírtakat, s Bocskai adományainak érvényességét a jövő országgyűléstől tette függővé.[448] Mindazonáltal ez az országgyűlés is kötelezettséget vállalt arra, hogy a folyó peres ügyeket befejezik.

Utalnunk kell itt a második hajdúfelkelés hajdú szempontból való eredményes lezárására, s arra a történetírásunk által kellően nem méltányolt tényre, hogy az 1608-as kassai részgyűlés a tiszántúli hajdúvárosokat a kassai

---

[446] 1. § Az ideiglenes átruházások pedig, meg a fekvő jószágok, a melyeket vagy Bocskay ur vagy Illésházy István elzálogosítottak, addig erejükben maradjanak, amíg az országlakók azokkal a közönséges országgyűlésen foglalkozni fognak és azokat, a kik pénzt adtak, kielégítik; ezutánra pedig semmiféle ideiglenes átruházások, semmi cím és ürügy alatt ne történjenek. CJH. Jellemző módon a bécsi béke arról is rendelkezett, hogy a Bocskai által a kassai országgyűlésen hozott végzés, amely szerint a hozzá hűtlenek birtokukat veszítésék, érvénytelen legyen. („Minthogy pedig a legközelebb Kassán tartott gyűlésen, a Bocskay úrral tartó országlakók azt végezték, hogy azok, a kik a legközelebb jövő Szent Jakab napjáig, hozzá és az ő párthíveihez nem csatlakoznak, minden fekvő jószágaikat és birtokjogaikat elveszítsék: elhatározták tehát, hogy ez a végzés teljesen megszűnjék és érvénytelenné legyen.")

[447] 1542. évi (besztercebányai) I. törvénycikk. „Az elpártolás miatt valaki részére adományozott vagy elzálogosított avagy elfoglalt fekvő jószágokat uraik részére, hűtlenség vétkének büntetése alatt, vissza kell adni és szolgáltatni." Zsilinszky Mihály: *Az 1609-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez.* Bp., 1882. (továbbiakban Zsilinszky 1882.) 7. Az országgyűlés helyszíneként Zólyomot jelöli meg.

[448] 1608. évi (k. u.) XVII. tc.: „mindazok, a kik az elhunyt Bocskay úrnak vagy a nádor úrnak, akár adományozása, akár ideiglenes joggal való átruházása alapján, az elmúlt zavaros időkben idegen fekvőjószágokat kaptak, az ő okmányaikat a jövő országgyűlésen bemutatni tartozzanak. Megállapítják azt is, hogy mindazok, a kiknek részére a néhai Bocskay fejedelem vagy a mostani nádor úr, vagy bárki más, ezekben a zavaros időkben, valakinek a fekvőjószágát zálogképen, vagy örökös joggal, avagy akármi címen, oda adományozták, elidegenítették avagy ideiglenes joggal átruházták volna; az ő összes leveleiket és okmányaikat a jövő legközelébb tartandó országgyűlésre bemutatni tartozzanak…"

főkapitány alá rendelte.[449] Ez a rendelkezés bármennyire is a hajdúk megrendszabályozása végett született, a hajdúvárosok katonai szervezetbe való tagolása egyben azt is jelentette, hogy a rendek tudomásul vették a hajdúvárosok létét, s ez a rendelkezés mintegy útmutatóul fog szolgálni a későbbi országgyűlési törvényeknek és a királyi megerősítő leveleknek is.

A következő országgyűlésre váratlanul korán került sor! A nádor († Illésházy István Pozsony, 1609. május 5.) halála miatt II. Mátyás ez év november elsejére, Pozsonyban országgyűlést hívott egybe.[450]

Itt röviden csak utalhatok arra, hogy míg a magyar rendek szempontjából az idő múlásával a pozíciók romlottak, ez a hajdúk esetében nem mondható el. Az egyik legnehezebb és legbonyolultabb kérdés volt a Bocskai korában elvett és eladományozott birtokok és jövedelmek visszaadása, amelynél seregnyi ellenérdek jelentkezett. Az erdélyiek – *pontosan nem tudjuk kik* – azért folyamodtak,[451] hogy azok épségben maradjanak, míg mások, különösen a papság közül, az ellenkezőjét akarták. December 11-én azt határozták, hogy mindenki adja elő iratait, amelyből kitűnjék a birtoklás jogossága. Végül a következő törvénycikk született:[452]

Miután előadták, hogy a birtokrendezés kérdését a király kérésére közvetlenül a nádorválasztás után tárgyalták, úgy határoztak, hogy a Bocskainak az örökös adománylevelei, szintúgy a föl nem mutatott ideiglenes jogú átruházási levelei és a hű szolgálatok fejében tett adományai is, egyszerűen és

---

449 S egyben kilátásba helyezte Báthory Gábor adományainak felülvizsgálatát. „Az mynemeo Jozagokath Nemes Vraymnak, Batory Gabor Vram eo Naga tizantul az haydu Witezeknek oztogatoth, eo nagat meg kel orzagul talalny, hogy attul abstineallion es az myth az masseban el adot wolnays, azt restituallia. Haydones ultra Tibiscum in Regni visceribus commorantes, subiectj sint imperio Generalis Capnej, in psenti Connuentu constituti, Alioquin, si contumaces fuerint, et mandato eiusdem sese opposuerint, heat eosdem iuxta eorum demerita facultatem puniendi.” Jászay Pál: A kassai "kisebb" országgyűlés törvénycikkei 1608. = *Tudománytár*, 1841. Értekezések. 9. k. 2. füzet. 124–134. Okleveles toldalék. A kassai kisebb országgyűlés korabeli másolata: MOL EL P. 108. Rep. 98. F. I. No. 130.

450 Zsilinszky 1882. 1–50.

451 „die Legaten aus Siebenbürgen ihr schrift eingereicht ihr begeren wegen der donation, die Bocskay geben in suis vigore zuverbleiben”A lőcsei követek jelentését 1609. dec. 9-éről idézi Zsilinszky 1882. 43.

452 1609. évi II. tc. Az ezen zavarok között itt-amott elvett fekvőjószágoknak a visszaadásáról, meg a néhai nagyságos Bocskay István adományainak és ideiglenes jogon való átruházásainak a megvizsgálásáról és megvitatásáról.; III. tc. „hogy Bocskaynak az örökös adománylevelei, szintúgy a föl nem mutatott ideiglenes jogu átruházási levelei és a hű szolgálatok fejében tett adományai is, egyszerűen és teljesen semmisek legyenek”. 1. § Hogy annak az összes örökös adományai egyszerüen és teljesen eltörlöttek és semmisekké legyenek. 2. § Éppen ugy az itt be nem mutatott összes ideiglenes jogu átruházó levelek is. 3. § Valamint az ugyanezen Bocskay ur részéről a hü szolgálatok és a szenvedett károk fejében, bárkinek a javára történt és kiadott többi adománylevelek is eltörlöttek és semmisekké legyenek. CJH.

teljesen semmisek legyenek. Mindezen jelentősen enyhített a 8. tc., amely szerint Bocskai fekvőjószág-adományai, amelyeket a Tiszán innen és túl, de különösen Ugocsa, Bereg és Szatmár vármegyében tett, s amelyek a bécsi béke után uralkodói jogon háramlottak rá, s amelyeket eladományozott, azok érvényben maradjanak.[453] Közelebbi vizsgálódás nélkül is egyértelmű, hogy a fenti rendelkezések a katolikus egyház és a kamara érdekeit szolgálták. Ennek ellenére a birtokrendezés rendkívüli nehézségekbe ütközött, amelyet jól mutat az a tény, hogy a vonatkozó rendelkezést a következő, 1613-as országgyűlésen meg kellett ismételni.[454]

Más volt a helyzet a hajdú adományokkal! Az 1609. évi IX. törvénycikk[455] lényegében úgy rendelkezett, hogy a jövő országgyűlésen a hajdúk keressék meg a nádorispánt, nemesítő- és adományleveleiket mutassák be, s a döntés ez után szülessen.

Végeredményben ebben a mozzanatban keresendő, a hajdúvárosokat illető királyi megerősítő levelek keletkezése – mindenekelőtt az elsőé, II. Mátyás 1613-ban kelt privilegiális leveléé. A királyi megerősítő levél az 1609-et követő következő országgyűlés évében, 1613-ban és az országgyűlés ideje alatt kelt. Az 1821-ben nyomtatásban megjelentetett latin nyelvű hajdúkerületi emlékirat, amely az Origo et Status címet viseli, ezzel kapcsolatban a szöveges, értékelő részben a következőket írja! Az 1609-es törvény rendelkezése a hajdúkat kielégítette és annak rendelkezése értelmében Királyság nádorát az iratok előadásával informálták. Ebből következett, hogy őfelsége II. Mátyás uralkodó, a nádortól értesülve, azok követelése felől magát gyakorlatilag elhatározta, az 1613. év április 1-én, míg tartott az országgyűlés (a gyűlés 1613. február 24-én kezdődött és április 25-én fejeződött be), kiadta a hajdúk birtoklását megerősítő levelét[456]. Ez az érvelés és indoklás mai tudásunk szerint is helytállónak mondható!

A királyi levél a hajdúknak kiváltság formájában lett kiállítva, s a kiváltság *Szoboszló, Nánás, Hadház és Vámospércs, valamint Polgár városában* lévő hajdúkra vonatkozik, s ugyanazt a szabadságot és előjogot adományozta, amelyek mellett azok annak idején megtelepedtek. Lényeges mozzanat, hogy a királyi levél a hajdúvárosokat katonai, bíráskodási és fellebbviteli szempontból a felső-magyarországi (kassai) főkapitány

---

[453] „mindazonáltal a fiscus és az egyházak jogainak érvényben hagyása mellett”. CJH.

[454] 1613. évi II. tc. Az egyházi és világi fekvőjószágokat, melyeket Bocskay és párthívei elvettek, azok törvényes urainak és birtokosainak adják vissza. A vonakodókat az ország nádorispán ura az átengedésre kényszerítse.

[455] Mi történjék a hajdúknak nemesekké tételére és a Bocskay adománya útján nyert fekvőjószágokra nézve? CJH. 1609. évi IX. törvénycikk.

[456] II. Mátyás adománylevele magyar fordításban: Szendrey 1971. 31–32., ahol a korábbi kiadások hivatkozásai is megtalálhatók.

fennhatósága alá rendelte. Ez a Bocskai-féle adományokból hiányzott, viszont megegyezett a felső-magyarországi rendek 1608-as részgyűlésének határozatával. A Királyi Kúria beiktató parancsa szerint 1614. év február hónapjában a helységek határleírása mellett az adományt törvényes beiktatással is megerősítették.[457]

Feltűnő mindenekelőtt az, hogy a királyi megerősítő levélből hiányzik a hivatkozás Bocskai adományára, de hiányzik a bécsi békekötés rendelkezéseire való utalás is. Ennek lehetett politikai oka, de valószínűbb az, hogy Bocskai adományaira való hivatkozás jogi szempontból sem volt járható út. Bocskai korponai levelében ugyanis szerepel Kálló mezővárosa, amelyet a hajdúk viszont elcseréltek Báthory Gáborral 1609-ben, egyébként is azt a bécsi béke és az 1609-es országgyűlés is visszaadta a Kállay-családnak.[458] Kálló 1613-ban, sőt gyakorlatilag már 1609-ben sem hajdúbirtok.

De ott szerepel Polgár is, amely Szentmargitával együtt 1608 óta a hajdúk kezén volt, s amelynek jogilag kétes helyzetét a fentebbiekben kifejtettük. Polgár bekerülése felveti annak a lehetőségét, hogy Homonnay ígérvénye, hogy azt a magyar rendekkel országgyűlésen fogja jóváhagyatni, [„*ha az generalis gyülésében országunknak ez két falut meg nem adnók országul nekik*”] az országgyűlésen valamilyen formában érvényesülhetett, s hathatott II. Mátyásra is. Ennek ellentmond, hogy szűk száz év múlva, Polgár tulajdonlását illető nagy perben ezt a lehetőséget a hajdúk nem vetették fel. Mindenesetre azért több mint szokatlan, hogy az egri káptalan birtoktestének hajdúkézre való kerülését a Habsburg király is megerősítette. Mindez a hajdúkérdés megoldásának fontosságát, a hajdúvárosok korabeli katonai erejének jelentőségét mutatja, amellyel magyar királyi részről is komolyan számoltak.

---

457 A leleszi konvent birtokbaiktatási levele: HBML. Hb. Fl. IV. A. 502/h. 1. 1614. Felzetén: Nro 10ma de Ao˜ 1614 in festo Beatæ Virginis Dorothiæ. Hátul: ad Nrum 7ma Statutio ad Donationem Matthi IIdi Imp. erga Mandatum Statuorum Sig. Forgach. Címe: Spectabili et Magnifico Domino Comiti Sigismundo Forgach de Gymes Judici Curiæ, et Consiliario Scr˜ Cesar˜ et Regiæ Mattis˜ ac Domini Domini nostri semper Clementissimi. Prov Egregia Matthia Nagÿ Polgariensis, præfatæ Sacr˜ Ces˜ et Regiæ militum Haÿdonum Capitaneo, Necnon Vniversis Haÿdonibus militibus in prædicto Opiido Polgarÿ commorantes: Contra Venerabile Capitulum Ecclesiæ Agriensis, ad terminum Intronominatu. Introductionis et Statutionis, Contradictionisque et QuoCuonvocationis Relatio. A hallatlanul rendkívül értékes és bőségesen gazdag oklevél magyar fordításáról nincs tudomásunk.

458 1609. évi LVII. tc.: Hogy Kálló mezővárost tartozékaival együtt, de azon véghely kára és veszedelme nélkül a Kállay családnak vissza adják. Kálló mezővárosnak, tartozékaival együtt, végre valahára a Kállay család részére való visszaadását, a mennyiben az ennek a most kijavitott véghelynek a kára és veszedelme nélkül történhetik, Ő felsége, ugy a szentséges császári felségnek igen gyakran tett igéretéhez, mint a bécsi békekötéshez képest, a nádor ur utján vétesse kegyelmesen foganatba.

Egyébként érthető módon, Bilgezdy Gábor, az egri káptalan embere a beiktatásnak 1614-ben ellentmondott, s erre az ellentmondásra [contradictio] a későbbiekben a káptalan többszörösen hivatkozik is. Ezúttal azonban a Habsburg-ház nem sorakozott fel a római katolikus egyház mögé.

Felvetődhet a kérdés, Böszörmény a cserelevél okán, miért nem került be ebbe a királyi megerősítő levélbe. Valószínűen azért, mert a böszörményi cserelevelet magántermészetűnek tekinthették, tulajdonképpen tehát inscriptios levélnek, amely az uralkodót sem a bécsi béke okán, sem az 1609-es országgyűlési végzés következményeként nem kötelezhette.

Röviden csak utalhatok rá, hogy magyar rendek hajdúk iránti ellenszenve, ha némiképp más dimenziókba is terelődött, azért létezett. Mind 1609-ben, mind pedig 1613-ban születtek hajdúk elleni törvénycikkek.[459] Keményebben szándékozott fellépni az 1613-as országgyűlésen Szabolcs megye, amely egyenesen a területére települt hajdúvárosokat akarta eltöröltetni és hajdúkat jobbágysorba helyeztetni.[460] Csekély vigasz lehetett számára, hogy az országgyűlés hozott a szabadhajdúk ellen általánosságban mozgó törvényt, amely azonban legfeljebb csak arra lehetett jó, hogy a Kércsy András alispánnak adott követi utasításokból valami mégiscsak megvalósuljon.

Mindezek azt bizonyítják, hogy az egyházi igények dacára, a magyar rendek alig-alig rejtett rosszallása ellenére, a hajdúkérdés megnyugtató megoldását a bécsi udvar azoknál fontosabbnak tartotta. Ki kell emelnünk, hogy az 1613-as országgyűlés ismételten rendelkezett a Bocskai-féle birtokadományozások érvénytelenségéről, de ennek ellenére a Bocskai-féle hajdúadományok végeredményben megnyugtatóan rendeződtek.

Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy ez a királyi megerősítő oklevél, összhangban a felső-magyarországi rendek 1608-as részgyűlésének végzésével, a szabolcsi hajdúvárosok fellebbviteli és katonai-igazgatási fórumául a kassai főkapitányságot jelölte meg. Ez a közvetlen előzménye annak a rendelkezésnek,

---

[459] 1609. évi XIX. tc. A portyázások és a szabad hajdúk ellenében micsoda büntetéssel kell eljárni? A portyázásokra és a szabadhajdúkra nézve a megelőző országgyűlés végzéseit megujitják. 1. § Annak hozzáadásával, hogy a nádor úr távollétében az alispánoknak avagy az ispánoknak arra elégtelensége esetén, az ország főkapitánya, az ilyen nemeseket és hajdúkat, ezeknek a pártfogóit és ellátóit (ha a szükség úgy kivánná a vármegyei csapatoknak és a végvárak katonáinak a segitségül vétele mellett) üldözhesse és a törvény rendén főbenjáró büntetéssel büntethesse. 2. § A bán úr Szlavoniában ugyanezt cselekedje.; 1613. évi XXII. tc. A szabad hajdúkat tartók büntetéséről. A legnagyobb gonoszságokat elkövető szabad hajdúknak az ellátóit, a törvény rendén kiszabandó hűtlenség büntetésével sújtsák.

[460] A Kércsy András alispánnak adott követi utasítás szerint „ő felsége oszlassa el őket és tegye jobbágyokká mert az ő szabadságok miá az őfsge adaja igen meg kisebedett, ha penig jobbágyokká teszi ő fsge, tehát az ő fsge adaja megöregbedik és az közönséges békesség is inkább megmaradhat országunkban.” Komáromy András: *A szabadhajdúk történetére vonatkozó levéltári kutatások.* Bp., 1898.

amelyet Forgách Zsigmond Felső-Magyarország főkapitánya 1613. június 4-én adott ki, s amelyben a szabolcsi hajdúvárosok belső viszonyainak rendezése mellett azokat a kassai főkapitányság keretébe osztotta be. II. Mátyás királyi megerősítő levelét – ahogyan fentebb mondottuk – az országgyűlés ideje alatt adta ki, s csak ezután került sor Forgách Zsigmond instrukcióinak a megszövegezésére.

Visszatérve még Böszörményre, azt kell mondanunk, hogy a hajdúváros számára semmiféle hátránnyal nem járt, hogy az 1613-as megerősítő oklevélből kimaradt. Bethlen Gábor Erdély fejedelme, 1626-ban külön oklevélben erősítette meg a böszörményiek kiváltságait, hivatkozva Báthory Gábor 1609-ben kelt levelére. Ennek utána immár semmiféle jogi akadálya sem volt annak, hogy a Partiumban bekövetkező legközelebbi főhatalomváltáskor, harmadik hajdúfelkelés után Böszörmény hajdújogát II. Ferdinánd elismerje és megerősítse.[461] A szabolcsi hét hajdúváros jogainak egységes szerkezetbe foglalt megerősítése pedig I. Lipót alatt, 1666-ban következett be, amelynek részletezése azonban már nem tartozik feladatunk közé.

Bocskai nemesítései, a hajdúk nemességét is beleértve, a kortársak előtt korántsem okoztak akkora gondokat, mint a birtokadományozások. Bocskai a hajdúvitézeket kétségtelenül Magyarország nemesei sorába emelte, s tulajdonképpen csak technikai akadálya volt annak, hogy a korponai kiváltságlevélbe a 9254 hajdúvitézt név szerint beleírják. Lenni kellett valamilyen névsornak, amely a kiváltságoltak neveit tartalmazta, s ezt a kortársak az érsekújvári mustra néven emlegetik is. 1613-ban pedig Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány szigorúan meghagyja a főkapitánysága alá tartozó hajdúvárosok főkapitányainak, hogy az alattuk lévő vitézeket tizedenként írják össze, de csak azokat, akik *Bocskai támadásától zászlók s kapitányságok alatt voltak*.

A Bocskai által kiváltságolt hajdúvitézek névsora, a történettudomány legnagyobb kárára nem került elő. Ennek okát most ne keressük! Mindenesetre Nánási Oláh Mihályt, akkor hajdúkerületi alkapitányt, 1793-ban megbízta a kerületi közgyűlés, hogy Csanády (III) Sámuel, volt hajdúkerületi főkapitány özvegyétől szerezze vissza a Hajdúkerületet illető iratokat, mindenekelőtt a Bocskai-féle hajdúösszeírást.[462] Az özvegy Nagykerekiben előadta, hogy „megbóldogult Férje életében a Kérdésben lévő Catastrumát a Hajdúknak számtalan ízben forgatta és olvasta; le írván előttünk vóltaképpen, hogy azon Catastrum sárga, fekete kopottas Táblában in 4to majori [negyedrét nagyságban] vólt légyen kötve s vastagsága mintegy két újjnyi, legelöl Szoboszlai Hajdúk nevei, s

[461] Az 1631. évi megerősítés: Origo et Status; magyar fordításban ld. Nyakas Miklós: *A hajdúk letelepítése Böszörményben*. Hajdúböszörmény, 1984. 1–76. Függelék. 68–69.

[462] Nyakas 1987. 42–44.

azok között elől Fekete Péter, s azután Nánás, s úgy a több Városokba szállott Hajdúk név szerént, Nagy Betűkkel s olvashatóképpen vóltanak fel írva, a bé kötött Catastrumnak pedig végén két vastag sellyem sínóron függő Pecsét is lett légyen". Az összeírás végül nem került elő, amelynek okát az özvegy utolsó változatként úgy adta elő, hogy az „a kamarai direktor, gróf Sztáray Mihály kezéhez jutott, s még most is ott van."[463]

A küldöttek végül hat napi eredménytelen távollét után üres kézzel érkeztek meg, illetve csupán néhány jelentéktelen iratot adhattak le.[464] Mi az igazság a letelepített hajdúk névsora körül, máig nem tudjuk, de az sem lehetetlen, hogy a megjelölt helyek valamelyikéből egyszer még előkerülhet. Itt röviden csak utalhatok rá, hogy sajátos okoknál fogva az eredetileg teljes jogú Bocskai-nemesítés végül lokális érvényű lett, s a hajdúnemesi jog eldöntéséhez a Hajdúkerület az eredetileg teljesen más célból készült 1702. évi összeírást használta.

Az elöljáróban feltett céljainkat áttekintve azt kell mondanunk, hogy történeti forrásaink között végeredményben újszerű összefüggésrendszert találtunk, s azt mondhatjuk, hogy a Bocskai-féle hajdú adományozásból és nemesítésből jogi összefüggések révén is levezethető a hajdúvárosok 17. század eleji állapota. Végeredményben egymásból következő fejlemények révén került véglegesítésre Bocskai hajdú-adománya, a bécsi békében foglalt intézkedések, az 1608. évi és az 1609. évi országgyűlési végzések, s került kiadásra a királyi megerősítés, a hajdúvárosok integrálása a magyar királyság védelmi rendszerébe, a kállói kérdés megoldásának a mikéntje csakúgy, mint Polgár hajdújoga. Az eredményt fontosnak tekinthetjük többek között azért is, mert a letelepedés utáni egy évtized a hajdúvárosok történetének talán legkevésbé ismert fejezete, amely ugyanakkor perdöntő fontosságú sorsuk további alakulása szempontjából.

[463] HBML. Hb. Fl. IV. A. 502/b. F. 3. No. 20. 1793.
[464] Az átvett iratok jegyzéke jelentésükhöz mellékelve Uo.

GEBEI SÁNDOR

HAJDÚ KIVÁLTSÁGOLÁS – KOZÁK KIVÁLTSÁGOLÁS

Előadásunkkal, illetve az előadottakon alapuló írásunkkal csupán egyetlen célt tűztünk (tűzünk) ki magunk elé, nevezetesen azt, hogy a hajdú és a kozák kiváltságolások összevetésének jogossága ellenére, alapvető tartalmi különbségekre hívjuk fel a figyelmet. Itt és most, feladatunknak csak azt tekintettük (tekinthetjük), hogy a tudományos konferencia hallgatósága, illetve a konferencia anyagot olvasók köre ezekkel a lényegi eltérésekkel megismerkedjen, a kelet-közép-európai katonaparasztság legjelentősebb képviselőinek, a hajdúság és a lengyel kozákság sorsának sajátos alakulásában eligazodjon.

A magyar historiográfia szerencsére nemcsak a kerek évfordulók idején (pl. a 300., vagy éppen most, a 400. évforduló megünneplésekor) tartotta fontosnak a Bocskai-szabadságharc legmaradandóbb eredményének, a hajdútelepítések folyamatának és a hajdúvárosok, hajdútelepek életének a tanulmányozását. Gondoljunk csak – a teljesség igénye nélkül – pl. Herpay Gábor, Boldisár Kálmán, Dudás Gyula, Komáromy András, Balogh István, Benda Kálmán, Rácz István, Szendrey István, Nagy László, Nyakas Miklós stb. történészek „évfordulóktól mentes" munkáira.[465] A Bocskai István-féle korponai adománylevéllel (1605. december 12-én) elindított, a köleséri (1606 márciusában) és a szoboszlói hajdúk kiváltságolásával (1606 szeptemberében) folytatódó, majd az erdélyi fejedelmek Bihar vármegyei „kishajdú városainak" életre hívásával kiteljesedő és végül, a magánföldesúri telepítésekkel záruló folyamat szinte az egész 17. századot átölelte.[466] Közismert az a tény, hogy a szabolcsi hét hajdúváros (Nánás, Böszörmény, Szoboszló, Vámospércs, Polgár, Hadház, Dorog) hajdúszabadsága, kollektív nemesítése 1632-re véglegesen

[465] A név szerint kiemelt szerzők forráskiadványainak, szakfeldolgozásainak a felsorolásától eltekintettünk, mert részletes útmutatást közöl Bényei Miklós (összeállította): *Bocskai és a hajdúk. Válogatott bibliográfia* című munkája a hajdútelepítésekről és a hajdúk megtelepedéséről. Debrecen, 2004. 55–70.

[466] Károlyi Árpád: *A korponai országgyűlés 1605-ben.* Bp., 1895.; *Magyar Országgyűlési Emlékek.* XI. Szerk. Károlyi Árpád, Bp., 1899.; Rácz István: *A hajdúk a XVII. században.* Debrecen, 1969. (továbbiakban Rácz 1969.); Nyakas Miklós: *A bihari kishajdú városok története.* Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója V. Debrecen, 2005. (Megjegyezzük, hogy ez utóbbi munkában célirányosan jól válogatott bibliográfia segíti a szakmai tájékozódást. Uo. 363–379.)

megszilárdult, a vármegyétől való függetlenségük jogilag garantált lett, addig a húsz Bihar vármegyei „kishajdú város” sorsa kedvezőtlen fordulatot vett. Nem elég, hogy 1634-től kezdve a vármegye fennhatósága alá kerültek, hanem még 1–1 tallér/fő adó is terhelte őket a katonai kötelezettségen felül.[467] A magyarországi mágnások (Thurzók, Homonnai Drugethek, Esterházyak, Rákócziak stb.) hajdútelepítéseinek jogkorlátozott voltát nem szükséges külön bizonygatni, habár nem fölösleges hangsúlyozni: a hajdúk fegyveres szolgálatára igényt tartó magánföldesurak leginkább földdel, vagyis alapvetően a töredéktelkek használati jogának az átengedésével fizettek. Igaz, hogy „…a jobbágyviszonyokhoz képest ez is emelkedettebb társadalmi állapotot jelentett” a jobbágyterhektől mentesített, átmeneti szabadparaszti státusba jutott „fegyveres szolgáknak”.[468]

A hajdú kiváltságolásokkal analóg jelenségek a lengyel királyi alattvalóknak számító, és a határszélben (*kraj*-ban) élő, katonaparaszti életmódot folytató kozákság történetében ugyancsak lejátszódtak, de azok a 16–17. századi Rzeczpospolita (Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság) bel- és külpolitikája következtében minőségileg más végeredményhez vezettek.

Mivel a 16. század második felétől kezdődően Oroszországgal és a török vazallus Krími Kánsággal permanens konfliktusban álló Rzeczpospolita uralkodói a volhíniai (Wołyń), a braclavi (Bracław) és a kijevi (Kiew) vajdaságra kiterjedő végvidék (kraj > krajna > okrajna > ukrajna) gazdasági erejét egyre hatékonyabban szerették volna hasznosítani, a királyi birtokokat, a sztarosztaságokat a helyi, a végvidéki lengyel arisztokrácia tagjainak szinte „kiárusították”. A helyi körülményekben jól eligazodó és Ukrajna gazdasági erőforrásait jól ismerő főnemesek, a mágnások az országhatárok védelmét is magukra vállalták, csakhogy kézbe kaphassák a jövedelmező sztarosztaságokat, a sztarosztaságok lakói feletti teljhatalmat. A dúsgazdag Ostrogski-család egyik tagja, Janusz, ilyen megfontolásból nyerte el a királyi megbízást 1603-ban – alighogy katolizált. A már kezén lévő braclavi és korszunyi sztarosztaságait a cserkasszi és a kanyevi sztarosztaságokkal,[469] rokona, Konstanty Ostrogski pedig a braclavi és a vinnyicai vajdaságait a kijevi és a bjelocerkovi sztarosztaságokkal egészítette ki III. Wasa Zsigmond lengyel király (1587–1632).[470] Ugyancsak ő, III. Wasa Zsigmond, 1620-ban Konstanty Wiśniowieckire életfogytig (dożywotnym) a cserkasszi, Janusz Zaslawskira pedig a Dnyeper balparti,

[467] Rácz 1969. 123–126.
[468] Rácz 1969. 133–139.
[469] Archiv Jugo-Zapadnoj Rossziji., izdannije Komisszijeju dlja razbora drevnyih aktov, Csaszty VII. Tom 3. (továbbiakban Archiv JUZR) Kijev, 1905. 287.
[470] Archiv JUZR VIII/5. Kijev, 1907. 345.

perejaszlavli királyi birtokok igazgatását bízta.[471] Az említett sztaroszták – királyi helynökök – mellett a Koniecpolskiak, Zbaraskiak, Zaslawskiak stb. sem nélkülözték a királyi kegyet. Aleksandr Koniecpolski hetman csak a kijevi és a braclavi vajdaságban 120 ezer jobbágy urának vallhatta magát 1640-ben,[472] Jerzy Zbaraski braclavi vajdaságbeli 19 ezer portáján 1629-ben 112 ezer jobbágy dolgozott,[473] egyébként a Wiśniowiecki-klán a 38.460 ukrajnai uradalmában kb. 230 ezer alattvalójának osztogathatta parancsait.[474] Hatalmuk és befolyásuk érzékeltetésére említsük meg azt az adatot, mely szerint, a Wasa-uralkodók (III. Zsigmond, IV. Ulászló (1632–1648), János Kázmér (1648–1668) az állandó, királyi zsoldos seregüket hol 1000, hol maximum 6000 fővel tudták működtetni, addig Jeremi Wiśniowiecki, Dominik Zaslawski ukrajnai főurakat stabilan 2–3 ezres magánhadsereg szolgálta.[475] Ezeknek a magánhadseregeknek egyik alkotó eleme a földesúri kozákság volt.

Ettől a magánföldesúri hajdúsággal azonos vonásokat mutató kozákságtól az országos feladaton, a határvédelmen túl a Wasa-uralkodók a kozák szabadságtól fokozatosan „elfertőződő” Ukrajna féken tartását is elvárták. Ily módon a sztaroszták feladatköréhez elválaszthatatlan elemként a végvidéki közbiztonság –, a közrend biztosítása is hozzákapcsolódott. Mondanunk sem kell, hogy ennek az elvárásnak sikerült a legnehezebben megfelelni, mert az idényjellegű, áprilistól-októberig tartó „szabadságba” – a kozákságba (semmitől és senkitől nem korlátozott életmódba, életformába) távozott határmentiek migrációját vagy erőszakkal, vagy kiváltságokkal lehetett csak fékezni, ill. szabályozni. Ezek a „lenti”, szabad kozákok – másképpen a „Nizovii”, a szicsiek – ott „Lent”, a számtalan folyóágra bomló déli Dnyeper szigetein ideiglenes szállásokon húzták meg magukat, s ott, korlátozás nélkül halásztak, vadásztak, sót pároltak, salétromot főztek, vagy éppen a központi hatalommal dacolva zsákmányszerző portyákon vettek részt. Egyszer a krímieket, másszor a Fekete-tengerparti török városokat, kikötőket sarcolták, fosztogatták. A kozákok leszerelésére Zsigmond Ágost király nyomán Báthory István lengyel király új taktikával kísérletezett. Ő volt az a lengyel uralkodó, aki az engedetlen, szabad kozákok képviselőivel 1578. szeptember 16-án Lvovban megállapodást kötött (Postanowienie z Nizowcy), és a dnyeperi zuhogók mögött élő, 3000 fősnek mondott kozákokból

---

471 *Vosszojegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej.* Dokumenti i matyeriali v trjoh tomah. I. Moszkva, 1953. 9, 12.

472 Uo.

473 Rostworowski, Emanuel: Hány nemesi állampolgára volt a Rzeczpospolitának? = *Századok*, 1988. 5–6. sz. 871.

474 *Isztorija Ukrajni v dokumentah i materialah.* Tom III. Kijiv, 1941. 109.; Gierowski, Józef Andrzej–Grodziski, Stanisław: *Wielka historia Polski*. Tom III. Część I. Kraków, 2003. 29.

475 Wisner, Henryk: *Najjaśniejsza Rzeczpospolita*. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI–XVII. w. Warszawa, 1978. 140.

500 „bátor zaporozsjeit” királyi zsoldba fogadott. A királyi zsoldos kozákok hűséget esküdtek a királynak és megígérték, hogy „a Cserkasszi és a Kanyevi sztaroszta, Michał Wiśniowiecki herceg keze alatt hűségesen szolgálnak”, sem Moldvát, sem az ocsakovi, sem a belgorodi (akkermani), sem a benderi tatárokat nem háborgatják, az orosz-tatár harcokba nem avatkoznak be. „….ezért a szolgálatukért mi [Báthory István – G. S.], a kincstárunkból 500 főnek, évente hat litván kopát, egy öltözetre való posztót fogunk fizetni”. (z skarbu naszego na rok pięciset ludziom, po szesci kóp litewskich i suknie na giermak …będziem placić.)[476] Az 1581-es zsoldfizetési jegyzék arról árulkodik, hogy a „530 Lenti” továbbra is M. Wiśniowiecki parancsnoksága alatt katonáskodott, Podóliában a határokat őrizte. Féléves zsoldjuk (za pólroku) 7–15 złoty/fő (lengyel arany/fő) között ingadozott, a gyalogos kozákok kozákparancsnokának 200 arany ütötte a markát.[477] Az orosz–lengyel háborút lezáró Jam Zapolszkij-i béke (1582) megkötése után is fennmaradt a királyi sereg kozák kontingense 600 fővel.[478]

Az állandó, királyi zsoldos kozákság intézményének a megszületése a lengyel belpolitikában óriási jelentőséggel bírt, hiszen a lajstromba kerülő „írásos” kozákok a lengyel hivatalos haderő tagjai lettek, ellenben a lajstromon kívüliek, egyidejűleg de jure lázadóknak, engedetleneknek (swawolnik) minősültek. Miközben a „hivatalos” kozákság privilégiumai révén – évi fizetés, adómentesség, örökösítési-öröklődési jog biztosítása – biztos megélhetéshez jutott, a földesúri fennhatóság alóli kiszakadásuk is legálissá vált. Ez a szám, ez a 500–600 fős kontingens a 16. század végén elenyészőnek mondható, ám a 17. század első felének bel- és külpolitikai folyamatai a kozákregiszter fokozatos bővítésére kényszerítették a központi hatalmat.

Az események főleg 1596 után, a breszti vallási unió elfogadása gyorsultak fel. A vallásukban háborgatott nem nemes pravoszláv (ortodox) alattvalók tömegesen igyekeztek a határszéli, ukrajnai kozákságba, ahol vagy a mágnásoknál (sztarosztáknál), vagy a szabad kozákságban, a szicsiek között próbáltak újabb egzisztenciát teremteni maguk és családjaik számára. Sokszor idézik, mi is többször említettük már a híres orosz történész Vaszilij Kljucsevszkij (1841–1911) idevágó értékelését a breszti vallási unióról, ezúttal is citáljuk maradandó gondolatát. Az 1596-os vallási unió azért volt végzetes a lengyel Ukrajna lakosságára nézve – állítja az iskolateremtő moszkvai történész

---

476 Közli Reinhold Heidenstein (Báthory István lengyel király személyi titkára) Diariuma alapján Sztorozsenko A. V.: *Sztefan Batorij i dnyeprovszkije kazaki*. Kijev, 1904. 72–74., Szbornyik letopiszej, otnoszjascsihszja k isztoriji Juzsnoj i Zapadnoj Ruszi. Kijev, 1888. 3.; Jarosz, Włodzimierz: Legenda Batoryańska. = *Kwartałnik Historyczny,* Lwów, 1903. 603–604,; Golobuckij V. A.: *Zaporozsszkoje kazacsesztvo.* Kijev, 1957. 92–93.
1 litván kopa – 60 lengyel garas

477 Źródła dziejowe IX/B. (Pawińskiego) Warszawa, 1881. 294–295.

478 Uo.

–, mert a breszti unió a „hitétől” fosztotta meg az itt élőket.[479] Márpedig ez a hitében fenyegetett és a kozákságba menekült tömeg olyan szervezett erővé formálódott a végeken, amely a vallási, egyházi sérelmek orvoslásáért egyre radikálisabban lépett fel a központi hatalom helyi képviselőivel szemben.[480] A kozák engedetlenséggel párhuzamosan, az önbíráskodás, a kozák önkényeskedés, az egyházi és nemesi birtokok zaklatása, dúlása, fosztogatása mindennapos jelenség lett. A határszélben lakó, magukat csak kozáknak valló és a *szics*-ben élő szabad kozákok közötti kapcsolat eleve a szabadság kozák módra történő értelmezését erősítette, ami – egyelőre – a kiváltságosok javainak a pusztításában nyilvánult meg. Szinte természetes, hogy egy-két évtized alatt a végvidék teljesen kicsúszott a politikai kontroll alól, a közrend felbomlása jellemezte. Néhány kiragadott példával illusztráljuk az ukrajnai állapotokat, amely példák egyúttal a politikai döntéshozók tehetetlenségéről is árulkodnak!

Az Ukrajnai sztarosztaságokban és a kijevi, podóliai vajdaságokban megszűnt „a jó rend” – szögezi le a 1607. évi szejm egyik cikkelye, majd így folytatódik: „a régi jogok és privilégiumok” nap mint nap sérülnek, a sztaroszták és alsztaroszták parancsainak az ottaniak nem engedelmeskednek. A nyílt lázadásnak (bunty) és az erőszakoskodásoknak (gwałty) elejét kell venni, a lázadás szétterjedését minden áron meg kell akadályozni, az elkövetőket el kell fogni, meg kell büntetni. Az ottani hetmanok és sztaroszták parancsot kaptak – a nemesi felkelést is kihirdethetik – a rend helyreállítására. A kijevi vajdaság excypuie się, különösen Korsun, Czehyryn, Stoblow, Daniełow településeken veszélyes a helyzet.[481] Az ukrajnai Bracław és Korsuń városok lakosságának engedetlenségét (swowoleństwo), fegyveres lázadását (buntowstwo) csak nagy erők bevetésével tudták lecsendesíteni1607-ben.[482]

Az 1611. évi szejm „O swawoli Ukrainney Kozackiey” kezdetű cikkely azon kesereg, hogy Ukrajna nemessége az „ukrajnai vajdaságokban” a régi szokás szerint (wedle dawnych zwyczaiow) nemesi felkelést (ruszenie Powiatow) rendelt el a világi és egyházi birtokháborítók ellen, a swawolnie kupy (fosztogató, rabló csapatok) megsemmisítésére.[483] Két évvel később az ukrajnai

---

[479] Kljucsevszkij V. O.: *Kursz russzkoj isztoriji.* Csaszty III. Moszkva, 1988. (Reprint). Lekcija XLVI. 105.

[480] Litwin, Henryk: Catholicization among the Ruthenian nobility and assimilation processes in the Ukraine during the years 1569–1648. = *Acta Poloniae Historica* (APH) Tom 55. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1987. 57–83.; Serczyk, Władysław Andrzej: *Na dalekiej Ukrainie.* Gzieje kozaczyzny do 1648 roku. Kraków, 1984. 220–234.

[481] *Prawa konstytucye y przywileie;* Krolestwa Polskiego, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, y wszystkich Prowincyi należących: Volumen secundum. Ab Anno 1550 ad Annum 1690. Warszawa, 1733. 1617–1618. (továbbiakban Volumina Legum)

[482] Volumina Legum – Volumen secundum. 1618.

[483] Volumina Legum – Volumen tertium. Ab Anno 1609 ad Annum 1640. Warszawa, 1735. 25.

képviselők arról szónokoltak, hogy a kozákok miatt „a haza végveszélybe” került. Olyan döntés született: ha a szejmből kiküldött meghatalmazottak felszólítására nem oszlanak fel a kozák rablóbandák, nem hagynak fel szörnyű cselekedeteikkel, „perpetua infamia” lesz a büntetésük. Minden egyes nemes jogot nyert arra, hogy védelmezze a javait (Wolno nad to będźie każdemu dobr swych od ich naiazdow bronić.) A hetmanokhoz királyi parancs ment, hogy ezeket az elvetemedetteket a „Haza ellenségeként” kezeljék, seregeikkel a közös ellenség ellen vonuljanak (contra communem hostem z wojski naszemi ruszyli).[484]

Hogy mennyire hatástalannak bizonyultak a kozákok ellen foganatosított akciók, azt visszaigazolja az 1619-ben hozott „O Kozakach” („A kozákokról”) végzés,[485] de még inkább az 1623-as szejmi határozat, amely delegációt jelölt ki a kozákokkal folytatandó tárgyalásokra. A 27 tagú (közöttük 8 szenátor) küldöttség feladata az volt, hogy a szabad kozákokat visszatartsa a tengeri portyáktól és rábeszélje őket – természetesen busás fizetség fejében – a királynak, ill. a Rzeczpospolitának nyújtott hű szolgálatra. (omnes rationes inibunt, iakoby Woysko Zaporoskie od szćia na morze, odwroćiwszy, w dobryie porządek, na Naszę, y Rzeczypospolitey posługę wprawili).[486] Egy év múlva újra rangos emberek figyelmeztették a kozákokat arra, hogy a tengeri portyáktól tartózkodjanak, mert veszélybe sodorják az államot. Az engedetlenek változatlanul a haza ellenségeinek számítanak (pro hostibus Patriae rebellibus perduellibus deklaruiemy) és ha valaki, a kozákoktól „török zsákmányt” vásárolna – szólt az intelem –, ha az illető nemes ember lenne, akkor 50 márka pénzbüntetést fizet, a városi jogállású bíróság elé kerül, ha „plebejus, poena capitis” (fejével fizet).[487] Kompromisszumos megoldásnak szánta Varsó a regisztráltak számának 5 ezer főre való módosítását, ám a teljesen elkozákosodott kanyevi, korszunyi, cserkasszi, perejaszlavi stb. térségben 20 ezer „engedetlen” (nieposluszny) dacolt a központi és a helyi hatalommal.[488]

1625-ben a király a lajstromozott kozákok szerződését módosította, az eredeti terv, az ezer fős csökkentés helyett, ezer fős növekedést foglaltatott írásba. Ez a kurukovi (krjukovi) szerződés néven ismert megállapodás a király Zaporozsjei Hadába 6 ezer kozákot sorolt be. A Had kinevezett parancsnoksága által regiszterbe vett 6 ezrednyi (kijevi, perejaszlavi, korszunyi, kanyevi, cserkasszi, belocerkovi) kozák „általában s mindenki külön-külön élhetett jogaival és

---

484 Volumina Legum – Volumen tertium. 249–250.

485 Volumina Legum – Volumen tertium. 350.; 1619-ben 1 ezerről 3 ezer fősre növelték a királyi zsoldos kozákok, a lajstromozott kozákság, a Zaporozsjei Had létszámát. – Szbornyik letopiszej, 246–249.

486 Volumina Legum – Volumen tertium. 448.

487 Volumina Legum – Volumen tertium. 462.

488 Vosszojegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej, I. 62.

szabadságaival", amelyeket a lengyel királyok korábban biztosítottak számukra. Ezen kívül a Zaporozsjei Had egészének Szt. Ilja napján (július 20-án) 60 ezer lengyel arany fizetség járt még a kincstárból. Az ünnepélyes „zsoldosztásra" Kijevben került sor, ahol a had parancsnoka, a Zaporozsjei Had hetmanja átvette az évi fizetését, az 500 lengyel aranyat. A hat ezredparancsnoknak (polkovnyik, polkównik) 100–100, az ezredjeszauloknak 50–50, a 60 századosnak (szotnyik, sótnik) 50–50 złoty ütötte a markát. A Zaporozsjei Had „főparancsnokságában" ott találjuk még a tüzérparancsokot (oboznij) 100, a két jeszault (a „rendőrfőnököt") 150–150, a két hadbírót 100–100 złotys fizetéssel. A hetman és a királyi komisszárok által lajstromozott hat ezredből egynek állandó szolgálatot kellett teljesítenie a Dnyeper-i zuhogókon túl, Hortyica-szigetén azért, hogy a folyón egyetlen hajó se juthasson le a tengerre, hogy a török és a tatár helységek biztonságban legyenek, hogy a szicsi és az ukrajnai, a lenti (szabad) és a fenti kozákok együttműködése megszűnjön, és nem utolsó sorban azért, hogy a regiszterből kizártak lázongásaira ne kerülhessen sor.[489]

A kurukovi (krjukovi) szerződéssel a lengyel korona végérvényesen egy társadalmi katasztrófa felé sodródott, hiszen a kozákok fokozatosan bővülő regisztrálása – paradox módon – éppen hogy nem segítette, hanem még inkább aláásta a társadalmi rend stabilitását. Minden Ukrajnában élő férfi kozáknak tekintette magát és a kozákokat megillető szabadságokra (földhasználat, immunitas, elöljárók választása, saját bíráskodás) formált igényt, következésképpen az engedetlenek megosztása lajstromozottakra és lajstromból kizártakra, állandósította a belső konfliktust. Mintha semmi sem történt volna tíz év leforgása alatt Ukrajnában, az 1635-ös szejm éppúgy a kozákok önkényeskedéseiről tanácskozott, a külkapcsolatokat veszélyeztető kozák tengeri portyák leállíttatásáról meditált és megint ezer fővel gyarapította a lajstromozottak regiszterét. Így a király és a Rzeczpospolita szolgálatában álló Zaporozsjei Had összlétszáma „nem haladhatta meg a 7000-et"! (nad siedm tysięcy więcey, aby nigdy napotym nie było)[490]

Mint ahogyan azt a fentiekben már hangsúlyoztuk, ismételten kijelentjük: a zsoldba fogadott kozákság létszámának a növelése csupán ideig-óráig mutatkozott sikeresnek, nem jelentett többet, mint egy felszínen mozgó válságkezelést. Az alapprobléma változatlanul továbbélt, megoldatlan maradt. Ilyen módszerrel és eszközzel Ukrajnát lecsendesíteni már nem lehetett, a nemes-kozák, a lajstromozott, nem-lajstromozott kozák, az ukrajnai-szicsi (szabad) kozák társadalmi feszültségeket a Rzeczpospolita polonizációs és

---

489 *Memuari, otnoszjascsijeszja k isztoriji Juzsnoj Ruszi.* Vipuszk II. (pervaja polovina XVII. sztoletyija) Kijev, 1896. 144–147. (Korábbi kiadása: *Opiszanyije Ukrajni.* Szocsinyenyije Boplana [Wilhelm Beauplan] (Perevod sz francuszkovo) Szankt-Petyerburg, (SPb.), 1832.)

490 Volumina Legum – Volumen tertium, 851.

katolizációs törekvései a végletekig, a kibékíthetetlenségig fokozták. Olymértékű lett a szembenállás, hogy az 1638-as kozákfelkelés lezárására szánt „Ordináció" (Ordynacya Woyska Zaporowskiego Regestrowego, w służbie Rzpltey będącego (1638)[491] hitelében közel 20 ezer, magát kozáknak valló, ukrajnai katona-paraszt olyannyira kételkedett, hogy Oroszországba, a velük „egyvallású uralkodó", a cár országába települt át.[492] Moszkva hivatalosan nem, de titokban nagy örömmel fogadta a lengyel fennhatóság alól kikerülő, értékes „katonaanyagot".

Oroszország és a szomszédos Rzeczpospolita végeinek, ti. az elkozákosodott Ukrajnának közvetlen kapcsolata tehát 1638-tól datálható. Oroszország és a kozák Ukrajna viszonya a Bogdan Hmelnyickij vezette kozákfelkelés-kozákháború során, 1648–1653 között elmélyült, mígnem 1653. október 1-jén, az orosz rendi-képviseleti gyűlés, a zemszkij szobor, a Zaporozsjei Hadat minden lakosával és területével együtt „Oroszországba fogadta". Ezzel a döntésével a zemszkij szobor feljogosította Alekszej Romanov cárt (1645–1676) arra, hogy „Bogdan Hmelnyickij hetmant és a Zaporozsjei Hadat városaikkal és javaikkal együtt … a keresztény pravoszlávokat, uralkodói keze alá vegye" és a lengyel királlyal szemben értük kiálljon. A zemszkij szobor határozatával viszontértékű döntés 1654. január 8. és 18. között a Dnyeper parti kozák városban, Perejaszlavlban született, ahol a kozákok általános *rada*-ja szakított a lengyel királlyal. Felmondta hűségesküjét és egyhangúlag cári alattvalónak ismerte el magát. A 17 kozák ezred (közigazgatási egység) területeinek kozák és nem-kozák lakossága a kozák településekre kiküldött, cári meghatalmazottak előtt – Ukrajna szerte – személyesen elmondott esküjével kötelezte el magát a kiválasztott uralkodónak.[493]

Lényegét tekintve, az 1648-ban kirobbant „házi háború" (domowa wojna–belháború) 1654-re odáig fajult, hogy az egész Ukrajna képviselőjeként a kozákság „uralkodót váltott" (a mi szóhasználatunk – G. S.). S tette mindezt

---

491 Volumina Legum – Volumen tertium. 927–929.

492 Apanovics Je. M.: Pereszelenyije ukraincev v Rossziju nakanunye oszvobogyityelnoj vojni 1648–1654 gg. In. *Vosszojegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej*. Szbornyik sztatyej. Moszkva, 1954. 88.; Brehunyenko, Viktor–Lep'javko, Szergij: Ukrajnsz'ke kozactvo i Moszkovija v XVI–persij polovini XVII. sztolittja. In. *Perejaszlavsz'ka rada 1654 roku. Isztoriografija ta doszlidzsennja*. (Gl. redaktor: Szohany, Pavlo) Kijiv, 2003. 727, 731.

493 *Akti, otnoszjascsijeszja k isztoriji Jugo-Zapadnoj Rossziji*. Tom X. SPb. 1878. 291–306., 781–800. (továbbiakban *Akti JUZR*); A perejaszlavli döntés historiográfiai értékeléséről lásd. Basarab, John: *Pereiaslav 1654: A Historiographical Study.* Edmonton, 1982. 1–228. (dokumentumok angol fordításban: 229–288.), Kertészné Varga Beáta: *Az ukrán-kozák autonómia és az orosz centralizmus.* A perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig (1654–1667) Szeged, 2001. (PhD értekezés – Kézirat). Legújabban erről a témáról Ukrajna Nemzeti Tudományos Akadémia összegző kiadványa: *Perejaszlavsz'ka rada 1654 roku.* Isztoriografija ta doszlidzsennja. (Gl. redaktor: Szohany, Pavlo) Kijiv, 2003. 5–885.

azért, mert követeléseinek realizálását csakis az orosz cártól remélte. Lényegileg a kozák kiváltságok tiszteletben tartásáról és megerősítéséről volt itt szó, amely egyúttal a jobbágyságtól és a városlakóktól való határozott megkülönböztetést is magában hordozta. Hűségesküjük fejében írásos garanciát, azaz cári adománylevelet (zsalovannaja gramota) kért Bogdan Hmelnyickij hetman a Zaporozsjei Had egészének. Figyelem! Nem az egész Ukrajnának!

A Moszkvába eljuttatott kérvény szövegéből kiderül, hogy a hetman a „régi szabadságok" biztosításáért, a szabad hetmanválasztás engedélyezéséért, a kozák status mindkét ágon való örökítéséért, a saját (kozák) bíróságok működéséért, a 60 ezres kozák had fizetségéért (zsoldjáért), a szabad külpolitizálás jogáért folyamodott a cárhoz.[494] A kérelem és a kérelmezés alapján kiadott cári

---

[494] *Akti JUZR t. X.* 489–494. – többször publikálva, legújabban, In. *Perejaszlavsz'ka rada 1654 roku*. 49–52.
Cári adománylevél (kiváltságlevél) a Zaporozsjei Hadnak – 1654. március 27.
Isten kegyelméből, mi, Alekszej Mihajlovics cár, a hatalmas uralkodó és főherceg, az egész Nagy- és Kis-Oroszország egyeduralkodója, megajándékoztuk (kiváltságokkal ruházzuk fel) a mi cári alattvalóinkat, Bogdan Hmelnyickijt, a Zaporozsjei Had hetmanát, Iván Vigovszkij [kozák]kancellárt, a had bíráit, ezereskapitányait [kozákezereseit], jeszauljait, századosait és az egész Zaporozsjei Hadat: azért, mert a mostani, [7]162. évben (= 7162. év = 1654. év – G.S.) Bogdan Hmelnyickij hetman és az egész Zaporozsjei Had – Isten kegyelméből – magas (gondoskodó) uralkodói kezünk alá adták magukat és nekünk, a hatalmas uralkodónak, gyerekeinknek és utódainknak örök hűséget fogadtak, március hónapban hozzánk, a hatalmas uralkodóhoz, cár őfelségéhez Bogdan Hmelnyickij hetman és az egész Zaporozsjei Had elküldte követeit, Bogdan Szamojlo hadbírót és Pavel Tyetyerja perejaszlavli ezereskapitányt; a hetman hozzánk, a hatalmas uralkodóhoz, cár őfelségéhez írott levelében kért, követei alázatosan könyörögtek (bili cselom) azért, hogy részesítsük adományban őt, Bogdan Hmelnyickij hetmant és az egész Zaporozsjei Hadat, azért, hogy a had korábbi szabadságait és jogait erősítsük meg, azokat, amelyek már régtől fogva élnek, amelyeket hajdanán az orosz nagyfejedelmek és a lengyel királyok adományoztak, hogy továbbra is éljenek a vagyonra és a bíráskodásra vonatkozó szabadságok, a [kozák]had bíráinak dolgába senki be ne avatkozzon, még a [kozák]elöljárók felett is saját bíróság ítélkezhessen, [alázatosan könyörögtek a kozák követek] azért, hogy az eddigi orosz nagyfejedelmektől és az eddigi lengyel királyoktól szerzett, mind az egyháziaknak, mind a világiaknak biztosított jogokat erősítsük meg, ne sértsük meg, s erről uralkodói pecsétünkkel ellátott uralkodói kiváltságlevelet adjunk ki; [alázatosan könyörögtek a kozák követek] azért, hogy a Zaporozsjei Had regisztere (lajstroma) 60 ezer fős legyen és a létszáma mindig teljes legyen. Ha Isten parancsára bekövetkezik a hetman halála, cár őfelsége engedélyezze az Zaporozsjei Had egészének, hogy a korábbi szokásoknak megfelelően, maguk közül hetmant válasszanak; akit megválasztottak, arról cár őfelségét tájékoztassák. Kérés volt az is, hogy cár őfelsége engedélyezze (járuljon hozzá), hogy a mindenkori hetman birtokát a csigirini sztarosztaság az összes tartozékával együtt, képezze. A kozák birtokokat és földeket, amelyek a megélhetésüket biztosítják, cár őfelsége hagyja a kezükön, a kozákközvegyeket és az elhalálozott kozákok gyermekeit ugyanolyan jogokban tartsa meg, mint nagyszüleiket és apjukat. Azon idegen országok követeit, akik már régóta a Zaporozsjei Hadhoz jó ügyekben tárgyalni érkeznek, szabadjon fogadni; [Alázatosan könyörögtek a kozák követek], hogy mi, a hatalmas uralkodó, cár őfelsége, Bogdan Hmelnyickij nevű alattvalónkat, a Zaporozsjei Had hetmanát és cár őfelsége Zaporozsjei Hadát

adománylevél értelmezéséről a szakmai vita a mai napig sem csendesedett le, mert a nemzeti történetírások (a lengyel, az orosz, az ukrán) igen-igen elfogultan kezelik az 1654-es egyezséget (szerződést?). Mi úgy véljük, hogy a Zaporozsjei Had kérvényéből, ill. a kérvénybe foglalt óhajokra adott „moszkvai" válaszokból, cári engedményekből, mint egységes folyamatból álló kiváltságolás

---

kiváltságban részesítsük, engedélyezzük számukra cár őfelsége magas (gondoskodó) kezei alá vételét, a lengyel királyoktól és a litván nagyfejedelmektől nyert korábbi jogaik és kiváltságaik biztosítását, ezen jogok és szabadságok további érvényesülését, a saját jog szerinti, elöljáróik általi bíráskodást. Cár őfelsége bojárjai és vajdái a had bíráskodásába beleszólni nem fognak. Megparancsoljuk, hogy a Zaporozsjei Had létszáma – kérvényük szerint – 60 ezer lajstromba beírt kozák legyen, és a lajtsrom mindig teljes legyen. Legyen kérésük szerint, ha Isten parancsára bekövetkezne a hetman halála, mi, cár őfelsége a Zaporozsjei Hadnak engedélyezzük azt, hogy maguk közül, szokásaiknak megfelelően, hetmant válasszanak; s akit megválasztottak, arról tájékoztatni kell cár őfelségét, az újonnan megválasztott hetman alattvalói- és hűségesküt köteles tenni cár őfelségére az előtt a személy előtt, akit majd cár őfelsége kijelöl (pri kom mi velikij goszudar' ukazsem). Megparancsoljuk, hogy változatlanul, a mindenkori hetman birtoka a csigirini sztarosztaság az összes tartozékával együtt, maradjon. Ugyancsak változatlanul, a korábbiaknak megfelelően kozák birtokok és földek, amelyek a megélhetésüket biztosítják, kezükön maradjanak, a kozáközvegyeket és az elhalálozott kozákok gyermekeit sem fosztják meg a kozákföldektől. Ha idegen országokból követek érkeznek a Zaporozsjei Hadhoz és Bogdan Hmelnyickij hetmanhoz jó ügyekről tárgyalni, cár őfelsége az ilyen követek fogadását és elbocsátását engedélyezi. A hetman viszont köteles mihamarabb levélben beszámolni cári őfelségének arról, milyen országokból, milyen ügyekben érkeztek a követek, s milyen válasszal lettek elbocsátva. De ha cár őfelségével ellenséges viszonyban álló országból érkeznének követek, őket a Hadban kell marasztalni (tartóztatni), érkezésükről minél hamarabb cár őfelségét tájékoztatni kell, a követeket cár őfelsége parancsa nélkül visszabocsátani nem szabad. Cár őfelsége parancsa nélkül a török szultánnal és a lengyel királlyal kapcsolatot fenntartani tilos. Cár őfelsége adománya alapján, cári alattvalónk Bogdan Hmelnyickij az egész, cári alattvaló Zaporozsjei Haddal egyetemben, kerüljön magas (gondoskodó) cári kezünk alá, [megőrizve] korábbi jogaikat és privilégiumaikat és kérelmük minden pontját, ahogyan azt írásba foglalták a fentiekben. Nekünk, cár őfelségének és fiunknak, Alekszej Alekszejics cári főhercegnek, valamint utódainknak hűséggel szolgáljanak, minden jó ügyért álljanak ki, a cár ellenségeivel szemben – ahová a cári parancs szólítja őket – közösen harcoljanak, örökre maradjanak meg a cár engedelmességében, a cári akarat végrehajtásában.

Ezeknek a pontoknak a teljesítéséért könyörögtek nekünk, cár őfelségének, a fent nevezett Szamojlo és Pavel követek Bogdan Hmelnyickij, a Zaporozsjei Had hetmana és cár őfelsége Zaporozsjei Hadának a nevével és adták be írásba cár őfelsége belső bojárjainak (blizsnyim bojaram – a legközvetlenebb, belső tanácsosainak – G.S.): herceg Alekszej Nyikitics Trubeckoj kazanyi helynöknek és bojárnak, Vaszilij Vasziljevics Buturlin tveri helynöknek és bojárnak, Pjotr Petrovics Golovin kasiri helynöknek és okolnyicsijnek („a cár személye körüli főhivatalnok" – G.S.), Almaz Ivanov dumatitkárnak (cári tanács titkárának – G.S.). Ezeket a beadott pontokat mi, cár őfelsége kegyesen meghallgattuk, azokra jóváhagyásunkat adtuk, megparancsoltuk azok aláírását és Szamojlo és Pavel követeknek való kiadását. Szeretnénk [a jövőben] Bogdan Hmelnyickij hetmant és az egész Zaporozsjei Hadat adományunkban megtartani, cár őfelsége kegyére mindig számíthatnak. Kiadva cári adománylevelünk uralkodói pecsétünkkel, cári uralkodói városunkban, Moszkvában, a világ teremtésétől számított 7162. évében, március hónap 27. napján.

nem egyenlő felek közötti egyezség vagy szerződés, netán szövetség – ahogyan a nemzeti historigráfiák minősítik –, hanem sokkal inkább egy senior-vazallus viszonyra emlékeztető kapcsolat. Az viszont teljesen igaz, hogy Hmelnyickij hetman a kvázi-vazallusság vállalása fejében Ukrajna megvédését várta el a cári Oroszországtól a „volt seniorral", a lengyel királlyal szemben. Azért nevezzük kvázi-vazallusságnak (látszat-vazallusságnak) az 1654 utáni ukrajnai helyzetet, mert Hmelnyickijék a kozák jogrend változatlanságának, érvényességének a hitében fogadtak engedelmességet Alekszej Romanov cárnak. S hogy mennyire csak a kozák autonómiát elfogadó és tiszteletben tartó „uralkodó váltásban" gondolkodtak a Dnyeper partján, arra a Bogdan Hmelnyickij halála után, az 1657–1658. évi események beszédes példával szolgálnak. Az újonnan megválasztott hetman, Ivan Vigovszkij (Wychowski) az orosz elnyomásra hivatkozva, az orosz helyőrségek állomásoztatását az ukrajnai ezredközpontokban és az erőszakos át- és kitelepítéseket emlegetve,[495] 1658-ban a Zaporozsjei Hadat „visszavitte" a lengyel király alattvalóságába olyan feltételek mellett, amiről a kozákság még álmodni sem mert 1648 előtt. A gadjacsi (hadziaczi) szerződéssel a kozák sérelmek orvoslásán túlmenően, a Zaporozsjei Had olyan jogokat is kivívott magának (olyan jogokat kapott János Kázmér lengyel királytól), amelyek a Rzeczpospolita belső átalakításával jártak. Vizsgáljuk meg részletesebben ezt a magyar historiográfiából hiányzó dokumentumot (Komyssya Hadiacka).[496]

1658. szeptember 16-án „w Oboźie pod Hadziaczem" (a gadjacsi (hadziaczi) táborban) egyezmény született, hogy fennmaradjon „az örökérvényű és a soha fel nem bontandó béke" (pokoy wieczny, y nigdy nie rozerwany) a király, a Rzeczpospolita és a Zaporozsjei Had között.

---

[495] Vigovszkij hetman az európai közvélemény tájékoztatására egy terjengős, latin nyelvű irományt bocsátott ki. Ebben a köriratban a cári politika kozákok sérelmére elkövetett cselekedetek számbavétele történt meg. Az európai udvarok megtudhatták, hogy a cár „gonosz tanácsadóira" hallgatva lábbal tiporta az ősi kozák szabadságjogokat, orosz garnizonokat állomásoztat Ukrajnában, in civitate nostra principali Kioviensi (Kijevben, a fővárosban) parancsára egy különvár építésébe kezdtek, in Alba Russia (Fehér-Ruszban) élő családokat erőnek erejével Moszkóviába deportáltak, összesen több mint 12 ezer embert (plus quam duodecim millia deportarunt in deserta Moscoviae stb.) – *Archiv JUZR* III/6. Kijev, 1908. 362–369.

[496] Volumina Legum – Volumen quartum. Ab Anno 1641 ad Annum 1668. Warszawa, 1737. 637–644. Gadjacs (Hadziacz) értékeléséről: Gawlik, Michał: Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII. w. = *Kwartalnik Historyczny.* Lwów, 1909. 78–125. Igen szűkszavúan érinti a témát Szanyin G. A. moszkvai történész a legújabb, Orosz Tudományos Akadémia által gondozott munkában. „Szmuta na Ukrainye i polityika Rossziji v 60-h godah XVII v." In. *Isztorija vnyesnyej polityiki Rossziji. Konyec XV–XVII vek.* Moszkva, 1999. 317–318. Mint perspektivikus elképzelést említik Gadjacsot (Hadziaczot) az ukrán történészek. Zaskil'njak, Leonid–Krikun, Mikola*: Isztorija Pol'scsi.* L'viv, 2002. 183–185.

A hit, a vallás, a tudomány területén[497]

1. „A Régi Görög Vallás” (Religia Grecka Starożytna) háborítatlan legyen, abba az állapotba kerüljön vissza, amikor „a régi Rusz a Lengyel Koronához csatlakozott” (starożytna Ruś do Korony Polskiey przystąpiła). Vallásuk szabad gyakorlata engedélyezett legyen, ahol „a Rusz nép nyelve elterjedt” (ięzyk narodu Ruskiego zaśięga), ott minden lengyel és litván városban, kisvárosban, faluban nyelvhasználatuk biztosított legyen éppúgy, mint a szejmeken, a hadseregben, a bíróságokon és a templomaikban is. „libere et publice”, mint a római rítusúak esetében.
   Szabad legyen új „görög szertartású templomokat, monostorokat” létesíteni (moc wolnego erygowania), a régi, vita tárgyát képező egyházi épületek, intézmények (templomok, egyéni alapítású monostorok, egyházi jellegű magánalapítványok) sorsáról egy kétoldali bizottság fog dönteni.

   A „Római hit” (fides Romanae) szabad gyakorlása a kijevi, a braclavi és a csernyigovi (kiewi, bracławi, czerniechowi) vajdaságok területén biztosított legyen, „a római vallású királyi alattvalók felett” „a görög vallású jurisdikció” nem lehet illetékes.
2. A kijevi metropolita négy lengyel (a łucki, a lwowi, a przemysłi, a chełmi püspök) és egy litván (a msćisławi püspök) görög vallású főpappal együtt a szenátus tagja lesz. A kijevi metropolitát a lwowi érsek utáni hely illeti meg a szenátusban, a többi püspöknek kijáró szenátusi hely a későbbiekben kerül kijelölésre.
3. A kijevi, a braclavi és a csernyigovi vajdaságokból kikerülő szenátorok (vajdák, kastellánok) ottani születésű nemesek legyenek, a kijevi vajdaság szenátorai, főhivatalnokai – ezen kívül – csak „görög rítusúak”, a braclavi és a csernyigovi vajdaságbeli szenátorok, főhivatalnokok a vallás tekintetében váltsák egymást. „A Görög Ritusú” szenátort „Senator Ritus Romani” kövesse és viszont.
4. A lengyel és litván városokban, ahol „Görög Ritusú Templomok” működnek, ott a görög vallású lakókat ugyanolyan jogok, szabadságok illessék meg, mint „a rómaiakat” (zarowno Mieszczanie tak Rzymscy), a „görög religiójúak” magisztrátusba való bekerülését akadályozni tilos (do Magistratu przeszkodą bydź nie mą).
5. Kijevben – ugyanolyan szabadságjogokkal, jogosultságokkal, mint amilyennel a Krakkói Akadémia bír – akadémia létesül egyetlen feltétellel: a Kijevi Akadémián „ariánusok, kálvinisták, lutheránusok”, professzorokként sem, diákokként sem tartózkodhatnak.

[497] Volumina Legum – Volumen quartum. 638–639.

Egy másik, később megjelölendő városban működő akadémia alapítására is sor kerülhet, ugyancsak azzal a kikötéssel, hogy „a szektások” (ariánusok, kálvinisták, lutheránusok) az akadémián nem taníthatnak, nem tanulhatnak, nem hivatalnokoskodhatnak.

A szükségesnek megfelelő számban működhetnek ott gimnáziumok, kollégiumok, iskolák és nyomdák, minden nehézség nélkül újak alapítására is sor kerülhet (bez trudności stawić będzie wolno).

A politika területén (a háború lezárása)[498]

1. A királytól és a Rzeczpospolitától elszakított hetman a Zaporozsjei Haddal együtt visszatér a király és a lengyel, litván rendek hűségére, a mindkét oldal által elkövetett bűnökért felelősségre vonás nem lesz, „örök amnesztia” (wieczna amnistya) lép életbe, amely „a legkisebb embertől a legnagyobbakig” (od naymnieyszego do naywiększego) kiterjed, beleértve természetesen a Zaporozsjei Had egészét, de a nemesi származású, lengyel, litván tisztségviselőket is. Senki, „a legkisebb, de a legnagyobb se” nem forral bosszút a háború miatt elszenvedett sérelmekért, se nyíltan, se titkon.
2. Az amnesztia érvényéből adódóan a javak, a tulajdon tisztelete szent dolog legyen (A iako rzecz sama tak y Imię samey Amnistyi powinno bydź sanctum). „A dolgok és a személyek” a háború előtti helyzetbe „állíttassanak vissza” (in pristinum statum res et personae ... restituuntur), az egységnek, a jognak ugyanolyan értelme és érvénye legyen, mint korábban. Aki a közrendet akár publice, akár privatim megsérteni merészeli, úgy, ennek az egyezménynek erejénél fogva felelősségre vonandó és büntetendő (violator Pactorum poenis ma subjacere).
3. A Rzeczpospolita területi egysége, „amint az a háborút megelőzően létezett (Wszytka Rzeczposp: … tak iako była przed wojną), helyreáll, azaz „a Lengyel, a Litván, a Rusz Nagyfejedelemség és a hozzájuk kapcsolt tartományok népeinek egysége helyreállíttassék” (Narodu Polskiego, y W. X. L[itewskiego] y Ruskiego, y Prowincyi do nich należących restituatur in integrum), háború előtti szabadságjogaikat nyerjék vissza, az írott jog (Prawa opyisany) semmiben se csorbuljon, az írott jog érvényesüljön az állami ügyek intézésében, a bíróságokon, „a Lengyel Királyok, Litván és Rusz Nagyfejedelmek szabad választásain” (w radach, w sądach y wolney Elekcyi Panow swoich Krolow Polskich, y Wielkich X. Lit. y Ruskich). Amennyiben a Rzeczpospolitával nem határos országok között háború törne ki, úgy a Rzeczpospolita népei külön-külön szabadon dönthetnek arról, hogy beavatkoznak-e a

[498] Volumina Legum – Volumen quartum. 640–641.

konfliktusba, részt vesznek-e a háborús eseményekben. A Rzeczpospolita a jövőben, mint „egy test, egy és oszthatatlan Respublica”-ként kell, hogy létezzen, ahol nincs helye semmiféle vallási ellentétnek, ahol a szabadságjogok a maguk teljességében érvényesülnek.

4. A Zaporozsjei Had létszáma 30 ezer lesz, a hetman kötelessége a regiszter összeállítása. 10 ezer kozák közvetlenül a hetman parancsnoksága alá tartozik, fizetségüket a szejmi határozatokban megállapított adókból fedezik. A kozákok tartózkodási helyein, a kijevi, a braclavi és a csernyigovi (kiewi, bracławi, czerniechowi) vajdaságokban, szükség esetén zsoldosok toborozhatóak. A Zaporozsjei Had ezekben a vajdaságokban a lengyel királyok által adományozott valamennyi privilégiumát visszakapja, „a régtől fogva létező szabadságaikat és szokásaikat” visszanyeri, azok megerősítésre kerülnek. (Woysku wszelakie wolności Przywileiami Nayiaśnieyszych Krolow Polskich nadane konfirmuie). A királyi emberek, a sztaroszták, az alsztaroszták és más hivatalos személyek semmilyen ürügy alatt a kozák kisvárosoktól, a kozák falvaktól, sőt a kozák házaktól semmiféle adót nem szedhetnek. Halászat, vadászat, pálinkafőzés és egyéb mezei foglalatosság „a régi szokásoknak megfelelően” engedélyezett a kozákok számára. A „katonaemberek” (ludźie Rycerscy), „a legkisebb éppúgy, mint a legnagyobb” minden adó, vám, illeték fizetése alól Lengyelországban is, Litvániában is mentesülnek. Királyi és földesúri bíráskodás alá nem esnek, ehelyett a kozákok, „a Rusz Hadak hetmanjához” (Hetman Woysk Ruskich) tartoznak. „A Rusz Hadak hetmanját” megilleti az a jog, hogy a szolgálatban kiváló kozákokat nemesítés céljából előterjessze a királyhoz (presentować będźie … godnych Kleynotu Szlacheckiego) figyelembe véve azt a körülményt, hogy a kozáknemesítés ezredenként nem haladhatja meg a száz főt.
   A kijevi, a braclavi és a csernyigovi vajdaságok területén se lengyel, se litván, se idegen (küldöldi) katonák nem tartózkodhatnak, „a Rusz Hadak hetmanjának” a parancsnoksága alá adott idegen zsoldosok ellátásáról a fenti vajdaságokban fekvő királyi és egyházi birtokok gondoskodnak. A „Rusz Határainak védelmére”, illetve háború esetén küldött királyi segélycsapatok főparancsnoka a „Rusz Hetman”.

Rusz Nagyfejedelemség – a Litván Nagyfejedelemség mintájára – megszervezése[499]

1. A kijevi, a braclavi és a csernyigovi (kiewi, bracławi, czerniechowi) vajdaságokból álló Rusz Nagyfejedelemség első szenátorának, élete

[499] Volumina Legum – Volumen quartum. 642–644.

fogytáig „a Rusz Hadak hetmanja” számít, annak halála után, a helyben szabadon választott és a királyhoz felterjesztett négy hetmanjelölt közül a király dönt a leendő hetman személyéről. Ebből a választási folyamatból a mostani hetman fiútestvéreit sem szabad kizárni.

2. Pénzverde működhet és mindenféle pénz verése (mennica dla bićia wszelakich pieniędzy w Kijowie) engedélyezett Kijevben, vagy a szükségtől függően, más városban, de ugyanolyan pénzláb szerint és „Királyi ábrázolással” történjen kibocsátásuk, mint ahogyan az Lengyelországban és Litvániában történik.
3. Bármilyen ellenséggel való tárgyalások lefolytatásához, azokkal szembeni intézkedések, döntések meghozatalához „együttes Radára” (közös szejmre – G. S.) van szükség.
4. A „három Népnek együttesen törekednie kell” (Starać się maią te trzy Narody spolne) arra, hogy a Rzeczpospolita számára is lehetővé váljon a Fekete-tengeri szabad hajózás.
5. „Ha a Moszkvai Cár Őfelsége a Rzeczpospolita Tartományait nem akarná visszaadni” (Jeżeli Car Jego Mść Moskiewski Prowincyi Rzpltey przywroćić nie zechce…), vagy esetleg rátámadna a Rzeczpospolitára, akkor a Lengyel Korona, a Litván Nagyfejedelemség és a Rusz Zaporozsjei Hada egyesült erővel, közösen harcol ellene (łączyć się y woiować będą).
6. A hetman a Zaporozsjei Haddal egyetemben minden külső „protekciótól” (támogatótól, szövetségestől – odstąpiwszy wszelakicz protekcyi) elfordul és mostantól fogva Király Őfelségéhez, utódaihoz és a Rzeczpospolitához „örök alattvalói engedelmesség és hűség” (w wierności y poddaństwie posłuszeństwie … wiecznymy czasy) fűzi, a „Krími Kánnal” „testvériséget” (Braterstwo) soha nem fogad. Külföldi követeket a hetman nem fogadhat, ha mégis megtörténne, a követeket azonnal Király Őfelségéhez kell továbbküldenie, maga a Zaporozsjei Had viszont csak a király előzetes engedélyével tisztázhatja esetleges vitáit „a külső országbeliekkel”.
7. A hetman személyes garanciája mellett a háború miatt elmenekült, lakóhelyükről elűzött emberek biztonságosan hazatérhetnek, konfiskált földjeiket (ingatlanjaikat) visszakapják, a lengyel és litván hadakban küzdő katonákat anyagilag kárpótolják. A kijevi, a braclavi, a csernyigovi, a podóliai vajdaságokban, a Litván Nagyfejedelemség területén és Belorussziában (na Białey Ruśi) lévő „Római Rítusú” püspökségek, prépostságok, plébániák, kolostorok, alapítványok a Zaporozsjei Had által okozott anyagi veszteségeik kompenzációjára számíthatnak. A vitás kérdéseket kétoldalú tárgyalásokon kell rendezni. A három vajdaság nem

kozák lakossága számára „külön Tribunál” (Főbíróság) létesítendő, de az ovrucsi (Owrucz) és a zsitomiri (Zytomierz) sztarosztaság lakóinak ügyeiben továbbra is a sztarosztai bíróság járhat el. „Az országégés idején keletkezett”, valamennyi rablás, fosztogatás, gyilkosság stb. miatt perre vitt ügy (wszystkie Processy … pod czas wnętrznych Zapałow poczynionych), akár a városi, akár a „nemesi” (ziemskie), akár a fellebbviteli bíróságokra adták be azokat, és amelyeket leginkább a kijevi, a braclavi és a csernyigovi vajdaságokban követtek el – tekintsék semmisnek (cassantur).

8. Mivel a „Hetman a Zaporozsjei Haddal és a vajdaságokkal együtt” (a Rusz Nagyfejedelemséget alkotó három vajdasággal – G. S.) minden külső ország „pártfogásától elszakadt” és „szabadokként, mint a szabadok, egyenlőkként, mint az egyenlőek, becsületesekként, mint a becsületesek”, azaz független, szuverén népként léteznek (oderwane wszystkie insze postronnych narodow protekcye odrzuca, … wolni do wolnych, rowni do rownych, y zacni do zacnych powracaią) Király Őfelsége és a Rzeczpospolita a „Rusz Népének” lehetővé teszi (kegyesen engedélyezi), hogy saját, a szenátori rendhez tartozó (cum dignitate Senatoria), „pecsételési joggal bíró” kancellárjaik, alkancellárjaik (pieczętarzy), marsalljaik, kincstárnokaik legyenek, akik az alkotmánnyal, a szejmi határozatokkal, a királyi rendeletekkel, az érvényes privilégiumokkal összhangban tevékenykedjenek. A király adományleveleinek, akár egyházi, akár világi személyek, intézmények számára lettek azok kiállítva, a királyi ítéleteknek, a szejmi döntéseknek az ottani hivatalviselők érvényt szerezzenek. Amennyiben a Rusz Nagyfejedelemség privilégiumaival ellentétes határozatok, rendeletek kerülnének ki a lengyel, vagy a litván kancelláriáról, azon túlmenően, hogy az iratok érvénytelenek, a hibát vető kancellária „10 ezer litván kopa” pénzbüntetést is fizessen. (kiemelés tőlünk – G. S.)

9. Ennek a megállapodásnak az érvényességét a tárgyaló biztosok (kommissarze) és a „Rusz Fejedelemség Hetmanjának, Kegyelmes urának” esküje és sajátkezű aláírása igazolja, de ezt a következő szejmen a szenátus részéről a gnieznói érsek, „a Korona prímása”, a vilnói püspök, a két lengyel – két litván hetman, „mindkét nép kancellárja”, a képviselők háza részéről a marsall fogja még esküjével megerősíteni. A Zaporozsjei Had elöljárósága (starszyzna), az ezereskapitányok, a századosok a szejm befejezése után mondják el az eskü szövegét a helyszínekre küldött biztosok előtt.

10. Ez a gadjacsi (hadziaczi) egyezmény azt a célt szolgálja, hogy a „közjog” (Prawo pospolite), ami a szejm által megerősített alkotmányban rögzítve

van, maradéktalanul érvényesüljön, semmiben ne sérüljön, félreértések ne keletkezhessenek.

11. „A Rusz hetmani buzogány alá” állandó adományként a csigirini (Czychyryn) sztarosztaság tartozzon éppúgy, mint „Bohdan Chmielnicki” idején. „A Rusz Hadak Hetmanjára” a királyi udvarban való tartózkodási kötelezettség nem vonatkozik. A kijevi, a braclavi és a csernyigovi vajdaságokból álló Rusz szejmjének (országgyűlésének) az összehívására a Rzeczpospolita szejm befejezése után kerít sort a király.

Az 1654-es moszkvai és az 1658-as gadjacsi (hadziaczi) dokumentumok bemutatásával az volt a célunk, hogy rávilágítsunk a hajdú-kozák privilegizálások közötti markáns különbségekre. 1654 és 1658 egybevetésekor szembeszökő, hogy az uralkodókat csak egyetlen cél vezérelte. Minden áron meg kellett szerezniük a kozák hadakat, nehogy a másik fél katonai potenciálja aránytalanul megnövekedjen. Modern kifejezéssel élve, a király és a cár egy licitálási versenybe kezdett, de ebben a versenyben kétséget kizáróan Varsó a jobbat, az értékesebbet ígérte. Ennek viszont hatékonyságát ügyesen semlegesítette Moszkva, mert a gadjacsi (hadziaczi) szerződés tartalmát a lengyel nemesség (országgyűlés-szejm) következetlen politizálásával vonta kétségbe. Az Ukrajnában kialakult több évtizedes bizalmatlanságra bátran építhetett a cári politika. Nem okozott különös nehézséget, hogy a gadjacsi (hadziaczi) egyezmény ratifikációjának[500] a hitelét megingassák a kozákság körében, s már 1659-ben egy második perejaszlavli adománylevéllel[501] véglegesen éket verjenek a Zaporozsjei Had királyhű és cárhű táborai közé. Nemcsak a Rzeczpospolita és Oroszország háborúja, hanem a „pártokra” szakadt kozákság is felsorakozott a küzdő felek mögé. A Dnyeper folyó 1659-et követően politikai értelemben is vízválasztónak bizonyult, a balparti kozák ezredek Moszkvától, a jobbpartiak Varsótól remélték az egyre mélyebb válságba jutott Ukrajna sorsának megoldását. A teljesség kedvéért hozzátesszük még azt is, hogy a megoldási variációk közül nem hiányzott a Rzeczpospolitától, „Moszkóviától” egyaránt független, egy önálló kozákállam megteremtésének a gondolata sem. Az 1655-ben kirobbant lengyel-orosz háborút 1667-ben fegyverszünet, az ellenségeskedést véglegesen csak az 1686. évi „örök béke” zárta le. Ennek a „kelet-európai 30 éves háborúnak” (a mi szóhasználatunk – G. S.) a kozákság állandó résztvevője volt, az 1654–1657-es rövid periódus állam- és társadalmi építkezése csak múló történelmi pillanat maradt, a permanens

[500] Volumina Legum – Volumen quartum. („Approbacya Kommissyi Hadyackiey” – 1659. június 10. Varsóban), 644–656.; A Rusz Nagyfejedelemség és a Zaporozsjei Had követeinek ünnepélyes eskütétele – Ua. 656–659.

[501] Akti JUZR IV. SPb. 1863. 262–269., *Szobranyije goszudarsztvennih gramot i dogovorov.* Tom IV. Moszkva, 1828. 49–62.

háborúskodás a kozákság minden rétegét nélkülözhetetlen katonaelemmé formálta.

A hajdúság és a kozákság történetében oly nagy szerepet játszó kiváltságolások értékelésekor az is feltűnik, hogy az „átmenetinek tekintett rétegek”[502] visszaillesztése a társadalmi keretekbe egészen más utakon zajlott Magyarországon és Lengyelországban, Oroszországról nem is beszélve. Mint alternatíva egyik és másik országban is ugyanaz volt: vagy „állandó katonaként”, vagy a „jobbágyságba visszakényszerített jobbágyként” tekint a központi hatalom a „társadalmi és történelmi vészhelyzetből” menekülőkre, kiszakadtakra.[503] A hajdúkérdésnek, mint éles társadalmi problémának a megoldása (békés levezetése) néhány évtized alatt sikeresnek is mondható – gondolunk a székely szabadságjogokat idéző Bocskai „öreghajdú” és az erdélyi fejedelmek „kishajdú” kiváltságolásaira, valamint a királyi zsoldba szegődött végvári- és a magánföldesúri szolgálatot vállaló hajdúkra, valamint a 225 hajdú egyéni nemesítésére[504] –, ellenben az ukrajnai (lengyel végvidéki) kozákság sorsa éppen ellenkezőleg alakult, a társadalmi konfliktusok sűrűsödtek, az ukrajnai helyzet mind jobban elmérgesedett. A feszültség eszkalálódását döntően két okkal magyarázzuk: 1. a művelődési és kulturális alapon megindult polonizáció az1596-os vallási unió elfogadása után negatív fordulatot vett. A jezsuiták által nevelt III. Zsigmond király türelmetlen valláspolitikája (pl. a hivatalviselés feltétele a katolikus, vagy görög katolikus hithez kötötte), az ortodox hit és egyház elleni támadások (pl. a pravoszláv (ortodox) főpapság kiszorítása a politikai életből, az ortodox egyház javainak az elkonfiskálása, stb.) a polonizációval és a katolikus egyházzal való szembefordulást eredményezték, sőt egy-két évtized alatt a partikularizmus, sőt a szeparatizmus jelei törtek a felszínre. A *kraj*-ban élők a centrummal, a hatalommal való szembefordulásnak ideológiai alapjai is – kozák (szabad, nemestől független katonaparaszt) öntudat formálódása – megerősödtek, az 1638-as nagy kozákfelkelés után határozottan nemzeti színezettel bírtak. 2. Ezt a megkülönböztetést és elkülönülést (nem nemes, nem latin, hanem cirill betűvel író, nem katolikus, nem unitus) sugalló gondolat a szabad kozákság centrumának, a szicsnek a hatására 1648-ra a végletekig radikalizálódott, s a kibontakozó háború ideológiájává fejlődött. 1648–1654 közötti kozák győzelmek hatására Ukrajnában egy különleges

---

502 Rácz István: A hajdúszabadság társadalomtörténeti összefüggései. In. *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Kolozsvár, 1999. (továbbiakban Rácz 1999.) 461–463.

503 Rácz 1999. 462., Orosz István: Bocskai István és a hajdúk. = *Kisebbségkutatás,* 2004. 3. sz. 341–342.

504 Egyed Ákos: A hajdú és a székely szabadságjogokról. In. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve,* 2001. X. Hajdúböszörmény, 2001. 45–56.; Rácz 1999. 463.; Nyakas Miklós: Bocskai István kiváltságolásai és nemesítései. = *Kisebbségkutatás,* 2004. 3. sz. 349, 352–356.

államalakulat, „Kozákország” született kozák (katonai) államberendezéssel, kozák (katonai) közigazgatással, kozák jogszolgáltatással. Summázva: a lengyel déli határvidék „szabadságba vágyó, menekülő”, „szabadságot élvező” kozákság visszakényszerítése a jobbágyság kötelékébe nem volt lehetséges a Wasa-királyok és Nemesi Köztársaság elhibázott ukrajnai (kozák) politikája miatt, a lajstromozás bővítése pedig az elvártakkal szemben éppen az ellenkező hatással járt. A kibékíthetetlen ellentétek áthidalására még az 1658-as terv, a Rusz Nagyfejedelemség Rzeczpospolitába való beillesztése sem volt képes. Ennek a politikai elképzelésnek a meghiúsításában nemcsak Oroszországnak, hanem a szabad kozákság centrumának, a szicsnek volt óriási szerepe. Vonzó, de hamis alternatívát (egyenlőség) kínáló életvitele mindig menekülési útvonalat jelentett az Ukrajnában élők számára. Jellemző, hogy a lengyel, de az orosz társadalmi berendezkedést egyaránt tagadó szics az állami kereteken kívüliségét megőrizte. Ezt az exterritoriális helyzetet Moszkva egészen 1774-ig tolerálta, amíg az Ukrajnától átvett határvédő funkcióját sikerrel teljesítette.

A kozák kiváltságolás bemutatott orosz (1654) és lengyel (1658) variánsai – amint látható – más-más utakat jártak be, mint a hajdúság kiváltságolásai.

VALLÁSSZABADSÁG

"az igaz hitnek vallásáért kezdettük el...az hadakozást"

(Benda Kálmán: A Bocskai-szabadságharc. Bp., 1955. 65–67.)

PÉTER KATALIN

A VALLÁSÜGY A BÉCSI BÉKETÁRGYALÁSOKON

A Bocskai-felkelés vallásügyi követeléseinek első megfogalmazása valószínűleg magától Bocskai Istvántól származik. Abban az iratban áll, amelyet a fejedelem a béketárgyalások céljával kiküldött királyi biztosoknak 1605 júliusában adott át. Az irat Bocskai, illetve a felkelők tárgyalási tervezetét tartalmazza, és első tétele a vallásügy. A szóban forgó passzus így szól: „Kívánjuk mindenek előtte azt az lelki szükségünkre való fő szükséges dolgot, hogy őfelsége bennünket az mi vallásunkban megtartson, s tartasson; legyen szabad az lutherana és helvetiai confessio, az római vallás azonképpen ez országban minden rendek között…kinek kinek arbitriumában lévén az ő vallása szerint való predicatio hallgatása és prédikátor tartása mind kulcsos és mezővárosokban, várakban, akképpen a falukban az egész országban."[505]

Károlyi Árpád szerint és azok szerint, akik az ő értelmezése nyomán Bocskai István vallásügyi követelésével foglalkoztak, ez a többszörösen összetett mondat – a lényegét tekintve – azt jelenti, hogy Bocskaiék ugyanolyan szabadságot kívánnak a protestáns felekezeteknek, mint amilyen szabadságuk a római katolikusoknak van.[506]

Én ebben a referátumban azt kívánom elmondani, hogy szerintem Bocskai István az általa megnevezett három felekezetnek, a protestánsok mellett a római katolikusnak is követelte a szabadságot. Követelését a királlyal szemben fogalmazta meg, vagyis az uralkodót kívánta a vallásügyből kirekeszteni. Ez következik a felkelés egész logikájából. Bocskai István mozgalma nem vallásháború volt, hanem az uralkodóval szemben zajlott. Szervezni tehát, a felkelés céljára tömegeket mozgósítani lehetett a vallásszabadság pontosan meg nem határozott követelésével, tárgyalásokhoz azonban politikusi szövetségeseket kellett szerezni. A vallásügy ilyen módon kettős funkciót töltött be. A csatatéren

[505] Kiadása: *Magyar Országgyűlési Emlékek* XI. Szerkesztette, a történeti bevezetést írta Károlyi Árpád. Bp., 1899. (továbbiakban MOE) 437. A szövegeket itt és a továbbiakban mai helyesírással adom.

[506] Károlyi Árpád történeti magyarázata: MOE XI. 292.

széles tömegeket mozgósított, a tárgyalóteremben megteremtette a világi rendek hangadóinak felekezetek felett álló egyetértését.[507]

Állításomat bizonyítandó egyszerű nyelvtani meggondolásból indulok ki. Abból, hogy a Bocskai Istvántól idézett mondat Károlyi féle értelmezésben az „azonképpen” szó szerepét furcsállom. Károlyi Árpádnál mellékmondatot kapcsol főmondathoz, és összehasonlítást fejez ki. Más szavakkal a mondatpár az ő értelmezésében így hangoznék: legyen szabad az lutherana és helvétiai confessio, ahogyan a római vallás ez országban minden rendek között. Az „azonképpen” ilyen értelmű használatára azonban nem találtam analógiát. Megnéztem azokat a közel egykorú szerzőket, akiktől kereshető formában vannak szövegek az interneten vagy CD-ROM-on.

Az derült ki először is, hogy az „azonképpen” szót igen ritkán használják. Egyszer sem használta Heltai a *Száz fabulá*-ban, Ilosvai a *Toldi*-ban, Pázmány bizonyos válogatott írásaiban és Zrínyi a *Szigeti veszedelem*-ben.[508] Ezek mellett különösen értékesnek és bizonyító erejűnek találtam a *Vizsolyi Biblia* szövegét.[509] Értékes ilyen, nyelvhasználati vizsgálatnál főként óriási, több mint 300 ívnyi terjedelme és a legkülönbözőbb nyelvi helyzeteket ábrázoló jellege miatt. Továbbá azért, mert bár Károlyi Gáspár szerzőségét nem vitatnám el, kétségtelen, hogy különböző személyek tollán keletkezett szövegelemeket fog össze. Vagyis különböző nyelvhasználati szokások eredménye.

Ebben a különösen értékes forrásban az „azonképpen” 60-szor fordul elő. De egyszer sem keletkeztet mellékmondatot. Felsorolás vagy egyszerű szókapcsolat tartalmazza. Olyan, mellékmondatba helyezett összehasonlítást, mint amilyet Bocskai idézett mondatában Károlyi Árpád szerint az „azonképpen” hozott létre, a *Vizsolyi Biblia* a „miként”-tel fejezett ki. A *Vizsolyi Bibliá*-ban előforduló 77 „miként” közül 35 működött ilyen módon. Például: „Ugyanúgy szenvedtek ti is a saját honfitársaitoktól, miként azok is a zsidóktól”.[510] Másként létrehozott mellékmondatos összehasonlítást pedig nem találtam a *Vizsolyi Biblia* körülbelül 330 ívnyi szövegében.

Ilyen alapon azt mondom, ha a szóban forgó vallásügyi követelés megfogalmazója, valószínűleg maga Bocskai, mellékmondatba helyezett

---

507 Az európai fogalomhasználat szokása szerint itt a rendek és a korona ellentétéről kellene írni. Úgy érzékelem azonban, hogy a magyar rendi felfogásban a korona a rendekkel volt azonos, vagyis nem lehettek érdekellentéteik.

508 A jelzett szövegek a világhálón: Magyar Elektronikus Könyvtár.http://www.mek.oszk.hu (2006. augusztus 15.)

509 Károlyi Gáspár bibliafordításának kereshető szövegű kiadása: *BibliaTéka* CD-ROM. Arcanum, Bp., 1999.

510 I. Thess. 2:14.

összehasonlítást akart volna leírni, így teszi: legyen szabad az lutherana és helvétiai confessió, miként az római vallás ez országban minden rendek között.

Köztudott azonban, hogy a 16. és 17. század fordulóján volt szóhasználatot és mondatszerkesztést még nem tekintjük következetesnek. Így Károlyi értelmezése végeredményben elképzelhető. Vagyis nem zárható ki az, hogy valaki kiáltóan szokatlan szóhasználattal szokatlan, sőt a megszokottnak ellentmondó szerkezetű mondatot írjon le.

Mégis felvetem egy másik értelmezés lehetőségét. Ha figyelembe veszem, hogy az „azonképpen" egy igen tekintélyes méretű szövegtestben – a *Vizsolyi Bibliá*-ban – következetesen mint egyszerű szókapcsolat létrehozója működik, azt mondom, Bocskai itt elemzett mondatában az „azonképpen" hátravetett kötőszó. Ha pedig így van, a mondatpáros jelentése más szavakkal a következő: legyen szabad mind a lutheri és a helvét felekezet, mind a római vallás az országban minden rendek között.

Vagyis a Bocskai-felkelés vezetője ebben a szövegben azonos súllyal követeli a protestáns és a római katolikus felekezetek szabadságát. (Zárójelben jegyzem meg: nem foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy az országban élő többi felekezet vallásgyakorlatának szabadságát miért nem vonták be.)

Ugyanakkor természetesen nem vitatom azt, hogy a Bocskai-felkelés a protestáns vallásgyakorlat szabadságának jelszavával robbant ki. Bocskai is, mások is számtalanul leírták azokat a sérelmeket, amelyekkel szemben felléptek.[511] Ott volt közöttük – mint konkrét tény – a templomfoglalás, az 1604-es országgyűlésen beadott tiltakozás visszautasítása éppen úgy, mint az országgyűlés után betoldott törvénycikk ügye. Ott volt továbbá – tágabb értelemben – a keresztény hit és a haza együttes veszedelme. Vagy ahogyan a hajdúk kiáltványában állt, „az igaz hitnek vallásáért kezdettük el…az hadakozást".[512] És az „igaz hit" itt bizonyosan nem a római katolikus vallást jelentette.

Mégis tarthatónak vélem azt az értelmezést, ami szerint Bocskai István a békebiztosoknak átadott szövegben a protestáns és a katolikus vallásgyakorlat szabadságát együtt követelte. Mert a fejedelem – minden tény emellett szól – nagy realista volt. Nem akarom most élete, illetve politikai tájékozódása sok fordulatát felsorolni. Mindenki ismeri őket.[513] Csak azt jelzem, hogy Bocskai

---

511 Bocskai saját írásai a felkelésről: Bocskai István*: Levelek.* Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Benda Kálmán. Europa–Kriterion, 1992. 91–244. A legfontosabb köziratnak az okokról a szerencsi országgyűlés meghívóját és a keresztény világnak szóló röpiratot tartom: MOE 144–145.; u.o. 169–184.

512 Magyar kiadása: Benda Kálmán: *A Bocskai-szabadságharc.* Bp., 1955. 65–67.

513 Bocskai István valamennyi magyar történeti összefoglalásban szerepel, és rengeteg tanulmány tárgyalta őt, de csak két átfogó életrajza van. Benda Kálmán: *Bocskai István.* Bp., 1942.

Istvánt következetesen a célszerűség vezette. 1605 nyarán is így volt: elfogadta Mátyás főherceg közeledését, holott értékelhette volna úgy a helyzetet, hogy miután a szerencsi országgyűlésen „római császár urunk helyett” választották fejedelemmé, nincs mit Rudolf megbízottjával tárgyalnia.[514]

Igaz, előzetesen voltak fenntartásai a tárgyalásokkal szemben, amikor azonban ráállt, teljesíthető feltételeket fogalmazott meg. A sok elintézendő, illetve eldöntendő ügy közül itt csak a vallás dolgára figyelemmel azt kell megállapítani, hogy Bocskai István a tárgyalásokban a 16–17. század fordulóján élő általános protestáns – katolikus ellentétet összekapcsolta az akkori érdekellentmondásoknak egy másik rendező elvével. Ez a másik a király – rendek dualizmus volt, az uralkodó és a nemesség ellentétén belül pedig a világi rendek – egyházi rend szembenállás. Bocskai István tehát áttette vagy áthangolta a sérelmeket protestáns olvasatból világi rendi olvasatba.

Szekuláris rendi olvasatban az evangélikus templomok elvétele egy kategóriába esik a kamarai városok körül már körülbelül két évtizede kialakult éles ellentéttel. Nem lehet a korona és a rendek közötti harcnak tekinteni, mert az ellentét lényege éppen az volt, hogy a rendek tekintették magukat a korona birtokosának, amivel szemben az uralkodó nem gyakorolhat jogokat.[515] A Khlesl-féle érvelés ilyen módon a király kegyúri jogáról a protestáns és a katolikus világi rendet egyaránt sértette. Vagy a 22. törvénycikk betoldása közvetlenül a protestánsok ellen irányult, de mivel szemben állt a törvények hozatalának évszázados gyakorlatával, magának az országgyűlésnek a jogosultságait vonta kétségbe. Végül az az érzésem, hogy még az 1604-es országgyűlésen előadott protestáns tiltakozás visszautasítása sem csupán a nem-katolikusokat érintette. Mert a küldöttség mint „ordinum et statuum regni Hungariae potior pars” lépett fel. Ilyen aláírással maradt fenn a beadványuk.[516] Azaz hivatalosan nem protestánsok, hanem az országgyűlés többségének képviselői voltak.

Mindezen a katolikus egyházi rend – legjobb tudomásom szerint – túltette magát. A király – katolikus egyházi rend viszonylatban a felekezeti összetartozás hatása a 16–17. század fordulóján még feltétlenül működött. Később lesznek példák az ellenkezőjére. Így a linzi béke becikkelyezése alkalmával léptek fel

---

Második kiadás: Bp., 1993. Utóbbi a szerző 1993-ban írt terjedelmes utószavával és igen részletes bibliográfiával. Nagy László: *Egy szablyás magyar úr Genfben* (A sokarcú Bocskai István). Hajdúböszörmény, 2000.

514 A szerencsi országgyűlés irata a választásról, ami az én értelmezésemben a Habsburg dinasztia detronizációja volt: MOE XI. 153–154.

515 Ld. Benda Kálmán: Habsburg politika és rendi ellenállás a 17. század elején. In. Uő.: *A nemzeti hivatástudat nyomában*. Összeáll. szerk., utószó Lukáts János. Bp., 2004. 48–49.

516 Az ordinum et statuum Regni Hungariae potior pars által beterjesztett tiltakozás: MOE X. Szerk. Fraknói Vilmos és Károlyi Árpád. Bp., 1890. 468–470.

katolikus egyházi személyek protestáns oldalon.[517] Most azonban, a Bocskai felkelés idején a katolikus egyházi rend tagjai felekezeti szempontból fegyelmezetten viselkedtek. Ennek sok oka lehetett. Az egyik bizonyosan az, hogy a katolikus egyházi rendnek és a rendek teljes világi részének külön – a királytól független – szembenállása is volt.

A katolikus egyházi rend – egész világi rend ellentét a patrónusi jog értelmezéséből adódott. Római katolikus egyházi felfogásban az illetékes püspök joga volt a lelkészek behelyezése; római katolikus világi felfogásban a püspököt ez a jog nem illette meg. A vita nagyon régóta zajlott. 1504-ben került először az országgyűlés elé. Akkor a világiak győztek. Törvényben mondták ki, hogy a püspök nem szedhet ott tizedet, ahol a földesúr akarata ellenére helyezett be papot.[518] Aztán nyilván nem tartották be a törvényt, illetve nagyon sok minden történt a vallásügyben. Többek között a reformáció. Azt lehetne gondolni, a változások a katolikus egyházi és a katolikus világi rendet megbékítették egymással, vagy legalábbis az egymásra utaltság érzését felkeltették bennük. Nem így volt. A kegyúr joga feletti vita folytatódott. Tetten érhető az 1608-as országgyűlés koronázás előtti első törvénycikkében.

Ennek a törvénycikknek a második paragrafusa azt mondja ki, hogy a rendek közötti gyűlölség és meghasonlás elkerülése érdekében legyenek minden felekezetnek saját elöljárói, illetve püspökei.[519] Vagyis mintha a világi rend maradt volna alul. A püspökök jogait nem korlátozták. Helyette kimondták azt, hogy – értelemszerűen egymáséhoz hasonló jogosítványokkal – minden felekezetnek legyenek saját elöljárói.

Az 1608-as országgyűlés koronázás előtti törvényének bevonását ebben a Bocskai Istvánról szóló gondolatmenetben azért tartom indokoltnak, mert a Bocskai-felkelés eredményeiből annyi maradt meg, amennyit Mátyás főherceg királlyá választása és megkoronázása előtt az országgyűlés törvénybe foglalt. Akkor Bocskai fejedelem már nem élt, az 1608-as koronázás előtti törvény azonban őt igazolta.

Megint csak a vallásügyi törvénycikket emelem ki. Általában azt írják róla, én is azt írtam, hogy a bécsi béke határozatai közül a legegyszerűbben ez ment át törvénybe.[520] Most viszont, miután a vallásszabadság katolikusokra is

---

517 Ld. Katalin Péter: The struggle for Protestant religious liberty at the 1646–1647 Diet in Hungary. In. *Crown, Church and Estates*. Ed. E. J. Evans. London, 1991. 261–268.

518 *Corpus Juris Hungarici.* Magyar Törvénytár. CD-ROM. A kiadványt a Corpus Juris Hungarici Milleniumi kiadása alapján szerkesztette Pomogyi László. Bp., 2000. (továbbiakban CJH.) 1504. 26. tc.

519 CJH. 1608. (k. e.) 1. tc. 2. §.

520 Szabó István: A jobbágy vallásügye. In. *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Szerk. Szabó István, Bp., 1948. 228.

vonatkoztatott követelésének ügyét végiggondoltam, elbizonytalanodtam. Már nem vagyok meggyőződve róla, hogy tényleg viták nélkül alakult ki a becikkelyezett szöveg.

Először is feltűnő, hogy csak nagyon felületesen hasonlít ahhoz, amit a bécsi békébe beleírtak. A bécsi béke még a vallásügyi törvénycikk első paragrafusa előtt tartalmazza azt a szöveget, ami szerint az 1604-es törvénybe betoldott 22. cikkelyt a tárgyalófelek eltörlik.[521] Továbbá világosan a protestáns vallásszabadság garanciájáról szól, mert a második paragrafusban benne van „a római katolikus vallás sérelme nélkül" kitétel és ennek a kitételnek a magyarázata, valamint az elfoglalt templomok kölcsönös – „mindkét részről" történő – visszaadása.[522] Az egész a rendek – király ellentét protestáns – katolikus szervezettségére épül.

Az 1608-as törvény ezzel szemben egyik felekezet megnevezését sem tartalmazza. Mindenki szabad vallásgyakorlatának jogát mondja ki. A jobbágyközösségek szabadsága abban áll, hogy nem lehet erőszakot alkalmazni velük szemben. A vallásügyi kulcsszavak: „senki senkit meg ne akadályozzon", a vallás szabad gyakorlatában tudniillik.[523] Ez a különböző felekezetű püspökökre vonatkozó törvényi paragrafussal együtt pontosan az, amit Bocskai István annak idején követelt. A fejedelem a helyzet szekuláris rendi olvasata szerint fogalmazott, és 1608-ban kiderült, hogy amikor a bonyolultan, különböző rendi érdekek szerint szerveződött teljes országgyűlés tárgyalja a vallásügyet, az ő megoldása megy át.

A bécsi béke, illetve az 1608-as koronázás előtti törvény a vallásügy mellett még sok mást is elrendezett. A rendelkezések összessége úgy értelmezhető, hogy az urak kiszorították a belpolitika minden területéről, a kegyuraságból is az uralkodói hatalmat.

---

521 Mivel sine consensu regnicolarum került be, eltörlik az 1604. évi legutolsó törvénycikket: MOE XII. 514.

522 Bécsi béke 1. 1–2. §. MOE XII. 514.

523 CJH. 1608. (k. e.) 1. 1.

BITSKEY ISTVÁN

A BOCSKAI-APOLÓGIA ELŐTÖRTÉNETE

Négyszáz évvel ezelőtt, 1606. június 16-ai keltezéssel jelent meg Bártfán, az idősebb Jakob Klöss nyomdájában az a politikai röpirat, amelyet a szakirodalom Bocskai-Apológia néven ismer és tart számon.[524] Az egy héttel a bécsi béke megkötése előtt keltezett írás bevezető sorainak aláírói a magyar egyházak küldöttei és tisztségviselői („legati et ministri ecclesiarum Hungaricarum"), akiknek az irat címében megjelölt céljuk, hogy cáfolják a jezsuiták vádaskodását, miszerint Bocskai fejedelem ariánus volna. A Kassán keltezett írás szerzői szerint ez a vád jezsuita módra („more Jesuitico") fogalmazódott meg azzal a céllal, hogy a német fejedelemségeket felingereljék Bocskai ellen. Továbbá az irat szerzői szerint a jezsuiták azt is terjesztik, hogy a hajdúk vezére a törökökkel szövetkezik a keresztények ellen, sőt – mint írják – „a magyar név nagy szégyenére és gyalázatára még azt is próbálják mindenkivel elhitetni, miszerint a magyar nemzet oly barbár és istentelen, hogy ott a keresztény hitnek és vallásnak semmi nyoma nincsen, hanem a judaizmus, mohamedanizmus, arianismus és más dögleletes dogmák uralkodnak".[525]

Ezzel szemben az Apológia aláírói ezennel kijelentik, hogy kárhoztatják „az eretnekeknek, Ariusnak, Servetnek, Samosatenusnak, Stancharusnak és Krisztus más ellenségeinek... minden dogmáját és tévedését", majd a továbbiakban elhatárolják magukat az iszlámtól, azt viszont elismerik, hogy Erdélyben van némi nyoma Dávid Ferenc és Blandrata tanításainak, de ehhez nekik semmi közük nincs. Továbbá tájékoztatásul még azt is hozzáteszik, hogy az ő hitük 1567 óta a II. Helvét Hitvallás szövegén alapul, ugyanakkor a lutheránusokkal teljes békében és harmóniában élnek.[526]

---

524 Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum, adversus iniquissimas monacho-Jesuitarum criminationes, quibus ... Stephanum ... Hungariae et Transylvaniae principem gentemque Hungaricam in odia et contemtum ... Germaniae principum inducere et adversus eos, more Jesuitico, concitare volentes, Arianismi insimulare non sunt veriti, Bartphae, 1606; *Régi magyarországi nyomtatványok* II. Szerk. Borsa Gedeon és Hervay Ferenc, Bp., 1983. (továbbiakban RMNy.) Nr. 941

525 A szöveg kiadása: Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde, 1884. 614–616, magyar fordítása: Révész Kálmán: Bocskai István Apológiája. = *Protestáns Szemle*, 1906. 306–312.

526 Heltai János ebben az irénikus mozgalom korai jelentkezését látja: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok.* (Humanizmus és reformáció, 21.) Bp., 1994. (továbbiakban Heltai 1994.) 103.

Ezt az iratot két évvel később, 1608-ban külföldön háromszor is kiadták, Szenci Molnár Albert jelenttette meg kétszer Hanauban, egyszer pedig Heidelbergben, noha a címlapon mindannyiszor Bártfa volt feltüntetve, valószínűleg azért, hogy hazai kiadásként egyházpolitikai helyzetértékelése hitelesebbnek mutatkozhasson.[527] Miként Vásárhelyi Judit kimutatta, az újabb kiadások az erdélyi és a királyságbeli református egyház helyzetét kívánták tisztázni a németországi közvélemény előtt, a három edíció nyilvánvalóan jelzi, hogy az Apologia iránt külföldön nagy érdeklődés mutatkozott meg, a német univerzitásokon tanuló magyar református diákok egész sora kért példányt belőle, hogy népszerűsíthesse tartalmát.[528] A polemikus memorandum szerzője minden valószínűség szerint Alvinczi Péter lehetett, aki Kassán Bocskai udvarának lelkésze volt, nevét azonban nem tüntette fel, mivel az irat közösségi állásfoglalást rögzített. Alvinczi többi írásának gondolatai, szófordulatai és bibliai motívumegyezései alapján Heltai János monográfiája meggyőzően érvel amellett, hogy valóban a „kassai magyar pap" fogalmazványával van dolgunk.[529]

Az iratban megfogalmazott jezsuitaellenes vádakra Pázmány Péter hamarosan és rendkívül hevesen reagált. 1609-ben, az *Öt szép levél* tizedik kérdését így kezdi: „Mi az oka, hogy az felföldi calvinista kiáltók abba az *Apológiába,* ótalmazó írásba, mellyet Bártfán nem régen nyomtatának, meg akarván mutatni, hogy az meghólt Bocskai István nem volt ariánus, annyi sok módnélkül-való hazugságot fűztek egybe?"

Ezt követően a fiatal magyar jezsuita részletezi véleményét, amely szerint: „Első hazugság az, hogy az jesuita barátok azt hirdetik, hogy Bocskai ariánus volt. Ha igaz emberek, miért nem nevezik meg, ki hirdette? Péter-é vagy Pál? Holot hirdette? Mikor? Kinek? Nyelvével-é, vagy írással hirdette? Mert én jó lelki ismérettel mondom, soha különben nem is hallottam, hogy vélekedés lött volna az Bocskai ariánusságárúl, hanem csak ebből az prédikátorok írásából; és mivelhogy *Excusatio non petita, accusatio est,* ők tették kétessé az Bocskai ariánusságát."[530]

A továbbiakban azután már azt cáfolja Pázmány, hogy az arianizmus nem lenne elterjedt a Kárpát-medencében, ugyanis szerinte „Pécs és Sziget vidékébe sokan nyilván ariánusok és az prédikátorok is mind ariánusok nagyob részre", majd azt is hozzáteszi, hogy Erdélyben még inkább elterjedt ez a felekezet,

---

527 Zsindely Endre: Szenci Molnár Albert, mint Bocskai "Apológiájá"-nak kiadója.= *Magyar Könyvszemle,* 1978, 353–355.; valamint: *Szenci Molnár Albert naplója.* Közzéteszi: Szabó András, Bp., 2003. 154.

528 Vásárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében.* (Humanizmus és reformáció, 12) Bp., 1985. 18–20.

529 Heltai 1994. 102–103.

530 *Pázmány Péter Összes Művei* II. (továbbiakban PÖM) Sajtó alá rendezte: Breznay Béla, Bp., 1895. 591.

minthogy „csak Kolosvárba, Désen, Tordán, Enyeden annyi ariánus volt, hogy csak az Isten számlálhatta meg”.

Mindennek figyelembe vételével jelenlegi kérdésünk tehát így hangzik: ha a katolikus fél ilyen hevesen állítja, hogy nem tőlük, s különösen nem a jezsuitáktól ered Bocskai ariánusságának vádja, akkor honnan származhat ez a vélekedés, ki röppenthette fel a fejedelemről ezt a hírt? Miért volt szükség az Apológiára, mi indokolta többszöri közzétételét? S mi indokolta, hogy ez a vita még Bocskai halála után, s a bécsi békét követően sem szűnt meg?

A válasz keresésekor érdemes figyelembe venni Pázmány elleniratának további argumentációját. Az Apológia ún. „hazugságait” sorra szedve ugyanis a hetedik pontban arról beszél, hogy a kálvinisták és „az Augustana Confessión-való atyafiak” korántsem élnek oly békességben, mint azt a kassai röpirat hirdeti, ezt tanúsítja „Grawerus Albertnek kassai iskolamesternek Bártfán kinyomtatott könyve”, azaz a német evangélikus teológusnak valóban igen durva hangvételű vitairata a helvét irány ellen.[531] Ez a vitairat Kálvin és Krisztus közötti összecsapás (*congressus)* formájában adja elő kritikáját a svájci reformációnak az úrvacsoratan, a keresztség, Krisztus istenembersége és a predestináció kérdésében képviselt álláspontját illetően. Az Apológia által a protestáns vallásbékességről megjelenített idealizált képpel szemben ez tényszerű cáfolatnak kínálkozott.

A továbbiakban a két protestáns felekezet ellentétéről „egy fő lutherista superintendens” szavait idézi Pázmány a következőképpen: „Megteczik, úgymond, hogy az Calvinisták szívökbe ariánus, török, sidó és pogány vallást nevelnek, mellyet gyakran ki is jelentnek, és sokan közzűllök nyilván ariánussá vagy törökké lésznek. Illyen volt Bernardus Rotmannus, Paulus Alciatus, Valentinus Gentilis, Georgius Blandrata, Mattheus Gribaldus, Laelius Zozinus, Petrus Statorius, Joannes Sylvanus, Bernardus Ochinus, Sebastianus Castalio, Franciscus Balduinus, Erasmus Joannis, és egyebek-is, kik oly mély bölcseségre jutottak az Calvinus iskolájába, hogy vagy ariánusok, vagy törökök löttek végre. Egy Neuserus Ádám, heidelbergai megyés fő tanító, az calvinsita- és ariánistaság által törökké lőn végre, ki önnön kezével írván Gerlachius Doktornak, azt mongya, hogy senki mi üdőnkbe ariánussá nem lött, aki eléb calvinista nem lött volna. Azért, úgymond, aki attúl fél, hogy ariánus ne légyen, eltávoztassa az calvinistaságot. Ezeket írja ez az nevezetes superintendens.”[532]

A lapszélen ott a hivatkozás: Konrad Schlüsselburg: *Theologia Calvinistarum* címmel 1596-ban Frankfurtban kiadott háromkötetes művéről van szó, ennek első kötetéből (2. articulus, 9. lap) idézte a gondolatmenetet Pázmány. A német

---

[531] Grawer Albert: *Bellum Johannes Calvini et Jesu Christi Nazareni Dei et Hominis.* Bártfa, 1597.; RMNy 790.

[532] PÖM II. 592.

teológus a 16. század végi radikális ortodox lutheranizmus jól ismert képviselője volt, fanatizmusára jellemző, hogy 1568-ban, közvetlenül magiszteri vizsgája előtt még a wittenbergi egyetemről is eltanácsolták, mivel Melanchthon követőit támadta, helvét irányú elhajlással vádolva őket. Később Jénában tette le vizsgáját, Königsbergben töltött be lelkészi tisztséget, ahol feleségül vette Luther másodfokú unokahúgát. Szinte évenként cserélődött állomáshelye, mindenütt viták kísérték útját. 1586-ban barátjának David Cytraeusnak a közbenjárására nyerte el a wittenbergi egyetem bocsánatát, majd Jénában szerzett doktori címet. Heves polemikus írásai a kálvinizmus és az unitarizmus ellen irányultak, mindenkit eretneknek tartott, aki nem lutheránus, ezért a kortársaktól a „Ketzerhammer", „malleus hereticorum" jelzőt érdemelte ki.[533]

A jezsuita hitvitázók érthető módon szívesen hivatkoztak a protestantizmus megosztottságát látványosan szemléltető Schlüsselburg-művekre, Pázmány minden korai polémiájában igen gyakran idéz belőlük, változatos retorikai fordulatokkal ecseteli, hogy „Luther katonái és a Calvinus hajdúi egymást vágják".[534] Miként már legelső vitairatában, 1605-ben a *Tíz bizonyság* előszavában kijelentette: „... sok üdőtűl-fogva olvasom az Új tanítók írásit: a végre, hogy minden tudományoknak és róka-lyukoknak végére mehessek", s ennek megfelelően már itt sűrűn citálta a „Lutherista Superintendens és Generalis Inspector" kálvinizmusellenes könyvét.[535] Az „új tanítók iszonyú visszavonása" című fejezetben ezt olvassuk: „Luther Márton is Ariánusoknak hítta a Calvinistákat, úgymond Schlüsselburgius".[536]

A Pázmány által idézett helyen a német teológus a David Pareus-féle ún. neustadti Biblia-kiadásra utal, ez volt az első német nyelvű református szellemű Szentírás-edíció, amit természetesen a lutheránusok elutasítottak.[537] Annak

---

533 Nicolas C. Heutger: Konrad Schlüsselburg. In. *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. Bd. IX.* Herzberg, Verlag Traugott Bautz, 1995. 314–316; Otto Ritschl: *Dogmengeschichte des Protestantismus: Grundlagen und Grundzüge der theologischen Gedanken- und Lehrbildung in der protestantischen Kirchen*, Bd. IV. *Das orthodoxe Luthertum in Gegensatz zu der reformierten Theologie und in der Auseinandersetzung mit dem Synkretismus*. Leipzig–Göttingen, 1927. 36.

534 PÖM I. 459–460.

535 PÖM I. 387.

536 PÖM I. 459 lapszéli jelzete (Liber 2, art. 13, fol. 42.) elcsúszott, így megtévesztő. A Tíz bizonyság új, kritikai kiadásában Schlüsselburgnak Lutherre hivatkozása helyesen: Lib. 2. art. 6. fol. 42.

537 David Pareus: Biblia, das ist: Die gantze heilige Schrift Teutsch. Neustadt, 1587–88. A kiadás körülményeiről szóló terjedelmes szakirodalomból vö. Traudel Himmighöfer: *Die Neustädter Bibel von 1587–1588, die erste reformierte Bibelausgabe Deutschlands.* Speyer, 1986. 12–16.; Ken Schurb: Sixteenth Century Lutheran-Calvinist Conflict on the „Prot-evangelim" = *Concordia Theological Quarterly 54.* 1990. 25–47.; Karl Friedrich Ulrichs: *David Pareus*. BBKL, VI. 1993. Spalten 1532–1536.

ellenére történt ez így, hogy lényegében a Luther-féle fordítás szövegét adták közre Neustadtban, jóllehet azt helvét irányú kommentárokkal és magyarázatokkal látták el. Schlüsselburg szerint ez a Biblia-kiadás az ariánus értelmezésnek ad helyet, mivel Krisztus isteni természetét az angyalokéval mondja egyenlő jellegűnek, azaz nem tartja örökkévalónak, ez pedig egyezik az antitrinitáriusok felfogásával. Ebből pedig szerinte egyenesen következik, hogy a szakramentáriusok, azaz a kálvinisták ariánusok, miként azt már Luther is megmondta: „Recte pronunciavit Dominus Lutherus, Sacramentarios esse Arianos”.[538]

Ilyen módon tehát egészen Lutherig vezethető vissza a kálvinizmus-arianizmus egybekapcsolásának gondolata, a német ortodox lutheránus teológus, aki még Melanchthon kriptokálvinizmusát is súlyos eretnekségnek tartotta, egyenesen Wittenberg első reformátorának tulajdonítja ezt a vélekedést. Már pedig ennek nem csekély hatása lehetett, mert az eretnekostorozó teológus könyvei Magyarországon is elterjedtek, a korabeli könyvlistákon gyakran szerepelnek Schlüsselburg művei. Evangélikus környezetben főleg a postillái, a nagyobb könyvtárak beszerezték a *Catalogus Haereticorum* 13 kötetét (Frankfurt, 1597–1601) is.[539] A Pázmány által hivatkozott *Theologia Calvinistarum* megvolt a kassai Szent Erzsébet templom bibliotékájában (még az sem lehetetlen, hogy a fiatal jezsuita éppen ezt használta), de szerepel többek között Thomas Steller besztercebányai evangélikus városi magiszter könyvlistáján is.[540] A pápai Református Könyvtárban ugyancsak megvolt, bár az itteni példány (a könyvtárosok szíves tájékoztatása szerint) jelenleg elveszettnek minősíthető vagy legalább is lappang, viszont Bécs és Grác könyvtáraiban megtalálhatók a példányai. E néhány adalékkal csupán azt kívánjuk jelezni, hogy érdemes lenne Schlüsselburg könyveinek magyarországi elterjedését felmérni, mert alighanem ő volt az, aki a kálvinizmus-arianizmus azonosításának

---

538 „Calvinistae Neostadiani in suis Bibliis dicunt, Christum esse Angelis excellentiorem, propterea quod Deus sit. Si Christi divinitas excelsior facta est Angelis: ergo Arius recte docuit et dixit: Erat, quando non erat. Recte pronunciavit D. Lutherus, Sacramentarios esse Arianos. Hinc non est mirum, Calvinum in gratiam Arianorum recentiorum plaeraque; dicta Patrum, quibus ex S. Bibliis divinitatem Jesu Christi asserverunt et Hereticos refutarunt, exagitate in dubium vocare et reijcere. Exempla huius rei insignia extant in aureo optimi Theologi D. Johannis Matthaei libro, quem de cavendo Calvinistarum fermento publicis typis invulgari curavit.” Conrad Schlüsselburg: *Theologiae Calvinistarum Libri Tres. Impressum Francoforti ad Moenum, per Johannem Spies, 1594.* vol. I. pag. 42. A bécsi Nationalbibliothek példányának signaturája: 78.Q.24.

539 *Lesestoffe in Westungarn*. Bd. I., Hg. Tibor Grüll usw., Szeged, 1994. 22, 35, 217.; Bd. II. Szeged, 1996. 125.; *Magyarországi magánkönyvtárak* II. Szerk. Monok István, Szeged, 1992. 309.

540 *Kassa város olvasmányai*. Szerk. Monok István, Szeged, 1990. 104, 134, 158.; *A bányavárosok olvasmányai.* Szerk. Monok István, Budapest–Szeged, 2003. 210, 404.

gondolatát nem csupán buzgón terjesztette, hanem azt még Luther tekintélyével is igyekezett igazolni.

Bocskait „arianizmussal” vagy akárcsak az unitárius egyház iránti rokonszenvezéssel már csak azért is nehezen lehetne gyanúsítani, mert közismert kiváltságlevele kizárólag a református lelkészözvegyek és árvák jogállásáról intézkedett, egy újabb tanulmány meggyőzően mutatja be, hogy a korábbi értelmezések tévesek voltak: nem általában a protestáns teológusok családtagjait érintették az abban rögzített privilégiumok, hanem csakis a reformátusokat.[541] Ellenvetésként talán azt lehetne megemlíteni, hogy a fejedelem vezérkarának legfőbb tisztségviselői között is volt unitárius, így például Petki János, akit Bocskai a székelyek generálisává nevezett ki, majd tanácsosa (*consiliárius*) lett, s mindvégig hűségesen kitartott mellette. Ez azonban az erdélyi felekezeti viszonyokból következett, Kolozsvár lakosságának többsége ekkoriban valóban unitárius, ennek ellenére a szabadságküzdelem katonai és politikai vezetésében nem volt meghatározó szempont a konfesszionális hovatartozás. Egyházpolitikai ügyekben azonban mégis teljesen egyértelműek voltak Bocskai intézkedései, újabban Sipos Gábor tekintette át az erdélyi reformátusság támogatására hozott fejedelemi intézkedéseknek igencsak hosszú sorát.[542]

Összegzésként elmondható, hogy az Apológia megírására és többszöri közzétételére semmiképp nem azért volt szükség, mert Bocskait személy szerint bárki is valóban antitrinitáriusnak tartotta volna, vagy erre valamilyen konkrét jel utalt volna, erről tudomásunk szerint semmilyen korabeli forrás nem szól. Az a vád viszont már Luther környezetében megfogalmazódott, hogy a helvét reformáció utat nyit további károsnak tartott hitbeli újítások számára, a 16. század végi ortodox lutheránus teológia pedig már egyenesen azt hangoztatta, hogy a kálvinizmusból egyenes út vezet az „ariánus eretnekséghez”. Az ortodox lutheránus apologetika ezzel az érveléssel kívánta útját állni a további innovációnak, kiterjedt szakirodalom szól a lutheri és a helvét irány között Dél-Németországban zajló heves polémiákról.[543] A jezsuiták érthető módon

---

[541] Dáné Veronka: „Hogy gyászos állapotjok vigasztalást vehessen”. Bocskai István kiváltságlevele az erdélyi református lelkészözvegyek és árvák javára. In. *„Nincsen nekünk több hazánk ennél...”* Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Szerk. ifj. Barta János–Papp Klára, Bp., 2004. (Kisebbségkutatás könyvek) 174–184.

[542] Sipos Gábor: Az erdélyi református egyház Bocskai korában. In. *„Nincsen nekünk több hazánk ennél...”* Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Szerk. ifj. Barta János–Papp Klára, Bp., 2004. (Kisebbségkutatás könyvek) 168–173.

[543] Gustav Adolf Bernrath: Irenik und zweite Reformation. In. *Die reformierte Kofessionalisierung in Deutschland.* Das Problem der "Zweiten Reformation". Hg. Heinz Schilling, Gütersloh, 1986. 349–358. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, Nr. 195). A kérdéskör tágabb összefüggéseiről vö. Heinz Schilling: Das konfessionelle Europa. Die Kofessionalisierung der eropäischen Länder seit Mitte des 16. Jahrhunderts und ihre Folgen für Kirche, Staat, Gesellschaft und Kultur. In. *Kofessionalisierung in Ostmitteleuropa.*

igyekeztek kihasználni a két nagy protestáns felekezet konfrontációját, az evangélikus teológusoknak ezt az érvét átvették, s ahol erre mód nyílott, hivatkoztak is rá. Ennek példája Pázmány Schlüsselburg-idézete, amely igencsak kapóra jött a Bocskai-féle mozgalom elleni hangulatkeltés idején.

A kassai kálvinista lelkészek aktuális vádra reagálva adták tehát ki az Apológiát, amelyben Európa számára igyekeztek kedvező képet festeni a magyarországi protestantizmus helyzetéről, eltusolva és kicsinyítve a meglévő konfesszionális ellentéteket, ami egyébként megfelelt a Heidelbergből kiinduló irenizmus szellemének is. Pázmány viszont éppen az ellentéteket emelte ki erőteljesen, ő jól tudta, hogy az antitrinitarizmus és az iszlám terjedésének hangoztatása alkalmas lehet a külföld riogatására. Más kérdés, hogy a Bocskait ért vád teljesen alaptalannak bizonyult, református elkötelezettsége közismert volt, ezt nyilvánvalóan Pázmány is tudta. Mivel azonban a két nagy protestáns felekezetnek adható vallásszabadság kérdésében köztudottan épp ő foglalt állást 1608-as memorandumában,[544] számára is kellemetlen lett volna, ha az derül ki, hogy fejtegetése közvetve, burkoltan az arianizmust (az „ariánus fejedelmet") is védelmezte. Ő csupán a kálvinizmusból a szentháromságtagadáshoz vezető veszélyes út lutheránus intelmére utalt, azt viszont tagadta, hogy Bocskaira ez érvényes lenne, jól tudta, hogy ez Magyarországon nem lenne elhitethető, s fölösleges indulatokat generálna. A bécsi béke vallásügyi rendelkezéseit Pázmány politikai realitásnak tartotta, maga is a vallásszabadság engedélyezését tanácsolta az uralkodónak, ami azonban nem jelentette azt, hogy ne hangoztassa azokat az aggodalmakat, amelyek a protestantizmus terjedését katolikus részről kísérték. A fejedelem személye az Apológia-vitában csak ürügyként szolgált arra, hogy a vallás színe alatt politikai vita folyhasson le, s a szembenálló felek a keresztény Európa hatalmait befolyásolhassák. Erre törekedett Pázmány előbb a szabadságmozgalom idején, majd pedig a bécsi béke után a protestáns Erdély külföldi megítélését illetően, s ez indokolta mind az Apológia többszöri kiadását, mind pedig a reá adott heves cáfolat megjelentetését.

Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Hgg. Joachim Bahlcke–Arno Strohmeyer, Stuttgart, 1999. 13–62.

[544] *Pázmány Péter összegyűjtött levelei* I. Sajtó alá rend. Hanuy Ferenc, Bp., 1910. 26–29.; Benda Kálmán: Pázmány Péter politikai pályakezdése. = *MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 1979. 278–279.; Hargittay Emil: A politikai elmélet Pázmány tevékenységének hátterében. In. *Pázmány Péter emlékezete.* Szerk. Lukács László S.J. és Szabó Ferenc S.J., Róma, 1987. 424.

SIPOS GÁBOR

BOCSKAI ISTVÁN A MAGYAR REFORMÁTUS EGYHÁZTÖRTÉNET-ÍRÁSBAN

Három egymásba fonódó témát jelez a cím: a fejedelem alakja és egyházi vonatkozású cselekedetei, a szabadságharc és a bécsi béke egyaránt egyháztörténeti jelentőségű, és a különböző korokban eltérő hangsúllyal jelentkeztek a történetírásban. A tájainkon a 17. században megszülető egyháztörténet-írás először természetesen a bécsi békére koncentrált, nem a fejedelem személyére és tetteire. Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivum* című, 1684-ben megjelent munkája, amelynek magyar változata, a *Romlott fal felépítése* sokáig csak kéziratban terjedt, megemlíti a fejedelemválasztó szerencsi országgyűlést, sőt a meghívót is teljes terjedelmében adja, a békekötés jelentőségét azonban erőteljesebben hangsúlyozza, közli a nevezetes első cikkelyt és a későbbi vallásügyi paragrafusokat.[545]

Debreceni Ember Pál az 1708-ban befejezett *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transilvania* című kéziratában – amelyet aztán Friedrich Adolf Lampe[546] jelentetett meg Utrechtben 1728-ban a saját neve alatt – már részletesebben tárgyalja Bocskai korát. Istvánffy Miklós nyomán adja az első cikkelyt, hangsúlyozva, hogy ez „a magyarországi protestáns vallásszabadság legelső alapvető törvénye". Részletesen bemutatja „a katolikus vallás sérelme nélkül" szövegű záradék kérdését, amelyet a protestáns rendek már a béketárgyalások során sérelmesnek találtak. Ismerteti Mátyás főherceg oklevelét is, amely leszögezte, hogy e záradék nem rosszhiszeműen került a békeokmányba, csupán annyit jelent, hogy egyik felet se háborgassa senki vallásgyakorlatában és templomaiban. A korszak egyháztörténeti érdekű eseményei közül egyet említ, mégpedig a magyarországi egyházkerületek közös fellépését a kassai, majd a korponai országgyűlésen, ahol „a rendeknek előterjesztették a református vallás védelmét, szabadságát és terjesztését célzó postulatumaikat".[547]

---

545 Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak.* Közzéteszi: Nagy Géza, Bukarest, 1977. 294–296; *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* V. 1906. 165–168.

546 Friedrich Adolf Lampe (1683–1729) teológus, az utrechti egyetem, majd a brémai akadémia professzora.

547 Lampe, Fr. A.: *Historia* … Trajecti ad Rhenum, Utrecht, 1728. 335–336.

Az időrendben következő egyháztörténeti összefoglaló Bod Péter tollából származik, latin nyelvű *Historia hungarorum ecclesiastica* című kézirata ugyan csak 1890-ben jelent meg nyomtatásban, de magyar nyelvű változatának fennmaradt kéziratos változatai arra utalnak, hogy ilyen formában sok kortárs ismerhette.[548] A magyarigeni tudós lelkipásztor nemcsak a bécsi békét tárgyalja, hanem a szabadságharc eseményeire is kitér Thuanus (de Thou) műve alapján. Újdonságként említendő, hogy kiemeli Bethlen Gábornak a felkelés kitörésében játszott szerepét. A békekötéssel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a cseh, morva, alsó-ausztriai, lausitzi és sziléziai rendek is garanciát vállaltak a megtartására. Jelentőségét az 1552-es passaui és az 1648-ban megkötött vesztfáliai békéhez hasonlítja, e békeművek biztosították a nyugalmat a Német-római Birodalomban. A Bécsben megkötött, majd 1608-ban a magyar törvények közé beiktatott békeokmány nyomán a magyarországi protestánsok ugyanolyan egyenjogú státusban kerültek a katolikusokkal, mint a Birodalomban.[549] Művének az erdélyi református fejedelmeket tárgyaló részében adja Bocskai életrajzát, közli a védelmére írt Apologia szövegét, halálának okaként pedig mind a két véleményt, a vízkórságot és a mérgezést is megemlíti.[550]

Bocskai egyháztörténeti szempontból igen jelentős, 1605. szeptember 16-án kelt, az erdélyi lelkészözvegyeket és -árvákat mindenféle adó és teherviselés alól mentesítő oklevelét Bod közölte először, mind fent említett egyháztörténetében, mind az erdélyi püspökök életútját áttekintő *Smirnai szent Polikárpus* című művében. Tasnádi Ruber Mihály, az 1605 tavaszán megválasztott püspök a szeptemberben tartott „medgyesi országgyűlésén béadott instantiája által" szerezte meg a kiváltságlevelet.[551]

Tóth Ferenc *A Magyar és Erdély országi protestáns ekklésiák históriájok* című, 1808-ban megjelent történeti munkája nemcsak tördelésében emlékeztet Bod műveire, forráskezelése és stílusa szintén a 18. századhoz köti. Témánknak egész fejezetet szentel, és elöljáróban leszögezi, hogy a „békesség-kötés által semmi új jus vagy szabadság nem adatott a protestáns vallásnak, hanem csak a régi jussok és vallásbeli szabadság, amelyben megháboríttattak, erősíttettek itt meg". Mielőtt a szabadságharc eseményeit vázolná, oldalakon keresztül érvel amellett, hogy Bocskai mozgalmát nemcsak vallási, hanem polgári sérelmek is okozták. Láthatólag egy korabeli hibás közvélekedést igyekszik ezzel

---

548 Bod, Petrus: *Historia hungarorum ecclesiastica.* Utrecht, 1888–1900. I–IV. (továbbiakban Bod 1888–1900.) Latin és magyar nyelvű kéziratos másolatokat, szövegváltozatokat őriz a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium nagykönyvtára és a marosvásárhelyi Teleki Téka. Bod kéziratait legújabban Gudor Botond doktorandus vette számba, neki köszönöm az információt.

549 Bod 1888–1900. II. 3–7.

550 Uo. 219–227.

551 Uo. 219–221.; Bod Péter: *Smirnai szent Polikárpus avagy … erdélyi református püspököknek historiájok.* Nagyenyed, 1766. 56–58.

megcáfolni. Egyháztörténeti irodalmunkban elsőként mutatja be részletesebben Bocskai életútját, hangsúlyozva 1604-ig töretlen Habsburg-pártiságát; testamentumát idézve bizonyítja, hogy „fegyverekkel kergeték el őfelsége hívségéről”.[552] Mind ezzel, mind az 1606. decemberi kassai országgyűlés nyilatkozatával igazolja, hogy a fejedelem és hívei nem tekinthetők „hazafi hadat [azaz polgárháborút] indító és zenebonáskodó embereknek”.

Hosszan tárgyalja a békekötést megelőző eseményeket, a szerencsi és a kassai országgyűlés végzéseit, részletesen kitér a protestánsokra sérelmes, eltöröltetni kívánt korábbi törvények létrejöttére, „figyelmetességet érdemel” továbbá a szerencsi diéta felterjesztésében az, hogy „abban a romana, lutherana és helvetica religiók megneveztetnek, és mind a háromnak sérthetetlen voltát s szabadságát egyformán kérik”. Ebből következik Tóth véleménye szerint, hogy „a bécsi békességkötést egyenlőképpen mind a háromnak meg kell tartani”; az a benyomásunk, hogy e megállapítás a 17. századi valóság rekonstruálása helyett inkább saját korának van címezve. Ugyancsak kitér a római katolikus egyház jogainak sértetlenségét biztosító nevezetes cikkelyre, amelyet Bocskai és a református rendek visszautasítottak, és közli Mátyás főherceg igazolását, mely szerint „azon cikkelynek utolsóbb szakaszai is nem valami álnokságból tétettek oda, hanem azért, hogy mindenik rész az ő vallásában és templomaiban ne háborgattassék”. Előadását az 1606. december 13-án tartott kassai országgyűlés határozatával zárja, amellyel a rendek e paragrafus végleges törlését és a vallásszabadságnak a falvakra való kiterjesztését kérték.[553]

Jókora időbeli lépéssel a 19. század második felébe jutva megállapítható, hogy a magyar történetkutatás és -írás föllendülését, korszerűsödését a református egyháztörténet-írás csak félegesen követte. Az akkoriban meginduló folyóiratok, a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, az Erdélyi Protestáns Közlöny, a Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, majd a Protestáns Szemle mind forrásközléseknek, mind rövidebb történeti tanulmányoknak helyet adtak, számottevő összefoglaló művek azonban nemigen születtek. Kivételt képez Zsilinszky Mihály négykötetes műve, amely a magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásait mutatja be a reformációtól a kuruc-kor végéig. Az első kötet két utolsó fejezete tárgyalja részletesen a Bocskai-szabadságharc időszakát és a bécsi békét megelőző tárgyalásokat valamint a békemű törvénybe iktatását. Célkitűzésének megfelelően csak épp említi a hadi eseményeket, viszont a

[552] Tóth Ferenc: *A Magyar és Erdély országi protestáns ekklésiák históriájok.* Komárom, 1808. 403–407.
[553] Uo. 418–423.

különféle tárgyalásokat, követjárásokat, a tárgyaló felek álláspontját kellően részletezi.[554]

Emellett van még e korból két említésre méltó munka, Balogh Ferenc debreceni „hittanszaki tanár" egyetemi tankönyve, *A magyar protestáns egyháztörténelem részletei* (1872., második átdolgozott kiadása 1895.), és Farkas József *A magyarhoni protestáns egyház történelme* című tankönyve a gimnáziumok VIII. osztálya számára. Mindkettő együtt tárgyalja – a kor szokása szerint – az evangélikus és a református egyház múltját.

Balogh könyvének első kiadása két alfejezetet szán témánknak, az elsőben a szabadságharc lefolyását ismerteti kora színvonalán, a szerencsi és a korponai országgyűlések vallásügyi cikkelyeit mutatja be, a másodikban pedig a béketárgyalásokat és a megkötött egyezséget tárgyalja. Amint megállapítja, a bécsi béke vallásügyi határozatai az 1608-ban megszavazott törvények útján illeszkedtek be a magyar jogrendbe, az 1608-as I. törvény pedig a békeokmánynál kedvezőbb a protestánsok számára, amennyiben a vallásszabadságot a falvakra is kiterjeszti, nem tartalmazza a római katolikusok jogsérelméről szóló záradékot és biztosítja az egyházak kölcsönös függetlenségét a szuperintendens-választás megengedésével. Forráshivatkozásaiból kitűnik, hogy a legfrissebb szakirodalmat is használta.[555] Farkas József középiskolai tankönyve érthetőbbé teszi a szabadságharc történetét azzal, hogy kitér Bocskai pályájának 1604 előtti szakaszára is, a szabadságharc közvetlen előzményeként pedig megemlíti a Bethlen Gábor vezette bujdosók elfogott levelezését.[556]

A háromszáz éves évforduló a Bocskai-kutatás és történetírás föllendülését hozta el az egyházi historiográfiában is. Különösen jeleskedett a Protestáns Szemle, már az 1904. évi 4. száma lehozta Márk Ferenc cikkét, amely Szilágyi Sándor Magyar történetére és Bocskai leveleskönyvére támaszkodva foglalta össze a szabadságharc eseményeit, azzal az óhajjal zárva írását, hogy jó lenne, ha az évfordulóra valamely „egyházi író megírná Bocskaynak, e nagy kálvinista emberünknek magasztos élettörténetét".[557] 1906-ban két közlemény is megjelent a folyóirat hasábjain, Révész Kálmán a „Bocskai István oltalmára írott Apologiácskát" elemezte, magyar fordítását is közölve,[558] Thury Etele pedig két folytatásban megjelent nagy tanulmányt szánt a bécsi békének. E 38 oldalra

---

554 Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiotól kezdve.* Budapest, 1880. I. 256–359.

555 Balogh Ferenc: *A magyar protestáns egyháztörténelem részletei.* Debrecen, 1872. 128–130. (továbbiakban Balogh 1872.)

556 Farkas József: *A magyarhoni protestáns egyház történelme.* Budapest, 1881. 41–45.

557 Márk Ferenc: Bocskay István és a bécsi béke. = *Protestáns Szemle*, 1904, 4. sz. 217–225.

558 Révész Kálmán: Bocskai István Apologiája. = *Protestáns Szemle*, 1904, 5. sz. 304–312.

terjedő közlemény az első igazán alapos, szakszerű jegyzetekkel ellátott összefoglalása a békemű létrejöttének, amely lelkes túlzások nélkül jeleníti meg Bocskai személyiségét csakúgy, mint a protestáns rendek magatartását vagy a másik felet, Mátyás főherceget és környezetét. Figyelembe veszi Thury a bécsi béke katolikus történetíróit is, Fraknói Vilmos állítását, mely szerint Bocskai csak a korona megszerzése végett fogott fegyvert, higgadt érvekkel veri vissza. Új levéltári forrásokat nem vont be kutatásai körébe, tanulmánya ennek ellenére ma is haszonnal forgatható.[559]

Ugyancsak az évforduló kapcsán íródott Pokoly József *Bocskay István és a bécsi béke* című 32 oldalas füzete, amely jó népszerűsítő színvonalon, szakirodalmi hivatkozások nélkül foglalja össze a fejedelem életútját, a szabadságharc eseményeit és a békekötés folyamatát. Újdonságnak számít viszont, hogy Bod Péter után elsőként hívja fel a figyelmet Bocskai 1605-ös adományleveleire, amelyek az erdélyi, illetőleg a tiszántúli és -inneni egyházkerületek protestáns lelkész-özvegyeinek és árváinak adómentességet biztosítottak, hangsúlyozva, hogy „e kedvezmény következtében századok és ezrek lettek a magyar nemzet szellemi életének, művelődésének leghasznosabb és legönzetlenebb munkásaivá". Kifejti, hogy ez a kiváltság „nem egy felekezet javára, sőt nem is csak a protestáns lelkészek számára adatott, hanem általánosságban szól a lelkészi özvegyekről s árvákról, és így legalább Erdélyben, hol még a 17. század derekán túl is voltak nős, és pedig törvényes házasságban élő római hitű papok, a római katholikus klérusra is kiterjedt annak áldása".[560] Bocskai halálának okául Pokoly a mérgezést említi, holott korábban Balogh Ferenc – mai ismereteink szerint helyesen – már megírta, hogy „a halhatatlan emlékű fejedelem betegségét maga is mérgezésnek tartotta, különben vízkórban [vesebaj] sínlett."[561]

A századelőn több összefoglaló protestáns egyháztörténet is született, a Zsilinszky Mihály szerkesztésében 1907-ben megjelent *A magyarhoni protestáns egyház története* címlapja szerint „a művelt közönség számára" készült, és bevallott céljának megfelelően témánk tekintetében nem is ad többet, mint Bocskai alakjának, a szabadságharc lefolyásának és a békekötés folyamatának bemutatását. Olvasmányos szövegébe néhány tévedés is becsúszott, például hogy az 1595-ös havaselvi hadjárat a románok ellen indult volna. Részletesen ismerteti a bécsi békét a magyar törvények közé iktató 1608-as, ún. koronázás előtti törvénycikkelyeket, megállapítva, hogy ezekkel a római katolikus és a két protestáns egyház viszonya „a jogegyenlőség és a

559 Thury Etele: A bécsi békekötés. = *Protestáns Szemle*, 1904, 6. sz. 357–375., 7. sz. 447–467.

560 Pokoly József: *Bocskay István és a bécsi béke.* Budapest, 1906. (továbbiakban Pokoly 1906.) 31.

561 Pokoly 1906. 27.; Balogh 1872. 134.

viszonosság” elvi alapján rendeződött. Nyilvánvaló propagandisztikus célzattal leszögezi, hogy Bocskai „nemcsak hitét, nemzetét és ezek szabadságát szerette, de a hazája felett uralkodó háznak, a Habsburg-háznak az érdekeit is híven munkálta,” és amikor ezt „Rudolf királynak egyik késő, bölcs utóda közel háromszáz év múltával belátta,” a nagy fejedelem érdemeinek elismeréséül „az uralkodóház ércszoborral örökítette meg emlékét”.[562]

Pokoly József *Az erdélyi református egyház története* második kötetében Bocskait mint az első református erdélyi fejedelmet állítja olvasói elé, kiemelve, hogy az itteni kálvinista egyház az ő uralkodása idején kezdi használni a közéletben az „orthodoxa ecclesia” elnevezést.[563] Részletesen tárgyalja a szabadságharc erdélyi eseményeit, és feltűnő alapossággal veszi számba a jezsuiták elleni akciókat, például a református és az unitárius szuperintendens közös jezsuitaellenes fellépését az 1605 szeptemberében tartott medgyesi országgyűlésen vagy 1606-os kiűzésüket. E bekezdésekben ismert polemikus készsége nagy erővel nyilatkozik meg, a gúnytól sem riadva vissza, elannyira hogy megjegyzései már-már a 17. századi hitvitákra, semmint higgadt történeti munkára emlékeztetnek.[564] A lelkészi özvegyek számára adott fejedelmi privilégiumot itt is részletesen tárgyalja, és kitér az erdélyi protestáns egyházak 1605-ben kezdődő újjáépítésére.

Témánk jóval tárgyszerűbben kerül bemutatásra Pokoly másik, a protestantizmusnak a magyar államéletre gyakorolt hatását vizsgáló munkájában. A szabadságharc és a béketárgyalások részleteit mellőzve a követeléseket tárgyalja részletesen, e kortól számítva a „protestáns nemzeti politika” kialakulását. Kiemeli Bocskai mély vallásosságát: „mintha a kálvini predestinációtan politikai visszhangját hallanók, amikor elhivatásáról szól” és elválasztatását a Mózeséhez és a Dávidéhoz hasonlítja.[565]

Révész Imre *Magyar református egyháztörténet* című 1938-ban megjelent összefoglaló munkája a kor színvonalán álló, bő szakirodalmi utalásokkal ellátott kötet, témánkat az utolsó fejezet tárgyalja. Kiemelendő része a hosszú Bocskai-életrajz, amely a református etika fényében vizsgálja és értékeli a

---

562 Zsilinszky Mihály szerk.: *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest, 1907. 159–171.

563 Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. Budapest, 1904. II. 10–11. (továbbiakban Pokoly 1904.)

564 Előadása szerint 1605 elején az egyik legyőzött császári sereggel elfogott jezsuitákkal igen kegyetlenül bántak el a hajdúk: „A jezsuiták ellen ekkor először alkalmazott castrálás a későbbi időkben is hagyományos büntetésmód volt, és a kuruc háborúk idejében, amidőn a kegyetlenkedések mindkét részről borzalmas mértéket öltöttek, a hadba elegyedett és fogságra jutott jezsuitáknak mindig így könnyítették meg a kurucok a legnehezebb fogadalom megtartását”. Pokoly 1904. 13.

565 Pokoly József: *A protestantizmus hatása a magyar állami életre.* Budapest, 1910. 220–228.

tulajdonképpen tragikus sorsú katona és államférfi sorsát, akinek 1604 nyarán teljes addigi pályájával szembe kellett fordulnia. A református hajdúkat sem idealizálja, az akkori kutatás eredményeit hasznosítva reálisan mutatja be e társadalmi réteget, ugyanakkor joggal nevezi páratlannak Bocskai letelepítő akcióját, amely nélkül ma „a magyar református népesség az egyik legértékesebb törzselemével volna szegényebb". Vázolja az erdélyi eklézsiák megújításának folyamatát is, és méltatja a fejedelem mély református hitét, amely azonban részrehajlás nélküli, kiegyensúlyozó valláspolitikában valósult meg.[566]

A második világháború után, a nagy társadalmi és politikai átrendeződések idején jelent meg Bíró Sándor és szerzőtársai tollából *A magyar református egyház története*, a félezer oldalas kötetből alig négy jutott a Bocskai-szabadságharcnak és a bécsi békének. A bihari nagyúr politikai pályájának rövid vázolása után néhány sor foglalkozik a szabadságharccal, a békét megelőző tárgyalásokról szólva megállapítja – először a szakirodalomban –, hogy „a magyar rendek erdélyi mintára, a négy bevett vallás rendszere szerint óhajtották rendezni az egész országban a vallási kérdést".[567]

A 20. századi protestáns egyháztörténet egyik legtermékenyebb kutatója, Zoványi Jenő élete végéig jobbított, de sokáig kéziratban maradt összefoglaló munkájában szól témánkról *A Habsburg-uralom alatti protestánsok helyzete a győzelmes vallásháborúk korában* című fejezetben. Az 1604. évi utólag betoldott XXII. törvénycikkel indítja az események ismertetését, az erősödő protestánsüldözésnek Bocskai fellépése vetett véget. Nem szól a fejedelem előéletéről, hangsúlyozza viszont a Bethlen Gábor vezette bujdosók elfogott levelezésének szerepét a szabadságharc kitörésében. A tárgyalások és a békekötés rövid ismertetése után az 1608-as országgyűlés jelentőségét emeli ki: „ekkor nyert törvényes és országos elismerést a protestánsok önálló jogi létezése és a katholikus egyházi szervezettől való függetlensége".[568] Két kötetes műve különben láthatólag ismeretterjesztő jellegű, forráshivatkozások nélkül készült.

Historiográfiai áttekintésünk során Bucsay Mihály *Der Protestantismus in Ungarn* című, 1979-ben megjelent művét sem hagyhatjuk említés nélkül, amely hat év múlva magyarul is nyomdafestéket látott. A német olvasóközönségnek szánt munka aprólékos szakirodalmi hivatkozásokat nem tartalmaz, a kötet végén található könyvészet igazítja el az érdeklődőt. Bocskai felkeléséről és a

---

566 Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet.* Debrecen, 1938. 347–368.

567 Biró Szándor–Bucsay Mihály–Tóth Endre–Varga Zoltán: *A magyar református egyház története.* Budapest, 1949. (reprint kiadása Sárospatak, 1995.) 87–90.

568 Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantismus története 1895-ig.* Máriabesnyő–Gödöllő, 2004. 189–192.

bécsi békéről harmadfél oldalnyi terjedelemben szól, közérthető összefoglalását adva az eseményeknek.[569]

Századokat átfogó református egyháztörténeti munkák azóta nem születtek, de megjelent néhány tanulmány, amely témánk egy-egy részletkérdését alaposabban feltárta. Juhász István az egykorú egyházi hagyomány Bocskai-képét vázolja fel, kifejtve, hogy amint leveleiből kitűnik, maga a fejedelem is „Isten által felkent küldöttnek" tartotta magát. Hasonlóképpen vélekedtek a szerencsi országgyűlés rendjei, az Európa népeihez intézett kiáltvány egyedülálló módon „nem történelmi, hanem teológiai fundamentumon áll". A hajdúkat megnemesítő korponai oklevél (1605) Istentől elrendelt Gedeonként említi a fejedelmet, ez a gondolat gyakran szerepel az országgyűlések prédikátorainak beszédeiben. A kortárs erdélyi és magyarországi krónikások a békességszerző uralkodót dicsérték elsősorban.[570]

Ahogy száz évvel korábban is történt, 2004–2006 között a négyszáz éves évforduló kapcsán rendezett konferenciák és a megjelent kötetek lendítették fel a Bocskai-kor kutatását, egyháztörténeti szempontból is. E friss termés méltatásához még hiányzik a kellő távlat, de példaként kiemelhetünk néhány művet. A Magyarországi Református Egyház Kálvin Kiadója jelentette meg Szabó András új Bocskai-életrajzát, amely Benda Kálmán és Nagy László biográfiáinál kisebb terjedelemben ugyan, de a legújabb szakirodalom eredményeit felhasználva ad népszerű összefoglalást, újabb bizonyítékokat hozva a fejedelemségre emelkedett bihari nagyúr némely egyháztörténészektől is kétségbe vont mély református hitére.[571] A 2004 őszén Debrecenben rendezett Bocskai-konferencia kötete külön egyháztörténeti blokkot tartalmaz, amelyben Kónya Péter az evangélikus, Sipos Gábor az erdélyi református egyház 17. század eleji helyzetét tekinti át, Tonhaizer Tibor a vallásszabadságról értekezik, Dáné Veronka pedig a lelkészözvegyek számára adott Bocskai-féle 1605-ös kiváltságlevél kedvezményezettjeinek kérdését tisztázza.[572]

---

569 Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1985.

570 Juhász István: Bocskai István az egykorú egyházi hagyomány megvilágításában. = *Theologiai Szemle*, 1981. 1. sz. 43–47.

571 Szabó András: *„Téged Isten dicsérünk"* Bocskai István Erdély és Magyarország fejedelme. Budapest, 2006.

572 Dáné Veronka: „Hogy gyászos állapotjok vigasztalást vehessen". Bocskai István kiváltságlevele az erdélyi református lelkészözvegyek és árvák javára. In. *„Nincsen nekönk több hazánk ennél …"* Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Szerk. Ifj. Barta János–Papp Klára, Debrecen, 2004. 147–184.

SZABÓ ANDRÁS

MISKOLCI CSULYAK ISTVÁN KÉT EMLÉKBESZÉDE BOCSKAIRÓL

1608. július 20-án vasárnap Tarcal mezőváros református iskolamestere egy latin nyelvű beszédet tartott Bocskai István emlékezetére az iskola diákjai és a város polgárai előtt. Nem akárki volt ez a tanár, hanem a Heidelbergből nemrég hazatért Miskolci Csulyak István, a magyarországi késő humanizmus egyik legjelentősebb, már-már grafománnak nevezhető szerzője, Szenci Molnár Albert barátja.[573] A mindmáig kiadatlan és lefordítatlan, a kutatás által idáig csupán regisztrált oráció a szerző omniáriumában található,[574] együtt egy rövidített magyar nyelvű változattal,[575] amelyet kiadója, Zsinka Ferenc tévesen 1607-re keltezett,[576] talán azt gondolva, hogy valódi, temetésen elhangzott gyászbeszédről van szó. A két szöveg sok helyen szövegszerűen is egyezik, s mivel a latin egy helyen megszólítja a hallgatóságot, a polgárokat, az iskolamester teljesen nyilvánvalóan maga fordította le magyarra, s mondta el egymás után őket, hogy a latinul nem tudók is érthessék a lényeget.

A kortárs református értelmiség reagálása a Bocskai-felkelés eseményeire önmagában is értékes lenne, ez az eset azonban cifrább: Miskolci Csulyak István ugyanis az egész időszakot külföldön töltötte, s csak a fejedelem halála után tért haza, így semmiféle személyes élménye nem lehetett az eseményekről, valószínűleg Bocskait sem látta soha.[577] Mint szegény lelkész-árvának, a külföldi tanulás úgy vált lehetségessé, hogy nevelőséget vállalt egy főnemes fia mellett. 1600 januárjában református egyházi vezetők ajánlásával lett Thököly Sebestyén kisebbik fiának, Miklósnak lett a tanára. Először egy esztendeig Sárospatakon

---

573 Életét és munkásságát a legrészletesebben lásd: *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*. Sajtó alá rendezte Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József és Stoll Béla, Bp., 1962. (Régi magyar költők tára, XVII. század, 2.) (továbbiakban RMKT XVII. 2.) 281–385.

574 Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban OSZK) Kézirattára, Oct. Lat. 656. ff. 189r–194v.

575 Uo. ff. 195r–199v.

576 Miskolczi Csulyak István Diarium-ából. 1. Gyászbeszéd Bocskay István fölött 1607. In. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. XIII. Szerk. Zsinka Ferenc, Bp., 1928. (továbbiakban MPEA XII.) 89–95.

577 Életrajzát részletesen ismerjük az önéletrajzából (OSZK Kézirattára, Oct. Lat. 656. ff. 297r–316r. – Ritoókné Szalay Ágnes magyar fordításában: RMKT XVII. 2. 283–300.), az innen vett adatokra külön nem utalok.

tanultak, majd 1601 januárjától szeptemberéig a késmárki várban időztek. Ekkor, 1601. május 20-án volt Thököly Sebestyén harmadik házasságkötése, Pogrányi Benedek lányával, Erzsébettel.[578] 1601 szeptemberében indult el fiatal tanítványával Németországba. Útjukat részletesen ismerjük önéletrajzából és kiadatlan útinaplójából.[579] Először a görlitzi gimnáziumban időztek, majd 1603-tól a református diákok fő célpontját, a heidelbergi egyetemet keresték fel. 1607 tavaszán éppen európai körútra akartak indulni (hasonlóan az idősebbik Thököly-fiú, István korábbi peregrinációjához), amikor megérkezett Thököly Sebestyén halálhíre, s ezzel együtt a felszólítás a hazatérésre. Miskolci Csulyak májusban még egy hónapot a késmárki várban töltött, ahol kétszer prédikált is, majd Márkusfalva, Jászó, Szepsi és Kassa érintésével visszatért Tokajhegyaljára, ahol felajánlotta szolgálatait a tarcali iskolának. A tokaji uradalomhoz tartozó mezőváros egyházi szempontból ekkor jelentős helynek számított, két lelkészt tartott, s első papja, az idős Szentandrási István egyben az abaúji önálló egyházmegye püspöki jogokkal bíró esperese is volt. Az újonnan belépő tanár a szokásoknak megfelelően az egyháziak és az egész városi tanács előtt beköszöntő beszédet mondott. Ezzel együtt összesen hét orációt adott elő Tarcalon az ott töltött egy év és több mint három hónap alatt, ezeket gondosan fel is jegyezte omniáriumába, köztük van a két Bocskairól mondott beszéd is.[580] 1608. október 26-án Rákóczi Zsigmond felajánlotta neki a szerencsi lelkipásztorságot, amit ő el is fogadott, s egy gyors nősülés után december 12-én oda is költözött.

Mit tudhatott Miskolci Csulyak István a Bocskai-felkelésről? Nyilvánvalóan azt, amit megírtak neki levélben, vagy hazatérése után elmondtak. Személyes élménye legfeljebb annyi volt (amit az önéletrajzában meg is írt), hogy ebben az időszakban nem kaptak pénzt Thököly Sebestyéntől, s ezért időnként nélkülöztek és kölcsönt kellett kérniük. 1605. február 7-én azt kérte Szenci Molnár Alberttől, hogy írjon neki az otthoni „tumultus” (zűrzavar, felkelés) okairól.[581] Hazafelé utazva, 1607. április 15-én érték el Szencet, amelyről az útinaplójában ezt írta: „Ezt a mezővárost a lázadás (rebellio) idején a hajdúk teljesen porrá égették, s most kezdik csak kunyhók felhúzásával ujjáépíteni”.[582] Erről az élményéről már Tarcalról keltezett magyar nyelvű levelében barátjának, Szenci Molnárnak is beszámolt: „Szencre jöttem alá: totus Szencben talám csak

578 A házasságról Miskolci Csulyak önéletrajzán kívül lásd még: Szluha Márton: *Nyitra vármegye nemes családjai.* II. Bp., 2005. 316.

579 OSZK Kézirattára, Oct. Lat. 656. ff. 3r–94r.

580 Alkalmi beszédeinek felsorolását lásd: RMKT XVII. 2. 348–352.

581 Miskolci Csulyak István levele Szenci Molnár Alberthez. Heidelberg, 1605. február 7. RMKT XVII. 2. 315–316.

582 OSZK Kézirattára, Oct. Lat. 656. ff. 93r–v.

tíz ház sem maradt meg, mind földig égett volt, de már igen megépültek”.[583] Ugyanekkor írt a magyar diákok pártfogójának, David Pareus heidelbergi teológiaprofesszornak is a következő mondatokkal: „A mi Magyarországunk arca szörnyen el van csúfítva, nagy mezővárosoknak is éppen hogy csak a romjai látszanak”.[584] A Szenci Molnárhoz Tarcalról írott levelében arról tesz említést, hogy megfordult Vizsolyban, Mágocsy Ferenc házában, Pareusnak Homonnai Drugeth Bálintot dicséri, később majd annak egykori apósánál (aztán ellenlábasánál), Rákóczi Zsigmondnál lesz udvari pap, az utóbbit rövidesen alkalma lesz el is temetni. Ha mindehhez hozzávesszük a Thököly családot, elmondhatjuk, hogy olyan főnemesi körben forgott, amelyben elevenen élt Bocskai és a felkelés emléke. A hegyaljai mezővárosok polgárai, akik ebben az időben szinte kivétel nélkül reformátusok voltak, szintén pozitívan emlékeztek a fejedelemre, köztük a hajdúk iránti szimpátia is igen nagy volt. Ezzel szemben Basta téli hadjárata 1605 januárjában és februárjában mindenüktől megfosztotta a környék, s benne Tarcal lakóit, ekkor kellett újraírni az elpusztultak helyett a városkönyveket is.[585] Adott tehát az a közeg, amelyből Miskolci Csulyak az információit szerezte, amelynek a politikai és értékfelfogásához igazodott, amikor a beszédét elmondta.

Érdemes röviden arra is kitérni, hogy a latin nyelvű beszéd szerves részét alkotta a korszak iskolai kultúrájának. A protestáns humanista iskolák alaptípusát a 16. században Philipp Melanchthon hozta létre Wittenbergben; ő nagy hangsúlyt helyezett a nyelvre, s a beszéd, a declamatio műfaját tette a legfontosabbá az egyetem életében.[586] Wittenberg mintájára a protestáns iskolák mindennapjait és ünnepi eseményeit a tanárok és a diákok beszédei kísérték. Így történt ez Tarcalon is, a hét beszéd időbeli sorrendben a következő volt: 1. Székfoglaló a bölcsesség tanulásáról és az iskola dicséretéről. 2. Karácsonyi beszéd. 3. A grammatika és a latin nyelv dicsérete. 4. Nagypénteki beszéd. 5–6. Bocskai István dicsérete. 7. A törvények eredetéről és céljáról.[587] Figyelemre méltó, hogy a protestáns késő humanizmus képviselői tudatosan váltottak magyar nyelvre, így született meg a magyar nyelvű beszédváltozat. Nyilván a közönség, a latinul kevésbé tudó városi vezetők és polgárok jelenléte is

583 Miskolci Csulyak István levele Szenci Molnár Alberthez. Tarcal, 1607. július 20. RMKT XVII. 2. 318. – A „totus” szót a szövegkiadások értelmetlen „tars” olvasata helyett az autográf kézirat alapján javítottam: MTA Könyvtára, Kézirattár K 787. No. 161.

584 Miskolci Csulyak István levele David Pareushoz. Tarcal, 1607. július 21. RMKT XVII. 2. 318–319.

585 Németh Gábor: *A hegyaljai mezővárosok törvényei a XVII–XVIII. századból.* Bp., 1990. 32.

586 Heinz Scheible: Melanchthons biographische Reden. Literarische Form und akademischer Unterricht. In. *Biographie zwischen Renaissance und Barock. Zwölf Studien.* Herausgegeben von Walter Berschin, Heidelberg, 1993. 73–96.

587 RMKT XVII. 2. 349.

motiválta, amikor magyarul is megszólalt. A beszéd mindkét változatának bevezetése részletesen szól arról is, mi szükség van erre a műfajra, az encomiumra: azért mondja el, hogy tudós emberek és hadvezérek érdemei felidézésével példát adjon a tanulóifjúságnak.

Lássuk tehát a beszéd hosszabbik, latin változatát. A már említett bevezető után rátér röviden Bocskai érdemeire, de nem beszél témaválasztásának indokairól. Magyarország romokban hevert, de a legfőbb bajt a behozott idegen katonák jelentették, akik fosztogattak, s gyűlölték a magyarokat. De Isten meghallgatta egyházának siralmát, s elküldte Bocskai Istvánt. Ez lenne a főnemesség hivatása, hogy az alattvalókat és az egyházat, ha kell, fegyverrel is megvédje. Az első győzelmek után következett az Edelény melletti vereség, de ezen úrrá léve az ellenséget kiűzték az országból. Bocskai nagyságát mutatja, hogy egy kiterjedt háborúskodásnak gyorsan véget vetett, nem késleltették emberi hibák és kedvtelések. Egyesek úgy tekintettek rá, mint aki nem ebből a világból származott, hanem az égből jött. Mások ökörhajcsárnak csúfolták, s megint mások összeesküvést szerveztek a megmérgezésére. Hírneve a világ végére is eljutott. Nézzétek meg azokat a darázsfészekhez hasonlító várakat, amelyekben a kegyetlen német és olasz katonák laktak, akik még a szerzőt, a gyermek Miskolci Csulyak Istvánt is ok nélkül puskával fenyegették. Ki mentette meg tőlük az országot? Nem más mint Bocskai. Meneküljetek, németek és vallonok a hajdúk elől, mert a jó katonát (akárcsak a filozófust), nem az öltözet és a szakáll teszi. Magyarországnak mindig voltak híres hadvezérei: Mátyás király, Báthory István, Kinizsi Pál, Ecsedi Báthory István, Homonnai Drugeth Bálint, Mágochy Ferenc, a Rákócziak, Thökölyek és Thurzók. De ennyi kiváló hős között egyedül Bocskait küldte Isten ennek az ellenségnek a legyőzésére, a megszabadításunkra. Nincs ehhez a győzelemhez köze Forgách Zsigmondnak, Dóczy Andrásnak és Báthory Zsigmondnak, Erdély egykori nyughatatlan fejedelmének. Amikor a legnagyobb volt a szolgaság, s mikor attól féltünk, hogy Esztergom alól megérkezik Basta, összeszedte a hajdúkat, hogy ezt a veszedelmet elhárítsa. Basta és Barbiano, belháborúkhoz, öléshez, rabláshoz szokott, s noha Bocskai nem volt annyira jártas a hadtudományban, mégis vezéreiben Lippai Balázsban és Német Balázsban bízva, s Jézus segítségével legyőzte őket. Bocskai Ezékiásra és Jósiásra hasonlít, akik sikerrel igyekeztek kiirtani a bálványimádást. Példáját remélhetőleg követik a magyar bárók is, noha az előkelők nem csekély része visszavágyódik az egyiptomi fazekakhoz. Barbiano idején nem volt törvény, a templomokat meggyalázták és bálványimádással szennyezték be. A bodorított hajú és illatos kenőcsökkel bekent Barbiano Kassa főterére ágyúkat hozatott, és a polgárok házainak lerombolásával fenyegetőzött; Bocatius főbírót kezeit hátrakötözve fogságba vetették. Bocskai fegyvert fogott, s erővel véget vetett az igazságtalanságnak. Az athéniaknak szabad volt a rossz tanácsot adó Cyrsilust megkövezni, nekünk ne

volna szabad a bűnöző Barbianonak ellenállni? És mégis vannak akik ezeknek a rablóknak a halálát mártíriumnak nevezik. Mások a hajdúk „torkásságáról” beszélnek, megint mások pedig azt állítják, hogy csak kevés német esett el. Tanú a sok elesettről a Tisza, a (bihar)diószegi mező, az Olaszliszka melletti királyi országút és az Újhely és Borsi közötti hegyek, a holttesteket evő kutyák és madarak, Kassa, Eperjes, a Szepesség, a bányavárosok. Fogják vissza gőgjüket a szégyenletesen elmenekültek. Isten után Bocskainak köszönhetjük, hogy most békében élünk, s az igaz hitet csendben megélhetjük. De ó, Isten elvette tőlünk őt. Rá a halhatatlanság vár, míg a méregkeverő Kátay nyugodjék békében a megérdemelt forró szurokban. A mi dolgunk, hogy ismerjük el Bocskait szabadítónknak, s adjunk hálát érte Istennek. Bocsássa meg Isten a bűneinket, áldja meg romladozó hazánkat, az elvett korona helyett adjon másikat, hogy dicsérhessük őt mindörökké.

Elmondtam a beszéd gondolatmenetének vázlatát, de nem tudtam még érzékeltetni a benne levő őszinte lelkesültséget, amelyet a szerző a retorika eszközeivel is kiemel. Sűrű felkiáltások, halmozások teszik élénkké a szöveget, amelynek a szókincse is igen gazdag: igencsak megizzaszthatta a tanáruk a tarcali iskola diákjait. Természetesen tele van az oráció klasszikus utalásokkal is. Rögtön Euripidésszel kezdődik, de hivatkozik többek között Nagy Sándorra, Julius Caesarra és Pompeiusra, Hektorra, Hekulesre és Achillészre. Belgiojosoval és az ellenállás jogosságával kapcsolatban azt az athéni polgárt, Kürsziloszt emlegeti, aki azt javasolta, hogy hódoljanak be Xerxésznek, s ezért családostul megkövezték. Kátay Mihályt pedig Hérosztratoszhoz hasonlítja, aki felgyújtotta Diana templomát, hogy híres legyen. Érdekes módon csak a magyar változatban jön elő a híres humanista történetíró neve eképpen: „Hol vagy te Bonfinius Antal, ki az több híres-neves magyaroknak dicséretesen viselt dolgait krónikában írtad?”[588] Az ókori példák sem egészen egyeznek a két beszédben, s ugyanez a helyzet a bibliai hivatkozásokkal is. Ugyanaz viszont a lendület és az indulat, amellyel a szerző a hallgatók figyelmét megragadja, talán e tekintetben a magyar szöveg még hatásosabb mint a latin.

Izgalmasak számunkra azok a részek is, amikor a politikai ellenfelek nézeteit sorolja, s amikor a kortárs főnemeseket emlegeti. A magyar vezérek közé először a Forgáchokat is beírta (talán Forgách Simonra[589] és fiára, Mihályra[590]

---

588 MPEA XII. 93.

589 Forgách Simon (1527–1598) protestáns katona, Forgách Ferenc történetíró testvére, akinek a művét magyar nyelvű széljegyzetekkel egészítette ki.

590 Forgách Mihály (1569–1603) Strassburgban és Wittenbergben tanult református főnemes, aki Itáliában is megfordult. A jezsuiták azt állították róla, hogy a halálos ágyán áttért (de szemtanú híján ezt nem tudjuk megerősíteni).

gondolt), de aztán kihúzta, s a Forgách név a katolizált Zsigmond,[591] vagy Forgách Ferenc érsek[592] okán az ellenfelek közé került, Dóczy András[593] és Bocskai unokaöccse, Báthory Zsigmond, tehát a katolikusok közé. A magyar változatból, amely tömörebb a latinnál ez a névfelsorolás is kimaradt. Szemtanú beszámolóján nyugodhat az a jelenet, amely a kikent-kifent Belgiojoso kassai akcióját és Bocatius fogságba vetését mondja el, a magyar beszédben ez a jelenet sem olvasható. Szintén szemtanúk számolhattak be az álmosdi és az Edelény melletti csatáról, az utóbbi menekültjei Miskolcig, a szerző szülővárosáig futottak. Hasonló az eset az olaszliszkai és sátoraljaújhely környéki halottakkal, gyerekkora egy részét Miskolci Csulyak ezekben a mezővárosokban töltötte. Jellemző a környékbeli református értelmiségre az a szilárd meggyőződés is, hogy Kátay Mihály mérgezte meg a fejedelmet,[594] de az erre való utalás is hiányzik a magyar orációból. Több jelentésű a végén az elvett koronára való utalás: lehet a magyar korona, Bocskai török koronája, de egyszerűen átvitt értelemben a fejedelmet is jelentheti. Mivel a beszéd elhangzásának időpontjában már több mint három hete, 1608. június 27-én visszaadták Prágában a magyar rendeknek a koronát, s ennek híre Északkelet-Magyarországra is eljuthatott, s mivel a magyar szövegből hiányzik az „elvett" szó, s egyértelműen mint pars pro toto szerepel a korona a fejedelem helyett, itt legfeljebb áthallásról lehet szó.

Térjünk vissza egy pillanatig ahhoz a kérdéshez, amelyet Miskolci Csulyak István nem válaszolt meg, hogy miért veszi elő éppen ekkor ezt a témát. Ha megnézzük az ország történetét, ebben az időben fontos események zajlanak. Lecsendesednek a Bocskai halála utáni hajdúmozgalmak, s a magyar rendek, a morvákkal és osztrákokkal együtt Mátyás főherceg mögé állnak, hogy lemondassák Rudolf császárt. Mátyás seregében egyébként ott vannak a magyar hajdúk is. 1608. június 25-én a császár elbúcsúzik ettől a tisztségétől, s két nap múlva a megbízottai átadják a prágai kincstárban eldugott magyar koronát. Erdélyben Báthory Gábor uralkodik, aki a hajdúk segítségével mondatta le az agg Rákóczi Zsigmondot, a volt fejedelem békében visszavonul Szerencsre. Négy nappal a beszéd elhangzása után Kassán részgyűlést tartanak a felső-magyarországi rendek Illésházy István vezetésével. Egy történelmi pillanatra úgy tűnik, hogy Bocskai műve beteljesedett: II. Mátyás nemsokára magyar király lesz, vele együtt a vallásszabadság is kiteljesedik, a jezsuiták szárnyait

591 Forgách Zsigmond (†1621), Forgách Simon fia, aki 1603-ban katolizált, s mint Habsburg-párti főnemes futott be karriert.

592 Forgách Ferenc (1566–1615), Forgách Simon fia, 1607-től esztergomi érsek, majd bíboros.

593 Dóczy András (†1620) katolikus főnemes, 1607-ben királyi biztosként irányítja Thurzó Györggyel együtt Felső-Magyarország visszaintegrálását a Habsburg-országrészbe.

594 A Kátay-kérdés szétágazó irodalmából lásd: Ács Pál: „Ha kérdi Isten, Káthay, tetőled". Pázmány vitairata Bocskai haláláról. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* VII. 1994. 32–45.

lenyesegetik, Illésházy István a nádor, s Homonnai Drugeth Bálint (Bocskai kijelölt utódja) az országbíró.[595] Ennek a folyamatnak a lázában születik meg a két oráció, őrizve a felkelés radikális, északkelet-magyarországi szárnyának szellemét. Tudjuk, hogy a folytatás nem egészen úgy alakul, ahogyan azt Miskolci Csulyak Istvánék elgondolták. Nemsokára meghalnak a felkelés vezető résztvevői, Illésházy, Homonnai Drugeth és Mágocsy Ferenc (a kortársak a két utolsó esetben mérget emlegetnek),[596] Báthory Gábor nem bizonyul sikeres uralkodónak, s az 1610-es években megindul a magyar főnemesség áttérése a katolikus hitre.

A két beszéd – pontosan azért, mert szerzőjük nem volt Magyarországon a felkelés idején – hű tükre az 1608-as protestáns közhangulatnak. A korabeli református értelmiség számára Bocskai Istentől küldött szabadító volt, ezt Miskolci Csulyak többször le is írja az oráció mindkét változatában. Annak kimondása nélkül, hogy Bocskai saját királya ellen fordult, részletes indoklást olvashatunk így a felkelés okáról. Már Benda Kálmán megfigyelte a magyar változat szövegében, hogy a fejedelem kötelességeit részletező körmondat szinte Kálvin *Institutio*jának magyar átírásaként hat.[597] Ez természetesen benne van a latin orációban is, ami egy Heidelbergben alapos képzést kapott református teológusnál egyáltalán nem rendkívüli dolog. Közismert, hogy ezekben az években számos református szerző versben és prózában igyekszik a fejedelem alakját mítikus magasságokba emelni. Egy olyan Bocskai-mítosz születése ez a korszak, amelynek hatását még az sem tudta semlegesíteni, hogy a történettudomány részletesen feltárta a bihari nagyúr életpályájának minden politikai kanyarát és sötét foltját.

Beszéljen végül maga Miskolci Csulyak István, aki a magyar nyelvű beszédet (a latint itt szinte szó szerinti fordítva) így fejezi be:

„… ez mi diadalmas koronás fejedelmünket Magyarországnak minden fő zászlósurai és grófai fölött becsüljük; őtet országunknak jelen való veszedelmiből megszabadítójának ismerjük lenni, felőle holta után is tisztességes emlékezetet tegyünk, és az ő dícséretes jótéteménye felől soha el ne feledkezzünk, hanem az mennyei győzhetetlen királyt kérjük, hogy ennek utána is az ő jó akaratja szerint támasszon országunkban hasonló koronát: kinek csendes árnyékában, míg ez halandó világban élünk, bátorságoson nyugodhassunk, ez mi testünk veszendő sátorának levetése után peniglen, ő felségét az egekben végetlenül dícsérhessük. Ez szent Isten az ém skólámnak

---

595 Lásd. *Magyarország története 1526–1686.* 3/1. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1985. 769–773.

596 Illésházy és Homonnai Drugeth 1609-ben, Mágocsy Ferenc 1611-ben halt meg.

597 Benda Kálmán: Habsburg abszolutizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján. = *Történelmi Szemle,* 1984. 474.

buzgó szíből származott óhajtása. Nyisd meg füleidet és haldd meg szent Fiadnak esedezésiért. Amen."[598]

* *

*

[189r:] Encomium Serenissimi Ungariae et Transylvaniae Principis Stephani Bochkai defensoris Ungariae aeternum colendi.[599]

Euripides Tragicorum Poetarum facile Princeps[600] non minus vere quam sapienter, sapientum duas esse linguas memoriae prodidit: alteram, qua rem veram; alteram, qua tempori necessariam diceremus. Utiliter ille quidem, qui exacta cognitione rerum edoctus, impendio praecavere voluit, ne sine judicio mox illa, quae in buccam venirent, in publicum proderemus: sed consideraremus circumspecte, cum quae essent verissima, tum quae maxime forent oppurtuna tempori.

Cujus et ego ductum secutus, in hac lugubri omnium rerum facie; in his diuturnis vernantis quondam Ungariae ruinis: in hoc funesto Rerumpublicarum Ecclesiarumque patriae nostrae luctu: in hoc spreto exulareque jusso tetro scholarum squalore: collabescentis rei literariae fulturam modis omnibus cogitans, pubi scholasticae non sine gravi maiorum autoritate proponere decrevi, Heroum et literis et armis clarissimorum exempla: in quae tanquam ad speculum limpidissimum juniores sese contemplantes, oculis non lippientibus fortem masculumque maiorum suorum in toga et sago animum, adspicerent.

[189v] Etenim ita mens humana est affecta: ut cognita aut visa antecessorum suorum virtute et gloria, torporem omnem excutiat: animositati fortitudinem conjungat: et ad sui imitationem pleno cursu rapiat. Ne vero rei praeclare fortiterque gestae exemplum a peregrinis petam: aeternis celebrandum est laudibus novum et ante hunc diem inauditum, magnificum certe serenissimi Stephani Bochkaii nuper admodum Ungariae et Transylvaniae Principis[601] factum: qui non minori zelo quam animo, paucis ante annis contra Valones et Germanos; cum sinceram ex hoc regno religionem – Propheticam et Apostolicam doctrinam penitus tollere satagentes; tum Ungariam instar apri frendentis immisericorditer vastantes, delectis Huszaronum Haidonumque

598 MPEA XII. 95.

599 A szövegközlés megtartja a szerző helyesírását, központozását, de az ékezeteket elhagyja, s a rövidítéseket jelzés nélkül feloldja. A lapszélen: Anno 1608 20. Julii [die Solis] Tartzalini.

600 Utána olvashatatlan (törölt?) szó (betű? rövidítés?).

601 serenissimi … Principis – kevésbé kurzív betűformával kiemelve.

copiis, Pro lege et grege[602] intrepide dimicans arma sumsit: hostium conatus inhibuit: ex Ungaria fugavit: victor denique ovans magnifice triumphavit. De hoc lucidissimo Pannoniae sidere et Principe melioribus avis genito, me Laconice perorantem, ut benignis auribus, animo sollicitudinibus vacuo, audatis, majorem in modum contendo.

Ungaria nostra, quantis ab ipso statim primordio vicissitudinibus, casibus, cladibus, subjecta fuerit, historiographorum clamant annales, rudera castellorum et urbium horrida, ruinae aedificiorum squalentes testantur. Etenim, etsi magno cum animi dolore dico, dicam tamen, proceres nostros raro, aut certe nunquam fuisse et etiamnum esse concordes: neque animo erga invicem amicissimo: sed omnes fere privatis,[603] dies noctesque inhiantes commodis, litem ex lite serunt, publica regni vulnera aut aegre curant, aut nunquam penitus attingunt. Unde praesens, quam oculis lacrimantibus cernimus, afflictionum ilias, ex omnibus mundi partibus in nos inundavit. Haec moles patriam oppressit: domesticos mutuis vulneribus confecit: peregrinum militem opitulandi scilicet gratia introduxit. Quorum animos turpis habendi libido, [190r] innataque erga gentem nostram invidia, ab amore ad odium immutavit: libertatem nostram invidit: pro pace facem, pro defensione offensionem intulit: Christum in fiscum, aras Dei in haras porcorum, quantum quidem potuit, convertit. Sed potentissimo Coelorum Regi sit gratia: qui Ecclesiae suae gemitus et lacrimarum misertus, divina credo inspiratione, Principem gloriosissimum Stephanum Bochkai animavit: et ad intemeratae Religionis pudicitiae tuitionem, et ad pomoeriorum Pannoniae nostrae propugnationem excitavit: ne perditissimus Valonum grex illum traditionum humanarum commentis inescaret: inescatam idolatria scortationum contaminaret: haec voracissimarum harpyiarum [!] instar penitus deglutiret. Sed et in schola pietatatis ab ipsis pene incunabilis probe edoctus, Princeps cordatissimus, non ignoravit: ideo Magistratus supremos superne gladio et hasta esse armatos: ut legis utriusque tabulae executores essent: essent sibi subjectis instar tutelarium deorum: qui mites et placidos pallio benignitatis protegerent: vim injustam brachio valido retunderent: maleficos legitime poena condigna in crucem agerent: et quod caput est officii Politici: si hostem non tam foco Reipublicae quam Ecclesiae Dei altaribus interitum inferre molientes regnum invaderent, a proposito averterent, vires contunderent. Magistratus enim supremi non ultimum est officiorum, sinceritatem Religionis illibatam tueri, et Reipublicae commodis modis omnibus consulere.

Etsi vero sit anceps alea Martis: adeo, ut quos saepenumero vicisse putamus, jacere videamus exanimes: nihilominus tamen a parte viribus infirmiori, sed contra opinione, quandoque stare victoriam adspiciamus. Manum dat huic rei

---

602 Pro lege et grege – kevésbé kurzív betűformával kiemelve.

603 Javítva ebből: privantes

Princeps Bochkai: qui primo statim congressu, cis et ultra Tibiscum fluvium Ungariae famosissimum, maxima sua suorumque clade et jactura, conatus hostium fecit irritos, vim invictam contudit: et laqueos nobis universis et singulis minitantes, inhibuit, fregit, sustulit.

Verum enimvero[604] sicuti nulla prosperitas diuturna unquam extitit: ita [190v] nec ista victoria diu firma constitit. Etenim formicarum ad instar Valonum Teutonumque phalanges, non minus animositate, quam thoracum cassidumque fulgore celebres, ad pagum Edelény, nostris partim ad internecionem caesis, Partim Miscolcium[605] usque nativitatis meae incunabula fugatis, gloriosa sunt potiti victoria: mox vero maculam istam tollere contendens, reflante triumphi Zephyro, dispersa ovicularum instar Haidonum manus, vires hostium impetu fractas sensim recolligens, debilemque animum spe futurae victoriae vegetans, patriae praedonibus animosius occurrit, conatus praevenit, atque e[606] finibus Ungariae penitus fugavit.

Alexander Magnus, orbis ille domitor, quaesitus quopacto tam subito totius mundi dominio potitus esset, nihil procrastinando, dixit: ad eundem sane modum, si quis principem hunc nostrum interrogasset, quonam modo tam celeriter flammam incendiumque patriae in fumos vertisset, repondisset nihil cunctando. Hic enim tantum bellum, tam funestum et luctosum, tam longe lateque dispersum, quo bello tota Ungaria cum Transylvania vicinisque regnis premebatur, Serenissimus Princeps Bochkai extremo autumno apparavit, ineunte hyberni temporis frigore suscepit, aestate confecit. Magnum est scintillam rutilantem sopire: majus flammam ardentem tollere: longe maximum incendium exstinguere. At Bochkaius noster scintillam regni sopivit, flammam arcium sustulit, incendium urbium summa celeritate exstinxit. Unde pro celeritatem istam in agendo profectam esse putatis? Dubitatis opinor. Equidem quae res alios Duces in officio remorari solent: Principem hunc nostrum non retardarunt: non avaritia ab instituto ad praedam aliquam revocavit: non ut Sardanapalum libido ad voluptatem; non amoenitas ad delectationem; non commodum ad ocium; non denique labor ipse ad quietem flexit. Quantum enim caeteris ad suas res obeundas, quantum ad festos dies ludorum celebrandos, quantum ad alias voluptates, et ad ipsam quietem [191r] animi et corporis conceditur temporis: quantum alii tribuunt intempestivis compotationibus, quantum denique aleae, quantum chartis lusoriis: tantum Princeps noster sibi ad hanc militiam recolendam sumsit. Itaque alii quidem tunc in hoc Regno Principem Bochkai non ex hoc regno natum, sed ut de coelo lapsum intuebantur: alii more nebulonum pessimo bubulcum scommatice incessebantur: nonnulli veneno vitae

604 enimvero – a sor fölé betoldva.
605 Miscolcium – kevésbé kurzív betűformával kiemelve.
606 e javítva ex-ből.

ipsius insidias struere annitebantur. Quare nunc denique ne peregrini credere incipite, fuisse virum Principem[607] in Ungaria tali hoc nostro seculo fortitudine: qualem jam nationibus exteris incredibile: falso memoriae proditum videbatur. Nunc vos Peregrini Haidones adunco contemnite naso: nunc regni nostri splendor vobis fulgeat: nunc denique intelligite nullam esse oram orbis tam desertam, quo non Principis nostri fama pervaserit: cujus semper nutibus non modo cives assenserint, socii abtemperarint, hostes trepidarint; sed etiam venti tempestatesque obsecundarint. Tollite oculos o cives mei, et videte nidum Germanorum, Cassoviae, Thokaini, Varadini, Szakmarini, Calloviae, Szenderoviae, Filekini: fateamini melum[608] oportet, crabronum ad instar Germani admixti Italis milites, immisericorditer vos vellicasse. Quin et mihi Uyhelini puero existenti ab ictu globo bombardae, nullo meo facinore a Germano in me directo vita periclitabatur. Quis ergo nobis periclitantibus manum auxiliatricem tulit? Princeps Bochkai. Quis Ecclesiarum Ungaricarum currus Eliae extiti? Bochkai. Quis nidum Germanorum a rabie perpurgavit? Bochkai. Quis Germanos ex patria nostra exulare jussit? Bochkai. Quis Ungariam ex orci barathro vitae pristinae restituit? Bochkai. Quis sibi mortem, nobis vero vitam, peperit? Bochkai. Princeps Bochkai pertica pestiferam Valonum Teutonumque sobolem deturbavit, fugavit, fudit, sustulit. Ite ergo Germani, et Haidones scrophi pascos nuncupate, opiliones dicite. [191v] Credite victoriam non in ore residere. Metuite ne baculis horum opilionum, ceu Acteon a suis canibus, cervis pro edulio dedemini. Cavete ne Haidonum pero cuspidatus ocreis vestris artificiose fenestratis aut cancellatis indelebilem ignominiae maculam inurat. Fugite ne scuticula ceu flabelli vento culicos in aerem pellamini. Militem enim sicuti nec philosophum facit vestis aut barba; sed animus constans bonaque conscientia corroboratus munitus.

Roma quondam Julio Caesare et Pompejo militibus fama super aethera notis, superbiabat[609] Troja magno illo Hectore gloriata est. Graecia Herculem et Achillem suspexit. At pro Hungaria nostra quondam Stephanum illum Sanctissimum et vitae inculpatae, cum Matthia Corvino Reges,[610] ad coelos usque evexit. Abundavit praeterea semper, ceu dives aliquod pomarium fructibus, patria nostra heroibus clarissimis, ducibus bellicosissimis, ut, plurimos alios silentio involvam, Johanne Hunniade, Stephano Bathoreo, Paulo Kenesi, et compluribus aliis: immo et illo funesto patriae anno, quo pestis Germano-Itala Ungariam perfundare satagebat; quo gladium vagina vacuum in Ungaria non vidimus, Stephano Bathoreo, Valentino Homonnaeo, Magochio, Rakocziis,

607 Előtte törölve: Ungarum
608 Helyesen: mellum
609 Javítva superbibat-ból.
610 Stephanum … Reges – kevésbé kurzív betűformával kiemelve.

Thekeliis,[611] Turzonibus, aliisque Baronibus tanquam pretiosissimis margaritis fulgebat. Verum inter tot praestantissimos Heroas, solus Princeps Bochkaius divinitus ad id excitatus est: ut signa cum hoste conferret; manus consereret; superbiam pudefaceret; gladios excuteret. Nihil itaque sibi ex hoc triumpho vindicare potest Forgacius, nihil Doczius, nihil denique Sigismundus Bathoreus princeps ille quondam Transylvaniae inquietissimus. Solius, iste triumphus, quantus est, qui certe maximus est, solius, inquam Principis Bochkaii proprius est. Qui nisi masculo animo in campum cum hoste ferocissimo descendisset: dubio procul Valones cum [192r] Teutonibus, Ungariam sexcentis calamitatibus jam ante pressam, fecissent Angariam. O sanctum sanctae memoriae Principis caput! O beatissimam Liberatoris nostri animam! O conditionem admirandam, non modo administrandae, verum etiam conservandae Ungariae! O fortitudinem admirabilem, atque omnium laude, praedicationem literis, monumentisque decorandam! Multa memini, multa audivi; sed nihil ex omnium victoriarum memoria tale cognovi.

Hic enim cum servitute plus quam Aegyptiaca premeremur: et in dies mali atrocitas incrementa sumeret: praesidii nihil haberemus: formidolosum et pestiferum Strigonio Georgii Bastae adventum timeremus: hoc insperatum omnibus consilium, incognitum certe cepit: ut exercitum ex dispersis Haidonum phalangibus cogeret, et Bastae furorem (cui multorum civium neces, vexatio, direptioque Christiani sanguinis impunita fuit) crudelissimis incitatum consiliis a pernicie Regni averteret. Quis fuit quaeso unquam in ullo homine tantus belligerandi ardor? Ardorem dico? nescio an melius fortitudinem possem dicere. Quotus enim quisque istud tentare ausus fuisset: ut cum memerosissimo[612] et toto orbe bellicosissimo Teutonum et Valonum exercitu, Ducibus Georgio Basta et Jan-Jacobo Barbiano, Achilli et Hectori non dissimilibus clarissimo, in campum pugnae descenderet? quibus ab ipsa mox adolescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis grata fuerunt: qui ignem et incendia ore vomentes tanquam vanum aliquod somnium nihili faceret, sperneret? Aspicite per Deum immortalem, quousque mascula[613] Bochkaii virtus penetravit! Considerate imperterrita vis quod non perrumpat! Princeps noster etsi scientia rei militaris illis impar erat: neque admodum nervis rei gerendae affluebat: confisus tamen invictissimis suorum Ducum Basilii Lippai, et Basilii Német virtutibus: per exigua equitum peditumque turma [192v] collecta, thessera Jesu corda animosque muniente, praeliis non paucis ancipiti eventu commissis: nunquam inter morituris Ungarorum facinoribus, confidentissimam Germanorum et Valonum aciem, gladio, hasta securi, profligavit: illis indelebilem dedecoris

[611] Utána törölve: Forgaciis
[612] Helyesen: memoriosissimo
[613] Előtte egy kitörölt betű.

aeviterni maculam, nobis auream pacem pridem desideratam felici nisu peperit. Bochkai Reipublicae laboranti opem tulit. Bochkai restitit vesano hostium furori. Bochkai solitudini patriae subvenit. Rex Matthias gloriosissimus perhibetur: quod triumphum de aliquot Germanorum Polonorum Bohemorum copiis reportavit: an non ergo gloriosissimus erit Princeps Bochkai, qui omnes vigilias, curas, cogitationes, dignitatem, vitam denique ipsam pro salute Reipublicae posthabuit? qui Valones et Germanos, alios Ungariae Verres et Clodios, vulnere insanabili notandos, ex tota Ungaria ejecit et profligavit.

Nulla prohibet causa, cur Bochkaium cum Ezechia, Josia aliisque sanctis Regibus, qui summa fide in exstirpando idolorum cultu versati feliciter sunt, non conferamus. Animum certe ipsi defuisse nunquam, invita etiam fatebitur invidia; facta testantur aeternis notanda monumentis. Quin et exemplum reliquit ejusmodi: quodsi aliis Ungaris aut Regibus aut Comitibus aut Baronibus imitari libeat, facilis sit futura divinatio, brevi tempore successu rem Christianam melius habituram. Verum ut sperare haec omnes et singuli uno consensu possumus: an ita quomodo omnes optamus meum non est pronuntiare: siquidem non exigua procerum pars ad ollas Aegyptiacas et cucumeres toto nisu prospectat, suspirat.

Thucydides libro belli Peloponnesiaci octavo, Alcibiadis in patriam benemerita commemorando laudat: et nos benemerita Bochkaii in patriam, siccis quod dicitur pedibus praeteriremus? Etenim ponite quaeso ante oculos miserandam[614] quidem illam et flebilem Ungariae speciem: cum praeside Barbiano in patria nostra nihil valeret senatus: omnis esset impunitas: nulla judicia administrarentur: vis et ferrum in foro et campis versarentur: [193r] magistratus se cursus pernicitate, non legum vigore, tuerentur: iidem comprehensi carceri manciperentur, vulnerarentur, in crucem agerentur: templa immortalis Dei diriperentur aut idololatria profanarentur. Considerate, cum furibundus latro Barbianus, scelere inflammatus ac furore, in forum Cassovianum ex suo gurgustiolo, calamistratus, unguentis delibutus, prorepens, arderent oculi, toto ex pectore crudelitas emicaret: templi summi valvas adaperiri minaciter mandaret; tormentis aeneis in forum protractis demolitionem aedificiorum civium minitaretur: Preator ipse Bocatius vinctis post tergum brachiis lictori custodiendus traderetur.[615] O exsecrandum et perniciosum Regni Draconem! O cornificem Danaidum dolio includendum, et Sisypheo supplicio afficiendum! O scelus, in ultimas terras exsportandum! Quis quaeso illis temporibus fuit tam ferreus, quin hujus rei indignitate, oculis prae dolore stillantibus, conspecta suspiraverit? Quis tam adamantino pectore, qui a fuga sibi temperaret et desperatione? Quid vero ego de Serenissimo Bochkai Principe

[614] Előtte egy kitörölt szótöredék.
[615] *Praetor … traderetur* – egy későbbi (?) kéz által aláhúzva.

dicam? aut quis de tali Patre satis digne unquam loquetur? qui cum videret Barbianum domesticum praedonem, si legibus uti liceret, judicio esse frangendum: sin ipsa judicia vis impediret ac tolleret; audaciam virtute, furorem fortitudine, temeritatem consilio, manum manu, vim vi esse superandam. Primo de vi sibi illata postulavit: posteaquam ab eodem judicia sublata esse vidit: ne ille omnia vi posset efficere, curavit: qui docuit, neque tecta neque templa, neque forum, neque curiam, sine summa virtute ac maximis opibus et copiis ab intestino latrocinio posse defendi. Cyrsilum turpia suadentem Athenienses lapidibus obruerunt: et nos Barbiani copiis nefaria perpetrantibus manu armata non restitissemus? An quod Atheniensibus licuit, non idem nobis Christianis in difficillimis Reipublicae temporibus facere licebit? Et tamen sunt nonnulli, [193v] qui caedem illorum latronum martyrium vocitant: alii Haidonum nefandam ingluviem suggillant: caeteri paucissimos fuisse sublatos dictitant. Itane vero? paucissimos? Equidem si Tibiscus iste noster ore aperto loqui posset: non formidaret exactissimum Germanorum et Valonum a se absorptorum numerum prodere. At taceat Tibiscus. Caesorum ossa numerat campus ad Dioszög positus. Via ad Lizkam regia, computat cadavera. Jugera inter Uyhelium et Pagum Borsi trucidatorum nuda ostentant corpora. Et profecto nisi canes et volucres coeli carnibus hostium pastae fuissent: in diuturna oppidorum, horrida villarum desertione, fame emori coactae fuissent. Cladis hujus donec supererit Cassovia testis erit: testis Epperies, Scepusium denique universum testis erit: testes civitates montanae, per quas legionibus nostris in Moraviam iter, Germanorum interemtione patefactum est: quin et illi ipsi testes sunt: qui ignominiosa fuga arrepta, partim cicatrices a tergo ostentant: partim invictissimam salutis arcem, abiectis post tergum armis, occuparunt. Eant igitur nunc jactabundi illi, remittant spiritus: comprimant animos suos: sedent arrogantiam: et paucissimos a nostris fuisse caesos contendant.

Prodeant, si lubet, etiam illi: qui rem fama quidem[616] grandem, valore exilem Hajdones praestitisse perhibent. Etenim an vilis res videtur salutem alicui restituere et immortalitatem donare? An tenuis res est cibus et potus corporis alimentum? quibus demtis, vitam ipsam tollas necesse est: Ita demus religionem perenne animae pabulum, Satanae spiritum carnifici mancipabis animam. Quanto itaque maior et potior est vita animae quam corporis; tanto maiori honore persequendus est Hercules iste noster: qui Germanos et Valones ferreos pedes habentes, qui Barbianum Cacum latronem, qui Bastam Centaurum regno fugavit: [194r] qui Ungariae fortalitia a direptoribus repurgavit: qui scholis quietem, templis decorem, Reipublicae autoritatem, toti denique regno halcyonia restituit. O felicem illum diem, quo vitam omnium nostrum, bona, fortunas, conjuges, liberos nostros, atque hanc hujus nostrae scholae cathedram, oppidum

[616] Javítva quisdem-ből.

ipsum, Dei immortalis erga nos amore, laboribus, consiliis, periculisque Principis Bochkai, ex flamma atque ferro, at pene ex faucibus fati ereptum, et nobis conservatum ac restitutum videmus!

Quapropter quod nunc Ungari et vivamus et dicamur: quod alta pace fruamur: quod hortos, vineta, agros, magna securitate colamus: quod opellam nostram scholis, templis, Reipublicae navemus: quod religionem orthodoxam in tranquillitate profiteamur: tibi Pater Patriae Princeps gloriosissime, Stephane Bochkai, post Deum ferimus acceptum: pro quibus exantlatis sollicitudinibus, multum nos quidem tibi debemus, tu vero nullo indiges.

Sed o nos miseros et infelices! o falsam spem! o volucrem fortunam! o praeposteram gratulationem nostram! quam cito illa omnia ex laetitia et voluptate ad luctum et lacrymas reciderunt! ut qui nuper te Principe et Duce nostro gloriabamur, jam nullum pristinae dignitatis vestigium appareat. Etenim Deus ille, cujus legis patrocinium susciperas, post exactos vitae caducae triumphos, te corona illa immarcescibili ornavit: quam nomine tuo adhuc vivens et valens circumgessisti. Fruere igitur illa, quam victoriis tuis adeptus es beatitudine: sanctissimi tui cineres in spe futurae resurrectionis molliter recubent: clementissimus ille Pater sit tibi aeternum clemens: sordes tuas praetiosissimo Filii sui nostri Immanuelis sanguine abstergat: ut prae nive dealbatus in conspectu agni illius immaculati stola immortalitatis induaris. Verum quemadmodum Princeps noster immortali dignus est honore, qui nos ex barathro [194v] perditionis restituit:[617] ita continuis convitiis Herostratus ille Katai prosequendus erit: qui patriae vulnera refricavit: qui incendium manu Bochkaii sopitum reaccendit: qui Patrem Patriae, proh dolor! veneno ex consortio viventium sustulit: de quo parricida si plura dicerem, subvererer, ne et ipse tempore praesenti vim inferrem, aut veneno inficerem. Requiescat in pace, quam parricidio nefario consecutus est picem.

Quae cum ita sint, ut certe sunt: nostri erit officii Principem Serenissimum Stephanum Bochkaium (quem sicut nemo unquam vivum satis pro dignitate laudavit: ita neque mortuum pro immensis ipsius in omnes Dei Ecclesias beneficiis, satis admirabitur, aut posteris commendabit,) supra omnes Ungariae Comites et Barones unicum patriae liberatorem agnoscere: jugi grataque recordatione gloriosum rei fortiter gesta triumphum pleno gutture praedicare: ac Deo Deorum pro tali Heroe invictissimo, ex imis praecordiorum nostrorum fibris gratias agere: eidemque devote supplicare: atrocissima[618] omnium nostrum crimina laxo misericordiae pallio contegat: patriae collabescentis ruinam dextera fulciat: pro ablata corona aliam nobis sufficiat: eamque multiplicibus Spiritus Sancti charismatibus abunde instruat: ut sub ejus paterno patrocinio, et tuti sub

[617] Javítva restitutus-ból.
[618] Előtte egy szó olvashatatlanul kihúzva.

ficu nostram vitam aerumnis carentem vivamus: et exuto mortalitatis indumento, ad eum in caelestia regna translati, ipsum cum Filio et Spritu Sancto, cum sanctis Angelis aeternum celebremus.

SZABADI ISTVÁN

REFORMÁTUS EGYHÁZKORMÁNYZAT A BÉCSI BÉKE UTÁN

Először a középkori gyulafehérvári püspökség területén létrejött református egyházak kormányzatával szeretnék foglalkozni. Úgy gondolom, hogy sajátos, és korántsem véletlen párhuzamokat lehet felfedezni egyházkormányzatuk kialakulásában. Közismert, hogy a reformáció eredeti céljai között nem szerepelt nemzeti egyházak létrejötte, a hitújítás kezdetén a római katolikus egyház korábbi álláspontjával szemben, és az eretnekek ellen hozott, de igazából alig érvényesülő törvények ellenére, a „*de internis praetor non judicat*" elv uralkodott,[619] azaz a lelkiismeretről, a belső vallási meggyőződésről nem kívántak ítéletet mondani, fontosabbnak tűnt az egyházszervezet egységének a fenntartása. Az egyházszervezet egysége ennek ellenére még a gyulafehérvári püspökség megszűnése előtt megbomlott, a szászok az 1540-es évek végén létrehozzák a maguk egyházát,[620] 1551-ben pedig Hevesi Mihály szatmári lelkész személyében megválasztják az első magyarországi protestáns superintendenst, megalkotva ezzel a tiszántúli superintendentia magvát Szatmárban, Szilágyban és Középszolnokban, a gyulafehérvári püspökséghez tartozó tasnádi generális vikáriátus területén.[621]

Ezzel párhuzamosan az 1550-es pozsonyi vagy az 1552-es tordai országgyűlések rendelkezései azt mutatják, hogy az egyház helyett immár az állam dönti el, hogy melyik vallási irány tekinthető eretnekségnek, és melyik irány követhető, vagy tűrhető meg. Hamarosan világossá vált az is, hogy a felekezeti hovatartozás szabadsága árán sem lehetne egységben tartani az egyházat. Hamarosan az önállóvá vált Erdélyben és az erdélyi irányítás alatt álló partiumi területeken kialakult a *recepta religiók* rendszere, ennek révén az állam egyházak felett álló, de az egyház belső életét alapvetően befolyásoló főhatósággá vált. A nevezetes 1568-as tordai országgyűlési törvények a vallásszabadság kinyilatkoztatása mellett azt is eredményezték, hogy a mindenkori erdélyi fejedelem kezébe került a vallás ügye, akinek később az

619 Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története.* IV. Budapest, 1904. 7. (továbbiakban Pokoly 1904.)

620 Superintendenst majd csak 1553-ban választanak Paul Wiener személyében.

621 Pokoly 1904. 35.

innovatio, azaz a további újítás tilalmával a törvények újabb eszközt is adtak a kezébe. Az erdélyi fejedelmi eskü magában foglalta ugyan azt, hogy a saját vallásuknak nem engednek olyan befolyást, hogy a többi bevett felekezet működését korlátozzák, az egyenjogúságot megsértsék, a református fejedelmek alatt a fejedelmi hatalomnak és a református egyháznak mégis sajátos összefonódása alakul ki.

Míg a királyi Magyarország területén kialakult superintendentiák labilis képződmények voltak és Dunántúl és Dunamellék egyházigazgatási beosztása folytonosan változott,[622] Erdélyben és a Tiszántúlon viszonylag stabil területi és igazgatási egységként működtek az új superintendentiák. Nem tudjuk pontosan, hogy az első superintendensek milyen jogokkal rendelkeztek, de nyilvánvalóan az *ordinatio*, azaz a papszentelés és a papoknak az ekklézsiákba való kirendelése, illetve a *visitatio*, azaz az egyházlátogatás jogkörének a birtoklása tette őket egyenrangúvá a korábbi katolikus püspökökkel.[623] A papszentelés decentralizációja jelentette az első igazi csapást a gyulafehérvári püspökség működésére, majd hamarosan a hiteleshelyi működését is országos intézménnyé változtatták, és elrendelték annak államkincstárból való finanszírozását. A püspökség javainak lefoglalása mellett lényeges volt az 1556-os kolozsvári országgyűlésnek a püspöki dézsmáról szóló rendelete is, melyben azt meghagyta a városi és falusi papok számára. Az átalakulás lényeges egyházjogi mozzanata volt az, hogy a gyulafehérvári püspöki tiszt megszűntével az egyházi hatalom birtoklásának a kérdése is új dimenzióba került. A püspöki javakkal együtt bizonyos püspöki jogköröket is magához vett már az 1550-es években az erdélyi fejedelmi hatalom. Például a papok megerősítéséért járó *taxa confirmationalis* és a püspöki oltalom fejében fizetett *census cathedraticus* is, mint püspöki jövedelmek, a kincstárba folytak be, és így a megerősítést is a fejedelem végezte,[624] így lényegében kegyúri jogot nyert az egyházközségek felett. A protestáns superintendenst ugyan nem ő választja, de ő erősíti meg, és lényegében az őt megillető jogokat ruházza át a superintendensre. Izabella 1557-ben, amikor megerősíti Hebler szász püspököt hivatalában, ennek indoklásában elmondja, hogy az ország alattvalóinak védelme az ő tiszte, így aztán a gyülekezetek védelme is. Immár nem csupán az egyház külső állapotának, javainak és jogainak a védelmét tekinti feladatának, hanem az igaz hit védelmét és a schisma eltávolítását is. Mint korábban a püspök tehette, most a fejedelem ruházza fel a superintendenst a papszentelés jogával, az egyházi ügyek felügyeletével és azzal, hogy az evangéliumokkal és a sacramentumokkal ellenkező tanokat megvizsgálja, elbírálja és egyházi fegyelmet gyakoroljon.

---

[622] Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története*. Gödöllő, 2004. 213.

[623] Miklós Ödön: Az első hazai protestáns püspökök egyházalkotmányi helyzete.= *Egyháztörténet*. 1943. 4. füzet. 321–329.

[624] Pokoly 1904. 71.

Hebler halála után Báthory István maga szólítja fel a szász evangélikusokat püspökválasztásra, képviselteti magát a püspökválasztó zsinaton, három jelöltet terjesztet fel, és ő maga választ azok közül. Báthory Kristóf is 1577-ben Enyedre hívja a református egyház papjait, hogy püspököt válasszanak, határozottan kijelentve, hogy nem akarja szavazata és jóváhagyása nélkül lebonyolítani a választást. Georg Daniel Teutsch közöl egy okiratot 1585-ből, ahol Báthory Zsigmond egy vizsgálatot azzal a kijelentéssel bíz a szász evangélikus püspökre, hogy a végső ítéletet a fejedelemhez terjessze fel, mert ebben az országban a legfőbb püspöki hatalmat ő birtokolja (*ultimamque sententiam ad nos, qui praecipuum in hoc regno episcopatum possidemus, suis modis transmissis*).[625]

Jóllehet Bocskai idején a püspöki jogot felváltotta a fejedelem felügyeleti joga, a *ius supremae inspectionis*, a kettő közti különbség még sokáig nem került át a köztudatba sem. A felügyeleti jog azt célozta, hogy a fejedelem ne kedvezhessen egyik vagy másik bevett felekezetnek, hanem felekezeteken felülemelkedő államfő legyen. A 16. század elejének református fejedelmei idején az a helyzet állt elő, hogy ugyan más felekezetek püspökválasztásába nem szóltak bele, az Erdélyben és a Partiumban vezető vallássá vált református felekezet belső ügyeibe kisebb-nagyobb mértékben bele-belenyúltak, és ezáltal az egyházkormányzatra is komoly befolyást gyakoroltak. Szubjektív megjegyzésként hadd mondjam azt: néha úgy tűnt, hogy a református egyházzal szemben a *supremum episcopatum* elve még nem engedte át a helyét teljesen a *ius inspectionisnak*. Ugyanakkor szeretném azt is hangsúlyozni, hogy a superintendensi tiszt hamarabb létesült, minthogy a fejedelmi udvar kánonilag a püspöki jogok birtokába került, ezért valóban csak a püspökök megerősítéséről, és nem kinevezéséről van szó. Talán ez az oka annak is, hogy Erdélyben a zsinati elv érvényesült ekkor még, és nem a német típusú konzisztoriális irányú fejlődés.[626] Míg a magyarországi részeken kezdetben a protestáns püspök a seniorok egyike, addig Erdélyben a fejedelem hivatalnoka, mint egy püspöki vikárius. Ahogy a partiumi területek is az erdélyi fejedelmek alá kerültek, az itteni protestáns püspöki hatalom is átvette kizárólagos joggal a *potestas ordinis*t, azaz az ordináció jogkörét, ezzel vált teljessé jogkörük és lényegében a középkori püspökök helyébe léptek, Kálvin elgondolásainak is megfelelő protestáns episzkopalizmus jött létre.[627]

Közismert, hogy a bécsi békében megfogalmazást nyert a protestáns egyházkormányzat önállóságának garanciája, azaz a protestáns felekezetek

---

[625] Teutsch, Georg Daniel: *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen.* Hermannstadt, 1862. I. k. 232.

[626] Nagy Géza: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből.* Budapest, 1985. 201–236.

[627] Miklós Ödön: *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában*. Pápa, 1942. 191–193.

önálló feljebbvalói, superintendesei, azaz püspökei megválasztásának a joga. Nyilvánvaló, az azt elfogadó 1608-as országgyűlés után a reformátusok szempontjából egy *de facto* már létező állapot nyert törvényi hátteret. Ezzel együtt is a Bocskai-szabadságharc vívmányai garantálták mintegy fél évszázadra zavartalan működését, és ennek a működésnek egyik feltétele, Erdély önállósága is biztosítást nyert, így az azt követő korszak református fejedelmei egészen új, sajátos helyzetet teremtettek a Tiszántúlon és Erdélyben a magyar református egyházkormányzat történetében is.

Bocskai politikai tényezővé teszi a református vallást, amely *orthodoxa ecclesiává* lesz hivatalosan is. 1605-ben a papi özvegyek számára kiadott oklevelében Tasnádi Veres Mihály református püspököt *superintendens ecclesiarum ortodoxarum*nak nevezi, halála után az 1612-es országgyűlés nevezi először *orthodoxa confessionak* a református vallást, az elnevezés a század végéig Erdélyben kizárólag erre a felekezetre vonatkozott. Egészen egyedülálló ez a tény, még ha minden felekezet is annak tartja magát, de itt közjogilag is rögzítik azt.[628] A református ortodoxia Genfben Béza irányításával alakult ki, és a kálvini hittételek alapján szinte politikai ideológiává fejlődött, lényege volt az „igaz hit" védelme és a más hitű zsarnokok elleni fellépés szorgalmazása. Heidelberg lett aztán a református ortodoxia európai központja, az egyetem neveltjei a 16. század közepéig irányító szerepet játszottak a Tiszántúlon is, az itteni ortodoxia pedig egybeforrott a magyarországi vallásháborúkkal, jórészt az Erdélyhez való politikai tartozás miatt. A református ortodoxia abban is segítséget nyújtott Bocskainak, hogy nemzetközi támogatásra számíthatott akár a Német Birodalmon belül is. Emlékezzünk arra, amikor Bocskai ellen próbálta Rudolf a német protestáns választófejedelmeket hangolni, a magyarországi és erdélyi eseményeknek német- és lutheránusellenes színezetet tulajdonítva a hozzájuk intézett leveleiben. Ennek ellenére a választófejedelmek, közülük például II. Keresztély, a felkelés igazi okát a vallási üldözésben jelölték meg, a szász, a brandenburgi és a pfalzi fejedelmek kijelentették, hogy nem harcolnak Bocskai ellen. De Anglia, Németalföld és Svájc egyes területeinek támogatása is komoly hátteret jelenthetett.

A református vallás domináns szerepének kiemelése mellett szeretném hangsúlyozni azt is, hogy a másik három *recepta religio* működése sem került veszélybe, a bécsi béke következményeként nem csak Bocskai saját felekezetének vallásgyakorlata állt helyre. Általános érvényű, azaz minden felekezetre vonatkozik a lelkészek özvegyeinek és árváinak 1605-ben adott adómentesség is: meg kell jegyezni, hogy a 17. század közepéig római katolikus papokat is találunk, akik házasságban éltek, tehát a katolikus klérusra is kiterjed az oklevél hatálya. Ami a református lelkésztársadalmat illeti, ekkor, lényegében

[628] Pokoly 1904. 11.

a bécsi béke után kezdenek körvonalazódni egy sajátos papi rend körvonalai. A protestantizmus kezdetben nem tekintette a papságot *ordo*-nak, azaz külön rendnek, mégis, egyházakká szerveződése után megörökölte, vagy elnyerte azokat a kiváltságokat, amelyek a római katolikus papoknak is jártak. Adómentességet élveztek, megkapták a dézsmát, a parókiális házakat nemesi teleknek tekintették, oda nem szállásolhattak be katonákat, perelni őket csak az egyház joghatóság előtt lehetett. Persze ezek a privilégiumok hivataluknak és nem személyüknek jártak, törvény azokat nem is garantálta, aki valaha jobbágy volt, papi jellegét elveszítve újra jobbágy lett. Hivataluk alatt is újra meg újra meg kellett erősítenie az országgyűléseknek az említett előjogokat, ami arra is utal, hogy a privilégiumok érvényesítése korántsem volt zökkenőmentes. Bocskai előbb említett 1605-ös kezdeményezését 1614-ben majd 1618-ban is meg kellett erősíteni, 1614-ben a medgyesi országgyűlés mondja ki, hogy „semmiféle hadat pap házára, majorjára feje, jószága, tisztessége vesztése alatt nem merjen szállani”,[629] az 1615-ös országgyűlés az egyházi személyek testi épsége érdekében hoz törvényt, 1624-ben a prédikátori rendnek a patrónusokkal szembeni védelméről született cikkely. Persze a koronát az egész folyamatra az 1629-es, a papok megnemesítéséről szóló oklevél tette fel. Mindezek által Erdélyben és a Partiumban a református fejedelmek kiváltságolásai révén egyre erősebb lett a lelkésztársadalom *ordo ecclesiasticus* jellege. Ami a hierarchia csúcsán álló superintendenseket illeti, bár a tiszántúli református püspökök megerősítésének találunk okleveles nyomait az erdélyi királyi könyvekben,[630] Erdély esetében ilyen nem maradt reánk. Tudjuk, hogy ez nem éppen a szuverenitásuk erősebb voltára utal, hiszen a 16. század első felében lényegében a fejedelmi akarat érvényesül a hivatal betöltésénél. Ennek a ténynek sajátos előképére szeretném felhívni a figyelmet: Báthory Gábor gyámja, a bibliás ecsedi Báthory István a 16–17. század fordulóján Ecsedet egyenesen a tiszántúli református egyházigazgatás központjává teszi, Monai János ecsedi lelkész 1600-tól haláláig immár az egész Tiszántúli református püspöke. Monait Hodászi Pap Lukács váltotta mind az ecsedi lelkészi, mind a tiszántúli püspöki tisztségben, aki 1585-től Báthori István udvari papja Ecseden, 1596-ban debreceni lelkész és esperes lett. 1604-ben visszatért Ecsedre és ugyanebben az évben püspöknek választották a tiszántúli egyházkerületben. Báthory halála után, 1607-től újra debreceni lelkész. Nos, 1618 és 1660 között az erdélyi fejedelmek udvari papjai közül kerültek ki az erdélyi püspökök is, Keserűi Dajka János, Gelei Katona István és Csulai György. Ezeknek a püspököknek a hatásköre Pokoly József szerint nagyban emlékeztet az egykori püspöki vikáriusok jogkörére, akik

[629] Barcza József: *Bethlen Gábor, a református fejedelem*. Budapest, 1987. 142.
[630] Pokoly 1904. 96.

hatalmukat nem saját jogukon, hanem a püspökök által való kinevezés jogán gyakorolják.

A püspöki hatalomnak az erősödése szintén a református fejedelmek idejére esik. Nem akarom ismertetni a Szilvásújfalvi Anderkó Imre elleni pert, aki mint váradi lelkész és bihari esperes a püspöki hatalom ellen úgy lépett fel, hogy annak eltörlését szorgalmazta, csak utalok reá, hogy a Szilvásújfalvi elleni perben Báthory Gábor az erdélyi püspököt is a tiszántúli püspök, Hodászi Pap Lukács segítségére küldte, a váradi papot lelkészi minőségétől megfosztotta, Huszton bezáratta.[631] Azon megint lehet vitatkozni, hogy a holland ortodoxiaellenes arminianizmus, vagy az angliai independentizmus volt-e nagyobb hatással reá, vagy éppen a francia Ramus követője volt,[632] vagy egyszerűen Tiszáninnen volt a példaképe, ahol esperesnél nagyobb tisztséget nem ismertek ekkor még a reformátusok. Annyi biztos, hogy a superintendens hatalma a Partiumban is megerősödött az erdélyi fejedelem hathatós közreműködése következtében. Hodászit nagyra is becsülte Debrecen, az ő halálát elsirató Debreceni Szappanos János üdvözli a fejedelmi védelmet elsőként biztosító, Debrecenbe bevonuló Bocskait. Még szorosabbá vált Erdélyhez való tartozása a hajdúk környékén való letelepítése révén, de leginkább a Török család kihalása után, 1618-ban, amikor a város az erdélyi fejedelemség kincstári birtoka lett. A tiszántúli superintendentia központja ettől kezdve még nagyobb terheket viselt anyagilag, de egyházi életében sokat köszönhet Erdély fejedelmeinek. Tiszántúli származású, és a Debreceni Református Kollégium neveltje volt az erdélyi említett püspökök közül mind Csulai, mind Keserűi Dajka, vagy az udvari történetíró Bojti Veres Gáspár. A papokat megnemesítő oklevelet pedig Keresszegi Hermann István debreceni prédikátor, tiszántúli püspök eszközölte ki Bethlennél. Való igaz, hogy a fejedelmek sajátos kapcsolatba kerülnek a papi értelmiséggel, ahogy Péter Katalin fogalmaz, szerszámként használják műveltségüket.[633] A fejedelmi hatalom elméleti megfogalmazása is valóban prédikátorokhoz fűződik, már Bocskai politikájának kálvinista prédikátorok adtak teológiai alapvetést, közöttük legnagyobb befolyással Alvinczi Péter kassai lelkipásztor, a fejedelem tanácsadója[634]. A protestáns rendeknek 1605 márciusában kiadott, Európához intézett kiáltványa is egyedülálló módon nem politikai, történelmi, hanem teológiai alapon igazolja a felkelés jogosságát, ahol Bocskai mint vindex és

---

631 Kiss Sándor: Szilvásujfalvi Anderkó Imre.= *Egyháztörténet*, 1959. 3–4. füzet. 218–241.

632 Makkai László: Debrecen mezőváros művelődéstörténete. In. *Debrecen története* I. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1984. 528.

633 Péter Katalin: A fejedelemség virágkora. Az értelmiség. In. *Erdély története*. I–III. Budapest, 1988. (továbbiakban Péter Katalin 1988.) 770.

634 Juhász István: Bocskai István az egykorú egyházi hagyomány megvilágításában. = *Theológiai Szemle* 1981. 1. szám. 43–47.

providentialis liberator jelenik meg, bosszuló és szabadító fejedelemként. Bethlen alatt majd Alvinczi mellett Pataki Füsüs János, Prágai András, Milotai Nyilas István töltik be ugyanezt a szerepet. Tanácsadóit a református egyházi hierarchia csúcsára helyezi, javadalmaikat onnan kapják. A református egyház vezetői így válnak rendkívül megbecsült és az uralkodói döntések befolyásolása révén igen nagy hatalmú csoporttá, az uralkodói elit részeivé.[635] Az öreg Rákóczy György katonai szövetséget nem köt, sem fel nem bont, hadat sem üzen teológusai megkérdezése nélkül, Gelei Katona, Medgyesi Pál vagy Bisterfeld Pokoly fogalmazása szerint ugyanazt a szerepet töltötték be mellette, mint a jezsuiták a katolikus uralkodók udvarában. A hasonlat azonban ott is sántít, hogy mindeközben a református fejedelmek biztosították a többi *recepta religio* szabadságát is, még ha valóban, kincstári pénzeket a református egyházra és iskolákra, például a gyulafehérvári akadémiára fordítottak szívesebben. Kétségtelen, hogy a református fejedelmek egyházpolitikáját felekezetieskedésnek is lehet minősíteni, de a vallásháborúk idején a református egyházat tartották alkalmasnak, nem utolsó sorban annak már említett nemzetközi kapcsolatai révén, hogy a nemzeti függetlenség egyik garanciája legyen.

[635] Péter Katalin 1988. 770.

A BÉCSI BÉKE

„ez a béke nemcsak Magyarország javát és oltalmát, hanem az egész keresztény világ érdekét és hasznát szolgálja”.

(*Nagy László: Egy szablyás magyar úr Genfben. Hajdúböszörmény, 2000.*)

BARTA JÁNOS

A BÉCSI BÉKE ÉS A HABSBURGOK

„Mi Mátyás, Isten kegyelméből Ausztria főhercege… adjuk emlékezetre és tudtára mindenkinek, akit illet, hogy a császári és királyi felség, a mi nagyon tisztelt urunk és testvérünk, a mi különös közbenjárásunkra kegyelmesen hajolván, a nemes Magyarországon támadt mozgalmak és zavargások lecsillapítására nekünk teljes hatalmat adott; aminek következtében a császári és királyi szent felség akkori belső titkos és más tanácsosainak meg biztosainak a közbejöttével egyezkedés történt és végül megállapodás is jött létre, amelyet mind a két fél biztosai aláírásukkal és pecsétjük reányomásával megerősítettek."[636]

Közismert, hogy a Bocskai felkelést lezáró bécsi békekötést több helyszínen is (Korponán, Bécsben, Kassán) kemény tárgyalások előzték meg. Nemcsak a két fél, egyik oldalon az uralkodó megbízottai (Csáky István majd Forgách Zsigmond és Thurzó György), a másikon a Bocskait képviselő Illésházy István között volt nézeteltérés, hanem a Bocskai oldalán álló Illésházy sem egyértelműen képviselte a fejedelem álláspontját. A bécsi béke szövegének bevezetője ugyanakkor azt sugallja, hogy legalább a Habsburg család két tagja, Rudolf császár és király valamint a magyarországi ügyekben intézkedő Mátyás főherceg között a legnagyobb egyetértés uralkodott „a nemes Magyarországon támadt mozgalmak és zavargások lecsillapítását" illetően. A tárgyalások menete, a többszöri módosítások azonban nyilvánvalóvá teszik, hogy a valóságban ez az együttműködés sem volt felhőtlen. Mátyás főherceg – bár ő is szemben állt a magyar rendek elképzeléseivel –, bátyjánál mégis rugalmasabbnak ígérkezett a protestánsok szabad vallásgyakorlásának kérdésében, az uralkodóval ellentétben támogatta a törökkel kötendő békét, belegyezett volna a kamarai rendszer megreformálásába, ha nem is felszámolásába, amint azt a rendek kívánták. Sőt, mivel az uralkodó a béketárgyalások lezárásakor, 1606. augusztus 6-án, csak bizonyos feltételekkel erősítette meg a megegyezést, Mátyás főherceg volt az,

[636] *Magyar Történeti Szöveggyűjtemény* II/1. 1526–1790. Szerk. Sinkovics István, Budapest, 1968. 349. A békeszerződés szövege ugyanott 349–360.

aki – egy korábbi uralkodói beleegyezés okmányát felhasználva, annak dátumát meghamisítva – végül bátyja jóváhagyásának látszatát keltette a rendekben.[637]

A testvérek ellentéte arra mutat rá, hogy a bécsi békével kapcsolatban a Habsburg ház egyes tagjainak véleménye korántsem volt azonos. A békekötésnél sikerült kihasználni Mátyás főherceg viszonylagos engedékenységét, végül azonban ez sem bizonyult korlátlannak. Az uralkodásra egyre alkalmatlanabb bátyjával szemben uralkodói ambíciókat tápláló fiatalabb testvérnek is alkalmazkodnia kellett a korabeli uralkodói követelményekhez, amelyek mércéjét a hatalom abszolutisztikus vonásai határozták meg. A Bocskai által vezetett felkelés az udvar ilyen irányú törekvéseit gátolta. A békében végül mindkét félnek engednie kellett eredeti célkitűzéseiből. A bécsi béke 16 cikkelyében (tk. 15 számozott cikkely, amelyekhez a „Bocskai úr személyére és kielégítésére" vonatkozó ugyancsak terjedelmes kiegészítések járultak) található változatos előírások zömében a felkelést megelőző Habsburg politikával szembenálló törekvéseket tartalmaztak. Tételei alapjában véve négy nagyobb kérdéskör köré csoportosíthatók: a protestáns vallásgyakorlat engedélyezésének ügye, a törökkel kötendő béke előmozdítása, Magyarország kormányzásának, végül Erdély státusának a kérdése. A négyből kettő – a törökkel kötendő béke valamint Erdély státusának a kérdése – a nemzetközi helyzet pillanatnyi alakulásától függött, míg másik kettővel – a vallásgyakorlat és a kormányzás ügyével – előbb-utóbb minden abszolutizmusnak szembe kellett néznie. Referátumomban tehát azt próbálom összegezni, hogy milyen tényezők alakították a Habsburgok vagy megbízottjaik álláspontját, és hogy hogyan értékelhetjük eredményeiket a felsorolt négy területen.

A legnagyobb egyetértést a törökkel folytatott háború lezárásának szándékában találhatjuk. 1606-ban mintegy másfél évtizede folyt a kortársak által „hosszúnak" nevezett, a magyar történetírásban *15 évesként* számon tartott háború. A Habsburg hatalom 1593-ban szánta rá magát, hogy visszavágjon Hasszán pasa, boszniai beglerbégnek két éve tartó, Horvát- és Magyarországot, de egyúttal Belső-Ausztriát (főleg Stájerországot) is veszélyeztető betöréseiért. (A horvát-szlavón rendek számításai szerint a török két év alatt 26 várat foglalt el és 35 ezer embert hurcolt fogságba.) A kirobbanó háború váltakozó sikerrel folytatódó összecsapásaiban (néhány vár – mint Győr, Veszprém, Palota, Pápa – többször is gazdát cserélt) mindkét fél kimerült. A magyarországi végvárrendszert fenntartó s a háború idején jelentős mezei csapatok fegyverben tartására kényszerülő udvar súlyos anyagi helyzetbe került. (Volt olyan év, amikor a hadiköltségek elérték a 4 millió forintot.) A béke gyors megkötésének ennek ellenére mind Bécsben, mind Bocskai táborában akadtak ellenségei. Vonakodott a békekötéstől a realitásoktól elszakadt, megbomlott elméjű Rudolf

[637] Uo. 360.

császár, őt támogatták a hadiszállítók, a zsoldos-fogadásból jelentős bevételeket húzó vállalkozók, de hazánkban erre az álláspontra helyezkedtek a hajdúk is, akik a békekötésben a biztos megélhetésüket jelentő katonáskodás elvesztését látták. A valós körülmények azonban egyértelműen a béke mellett szóltak. Ezen a téren – nagy vonalakban legalábbis – a Habsburg udvar és a felkelők érdeke megegyezett.[638] Eredményeképpen a bécsi békét néhány hónap múlva valóban követte a zsitvatoroki megegyezés.

A 15 éves háborúnál régebbi eredetű konfliktusforrás volt az Erdélyi Fejedelemség önállósága, aminek elfogadtatása a Habsburgokkal egyáltalán nem mutatkozott könnyű feladatnak. Az ország két-, majd három részre szakadásába a 16. századi politikusok még nem törődtek bele. Az első egyesítési kezdeményezések a keleti országrészből indultak ki s nem utasították el a Habsburg fennhatóságot sem, mint Fráter György kísérlete. Az önállósuló térség uralkodóival, Szapolyai János királlyal, majd János Zsigmonddal, már mint fejedelemmel kötött szerződések (Várad, 1538; Speyer, 1570) csak feltételekkel, bizonyos dinasztikus (leszármazási) feltételek bekövetkezése esetén kívántak hozzájárulni az országrész önállóságához, bár végül ezeket a feltételeket az utódok egyik alkalommal sem tartották be. Báthory Zsigmond közeledési kísérletét a Habsburgok felé következetlen és követhetetlen lemondásai és visszatérései tették hiteltelenné. A Habsburgok Erdély bekebelezésére irányuló próbálkozásai a 16–17. század fordulóján konszolidáció helyett csak pusztítást hoztak a fejedelemségre (Basta seregének pusztításai, Mihály vajda regnálása) és rendre kudarcba is fulladtak.

Persze tudjuk, hogy Erdély nem a csatlakozással próbálkozók ügyetlensége vagy a Habsburgok tehetetlensége folytán tudta megőrizni önállóságát, hanem a török jelenléte miatt. Erdély önállóságát a két nagyhatalom között elfoglalt sajátos helyzete tartotta fenn. A Habsburgok számára természetesen kedvezőbb lett volna, ha a határuk előtt található ütköző államot megnagyobbítják s az jobban felfogja a törökök támadását. Ennek érdekében próbálták hatalmukat Erdélyre kiterjeszteni, végül sikertelenül. A porta nem egyezhetett bele, hogy a Habsburg Birodalommal közös határvonala az erdélyi határokkal meghosszabbodjon, s onnan egy ellenséges hatalom támadásai fenyegessék. A magyar rendek ugyanakkor Erdély önállóságának fenntartásában a törekvéseiket garantáló tényezőt láttak, amely utóbb – a 17. század folyamán – meg is felelt ennek a célnak. A bécsi béke megegyezését, amely elfogadta Erdély önállóságát,

[638] A törökkel kötendő béke sürgetése a szerződés 2. cikkelyében található. Arról, hogy milyen esetben kellene mégis folytatni a törökellenes háborút („ha a törökkel tisztességes békét kötni nem lehetne”), a Bocskaira vonatkozó záradék 29. §-a intézkedik.

de nem tagadta a Magyar Királysághoz való elvi tartozását, egyfajta kompromisszumnak tekinthetjük.[639]

Bocskai megbízottai tárgyalásaikon a legtöbb követelést a királyi országrész kormányzására vonatkozóan terjesztették elő. Hiába őrződtek meg az egymástól elszakított három országrész közül a középkori magyar államigazgatás szervei leginkább a Királyi Magyarországon, ha a kormányzásban hamar érvényre jutottak a hagyományos hazai jogrend és a Habsburg berendezkedés ellentmondásai. A bécsi udvar igyekezett megnyirbálni a magyar államigazgatás szerveinek hatáskörét, tevékenységüket pedig a megfelelő udvari szerveknek alárendelni. Hiába hívták össze rendszeresen a magyar országgyűlést, ha azon az uralkodó nem vett részt, nem beszélve arról a – végül kivételesnek minősülő – esetről, amikor az 1604. évi országgyűlést követően az udvarban újabb cikkelyt iktattak az országgyűlési törvények közé (22. tc.). Nádasdy Tamás halála (1562) után nem töltötték be a nádori méltóságot, s az addig a nádor által végzett köz- és hadügy igazgatási feladatokat újonnan létrehozott szervekkel végeztették. A hazai közigazgatás élére állított helytartók (akik többnyire az egyházi vezetők közül kerültek ki) mellé 1542-ben helytartói tanácsot neveztek ki, amely folyamatosan ülésező szervezetté vált. Bécsbe került az uralkodói intézkedéseket közvetítő kancellária. A pénzügyek a kincstartóság helyére 1528-ban felállított Magyar Udvari Kamara hatáskörébe kerültek, működését azonban nemcsak az Udvari Kamarának való alávetéssel, hanem területileg is korlátozták. A Királyi Magyarország nyugati, főleg dunántúli területei közvetlenül is az alsó-ausztriai kamarához tartoztak, de közvetlenül az Udvari Kamara fennhatósága alá került az 1567-ben Kassán létrehozott Szepesi Kamara is. A Habsburg kormányzatra hárult a török ellen felállított végvárak építése és fenntartása, ezáltal azonban teljesen a maga illetékességébe vonta a hadügyigazgatást, amelyet az 1556-ban felállított Udvari Haditanácsnak rendelt alá. A közigazgatás központosítására irányuló törekvéseknek azonban végül a 16. század végéig nem sikerült megtörniük a magyar rendek politikai befolyását.

Az 1526-ban I. Ferdinánd uralma alatt létrejött közép-európai monarchiában azonban nemcsak a magyarországi rendi jellegű közigazgatás látszott akadályozni a gyors központosítást. A magyarországihoz hasonló önállóság jellemezte a Cseh Királyság országait (Cseh- és Morvaország, Szilézia) is. A cseh rendek szabad királyválasztói joggal bírtak, a törvényeket a rendi

[639] Az Erdélyre vonatkozó megállapodás sajátos módon nem a béke számozott cikkelyei közé, hanem a Bocskaira vonatkozó kiegészítések közé került be, azt sugallva, hogy a tartomány helyzete a fejedelem magánügye, önállóságának megőrzése személyes kárpótlásának kérdése. A Partiumból Bocskainak átengedendő területet körülíró mondatok a kiegészítés bevezető soraiba, Bocskai erdélyi fejedelmi címének jogossága a 8. §-ba került. A 10. § feloldotta az erdélyieket az Őfelségének tett esküjük alól, a 11. § ugyanakkor Bocskai gondviselése alá helyezte őket.

gyűléseken hozták, s ez a szerv döntött az idegen eredetű nemesek honosításáról is. Az uralkodó a főhivatalnokokat (beleértve a nádorhoz hasonló jogkörű legfőbb tisztségviselőt, a *Burggraf*ot is) a rendek által benyújtott lista alapján választotta ki. Csehországban a Habsburg uralom első évszázadában tulajdonképpen valamiféle egyensúlyhelyzet alakult ki az uralkodó és a rendek között.[640] S hiába állt már közel három és fél évszázada Habsburg uralom alatt maga Ausztria, a 17. század elején az osztrák tartományoknak sem volt összehangolt államigazgatása. Grazban (Belső-Ausztria) és Innsbruckban (Tirol) a dinasztia fiatalabb ágainak (I. Ferdinánd fiainak) kormányzása alatt önálló kormányzat alakult ki. Grazban 1578 óta második Haditanács is működött. Eltért egymástól az egyes osztrák tartományok közigazgatása is. Élükön a tartományi kapitány (*Landeshauptmann*) állt, akit az uralkodó nevezett ki. Az ő kezükben összpontosult a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, de a koronabirtokok irányítása is. Az adót és az újoncokat a különálló tartományi gyűléseken ajánlották meg, ahol a rendek képviseltethették magukat. A rendi arányok azonban igen egyoldalúan alakultak. A reformáció hatására a katolikus egyház elveszítette súlyát, a városok – Bécs kivételével – eredendően gyengék voltak. A főváros rendi ellenállását még 1522-ben I. Ferdinánd szorította vissza, amikor egy rendi felkelés vezetőivel együtt Bécs polgármesterét is kivégeztette.[641] A központi hatalommal gazdaságilag mind erősebben összefonódó főváros a későbbiekben nem vett részt semmiféle rendi ellenállásban. Hiába küldhettek képviselőket Tirolban a parasztok is a helyi tartományi gyűlésbe, befolyásuk a dolgok alakulására lényegében nem volt. Az osztrák és cseh tartományokban a nemesi (főúri és köznemesi) befolyás volt a legerősebb.

E tartományok történetében azonban végül nem következtek be a magyarországihoz hasonló irányú folyamatok. Rendjeik nem fordultak szembe a központi hatalommal. Ehhez egyrészt nem rendelkeztek megfelelő politikai és katonai súllyal. A hivatalok a tartományi kapitány irányítása alatt álltak, működésükre a rendeknek alig volt befolyása. Nem voltak fegyvereseik sem, nem úgy, mint a török ellen állandóan készenlétben álló magyar nemességnek. Másrészt nem volt meg a közös fellépés szellemi-ideológiai feltétele sem. Még az osztrák tartományok nemessége sem érzett közösséget a társ-tartományok rendjeivel. A 16. században nem létezett ausztriai identitás tudat, legfeljebb az egyes tartományokon belüli összetartás, amit a szomszédok iránti féltékenység erősíthetett. Felső-Ausztria rendjei például hatalmi féltékenységből tartották

---

[640] R. J. W. Evans: *The Making of the Habsburg Monarchy*. 1550–1700. Oxford, 1979. (továbbiakban Evans. 1979.) 195–199.

[641] Az osztrák történetírás „bécsújhelyi vérbíróságról” beszél. A kemény ítéletben a történetírás az erősödő fejedelmi hatalom erődemonstrációját látja. Hubert Ch. Ehalt: *Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft*. Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert. Wien, 1980. (továbbiakban Ehalt 1980.) 26.

távol magukat az alsó-ausztriaiaktól. Az udvar is a tartományi patriotizmust támogatta, hiszen ezzel le tudta szerelni egy – a központi hatalomra veszélyes – közös ausztriai és csehországi rendi gyűlés összehívásának követelését.[642] Pedig I. Ferdinánd 1529-től kezdve még tett néhány kísérletet arra, hogy a tartományi gyűlések követeit közös képviseletben egyesítse, amire az osztrák rendek hajlottak volna, de a csehek rendre elutasították.[643] Az 1541. december 4-én összehívott, 1542. március elején Prágában összeülő egyetlen együttes osztrák-cseh rendi gyűlésen határozták meg az osztrák-cseh tartományok adófizetési arányait.[644] De ahogyan e gyűlésnek nem volt előzménye, úgy hasonló összejövetelre a későbbiekben sem került sor. A tartományi széttagoltságban élő nemesség nem tudta megakadályozni, hogy az uralkodó meg ne adóztassa őket. Az osztrák és cseh tartományok nemessége I. Ferdinánd óta vett részt a rendszeresen kivetett török adók fizetésében, 1541 óta pedig vagyonadót is fizettek. (A 16. század közepén ez 1%-os volt. Az egyház 10%-os jövedelemadót fizetett.)[645]

Amikor a magyar nemesség kifejezte óhaját a királyi jelenlétre az országgyűléseken, a széles jogkörű nádori méltóság betöltésére, a korlátozott hatáskörű kamarák megszüntetésére (és helyükre a kincstartóság visszaállítása), a katonai tisztségek magyarokkal való betöltésére stb. voltaképpen az ausztriai politikai gyakorlatban nem szereplő korábbi jogai fenntartását igényelte. Ezek kerültek veszélybe a 17. század elején, s váltak a Bocskai felkelés egyik kirobbantójává. Értelmezésük azonban mégsem lehet egyoldalú. Az államhatalom központosítási szándéka, a rendek háttérbeszorítása, a hivatali apparátus és a hadsereg hatékonyabb működtetése a koraújkori abszolutizmus eszköztárához tartozott. Amennyiben Bécs ki akarta építeni a maga abszolutisztikus hatalmát, értelemszerűen szembe kellett helyezkednie a magyar rendek követeléseivel. Nem csoda, ha Bocskai béke-javaslataira kezdetben

---

642 Evans 1979. 164–166. A 15. században csak a három belső-ausztriai tartomány (Stájerország, Karintia, Krajna) együttes rendi üléséről hallunk. Ez a gyűlés 1450 után gyakran ült össze. Adam Wolf: *Geschichtliche Bilder aus Österreich.* Bd. I. Wien, 1880. (továbbiakban Wolf 1880.) 7.

643 I. Miksának is voltak hasonló törekvései. Igaz, ő az ausztriai együttes rendi gyűléstől császári hatalmának megerősítését várta. A rendi gyűlés hatáskörébe utalta volna az adókivetést, a legfelső szintű igazságszolgáltatást, hadügyet. Wolf 1880. I. 13–15.

644 Vö. Johann Losert–Franz Freiherr von Mensi: Die Prager Ländertagung von 1541/42. In. *Archiv für österreichische Geschichte.* Bd. 103/2. Wien. 1913. (továbbiakban Losert–Mesni 1913.) 31–32. – Összehívásában bizonyára szerepet játszottak a török 1541-i magyarországi hadi sikerei. A gyűlésen egyébként magyarországi követek is megjelentek, akik a török ellen kértek volna segítséget, eredménytelenül.

645 Losert–Mesni 1913. 44–45.; Paula Fichtner: *Ferdinand I. wider Türken und Glaubensspaltung.* Graz–Wien–Köln 1986. 78–80.

Bécsben alig ígértek többet, mint amnesztiát a felkelés résztvevőinek.[646] A rendek követeléseinek a bécsi béke pontjai is csak korlátozottan feleltek meg.[647]

A 16–17. század európai hatalmi-politikai konfliktusainak legszembetűnőbb területe mégsem az államigazgatás átalakítása, hanem a protestánsok vallásgyakorlásának kérdése lett. Okát szintén az abszolutizmus törekvéseiben kell keresnünk, amelyben az egyháznak elsősorban a hatalom ideológiai támogatása jutott. A jól kiépített egyházi szervezet, amely az állami igazgatásnál is hatékonyabb lehetett, ellenőrizhetővé tette a társadalom hangulatát, leszerelhetővé az elégedetlenséget. Az írásbeliséggel még inkább csak ismerkedő lakosság számára a szószék nyújtotta a tájékozódás egyik legfontosabb lehetőségét. De az egyház kezében volt az oktatás, s a tudományok a születő reneszánsszal is csak az első lépéseket tették a teológiától való függetlenülésre. Királyok és fejedelmek tehát nem kizárólag, sőt többségükben nem is elsősorban vallási okokból ragaszkodtak ahhoz, hogy alattvalóik hite felett ellenőrzést gyakorolhassanak. Az állam ellenőrző szerepe (felügyelete) alattvalói vallása felett így fontos eszközzé vált a kormányzásban. A 16. század történetének szomorú tanulsága, hogy a vallás megújítását célzó reformáció nem békét és megnyugvást, hanem kül- és belháborúkat, politikai és személyes konfliktusokat hozott a kontinens számára. A császárral folytatott véres háborúban kivívott augsburgi vallásbéke (1555, *cuius regio, eius religio* – akié a föld [itt: tartomány], azé a vallás) értelmében Németországban a tartományurak választhattak a katolikus és a (Magyarországon evangélikusnak nevezett) lutheri vallás között, de ezzel nemcsak a maguk, hanem alattvalóik vallását is meghatározták. A földbirtokosok persze maguknak szerették volna megszerezni a vallás-választás jogát, de ez csak ritkán sikerült nekik.

A 16. század Habsburg uralkodói folytonos küzdelmet folytattak osztrák és cseh alattvalóikkal a protestáns vallásgyakorlat kérdéséről. Ausztriában a lutheri vallásnak akadt egyre több híve, ami Csehországban is terjedt, de ott elsősorban az országban rendkívül jelentős számú német lakosság (polgárság, bányavidékek iparosai) körében. A cseh lakosságban a huszitizmus túlélő irányzatai virágzottak fel. A két országban a lakosság kétharmada lett a protestantizmus híve. I. Ferdinánd és (II.) Miksa viszonylagos türelmet gyakorolt. Amikor utóbbitól az osztrák protestáns rendek 1564-i beiktatásakor szabad vallásgyakorlatot kértek, sőt egy év múlva a katolikus vallás betiltását szorgalmazták, még sikerült ellenállnia. 1568-ban azonban – az udvar súlyos

---

[646] *Magyarország története 1526–1686*. 3/1. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, Budapest, 1985. (továbbiakban Magyarország története 1985.) 746.

[647] Az ügy fontosságát tekintve a béke szövege viszonylag mérsékelt terjedelemben foglalkozik a kormányzatra vonatkozó kérdésekkel. Kitér a nádorválasztásra (3. §), az országos tisztségek hazaiakkal való betöltésének kérdésére (9–10. §) valamint bizonyos korábbi törvények kiigazítására (11. §).

anyagi helyzete miatt – Alsó-Ausztriában a lutheránus nemesek és jobbágyaik számára mégis engedélyeznie kellett hitük szabad gyakorlását kastélyaikban vagy a jobbágyházakban (*concessio*), amit 1571-ben megerősítettek (*assecuratio*). A rendelet valójában tehát csak a magán-vallásgyakorlatot engedélyezte, érvényét különben sem terjesztették ki a 20 fejedelmi városra. Egyedül Bécs lakosai kaptak 1574-ben jogot a nyilvános protestáns vallásgyakorlásra. Amikor az 1579-i tartományi gyűlésen a fejedelmi városok is protestáns istentiszteletet követeltek maguknak, a 200 protestáns rendi képviselőből mindössze 20 jelent meg. A nemesség közömbössége a városok iránt az uralkodónak adott ösztönzést. Belső-Ausztria nemesei és parasztjai 1572-ben kapták meg a szabad vallásgyakorlás jogát.[648] Miksa az 1575-i cseh országgyűlésen szembesült az ottani protestánsokkal, akiknek ugyancsak engedményeket tett.[649]

Az osztrák és cseh tartományok protestantizmusát viszont nagymértékben gyöngítette szervezetlensége. Magyarországon – miután az evangélikus (lutheri) vallást elsősorban a hazai németség karolta fel – a magyar lakosság inkább a református (kálvini) valláshoz csatlakozott. Mivel a Habsburgok kitartottak a katolicizmus mellett, a magyarok vallásváltása egyúttal az idegen uralom elleni fellépést is jelenthette. Az eszmei és politikai célok összefogták a híveket, s bár vallási vitákra az új hit követői között is sor került, a református egyház viszonylag hamar megtalálta szervezeti-intézményes formáit.[650] Az egyébként politikailag-közigazgatásilag is széttagolt osztrák és a cseh tartományokban azonban a reformáció terjedése nem járt az új hit intézményes hátterének szilárd kiépülésével. Miután az 1550-es évektől a kálvinizmus is megjelent, az új hit terjesztői számára megnehezült a választás a reformáció irányzatai között. A kálvinisták (reformátusok) száma nem volt nagy, mégis, mivel néhány főúr is csatlakozott hozzájuk, befolyásuk messze túlhaladta számbeli arányukat.[651] A főúri befolyás ugyanakkor gyengítette az összetartást, mivel a csatlakozó arisztokraták kegyúri joguk érvényesítésével maguk is a széttagolódást segítették. Az egyes irányzatok szabadon terjedtek. Ausztriában úgy vélték, hogy ahány prédikátor, annyi irányzat. 1600-ban a francia Rohan herceg úgy nyilatkozott, hogy Prágában a reformációnak minden felekezete fellelhető.[652]

---

648 Erich Zöllner: *Geschichte Österreichs von der Anfängen bis zur Gegenwart*. Wien, 1966. 196–197.; Karl Gutkas: *Geschichte des Landes Niederösterreich.* St. Pölten–Wien, 1974. (továbbiakban Gutkas 1974.) 201–202.

649 Evans 1979. 7.

650 A hazai református egyházszervezet kiépítésének tudatosságára ld. Szabadi Istvánnak a konferenciánkon elhangzott előadását.

651 Evans 1979. 9. Református volt az ausztriai protestantizmus kiemelkedő vezetője, Georg Erasmus Tschernembl is.

652 Evans 1979. 13.

Morvaországban az anabaptizmusnak is akadtak követői. A területileg és vallásilag egyaránt széttagolt protestáns közösségek nem tudtak magasabb szintű egységbe tömörülni. Kivételt a csehországi husziták jelentettek, akiknek a több évszázados rejtőzködés idején sikerült valamiféle szervezeti formát kialakítaniuk. (Csehországban egyedül az *utraquista* közösség – a huszita kelyhesek egyik irányzata – hozott létre konzisztóriumot, ennek vezető szerepét azonban még a szigorúbb *cseh testvérek* irányzata sem fogadta el.) A protestánsok szétforgácsoltsága megkönnyítette az udvar rekatolizációs törekvéseit.

Nyílt fellépésre persze az udvar sokáig nem szánhatta el magát. I. Ferdinánd és (II.) Miksa óvatosságát erősítette, hogy katolicizmusuk ellenére igyekeztek elhárítani a pápaság politikai túlsúlyát. Mégis baljós előjelnek mutatkozott 1550-ben a Peter Canisius által vezetett első jezsuiták Bécsbe érkezése, majd a jezsuita kollégium megalapítása a fővárosban. Hamar megalakultak a jezsuita rendházak a többi tartományi székhelyen (Prága, Graz, Olmütz, Innsbruck) is. A lakosság alsó rétegeiben a kapucinusok folytattak eredményes térítő munkát. A tridenti zsinaton megerősödött pápaság állandó nunciatúrát állított fel Bécsben, Rómában pedig a *Collegium Germanicum-Hungaricum* keretében képezték a leendő rekatolizáció egyházi gárdáját.[653] Erőszakos lépésekre azonban a két említett uralkodó alatt mégsem került sor. Az 1576-ban trónra lépő Rudolf viszont szinte azonnal kihasználta a protestánsok szervezetlenségét. (Császári trónra jutásában is döntő szerepet játszott, hogy a protestáns választófejedelmek nem voltak egységesek a császárválasztáson.) 1578-ban Bécsben megtiltották, hogy a rendek a tartományi székházban (*Landhaus*) protestáns istentiszteletet tartsanak. Ugyancsak Bécsben ugyanebben az évben az Úrnapi körmenet körül robbant ki összetűzés. Vér nem folyt, csak néhány kanna tej ömlött ki, amikor a rendzavarók a piacon csaptak össze.[654] 1589-ben az istentisztelet tilalmát az egész városra kiterjesztették. Az uralkodó szilárd támaszt talált az ausztriai rekatolizáció kiemelkedő alakjában, Melchior Khleslben, aki 1579-ban a Stephansdom prépostja, majd – több éves kitérő, passaui és bécsújhelyi püspökség után – 1602-ben bécsi püspök lett. A városokban az eddig megtűrt protestánsok erőszakos térítéséhez fogtak. Napirenden volt a lelkészek kiutasítása, a templomok elvétele, néha lerombolása. Kedvezőnek bizonyult a rekatolizálás szempontjából a birodalom politikai megosztottsága. 1598-ban a Belső-Ausztriát kormányzó Ferdinánd főherceg (I. Ferdinánd unokája, aki ekkor 20 éves volt) – kihasználva a 15 éves háború zavarait – kiűzte a városból a protestáns lelkészeket. (Graz 15 ezer lakosából a 16. század közepén alig 200-an voltak katolikusok, de a katolikus egyháziak szerint elrettentő módon ők is két

[653] Evans 1979. 41–42.
[654] Gutkas 1974. 201–202.

szín alatt áldoztak. Ez az arány a századvégre csak kevéssé módosulhatott.) A protestáns tartományi és városi tisztségviselők helyére katolikusokat ültettek. Sor került néhány protestáns templom, iskola és temető elvételére. Belső-Ausztria városaiban a polgárjogot és a mesterségek gyakorlását a katolicizmushoz kötötték. Ferdinánd sikerét annak tulajdonítják, hogy a nemesség nem fogta pártját az egyébként is gyenge városi elemeknek, elmaradt a közös fellépés.[655] Felső-Ausztriában az 1597-i parasztfelkelés leverése kínált kedvező alkalmat a hatóságoknak a reformáció visszaszorítására. Morvaországban 1598-ra teszik Franz Dietrichstein olmützi érsek gyors térítő mozgalmának a kezdetét. Csehországban az 1590-es évektől kezdve sikerült áttéríteni néhány befolyásos főurat, köztük Jaroslav Martinic és Vilém Slavata grófokat (akikkel majd az 1618-i *defenestratio* szenvedő alanyaiként találkozhatunk). 1602-ben adtak ki rendeletet a huszita *cseh testvérek* ellen.[656] Belső szövetségesek keresése helyett a protestáns alsó-ausztriai rendek 1603-ban von Hofkirchen bárót a protestáns német birodalmi fejedelmekhez küldték segítségért, amit természetesen nem kaptak meg. Visszatérése után viszont a bárót fogságra vetették, ahonnan csak 1609-ben szabadult.[657] A 17. század első éveinek erőszakos politikájába illeszkednek be a magyarországi események is, többek között a kassai templom elvétele, vagy a 22. cikkely beillesztése az országgyűlés törvényei közé.

A 17. század elején fellángoló rendi ellenállás végül csak Magyarországon vezetett nyílt felkelésre. A felkelés bebizonyította, hogy a bécsi udvar rekatolizációs törekvései mögött egyelőre nem állt erős állami támasz. Az udvarnak számos területen engednie kellett. Bécs elismerte Erdély önállóságát, sőt Bocskainak jelentős tiszántúli területeket engedett át, megígérte a nádor kinevezését, de a király távolléte idejére nem ígért neki teljhatalmat, maradt a kamarai rendszer, sőt a hivatalnoki- és a katonatiszti karban is nyitva maradt némi lehetőség az idegenek kinevezésére. A béke fontos vívmánya volt a protestáns vallásgyakorlat engedélyezése a nemesek, a szabad királyi városok lakosai és a végvári vitézek számára. A korábbi protestánsellenes intézkedések közül azonban csak a 22. artikulust törölték el.[658] A békét az osztrák, stájer, cseh, morva és sziléziai rendek szavatolták. Ez a garancia persze csak akkor lehetett

---

655 Wolf 1880. I. 25.

656 Evans 1979. 48.

657 Gutkas 1974. 210. Fogsága így még hosszabb ideig tartott, mint az ugyancsak nyugati követsége miatt bebörtönzött Bocatius Jánosé. Vö. R. Várkonyi Ágnesnek és Kónya Péternek a konferenciánkon elhangzott előadásaival.

658 Magyarország története 1985. 753. – A szabad vallásgyakorlat engedélyezése a béke 1. §-ába került, igaz, azzal a rendek által vitatott s Mátyás főherceg által utóbb magyarázott kitétellel, hogy „a római katolikus vallás sérelme nélkül”. További cikkelyek (6–8. §) szóltak a katolikus klérus (püspökök, jezsuiták) védelméről.

hatékony, ha e rendek maguk is rendelkeznek bizonyos önállósággal a Habsburg hatalommal szemben.

A bécsi béke – úgy tűnik – átmenetileg a Habsburg Monarchia többi tartománya számára is reményt keltő megoldást hozott. 1606-ban monarchia-szerte meg kellett, hogy torpanjon az abszolutizmus kiépítésének 16. századi szakasza. Igaz, ebben szerepet játszottak Mátyás főherceg uralkodói ambíciói is, amihez rendi segítséget is igénybe vett. 1608-ban a magyar, alsó- és felső-ausztriai valamint a morva rendek konföderációját felhasználva, a magyarországi hajdúkkal is szövetkezve, támogatói közt számos protestánst is segítségül hívva mondatta le Rudolfot magyar- és morvaországi koronájáról, valamint ausztriai uralmáról. A rendek ennek fejében a rekatolizáció leállítását és a Miksa korabeli állapotok visszaállítását, sőt a városok szabad vallásgyakorlatát kérték tőle. Megvalósulni látszott egy több országot-tartományt átfogó rendi konföderáció is.[659] A főherceg/király azonban csak azután tett némi engedményt, amikor a fegyveres felkeléssel fenyegető osztrák rendek az elutasítás hatására az alsó-ausztriai Horn városában szövetséget kötöttek, amit 166 nemes írt alá. (A szövetség eredményességét hitel felvételével próbálták alátámasztani, aminek visszafizetése utóbb újabb konfliktushoz vezetett.) Az 1609. márciusi *Capitulations Resolution* nagyjából az 1571-i *assecuratio* részleteit ismételte meg. Felszabadította a protestáns nemesek és parasztjaik vallásgyakorlását, engedményeket tett a rendi jogok területén, lehetővé tette a protestánsok hivatal viselését, visszaadta a fejedelmi városok privilégiumait. A rendelet betartását az szavatolta volna, hogy a hivatalokban és a vallási vitákat eldöntő bíróságokban a katolikusok és protestánsok között létszám egyenlőséget valósítottak volna meg. A *resolutio* sajnálatos fogyatékossága, hogy ez utóbbi intézkedése soha nem lépett életbe.[660] Az engedményeket – papíron – hamarosan Rudolf tartományai is megkapták. A Csehországra 1609 júliusában kibocsátott felséglevél (*Majestätsbrief*), aminek hatáskörét Morvaországra és Sziléziára is kiterjesztették, a nemeseknek, polgároknak, parasztoknak egyaránt szabad vallásgyakorlást, templomépítési jogot biztosított. Itt is megígérték az erőegyensúlyt biztosító hivatali és bírósági kinevezéseket. Cseh- és Morvaországban ezáltal a protestánsok olyan széles jogokat kaptak, amilyenekkel soha korábban (vagy később) nem rendelkeztek.[661]

Az egyezség néhány évre helyreállította a békét. A protestáns konföderáció azonban nagyjából 1614-ig tudott az engedményekkel élni. A béke feltételeinek

---

[659] Evans 1979. 56-57.

[660] Wolf 1880. I. 22.; Gutkas 1974. 224.

[661] Wolf 1880. I. 23. – Sajnálatos módon az osztrák történetírás az engedményeket nem hozza kapcsolatba a Bocskai felkelést lezáró bécsi békével, sőt magáról a békéről is alig, vagy egyáltalán nem szól.

betartására ugyanis egyik fél sem gondolt komolyan. A rendek Khlesl püspök eltávolítását kérték, az udvar nem hagyott alább a városokban folyó erőszakos térítéssel, ami kölcsönös bizalmatlanságot váltott ki.[662] 1609 után többé nem hívták össze az osztrák tartományok közös rendi képviseletét. Az egyes tartományi gyűléseken a polgárság még kevésbé kapott képviseletet, mint korábban. Alsó-Ausztria tartományi gyűlésén összesen 2 polgár-követ volt jelen, egy Bécsből, egy másik a 18 szabad- és mezővárost képviselte. De a többi tartományban is legfeljebb 1–2 polgári követ jelenhetett meg.[663] Felújultak bizonyos ellentétek az egyes csoportokon belül is. Az alsó-ausztriai katolikus nemesek tiltakoztak amiatt, hogy az ő jobbágyaiknak is fizetniök kelljen a Hornban szövetkezett protestáns nemesek hitel-felvételének fedezésére kivetett adót. 1616-ban végül olyan döntés született, amely a katolikus nemesek parasztjait felmentette ezen adó fizetése alól. Ezt viszont a protestáns földesurak nehezményezték. Két évvel utóbb a harmincéves háborút elindító csehek iránt ébredő rokonszenvet mérsékelte, amikor azok seregei Alsó-Ausztriába betörve a katolikus főurak birtokait kezdték pusztítani.[664]

A rekatolizáció az 1610-es években leginkább Csehországban lángolt fel. Lobelius (1612-től) prágai érsek és Dietrichstein olmützi érsek elsősorban a kamarai birtokok lakosságát térítették, mondván, hogy e birtokok kegyura, és ezáltal vallásuk meghatározója az uralkodó. A hivatalokban katolikus tisztségviselőkkel és tanácsosokkal váltották fel a protestánsokat. Ilyen előzmények után került sor 1618-ban két templom körüli vitára, majd reakciójaként a *defenestratio*ra és Pfalzi Frigyes cseh királlyá választására. A felkelő cseh rendeket azonban ez alkalommal is a korábban megismert bizonytalanság, teológiai és ideológiai széthúzás jellemezte, mint korábban. Nem tudtak hatékony külső segítséget szerezni, s nem kedvezett nekik az uralkodóváltás sem. 1619-ben, Mátyás császár halála után a vallási türelmetlenségét Belső-Ausztriában látványosan bizonyító II. Ferdinánd került a közép-európai monarchia élére. Még be sem következett Pfalzi Frigyes és a cseh rendek fehérhegyi veresége (1620. november 8.) amikor az új uralkodó már szeptembertől az osztrák tartományokban elkezdte a koronázási hűségeskü megtagadó protestáns nemesek elfogását, birtokaik elkobzását. Ferdinánd az egy állam, egy vallás elvére helyezkedett. A protestantizmust hűtlenségnek nyilvánították, ami a még lojális protestáns urakat is eltávolította. Csehországban kivégzések, tömeges birtokelkobzás, emigráció következett be.[665]

---

662 Gutkas 1974. 224.
663 Wolf 1880. II. 7.
664 Gutkas 1974. 228.
665 Az 1620-as években Csehországból 36 ezer család, köztük 185 nemesi család vándorolt ki. Wolf 1880. I. 30.

A harmincéves háború első, cseh szakaszát nem zárta béke. Az 1627-ben Csehországra kibocsátott megújított tartományi rendtartás (*Verneuerte Landesordnung*) nem ismerte el a rendi jogokat. A cseh rendek elveszítették királyválasztó jogukat, Csehország örökös tartománnyá vált. A rendi gyűlés hatáskörét az adómegszavazásra korlátozták, a legfőbb kormányszervként működő cseh udvari kancelláriát Bécsbe helyezték. A főnemesség jelentős része kicserélődött, nagyarányú birtok koncentráció ment végbe, ami által a főurak elveszítették a köznemesség mindig hangos tömegeinek támogatását. Visszaszorították a nemességet az osztrák tartományokban is. Bécs és Prága végleg elveszítették politikai jelentőségüket.[666] A 17. század harmadik évtizedétől a Habsburg állam osztrák és cseh tartományaiban egyértelműen érvényesült az abszolutizmus. Mindez persze messze túlmutat a bécsi béke időszakán.

A 17. század folyamán jelentős különbségek alakultak ki a Habsburgok magyarországi és örökös tartományok-beli hatalom gyakorlásában. Utóbbiakban fokozatosan megszűnt a századelőn – részben a bécsi béke következtében – kialakult kedvező állapot. A Habsburgok – felmondva az általuk elfogadott megegyezéseket, szakítva korábbi intézkedéseikkel – tetszésük szerint kormányozhatták tartományaikat. Bebizonyosodhatott, hogy Mátyás főherceg engedékenységét sem feltétlenül meggyőződése, hanem a realitások figyelembe vétele, a pillanatnyi helyzet kényszere szülte (amit a főherceg bizalmas megnyilvánulásaiban nem is tagadott). A bécsi, szinte korlátlan abszolutizmusnak egyedül a magyar rendek tudtak némileg ellenállni. Okai között azonban a bécsi béke csak háttér szerepet játszott, hiszen a Habsburgok szívesen eltértek volna engedményeitől, ha a külső- és belső körülmények végül meg nem akadályozták volna ebben.

Az eseményeket ismerve arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a bécsi béke sehogyan sem fért bele a Habsburgok 16–17. századi központosítási törekvéseibe. Az udvar 1606 előtt nem akarta tudomásul venni az osztrák-cseh tartományok és Magyarország rendjei erejének különbözőségét, központosítási kísérleteiben az utóbbi helyen is az előbbiek rendjeinek erőtlenségére számított. A Bocskai felkelés meglepetésként érte, a béketárgyalásokon eredeti tervei messze elszakadtak a realitásoktól, végül azonban az elhúzódó háború nyomán kialakult súlyos katonai helyzet és pénzügyi-válság következtében rákényszerült a békére. A békében biztosított engedményeket pedig – legalábbis a vallásgyakorlat terén –, a következő években az osztrák-cseh tartományokra is ki kellett terjesztenie. A béke tehát az utóbbiak számára is kedvező fordulatot hozott. A cseh rendek Bocskaiéhoz hasonló felkelése – bő évtized múlva –

[666] William E. Wright: *Serf, Seigneur and Sovereign.* Agrarian reform in 18th century Bohemia. Minneapolis, 1966. 13.; Evans 1979. 68–70.; Ehalt 1980. 27.

viszont már nem járt sikerrel. Annak, hogy sem Ausztriában, sem Csehországban nem tudták kivédeni az abszolutizmus újabb támadását, nemcsak a fehérhegyi vereség volt az oka, hanem országuk-tartományuk viszonyainak eltérése a magyarországiaktól. Következtetésünk tehát az lehet, hogy a magyar rendek számára nem annyira a bécsi béke megkötését, mint engedményeinek a megőrzését tekinthetjük nehéz feladatnak és 17. századi történelmünk valódi sikerének.

PAPP KLÁRA

A MAGYAR RENDI VÉLEMÉNYEK VÁLTOZÁSA A BÉKEKÖTÉS FOLYAMATÁBAN

Amikor 1604 októberében Bocskai szövetséget kötött a hajdúkkal, s a magyar rendi sérelmek orvoslását, a „két magyar haza" – az Erdélyi Fejedelemség és a királyi Magyarország – érdekeit szem előtt tartva elindította önvédelmi harcát a Habsburgok ellen, még kevesen látták a felkelés kibontakozási lehetőségeit.

A Belgiojoso seregeivel szembeforduló partiumi nagyúr és a hajdúk szövetségéről 1604 végére kiderült, hogy az nem lokális hajdúlázadást eredményezett, hanem a rendi sérelmek- és a vallásszabadság ügyét felkaroló, széles támogatottságot övező rendi felkelést.

Bocskai a felső-magyarországi rendektől az első komoly megerősítést az 1604 novemberében tartott a kassai rendi gyűlésen kapta, s mivel az 1605. februári erdélyi országgyűlés őt választotta fejedelemmé, egyértelművé vált, hogy mindkét országrész rendjei benne látták vezetőjüket.

Mozgalma a Mohács utáni Magyarországon valóban az első kezdeményezés volt, amely nem a hivatalos Erdély vezetői részéről keresett kapcsolatot a magyar rendiség képviselőivel, s támogatásukkal – szem előtt tartva a nemesi társadalom régi sérelmeinek és új konfliktusainak megoldását – igyekezett az Erdélyi Fejedelemséget a felkelésben egyenrangú szövetséges-társsá emelni, s a két magyar terület közötti kapcsolatokat rendezni.

A felkelők ellen a Habsburg udvar előbb a katonai megoldással próbálkozott: Rudolf császár Giorgio Basta támadásában bízott, aki azonban nem tudta Bocskai frissen kiszemelt székhelyét, Kassát elfoglalni. A császári hadvezetés által elindított ellentámadásban Basta edelényi és osgyáni győzelmei után ugyanis Kassa megszerzése volt a kitűzött cél.

Basta két meghódolásra felszólító levelet is küldött a kassaiaknak, ám azok a külváros felgyújtásával válaszoltak. A hostáti tüzet eloltó császáriak csak két napig élvezték a külvárosi szállást (december 3–5.), mivel a város lakói Segnyei és Nagy Albert hajdúival együtt elvonulásra késztették a fővezért, aki – a városi jogok és a vallásszabadság ígérete fejében – Eperjesen talált menedéket.[667]

[667] Nagy László: *A Bocskai szabadságharc katonai története.* Bp., 1961. 138–139. (továbbiakban Nagy 1961.) Lőcse, Kisszeben, Bártfa és Eperjes a városok jogainak megőrzését és a

Bocskaival először a császári hadvezér követei folytattak megbeszéléseket. Basta 1604 decemberében küldte Bocskaihoz Csáky Istvánt,[668] majd 1605 januárjában Rákóczi Zsigmondot és Csáky Istvánt.[669] Ahogyan egy Nyáry Pálhoz küldött levélből megtudjuk „... Rákóczy Zsigmond urammal sokat szólván ez dologrúl, Básta uramot ű nagyságát megtaláltatók, hogy lönne azon, ez nagy háborút vinné békességre, ne vinné végre, mely dologra ű nagysága kész lőn és engedelméből Bocskay megtaláltatók, az is igen kész lőn az egyezségre".[670] Basta az 1605. január 12-én Eperjesen kiadott pontok alapján elsősorban fegyverszünetet kívánt kötni, ami be is következett.[671] Bocskai viszont a megbeszélések során Erdély átengedését követelte, ami az adott szituációban (még nem Erdély választott fejedelme, csak szeretné a pozíciót) erősen túlzott igénynek tekinthető. Erdélyt ugyanis Rudolf fegyverrel megszerzett területnek tartotta, amelyet éppen Basta szerepvállalása mellett csatolt vissza birodalmához, így az udvarban annak elengedését a későbbiekben is „szemtelen" kérésnek titulálták. Ezért, amikor Csákyék visszaérkeztek, s Erdély követelését megemlítették, a főparancsnok „meg sem hallgatta az

---

vallásszabadság elismerését az uralkodótól szerette volna biztosíttatni. A Rudolfhoz küldött delegációt maga Basta is támogatta, ennek fejében Eperjesre bebocsátást nyerhetett. Demkó Kálmán: Lőcse a Bocskay-féle felkelésben. = *Századok*, 1883. 848–849.

668 Csákynak feltétlenül érdemei voltak abban, hogy 1600 szeptemberében Székely Mózes az erdélyiek mellé állt, s a nemesség megegyezett Bastával „a római császár mellől soha el nem állanak", ezért a tábornok segítséget ajánlott a Mihály elleni fellépésben. A Mihály vajda serege feletti miriszlói győzelem (1600. szeptember 18.) hatására Erdélyben rendkívüli módon megnövekedett az akkor még csak harminc éves Csáky István politikai súlya. A kortársak már azt latolgatták, hogy Miksa főherceg lesz a fejedelem, s mellette Csákyt nevezik ki kormányzónak. Az elképzelések lehettek ugyan túlzóak, de jól mutatták, hogy a nemesi közvélemény a főgenerálist már egyértelműen Habsburg-párti politikusnak tekintette. Csáky István valószínűleg a lécfalvi országgyűlés idején volt hatalma tetőpontján. Ungdad 1600. októberében azt írta jelentésében „gubernatio mehr bei dem Juveni (Csáki) als bei dem Nigro (Basta) stehet." A császárhoz írott levelekben, kérésekben a tanácsurak közül első helyen az ő aláírását találjuk. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* IV. (1597–1601) Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1878. (továbbiakban EOE IV.) 393–397. és 562.

669 Károlyi Árpád szerint az udvar Csákyban bízott leginkább, aki Erdélyben Bocskai ellenlábasának számított. *Magyar Országgyűlési Emlékek* XI. (1605–1606) Szerk. Károlyi Árpád, Bp., 1899. (továbbiakban MOE XI.) 121–122. Csáky Giorgio Basta támogatásával – s az erdélyi birtokok elzálogosítása után – 1603-ban kapta meg Sárosvárat és Szádvárat, uradalmaikkal együtt tizenkét évre 192 494 forintért. Feleségének, Wesselényi Annának feljegyzése a család „zöld könyvébe": Anno 1603 1. die Augusty salottam be Saros varaban az en kegelmes uramnak addomaniaban." Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. kötet, 2. rész Oklevelek 1500–1818-ig. Bevezetés: Bártfai Szabó László (továbbiakban Csáky oklevéltár I.) Bp., 1919. 610.

670 Csáky István levele Nyáry Pálnak 1605. január 29-én. Szilágyi Sándor: Illésházy és más főurak levelezése = *Történelmi Tár*, (továbbiakban TT) 1878. 824.

671 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* V. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1879. (továbbiakban EOE V.) 297–298. Szerinte Basta azt is megígérte, hogy a tárgyalásokról nem értesíti a törököket.

követséget, visszadá a leveleket, ... *Erdélyt, ha kívánta, az lehetetlen, így a békesség semmiképpen végben nem megyen*, és mondá, hogy holnap reájok megyek haddal...”.[672] Az első megbékélési kísérletek tehát kudarcba fulladtak.

Maradt a katonai megoldás, amit a Pozsonyban kis létszámmal összegyűlt magyar rendek is szorgalmaztak.[673] A kialakult helyzetben a királyhű rendek mindenképpen több katonai és pénzügyi támogatást vártak a prágai udvartól, amely kérést azonban az csak korlátozott mértékben tudott teljesíteni.

1605 folyamán a hadiszerencse egyértelműen a felkelőknek kedvezett. Hozzájárult ehhez Rudolf császár döntése is, aki az 1605 januárjában Pozsonyban összegyűlt rendek és a Habsburg főhercegek, valamint saját hadvezéreinek kifejezett kérése ellenére sem küldött Magyarországra jelentős katonai segítséget. Bocskai támogatóinak köre viszont az országon belül is egyre bővült, ami kétségtelenül hozzájárult az uralmát elfogadó területek növekedéséhez.

A katonai megoldás mellett a császári udvar megkísérelte Bocskai és Homonnai Drugeth Bálint meggyilkoltatását, egyes vezetők átcsábítását is.[674] Homonnai az Érsekújvár alatti táborban, a Habsburg udvarral elindult béketapogatódzás idején 1605 augusztusában írta Naplójába, hogy „Egy ravasz, csalmak kurva fia csak hogy meg nem ölt vala ... Basta és Kollonics practicája vala, de én magam ragadám meg a mestert”.[675] A prágai udvarban annak lehetősége is felmerült, hogy Báthory Zsigmondot, a száműzetésben élő, és címéről lemondott erdélyi fejedelmet kellene támogatni Bocskai ellenében.

Az udvar bizonyos köreiben azonban viszonylag igen korán támogatást kapott a tárgyalásos megoldás lehetősége. Bocskai a Kassán működő fejedelmi tanács tagjait is bevonta a diplomáciai akciókba. 1605. március 25-én Szerencsről írott levelében azért kérte tanácsosa, Mágóchy Ferenc megjelenését, mert a „Római Császárnak fő követi jönnek hozzám bizonyos dolgokban, kik rövid időn el is érkeznek ... hogy nagyobb ceremóniával és apparátussal

---

672 Uo.

673 Rudolf ugyan 1604. dec. 14-én kiadott meghívójával 1605. január 6-ra országgyűlést hívott össze Pozsonyba, de a csekély részvétel miatt január 25-én „jobb időkre” halasztotta azt. Az udvar által lázadóknak nevezett Bocskai hívek ellen így nem lehetett országgyűlési döntéssel megerősített személyes felkelést hirdetni, ami a bécsi kamara véleménye szerint egyébként is a nemzet egymás ellen uszítása lett volna. Uo. 6. és 10–11.

674 MOE XI. 598–599. Még 1606-ban, a kassai országgyűlés idején is történt hasonló eset, amikor a Bocskai zsoldjába fogadott volt tokaji német tüzérek a fejedelem szállására vittek lőporos hordókat, hogy amint „kedvező alkalom kínálkozik, a palotát a fejedelemmel, a kápolnát a benne ülésező országgyűléssel együtt levegőbe röpítsék”. A négy elfogott német közül kettő megszökött, kettőt viszont állítólag „mozsárból lövették ki a várfalakról”.

675 Nagy 1961. 260–261.

fogadhassuk őket, az kegyelmed velem léte kívántatik."[676] Bécsből Náprágyi Benedek püspök és Forgách Zsigmond érkezett Kassára, akik Bocskai és a rendek szándékairól kívántak tájékozódni.

Bocskai hívei a szerencsi országgyűlésen is felvetették a megbékélés kérdését, elsősorban abból a szempontból, hogy nem kívánatos az ország további pusztulása. A megegyezésre ösztönözte őket a lengyel király követe is, aki a gyűlés végén – a lengyel rendek szándékainak megfelelően – uralkodóját ajánlotta közvetítőként Bocskai és a Habsburgok között.[677]

A fejedelem 1605. május 28-ra Kassára összehívta az összes tanácsurat, mivel a felső-magyarországi hadakról és az ország dolgai felől kell dönteni „kik késedelmet nem szenvedhetnek ... kegyelmed itten léte tanács uraink között, azoknak tractálása, felette igen szükséges".[678]

A Habsburg főhercegek 1605 májusától közösen kívántak változást kierőszakolni Rudolf császárnál: Mátyás, Miksa, Ferdinánd és Ernő Linzben megtartott családi ülésükön egyrészt pénzt akart kapni Bocskai leveréséhez, vagy legalább felhatalmazást a tárgyalások elkezdéséhez. A császár hosszas huzavona után bízta Mátyás főhercegre az egyezkedés kezdeményezését. 1605 júniusában indult el Prágából *Forgách Zsigmond és Pogrányi Benedek*, hogy Kassán találkozzanak Bocskaival. A követek után azonban csak megkésve küldte Rudolf a megbízóleveleket, illetve adta ki Mátyás főhercegnek a meghatalmazást. 1605 júniusának utolsó napjaiban az evangélikus *Thurzó György* is csatlakozott a császári követekhez, a fejedelem viszont ekkor már számíthatott a korábban felségsértési perrel sújtott, Lengyelországba menekült Illésházy István támogatására és tanácsira is.[679]

---

676 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) F. 12. Mágochy – 1605. március 25-én Szerencs várából írott levél. Ekkor is számít tanácsosi feladataira is, mert azt kéri: „ne késsék semmit, hanem jöjjön ide hozzám, hogy annak előtte, míg azok ide érkeznének, mind arról, s mind beszélhessünk kegyelmeddel." Bocskai István: *Levelek.* Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította: Benda Kálmán. Bp., 1992. 127–128. Mágochy betegségére hivatkozva nem tett eleget a fejedelem kérésének, de azonnal elküldte Kassára Borbély Máté nevű szolgáját, amikor a kancellár nyavalyáját kellett kigyógyítani.
Bocskai március 26-án megismételte kérését, majd amikor értesült Mágochy betegségéről, akkor március 29-én a levélhozó szolgán keresztül „szóval izentünk ... kinek hisszük, hogy elegendő hitele vagyon kegyelmednél".

677 MOE. XI. 143. Makkai is hasonlóan vélekedett a lengyel követségről. Makkai László: Bocskai és Európai kortársai. = *Történelmi Szemle*, 1974. 4. sz. 485.

678 MOL F. 12. 1605. máj. 24-i levél.

679 Illésházy 1605 tavaszán feleségét, Pálffy Katát küldte a prágai udvarba, hogy ott birtokai visszaadásáról és a Habsburg hűségen maradásról tárgyaljon. II. Rudolf tíz napos várakozás után – ami igen rövidnek volt mondható a császári udvarban – fogadta ugyan Pálffy Katát, de a birtokvisszaadásért 200 ezer forintot követelt, aminek teljesítése irreális volt. Ezt Illésházy nem volt hajlandó kifizetni, inkább Bocskai udvarába ment. Pálffy Kata 1605. április 18-i

Bocskai az egyezkedés tartalmát illetően feltehetően több, hozzá közel álló személy véleményét megkérdezte. Ecsedi Báthory Istvánnak is elküldte a császári delegátusok ajánlatát, amiről azt írta vissza saját kezű levelében az öreg országbíró, hogy „... ez az beadott scriptum igen rövid, rövidsége miatt nekem homályosnak tetszik...”.[680] A hadak kegyetlenkedései és a vérontás miatt a béke elérését javasolta, de szerinte az „ország nélkül ez a dologh nem lehet, hanem országul végezhetnénk erről,” vagyis lehet az álláspontokat egyeztetni, de a megállapodás megkötésére csak az országgyűlés tárgyalásai után kerülhet sor. Ugyancsak igen lényeges szempontra figyelmeztetett – s a felkelés katonai és diplomáciai támaszainak fontosságára utalt –, amikor arra kérte a fejedelmet, tartsa magánál a követeket (vagyis ne hozza meg végső döntését) addig, ameddig „felségednek az basátul curirja érkeznék” és tudósítsa őt, hogy a törököktől, lengyelektől „micsoda bizodalma vagyon”.

A magyar rendi követeléseket illetően viszont igen határozott véleményt mondott, amely kompromisszum kialakítására a legkevésbé sem volt alkalmas. A szöveg alapján úgy tűnik, hogy a válaszlevélben Báthory nem saját álláspontját, hanem egy, a Bocskai elvárásainak és a nemesi közvélemény egy részének is leginkább megfelelő véleményt[681] fogalmazott meg. Reményét fejezte ki, *„... netalán felséged, és az ország ezen megnyugodnék, hogy császár őfelsége bocsássa ki keziből éppen Magyarországot cum partibus et subiectis, agya meg őfelsége koronánkot is. Emez nem új dolog, mert Fridericus császár is megatta az koronát, az szegény Mátyás királynak. Elégegyék meg őfelsége, ennyi sok esztendőkig jámbor hűvségünkkel és rabságunkkal való szolgálatunkkal, mellyel őfelségét sok időktül fogva szolgáltuk vérünk hullásával, halálunkkal,*

---

levelét Illésházynak közli Ipolyi Arnold: *Rimay János államiratai és levelezése.* Bp., 1887. 129–132. A kérdésről újabban Ötvös Péter: Illésházy István bújdosása In. *Pálffy Kata leveleskönyve.* Iratok Illésházy István bújdosásának történetéhez 1602–1606. Szeged, 1991. 45–71. (7–75.)

680 *Iratok Bocskai István és kora történetéhez.* Bocskai szabadságharc 400. évfordulója VI. sorozatszerkesztő: Nyakas Miklós. Debrecen, 2005. (továbbiakban Iratok) 70. levél. Ecsedi Báthory István országbíró válaszlevele Bocskai Istvánhoz, véleménye a Mátyás főherceggel való tárgyalásokról. Ecsed, 1605. július 12. 184. Eredetije: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) Esterházy család hercegi ágának levéltára. Rep. 77. Fasc. E. No. 223. Báthory helyesnek tartotta volna, hogy a tárgyalásokat békeidőben tartsák, „De az jó módot, s alkallmatosságot elhalasztani békességnek színeje alatt, gyakorta veszedelmes és káros.” Uo. 185.

681 1605. április 24-én egy Konstantinápolyból küldött levélben Korláth István, Kékedy György és Mehmet tihaja is azt írta Bocskainak, hogy a török által küldendő korona mellé kívánják a Szent Korona visszaszerzését is: „Engedgie az szent Isten, hogi ez mellé az mi Istenben el niugott szent királinktul maradot Német kezénél levő koronáitis felséged vehesse vissa az romlot orság mellé, kiért hogy mys felségednek enni sok munkáiáért hálaadó hivei lehessünk, adgon erőt ő szent felsége hozzá.” Nagy László: Okmányok a Bocskai szabadságharc idejéből. = *Hadtörténeti Közlemények*, 1956. 3–4. szám. 330.

nemzetünknek, jószágunknak, marháinknak ellfogyásával, és országunk pusztulásával. Emlékezzik meg őfelsége, ennyi sok időktül fogva, Isten után a magyar nemzetsíg az egész keresztyénsígnek paissa volt." Ezt követően úgy vélte, hogy az ország (vagyis a rendiség) „régi szabadságát és rendtartását" majd Bocskai vezetésével megtalálhatják és helyreállíthatják. Hozzátett még álláspontjához egy mondatot, amellyel utalt a megegyezés lélektani nehézségeire: *„Nehéz kegyelmes uram az nagy madarat megvárnija a kis madárnak, kinek egyszer körme közül az ÚrIsten kimentette."*[682]

A bécsi békéhez vezető hosszú úton alapos megfontolás előzte meg az első rendi dokumentum, a korponai országgyűlés békeajánlatának megfogalmazását. Bár Bocskai több, hozzá közel álló tanácsos véleményét kikérte, 1605 nyarán egy szűk kör álláspontját juttatta el Mátyás főherceghez, amelyre a császári megbízottak az év novemberében a rendi gyűlésre hozták el válaszukat. Bocskai júliusban írott formában átadott a császári követeknek egy 15 pontból álló elképzelés-csomagot, s ehhez csatlakoztak személyes követelései: az erdélyi fejedelemség, valamint a Tiszáig terjedő területű (Váradot, Szatmárt, Kállót magában foglaló) Partium.[683]

A békeszerződés ügye először a korponai országgyűlésen került a magyar rendek elé. Mátyás főherceg augusztusban még Lőcsére kívánta helyezni a tárgyalásokat, a fejedelem azonban az öreg országbíró, Báthory István korábbi tanácsára hallgatva rendi gyűlésen akart tárgyalni a megegyezés lehetőségéről.[684] Bocskai 1605. október 19-én Sárospatakon keltezett, és Mágóchy Ferenchez írott levele igazolja: „az ország közönsége" felelőssége miatt tartotta fontosnak, hogy a békepontokról a rendiség képviselői kialakítsák elképzeléseiket.[685] Bocskai már október 23-án elküldte meghívóit, amelynek értelmében 1605. november közepén először a lehetséges békesség szempontjairól és tartalmáról tanácskoztak.[686] A követség vezetője, Forgách Zsigmond november 19-én

---

682 Iratok 185. Ecsedi Báthory István még 1605-ben meghalt, októberi temetésére a medgyesi fejedelmi beiktató országgyűlés után Bocskai is elment.

683 MOE XI. 437–445.

684 MOE XI. 207. Az udvarban a főhercegeken kívül a megegyezés létrehozásának támogatója volt a morvaországi Dietrichstein Ferenc bíboros, és a morva főkapitány, Liechtenstein Károly is.

685 MOL F. 12. A levélben csak a felkészülés fontosságát hangsúlyozta, de pontosan nem tudta megírni, mikor lesz az országgyűlés. Ugyanakkor felszólította a tornai főispánt, hogy „... mennél jobb készülettel mindjárást utánunk táborunkba siessen".

686 MOE XI. 216–217. A meghívókat Sárospatakról keltezte, de még pontos helymegjelölés nélkül. A követek egy része azonban már a rákosi török táborba is elkísérte a fejedelmet. Az országgyűlésre végül Erdély küldöttein kívül 22 megye követei érkeztek meg, s valamivel nagyobb számú főnemesség, a fejedelmi tanács tagjai, valamint Eperjes kivételével a szabad királyi városok követei. Politikai nyomásra lehetett felhasználni a hajdúk jelentős számban

érkezett a városba, s így november 23-ig módja nyílott a rendeknek átadott korábbi dokumentumokról személyes konzultációkat folytatni.

A három szakaszban (november 24–26., november 29. és december 1–3. között) zajló vita legaktívabb résztvevői a fejedelem, Illésházy István és Habsburg részről Forgách Zsigmond[687] voltak, akik mindhárman külön-külön is megfogalmazták a békéről vallott nézeteiket. Illésházy már a tárgyalások kezdetekor jól látta, hogy a korponai tanácskozástól a békekötés megalapozását igen, de végigvitelét aligha lehet elvárni, ahhoz hosszadalmas – a két fél érdekeit egyeránt figyelembe vevő – egyeztetés szükséges, amelyet egy Bécsbe küldött követség révén lehet megvalósítani.[688] Természetesen a tárgyalásokban pontosan látta a lehetőséget saját politikai szerepének növelésére is. Ezek után megnyugvással vehette tudomásul, hogy november 26-án a rendek Bocskai javaslatára – Aponyi Pál és Mladosevith Horváth Péter követek mellé – a követség vezetőjévé választották. Forgáchnak a prágai udvar, de elsősorban Mátyás főherceg és támogatóinak véleményét kellett képviselnie, ezért szempontjai mögött különféle érdekek álltak. A vélemények megformálásában az országgyűlés tagjai is többféle követeléssel szembesültek, mégis azt mondhatjuk, hogy a két fél nézetei a jelentős érdekkülönbség és a késhegyig menő viták után a harmadik tárgyalási periódusban már lényeges előrehaladást és közeledést mutattak.

A vita első szakaszában előbb Bocskai feltételeit, majd a főherceg válaszait olvasták fel, s az egyes pontok feletti vita után fogalmazták meg a rendi véleményeket. Az nagyon hamar világossá vált, hogy az egyik meghatározó jelentőségű alapkérdésben teljes a véleménykülönbség. Bocskai első és egyik legfontosabb követelése *a vallásszabadság* – a római katolikus, az ágostai és a helvét hitvallások gyakorlatának egyenlő szabadsága – biztosítása volt. A *vallásszabadságot* – a vallási sérelmek orvoslásával együtt – a rendek mindenképpen ki akarták mondatni, az udvar pedig éppen ebben a kérdésben nem akart engedni. A rendeket azonban olyan sokrétűen érintette a vallási kérdés megoldása, hogy a követelések megfogalmazásakor egyáltalán nem tudtak tekintettel lenni más érdekekre.

Ennek a kérdésnek felvetését a törökellenes háborúban a Habsburgokat támogató hatalmak helytelenítették. A merev álláspont indoka egyházi vezetők részéről az volt, hogy az uralkodó a koronázási eskü értelmében kötelezett a katolikus egyház védelmére, s éppen ezért nem tehet engedményeket. Mátyás

---

megjelent képviselőit is, akiknek Bocskai az országgyűlés megnyitása után adta ki hadi szabályzatát.

687 Forgách Zsigmond előterjesztései a korponai rendeknek MOE XI. Irományok XV. 463–466.

688 Kollonits Siegfried komáromi főparancsnokhoz írott november 24-i levelében pontosan leírta terveit. Uo. 362

főherceg azonban a magyar tanácsosok véleménye alapján arra adott lehetőséget, hogy az uralkodó nevében meg lehet ígérni: „ezentúl senkit nem fog háborgatni vallása gyakorlásában”.[689] Forgách Zsigmond a vallásszabadság követelését végül azért engedte továbbvinni, mivel belátta: nélküle nincs esélye a megegyezésnek. A követelés második részét – a vallásszabadságot sértő törvénycikkek eltörlését – azonban Forgách a soron következő országgyűlés elé kívánta utalni.

A második követelés *a törökkel kötendő béke* volt, amelyet Bocskai a Habsburg udvarral megkötendő egyezséggel egyidejűleg valamint saját közreműködésével kívánt tető alá hozni. A békekötés ügyét Mátyás főherceg támogatta, Rudolf császár azonban – tekintettel a spanyol és a pápai udvar, valamint saját ún. háborús pártja érdekeire – ellenezte. A főherceg helyesen látta, hogy a háború további folytatása újabb és újabb fontos végvárakat juttathat török kézre, ami alááshatja a birodalom tekintélyét. Forgách erre a kérésre megkapta a támogató felhatalmazást, s így Bocskai szándékainak megfelelően egyezett bele a törökkel folytatott béketárgyalások megkezdésébe.

Problémásabb volt a harmadik követelés, *a nádor méltóságának és jogkörének helyreállítása*. Az udvar jó félévszázada – Nádasdy Tamás halálát (1562) követően – tudatosan nem nádort választatott, hanem nádori helytartót jelölt ki, aki elképzelései szerint alkalmasabbnak bizonyult az uralkodó szándékainak képviseletére. Az udvarnak nem volt szüksége a korábbi nádori jogkörrel rendelkező, önálló katonai, bíráskodási, igazgatási szerepkörű rendi vezetőre, ezért a helytartó ezekkel a lehetőségekkel nem is rendelkezett. A császár nem kívánta a tisztséget visszaállítani, s Mátyás főherceg is kitérő választ adott a kérésre, mondván, hogy a „zűrzavaros idők a nádorválasztásra nem alkalmasak.” Bocskai sem tekintette támogatásra esélyesnek ezt a felvetést, éppen ezért Thurzó Györgynek felvetett egy másik lehetőséget is: a nádori tiszt betöltetlenül maradhatna, ha a fejedelem megkapná a Felső-Magyarországi Főkapitányságot, amely tisztségre a rendek őt már fel is kérték.[690] A királyhű főrendek azonban (mint pl. Thurzó György) inkább egy másik lehetőséget mérlegeltek: a nádor választása helyett inkább azt pártolták, hogy Rudolf császár nevezze ki Mátyás főherceget az ország teljhatalmú kormányzójává. (Rudolf császár 1606. március 21-én tette meg ezt a lépést.)

Forgách ebben a kérdésben nem zárta ki a megoldás esélyét, de a kérdést a soron következő országgyűlés döntésére javasolta halasztani. A rendek az óvatos

---

[689] MOE XI. 247. A magyar tanácsosok szerint a vallás gyakorlásában eddig sem háborgattak senkit sem. A Habsburg-hű arisztokrácia soraiban is jelentős számú protestáns volt, közöttük Thurzó György, az evangélikus egyház későbbi átszervezője.

[690] Ennek a területnek a nemessége bizonyára megnyugvással vette volna az ilyen értelmű döntést, ugyanakkor Bocskai támogatottsága is erősödhetett volna.

megfogalmazás helyett továbbra is azt követelték, hogy a jövő országgyűlés válassza meg az új nádort.

Nem találkozott a követek és a rendek álláspontja a magyar korona őrzésével kapcsolatban sem. A bécsi udvari körök szerint jelenleg nincsen olyan jól védhető hely az országban, ahol a korona őrzése biztosítható lenne. A rendek ezzel szemben ragaszkodtak hozzá, hogy a pozsonyi várban, vagy más erődített helyen, de az ország területén és arra alkalmas magyarok őrizhessék a Szent Koronát.

A rendek a sérelmeket okozó hivatalok, vagy a hiányzó rendi állások és intézmények kérdésében szintén határozottságot mutattak. A kamarák eltörlését például nem a hivatal működésének tapasztalataira alapozták, hanem a kamaraelnök visszaéléseit és a hozzá kapcsolható problémákat emelték ki, amelyek egyúttal módot adtak a rendi követelés megfogalmazására is. Ugyanakkor a követelésekben Szuhay és Migazzi száműzetésének kimondása csak a kincstárnokság újraélesztése után következett.[691]

Hasonlóan egyöntetű vélemény alakult ki, amikor Forgách Zsigmond az uralkodó véleményét tolmácsolva közölte: Rudolf „nem emlékszik rá, hogy valamiben megsértette volna koronázásakor tett eskűjét" – a rendek ugyanis *sérelmeik* hosszas felsorolásával válaszoltak „feledékeny" uralkodójuknak.[692]

A *katolikus egyházi személyiségek tevékenységének és a jezsuita rend működésének visszaszorítása* a többségében protestáns rendek érdeke volt, amit viszont az udvar nem kívánt támogatni.

A nemesség követelése volt, hogy az uralkodó *kizárólag a született magyarokra bízza a katonai tisztségeket*, az indigenákat (honfiúsítottakat) viszont csak a harmadik generációban tekintse a született magyarokkal egyenrangúaknak.[693] Sérelmesnek tekintették, hogy – nem is olyan régen – az idegen katonai vezetők hűségesen végrehajtották a kapott parancsokat, amelyek rendi érdeket sértettek (a protestáns templomok elvétele például katonai segítséggel történt), s a fizetetlen hadak sem kímélték a lakosságot. Az udvar ezzel szemben azt hangoztatta, hogy korábban éppen maguk a rendek fordultak katonai segítségért az uralkodóhoz, ugyanakkor az örökös tartományok rendjei – ahonnan a katonai segélyre számíthattak – elsősorban saját katonáikban bíznak. Az udvar a katonaság ügyében nem tett engedményt, azt azonban követei

691 MOE XI. 405.
692 MOE XI. 347–357.
693 Gyakorlatilag csak az unokák esetében érvényesült.

megígérhették, hogy az uralkodó ezután a magyar ügyekben a magyar tanácsosokra hallgatva hozza majd döntéseit.[694]

Arra az esetre, *ha az uralkodó nem tudna jelen lenni az országgyűléseken*, azt kérték a rendek, hogy *a nádor vezesse azokat*. Rudolf csak 1583-ban nyitotta meg személyesen a rendi gyűlést, azóta mindig megbízottakkal (főhercegekkel) képviseltette magát.[695] A rendi javaslat értelmében a főherceg helyét foglalta volna el a mindenkori nádor. A javaslatot maga Mátyás főherceg is zokon vette, s szóvá tette, hogy „ezzel a czikkel bennünket mintegy hallgatagon, minden érdemünk ellenére ki akarnak a jövőre zárni az országgyűlések vezetéséből azok, a kiktől nagyobb jóakaratot és sokkal több hálát joggal várhattunk volna”.[696] A rendek végül ünnepélyesen elismerték Mátyás főherceg érdemeit a török elleni háborúban, de követelésüket fenntartották.

A *hűtlenségi esetek felülvizsgálata* – többek mellett – Illésházy István érdekeit is szolgálta, aki a jogtalanul elvett javak visszaadását is elvárta. Forgách a felülvizsgálatot elfogadta, de azzal érvelt, hogy senkinek a birtokát nem vették el ok nélkül. Kijelentése az ellenpéldák felsorolására ösztönözte a sérelmet szenvedetteket, akik egyáltalán nem tartották igaznak a követ által elmondottakat.

Bár az udvar egyértelműen lázadóknak titulálta Bocskai híveit, most az általános közbocsánatot mégis megígérte, a rendek azonban a teljes bocsánathoz még külön biztosító levél kiadását is elvárták.

Bocskai adományainak sorsa élénk vitát váltott ki, mivel az uralkodó azok felülvizsgálatát természetesnek tekintette, de maguk a rendek sem támogatták, hogy Bocskai elkobozza a hozzá nem csatlakozó nemesség birtokait. Ezért ebben a kérdésben Forgách és a rendek hasonló álláspontra jutottak. A fejedelem által megnemesítettek ügyét viszont a legközelebbi országgyűlés döntésére bízták. Ugyancsak ennek a gyűlésnek a feladatává tették a felvetett, de nem tárgyalt egyéb sérelmek megtárgyalását is.

A nagy viták és magyarázkodások, értelmezések után a tárgyalások november végi második és decemberi, harmadik fordulója hozott újabb változásokat. November 29-én Forgách elfogadta a kamarák eltörlését, a török békére vonatkozó elképzelést és a nádorválasztás lehetőségét. A magyar katonaság alkalmazásával kapcsolatban csak reményét fejezte ki a követ, a

---

694 Károlyi Árpád szerint az 1588. évi IX. törvénycikk megadta a lehetőséget, hogy a magyar tanácsosokat kamarai és katonai ügyekben is meghallgassák. MOE. XI. 325.

695 Ez önmagában még csekély sérelem, de ehhez kapcsolódott az is, hogy az rendek döntésein gyakran változtatott a királyi szentesítés előtt, az 1604. évi 22. törvénycikk esetében viszont egy új vallásügyi végzés került a törvénycikkek végére.

696 MOE XI. 332.

rendek elvárásának megfelelő külön bocsánatot lehetővé tevő hitlevelet viszont teljesíthetőnek tartotta.

Bocskai nemesítéseinek ügyéhez a továbbiakban nem tértek vissza, ahogyan nem foglalkoztak a püspökké kinevezendő papok származásával, de a magyar tanács ügyével sem. Ezekben a kérdésekben az álláspontok nem közeledtek. A vallásszabadsággal kapcsolatban Forgách a rendi követelés ellenére nem törvényt, hanem csak külön királyi hitlevél kiadását ígérte. December elsején fogalmazódott meg az a rendi követelés, hogy a született magyarok vallási hovatartozástól függetlenül kaphassanak hivatalokat. Ugyancsak ekkor egyeztek meg a béke nemzetközi garanciáiról is.

December első napjaiban tértek ki *Bocskai személyes kívánságaira* is. Az erdélyi fejedelmi címet (természetesen a szerencsi országgyűlés döntésének, a Magyarország fejedelme címnek megszűnésével), amely terület a királyságnak van alárendelve, éppen december 2-án ismerte el Forgách, viszont vitás kérdés maradt a fejedelemséghez tartozó Partium határa. Bocskai a korábbi terület kiterjesztését szerette volna elérni, ezért felmerült a Tiszáig, esetleg a Dunáig terjedő terület, de akár a felső-magyarországi terület birtoklásának igénye is. A hajdúk és a keleti országrész nemessége – éppen a megszerzett birtokok megtartásának igényével – nagyon támogatta a terület kiterjesztésére vonatkozó elképzelést. Végül abban maradtak, hogy Erdély pusztulása miatt – amit a tizenöt éves háborúban elszenvedett –, valóban szükségszerű, hogy bizonyos területbővülés révén biztosítani lehessen az erdélyi fejedelem megélhetését.

December 5-én a korponai templomban olvasta fel Bocskai a végleges előterjesztést. Ezt követték az országgyűlés rendes tárgyalásai, illetve került sor a hajdúkiváltság megadására is.

A béketárgyalások ügye még hosszú hónapokra munkát adott az Illésházy vezette delegációnak, majd 1606 tavaszán a kassai országgyűlésnek is. A kijelölt biztosok (Illésházy István, Aponyi Pál és Mladosevith Horváth Péter) 1606. február 9-én Bécsben fejezték be a tárgyalások hat héten át tartó következő fordulóját. Rudolf császár, bár teljhatalmat adott Mátyás főhercegnek, mégis delegált mellé személyes megbízottakat. A tárgyalások során Forgách korponai ígéretei ellenére újabb felvetések születtek, s Bocskai követeit visszalépésekre szorították. Ilyen kérdés volt többek között a Bocskainak juttatandó terület ügye is. A fejedelem már február elején joggal sérelmezte, hogy csak a partiumi megyéket (Bihar, Közép-Szolnok, Kraszna és Máramaros) kapná meg, mint Báthory Zsigmond, holott a jelenlegi fennhatóság területe „nagy János” királyénál nagyobb.[697] De a februári megállapodás szerint a korábbi területére növelt Erdély fejedelme – alárendelt helyzete alapján – éves ajándékot lett volna

[697] Bocskai levele Illésházyhoz 1606. febr. 3. TT 1878. 70.

köteles adni a magyar királynak, annak nevét és címerét (nem a sajátját) kellett volna az erdélyi pénz egyik oldalára veretnie, s nem léphetett volna szövetségre a magyar király ellenségével, így a törökkel sem, az erdélyi rendek követeit viszont elküldhette volna a pozsonyi országgyűlésre. Illésházy február 9-i levele szerint a vallásügyben is „elijesztették az herceget, hogy az pápa excommunicálja őtet...", ezért veszekedtek még az utolsó napokban is velük „az mit azelőtt ultro megengedtek, mast azt nem akarják".[698] Ezek az elképzelések nem egy katonai eredményeket elért felkelés vezetőjének elismerését mutatták, s egyértelműen nem feleltek meg a korponai gyűlés határozatainak és a fejedelem elvárásainak.

Mátyás főhercegnek a megállapodást el kellett ismertetni a prágai és kassai udvarral is. Prágában a császár előbb nem fogadta a követet, végül azonban támogatta a megállapodást, a Kassára küldött Lippay János személynök azonban a rendek ellenállásával találkozott.[699] Az utasítás szerint Lippaynak Bocskaival pusztán meg kellett volna erősíttetni az egyezséget, s Szent György napig visszavinni azt Bécsbe. A fejedelem viszont úgy értelmezte, hogy a rendek küldték a követeket, a rendeknek kell véleményt nyilvánítaniuk a dokumentumról.[700] Ráadásul a kolozsvári országgyűlésnek is elküldte a megegyezés szövegét, mint ami szerinte elfogadásra alkalmatlan.[701]

Mátyás úgy képzelte, hogy a februári megállapodást a Szent György napra összehívott *pozsonyi országgyűlésen* képes lesz elfogadtatni az ország rendjeivel. Elképzelését azonban keresztbe húzta a katasztrofális pénzhiány, ami

---

698 Illésházy levele Bocskainak Bécsből 1606. február 9-én. TT 1878. 74.

699 Lippaynak semmiféle változtatást nem lehetett volna eszközölni a megállapodáson. Az Illésházynak és társainak adott megbízásról Illésházy felesége (Pálffy Kata) úgy nyilatkozott, hogy az teljhatalmú volt, s bécsi katolikus körök is hasonlóan értelmezték annak érvényét (Károlyi Árpád nem találta meg annak eredetijét, ő csak a fejedelemtől kapott megbízólevélről beszélt), de pontosan nem tudható, mire terjedt ki. MOE XI. 554. Egy másolati példány alapján az rekonstruálható, hogy a korponai pontok alapján kell állniuk, azok magyarázatát megtehetik, s bizonyos „szelídítését" is, a rendek tudtával. Ez a szöveg egyértelműen nem teljhatalom, s feltételezi a rendek jogát a végső döntés meghozatalára.

700 Lippay szerint Bocskai úgy magyarázta: „nem zsarnok ő, nem Báthory Zsigmond, aki erőszakkal hajtja a rendeket valami egyezségre." Uo. 556. Maga Illésházy a főhercegnek készített opinioban kifejezetten olyan megbízott Kassára küldését javasolta, aki tudja, hogy a rendekkel lesz dolga. Uo. 559. Hasonló értelemben írt február 9-i levelében is Bocskainak, amikor vármegyénként 1–1 ember, illetve a közel lakó urak Kassára hívására számított, akik az odaérkező követekkel tanácskozhatnak. A levél jól mutatja, hogy Illésházynak egyáltalán nem esett jól Kassára utazni – a tárgyalások hatását ismerve –, valószínűleg nem csak a betegsége miatt, bár a panasz erről szólt: „jóllehet én nálam nélkül is referálhatja Péter uram [Mladosevith], mert én beteges vagyok, az köszvény rajtam vagyon, agg is vagyok." TT 1878. 74. Február 20-án már csak „Péter uram" utazásáról írt, szemmel láthatóan mindenképpen ki akarta vonni magát a személyes megjelenés kötelezettsége alól. Uo. 79.

701 EOE V. 402.

miatt előbb halasztani volt kénytelen a gyűlés egybehívását (május 6-ra, később pünkösd utánra), majd végleg le kellett mondania annak összehívásáról. Mivel ugyanabban az időben *Bocskai képes volt Kassán országgyűlést tartatni*, s ott állásfoglalást kérni a békepontokkal kapcsolatban, a pozsonyi országgyűlés összehívása tartalmilag is okafogyottá vált.

Mátyás főherceg szándékait keresztezte az a magyar főpapoktól kiindult kezdeményezés is, amely a februári békevariáns vallási ügyekre vonatkozó megfogalmazásán felháborodva, a pápai udvar segítségéért folyamodott. *Forgách Ferenc nyitrai püspök és társai* február 20-án elkészült, 23-án továbbított *emlékirata* ugyanis *egy pápai követ küldését kérte* a tervezett rendi gyűlésre, hogy ahhoz a katolikus főrendek fordulhassanak, s aki „mindenekelőtt és első sorban Mátyás főhercegnek, a király országgyűlési képviselőjének szándékait és cselekedeteit irányítaná”.[702] A kezdeményezés kellemetlen volt Mátyás főhercegnek és tanácsosainak, ezért a két főpapon számon kérte azt, felvetve, hogy a legátus jelenléte olyan látszatot keltene, mintha a császár külön alkut kívánna kötni a protestánsok ellen, ami magyarázkodáshoz vezethetne a német protestáns rendek előtt. A pápa azonban a tervezett Velence elleni fellépés miatt nem foglalkozott komolyan a felvetéssel, s nem tett lépéseket Forgách püspök elképzelései mellett a prágai pápai nuncius sem. Azt azonban jelezte a fellépés, hogy *katolikus egyházi körökben a februári pontokat is túlságosan nagy engedménynek tekintették.*

Kassán viszont a gyűlés résztvevői alig fértek el a nyitó istentiszteleten, ahol Alvinczi Péter, a város egy hónapja működő új, református prédikátora beszélt. Bocskai 1606. április 16-ra nem szokványos módon hívta egybe a rendeket, hanem „Tetszett azért tanácsinkkal egyenlő értelemből, hogy oly generális gyűlést hirdessünk ide Kassára [amelyre], az *erdélyi atyánkfiai is* (minthogy őket is sok részéből ezek a tractatusok concernálják) reáérkezhessenek...”.[703] A fejedelem az 1606. évi áprilisi országgyűlésre *a hajdúvezéreket* is meghívta, ahol a törvénykönyvben is megörökíttette Rhédey Ferenc báróvá emelését: „az háborús időben és ennek előtte jámbor és vitéz módon való hazája mellett szolgálatjáért az ország akaratjából ennek utánna az nagyságos urak közé

---

[702] MOE XII. 8–9. Az emlékiratot Forgáchon kívül Szuhay volt kamaraelnök, Radovich Péter váci, Lépes Bálint tinninai püspökök, Dubovszky György esztergomi nagyprépost és Habardi László egri kanonok is aláírta.

[703] MOE XI. 744. A rendekhez küldött meghívót 1606. március 6-án írta alá Káthay Mihály kancellár és Péchy Simon. Erdélyt Kendy István és Sarmasághy Zsigmond (főispánok), Trauzner Lukács (kolozsvári százférfi, tehát a felső tanács tagja) valamint Weis Mihály brassói, Brassai Bertalan szebeni polgárok, Gáspár János és Bedő István székely követek képviselték. Trauzner Lukácsról Dáné Veronka: Trauznerek a Fejedelemség korában. In. *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Pál-Antal Sándor–Sipos Gábor–W. Kovács András–Wolf Rudolf. EME kiadása, Kolozsvár, 2003. 81–93. 88.

számlálja”.[704] Nem tudni, mi volt a jelentősebb Bocskai szándékaiban: a hajdúk jelenlétének elrettentő hatása a rendekre, vagy az a folyamat, amelyben maguk a hajdúk is elismerték a béke megkötésének fontosságát.

Károlyi Árpád szerint Illésházy úgy képzelte, hogy Bocskai majd példát mutat a rendeknek az egyezség elfogadására, s akkor elmaradhat, vagy igen gyorsan megtörténhet a februári pontok vitája. Illésházyné Pálffy Kata egy március végén Thurzó Györgyhöz írott levélben viszont – bízva a Mátyás által összehívott országgyűlés sikerében – úgy látta, jobb a rendek kassai vitája „hadd hányják-vessék meg ott először jól a dolgot, hogy osztán Pozsonyban kevesebb és könnyebb dologgal végződhessék el a gyűlés”.[705]

A Mátyás főhercegtől érkezett februári pontokra először (Lippay János távozása után)[706] április 27-én a megyei nemesség képviselői, az ún. „alsóház” tagjai tettek választ, határozottan elkülönítve a korponai pontoktól eltérő megfogalmazásokat. Egészében véve azt állapították meg, hogy a Forgách Zsigmond által elfogadott korponai változat közelebb állt a rendek elképzeléséhez, mint a mostani, sokkal súlyosabb békefeltételek. Véleményüket Bocskai is osztotta: „Az resolutiokat megolvastattuk az ország előtt és kezükben adtuk, nem tetszenek, az mint látjuk senkinek”.[707]

Az országgyűlés még el sem kezdődött, de Illésházyné Pálffy Katához már eljutott a híre: „azt beszélik, hogy uramra is neheztelnek, hogy *nem kellett volna az hit dolgát olyan könnyen végezni, ... nem kellett volna a pozsonyi gyűlésre semmit halasztani, hanem ugyan most Bécsben el kellött volna végezni, mert tudják ők, hogy sokszor végeztek Pozsonyban és osztán Prágában meg nem állották”.*[708] *Nyáry Pál*, aki résztvevője volt az országgyűlésnek, amelynek többsége nem volt megelégedve a béketárgyalások eredményeivel, feleségéhez, Várday Katához írott levelében fogalmazta meg, hogy „... az frigy nehezen megyen véghez, *Illésházj vétket tett”*.[709]

A rendek először a következőképpen fogalmaztak:

1. A vallásügyben javasolt szöveget – feltehetően nem ismerve, hogy azt éppen Illésházy sugalmazta –, miszerint térjenek vissza a Ferdinánd és

---

704 Rákóczy Lajos, Rhédey Ferenc, Segnyei Miklós és Dengeleghy Mihály főkapitányok vezényletével „két tucat hajdúkapitány”. A kassai gyűlés törvénykönyve (1606. május 11.) XV. tc. – MOE XI. 802.

705 1606. március 29-i levél. *Magyar hölgyek levelei 1515–1709.* Közli: Deák Farkas, Bp., 1879. 162–163. (továbbiakban Deák 1879.)

706 Pálffy Kata szerint Lippay az ünnep után Lengyelországon keresztül tért vissza Bécsbe. Deák 1879. 166.

707 Bocskai levele Illésházynak 1606. április 29-én. TT 1878. 82.

708 1606. április 16-án Trencsénből írott levél Thurzó Györgynek. Deák 1879. 167.

709 Benda Kálmán: *Nyáry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607.* Kisvárda, 1975. 38. 1606. június 12-én Kassán kelt levél.

Miksa idejekori állapotokhoz, elvetették. Nem értettek egyet azzal sem, hogy Mátyás csak szeparálni akarja a XXII. törvénycikket, amit ők eltörölni kívántak. Arra is felhívták a figyelmet, hogy Forgách Zsigmond Korponán elfogadta annak eltörlését.

2. A törökkel kötendő béke ügyében figyelmeztettek rá, hogy a németeknek „titkon valami transactioja ne legyen a törökkel".
3. A nádorválasztást továbbra is megőrzendő követelésnek tekintették, amitől nem állnak el: „Gubernátort penig semmiképp nem acceptál az ország, hanem az koronás király után palatinus gubernálja az országot, ki nativus hungarus legyen, azkit az ország választ."
4. A februári, bécsi megállapodás a korona helyére vonatkozóan az országhoz közeli őrzést elképzelhetőnek mondotta „adja ki őfölsége Prágából s küldje Ausztriába, hogy legalább közelebb legyen Magyarországhoz."[710] A rendek ellenben megőrizték előző álláspontjukat: „az nemes ország azt akarja, hogy az korona Magyarországban, Poson várában nativus magyarok őrizése alá hozattassék és tartassék [...]".[711]
5. Ugyancsak ragaszkodtak a kincstartói méltóság visszaállításához, Szuhay és Migazzi püspökök száműzéséhez is. (A februári pontok jogtalannak tekintették a száműzetés követelését, mert a rendek „kihallgatás és védekezés nélkül" is kitartottak mellette.) Mivel azonban nem magánügyben elkövetett vétségekről volt szó, hanem közügyről, a rendek nem változtattak álláspontjukon.
6. Megerősítették a tituláris püspökökkel kapcsolatos felvetésüket, s a 7. ponthoz is ragaszkodtak. Nagyon homályosnak érezték a jezsuitákkal kapcsolatos 8. pontot,[712] hasonlóan a 9. ponthoz. A 10. pontban a korponai határozatot erősítették meg, a 11. pontban pedig vagy a király személyes jelenlétét, vagy a nádori kormányzást követelték.

A császár által elvett birtokok visszaadásából sem engedtek (12. pont), az országlakosoktól elvett (Bocskai által lefoglalt) javakra (14. pont) a szerencsi országgyűlés döntéseit látták kiterjeszthetőnek.[713]

Mátyás főherceg a Kassáról érkezett hírek hatására ragaszkodott hozzá, hogy Illésházy próbálja jobb belátásra bírni a rendeket és Bocskait is. Az ő hatásának, jelenlétének tulajdonítható, hogy főrendek május 6-ra elkészült véleménye árnyaltabb volt, s a rendek együttes ülésén kialakított május 12-i változat

---

710 MOE XI. 678.
711 MOE XI. 765.
712 „Ahogy Bocskai követei a korponai követeléshez ragaszkodnak, épp úgy ragaszkodik őfölsége is a maga jogaihoz." MOE XI. 657.
713 Uo. Irományok VI. A kassai gyűlés töredékes följegyzései. 766–769.

világos, részletes érveléssel bíró szöveg lett, amelyben pontosan megmagyarázták az elutasítást, vagy inkább a Korponán elfogadott szövegváltozat megtartásának indokait.[714] Illésházy maga is úgy vélte: „Immár mind addig vesződtem vélek, hogy alább hagyták a dolgot; reménységem vagyon benne, hogy végben megyen a békesség, kit engedgyen az Úr Isten."[715]

A rendek együttes véleménye az állítások részletes indoklása és az árnyaltabb megfogalmazások révén teremtette meg az udvarral kötendő megállapodás lehetőségét.

A *vallásszabadság* követelésének megújításához idézték *Basta* ténykedését, miszerint publikáltatta a vármegyékben „hogy *őfelsége mindeneket megtart religiójában, kinél többet mi se kévánnánk...*". A Ferdinánd és Miksa kori vallási állapotok elfogadhatatlansága mellett konkrét eseteket említettek a korból, amely éppen a vallási türelmetlenséget igazolta. Emlékeztettek például Huszár Gál evangélikus nyomdász fogságba vettetésére, akit a debreceniek – Méliusz Juhász Péter javaslatára – szabadítottak ki kassai börtönéből, s menekítettek ki városuk területére. (Tudjuk, hogy a júniusi tárgyalások során végül a Rudolf uralkodásának kezdetén tapasztalt állapotokra hivatkoztak, mint követendő példára.) Eltekintettek ugyan a korponai pontok szerinti külön hitlevél kiadásának szükségességétől, de ragaszkodtak a három vallásfelekezet egyenlő vallásszabadságának kimondásához.

A *nádori tiszttel* kapcsolatban leszögezték: *„Őfelsége ... ne hozzon szokatlan dolgot közénk, hanem adja a palatinusnak szokott authoritását és hatalmát* úgy meg, hogy az ország szükségére és hasznára való dolgokot ... vihesse akadály és tartóztatás nélkül véghez...." A szövegezés utalás Illésházy Mátyás főherceg érdekeire tekintettel lévő januári javaslatára, amely a nádori tisztség mellé javasolta a kormányzói működését is. Elképzelése szerint a kormányzó esküt tenne a rendeknek, kötelezné magát a nemesi szabadságok tiszteletben tartására. A probléma csak az volt, hogy ezt az értelmezést éppen Mátyás főherceg, akinek hasznára a javaslat született, érezte kellemetlennek. Végül Illésházyék a bécsi rendi követelésekben – a király távolléte esetén – csak a teljhatalmú kormányzó kinevezését kérték, ami azonban egyáltalán nem felelt meg a rendiség többségi elképzeléseinek.

Nem tudni milyen megokolásból, de egyik fórumon sem vették elő a rendek a kancellária ügyét, amelyet évtizedekkel később már fontos politikai kérdésnek tekintettek.

Szuhay és Migazzi esetében a döntés indokaként azt ajánlották az uralkodó figyelmébe, hogy „ők lévén egy részént való okai ez mi mostani nagy

[714] Uo. Irományok XVI. A kassai gyűlés végzései 1606. május 12. 809–825.
[715] 1606. május 15. – Deák 1879. 169.

romlásunknak és ez állapotra való jutásunknak". A született magyarok alkalmazását ismételten kérték, valamint a végvárakba is a magyarok felfogadását,[716] de megengedték, hogy az „idegen nemzetségből is az országnak szükségére az minemű személyek kelletnek" az ország tanácsával azokat az uralkodó fizetése mellett alkalmazzák. (Utalás az idegen mezei hadak alkalmazására vonatkozik, amelyre hadakozások idején az országnak feltétlenül szüksége volt.)

Elfogadták, hogy az ország szükségére zálogosított, vagy pénzen vett jószágok, valamint Bocskai és Illésházy nemesítései érvényben maradjanak, mivel a „jövendő idő mutathatja is meg, amibe kell ennek maradni". A februári határozatnak az ingóságok eltulajdonítóira előírt büntetését jogosnak érezték ugyan, mégis – megelőzendő a további konfliktusokat – úgy vélték: „Jobb ezért annak, ami elköltött eddig, jura belli et armorum mind odamaradni ... idővel a veszteség is nyereséggé fordul a kára vallott embernek."[717]

A királyi városok polgárainak kérését – a magyarok vallási és politikai egyenjogúsítása ügyében – azzal ismerték el, hogy a privilégiumokat a magyar és német nemzetségre egyaránt kell érteni: „Ne uralkodjék is egyik nemzet a másikon...".[718]

A pontokhoz hozzákapcsolták Bocskai személyes kívánságait is, a Partiumot Bereg és Ugocsa megyékkel együtt, de ezenközben egy tanulságos fordulattal utaltak rá: *a törökre való tekintettel is szükséges „kedvezni és engedni" a fejedelemnek.* Ugyancsak megfogalmazták a hajdúk leszállításához szükséges „két hóra való pínzt ígérje és adja meg nekik őfelsége".[719]

Végül élénk vitát váltott ki Illésházy támogatólag előterjesztett javaslata egy olyan garancia elfogadásáról, amelyben a német választófejedelmek és Lengyelország helyett az örökös tartományok (osztrák és cseh rendek) szerepelnének. Bocskai viszont – Báthory Zsigmond szerződéseire hivatkozva – kételyét fejezte ki ennek a garanciának eredményességét illetően, s azt erősítette, hogy sem nem alaptalan, sem nem méltánytalan a rendek eredeti kérése.[720] Bár május 9-én felolvasták Mátyás főhercegnek a rendekhez intézet üzenetét, amely tartalmazta a hírt, hogy a császár elfogadta a februári megállapodást, s az örökös

---

716 A februári bécsi megfogalmazásban benne volt a kompromisszum lehetősége, mivel minden tisztségre „legfőképpen" született magyarokat, de nem csak őket, akart alkalmaztatni.

717 MOE XI. 692.

718 Uo. 818.

719 A dokumentumot Illésházy István, Homonnai Drugeth Bálint, Nyáry Pál, Thököly Sebestyén és Szécsi György írta alá.

720 Illésházy szerint Lengyelországot Rudolf elutasította, s problémás volt a birodalmi rendek összehívhatósága is. MOE XI. 701–705.

tartományok biztosai készek a garanciát biztosítani, a rendek csak a lengyel garancia követelésének elvetésével változtattak eredeti álláspontjukon.[721]

A prágai pápai nuncius június 5-én még úgy ítélte meg: „*A kassai cikkek annyira istentelenek, hogy nem érdemes szót sem vetni rájuk* és úgy vannak csinálva, hogy ne lehessen kiegyezés, még ha mindent meg is akarna adni a lázadóknak a császár", Illésházy a rendektől kapott felhatalmazás birtokában már június 6-án találkozott Bécsben Mátyás főherceggel s elindultak a június 23-i megegyezéshez vezető újabb tárgyalások.[722]

Az udvar és a felkelők közötti egyezség végső szövegezése előtt a fejedelem augusztusban még tárgyalt a rendekkel, majd a békét – amelyet Rudolf augusztus 6-án írt alá – Bocskai még ugyanebben a hónapban, 17-én Kassán megerősítette. Ezt követően került sor a bécsi ünnepélyes elfogadásra, amelyen a kassai országgyűlés megbízottai is jelen voltak. „Két század huszár kísérte a 30 hatfogatú kocsit, amely a tíz országos megbízottat titkárjaikkal, cselédeikkel és podgyászaikkal szállítá." A királypárti főurakkal és az örökös tartományok képviselőivel megnövelt gyülekezetben Thurzó György szerint is „talán soha egyszerre Bécsben annyi magyar nem volt, mint most vagyon".

Mindenki érezhette a megegyezés jelentőségét, ami valóban hosszú távra – a 17. század első két harmadára – előre jelezte a magyar rendi törekvések erősödését, a Habsburg udvar és a Királyi Magyarország rendi vezetőinek együttműködését.[723]

---

721 Az összes kassai békepont összegzése MOE XI. 715–718.

722 A Mátyás főherceg oldalán báró Trautson és Siegfried Breuner, az alsó-ausztriai kamara elnöke, valamint Khrenperg, az alsó-ausztriai udvari kancellária igazgatója, a császár által delegált báró Lichtenstein Károly belső titkos tanácsos és báró Molart alkották a tárgyalókat, Khlesl bécsújhelyi püspökkel a háttérben, akik a kassai rendek megbizottaival, Illésházyval, Aponyi Pállal, Ostrosits Mátyással és Wizkelethy Mátyással együtt jutottak el a megállapodás megkötéséig. MOE XII. 119–132.

723 MOE XII. 312–313, 604–605, 697–698.

BÁRSONY ISTVÁN

A BÉCSI BÉKE ÉS MEGÚJÍTÁSAINAK EREDMÉNYEI A 17. SZÁZADBAN

A Habsburg-magyar kapcsolatok során kialakult konfliktusok, nézetkülönbségek rendezésére igen eltérő formák alakultak ki a 15–16. században.

Többször kellett rendezni a magyar trón betöltésének kérdését a jelzett időszakban. Az 1463. júliusában kötött bécsújhelyi szerződés szerint III. Frigyes a fiává fogadott Hunyadi Mátyás gyermektelen halála esetén magát és utódait jelölte a magyar trón örököseként, így törvényes lehetőséget teremtett a Habsburg-ház leendő magyarországi uralmához.[724] 1491 novemberében Pozsonyban megújították ezt a szerződést, s megfogalmazták azt, hogy amennyiben II. Ulászló vagy bármely utóda törvényes fiúörökös nélkül halna meg, az ország Miksára vagy a magyarok által választandó valamelyik örökösére száll.[725] A váradi béke szerint 1538-ban Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd, valamint Károly császár kölcsönösen testvérré fogadják egymást, Szapolyai elismeri Ferdinándot Magyarország királyának, s az ő királyi címét is elfogadják. János király halála után azonban Habsburg fennhatóság alatt helyreáll az ország egysége.[726] A Habsburg szándékokat a magyar korona megszerzésére az első két esetben az egész Magyarországra vonatkozó érvénnyel kellett a szerződésben rögzített feltételek teljesülése ellenére új szerződésben egy másik uralkodó családdal kapcsolatban megfogalmazni, míg a harmadik esetben már az ország egy részének birtokában kötöttek egyezséget Szapolyai Jánossal, amely azonban szintén nem hozta meg számára a várt eredményt!

Magyarország három részre szakadását követően a változatos kimenetelű politikai és fegyveres próbálkozásokat egész sor egyezség zárta le, amelyek a Habsburg-fennhatóság kiterjesztését célozták a keleti országrészre és Erdélyre. A Gyaluban 1541. december végén kötött szerződésben megegyeztek abban, hogy Magyarországot Habsburg fennhatóság alatt egyesítik.[727]

---

[724] Kisfaludy Katalin: *Matthias rex*. Bp., 1983. 43.
[725] Kulcsár Péter: *A Jagelló-kor*. Bp., 1981. 63–64.
[726] *Magyarország története 1526–1686*. 3/1. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, Bp., 1985. 212.
[727] *Erdély története* I. Szerk. Makkai László–Mócsy András. Bp., 1987. 418.

A Nyírbátorban 1549-ben tető alá hozott szerződés főbb pontjai alapján Erdély a tiszántúli részekkel visszaszáll Ferdinándra, aki ezek fejében Oppeln és Ratibor hercegségeket adja Izabellának és János Zsigmondnak, tizenötezer forint évi jövedelmet biztosítva számukra, a királynőnek 100.000 forint jegyajándékot is lekötve egyúttal. Fráter György számára biztosították, hogy a kincstárnoki hivatalt megőrizheti, s megtarthatja a váradi püspökséget, Erdély kormányzója lesz, s kieszközlik számára a pápai udvarban a bíborosi címet.[728]

A Gyulafehérvár–Szászsebes-i egyezség (1551) alapján János Zsigmond Oppeln hercegségét kapja meg, amíg azonban Ferdinánd zálogból ki nem váltja azt, addig Kassát kapják meg összes jogaival és jövedelmeivel. Ha Ferdinánd és V. Károly fiú utódok nélkül halna el, Magyarország trónját János Zsigmond és utódai öröklik, az ő utód nélküli haláluk esetén a nemzetre visszaszáll a szabad királyválasztási jog.[729]

Az 1560-as években egy új közjogi helyzet kialakítására törekedtek a szembenálló felek, amelynek eredménye az erdélyi fejedelemség létrejötte volt. A szatmári egyezmény (1565) joggal tekinthető a speyeri egyezmény közvetlen előzményének, amely szerint János Zsigmond és törvényes utódai megtartják Erdélyt, de Magyarországot Bihar megye, Várad és tartozékai kivételével átengedik az uralkodónak, halála után azonban ezek is visszatérnek a magyar koronához. Lemond a választott királyi címéről, s magát Erdély fejedelmének nevezi.[730] A speyeri egyezmény révén (1570–71) jött létre végül is az erdélyi fejedelemség.[731]

Öt szerződést említettünk, amelyek közül háromról azt kell megállapítanunk, hogy az azokban megfogalmazottak különböző, igen eltérő okok miatt nem valósultak meg. (Gyalu, Nyírbátor, Szatmár.)

A Gyulafehérvár–Szászsebes-i egyezményben foglaltak is csak átmeneti eredményeket hoztak. Castaldo 1551. évi fellépését követően, majd pedig 1556 őszén Izabella Erdélybe történő visszatérése után a térségben visszaállt a korábbi állapot.

Természetesen meg kell említenünk azt a két prágai szerződést is, amelyet Báthory Zsigmond és Rudolf császár kötött, amelyek közül az 1595-i új alapokra helyezte a Habsburg udvar és Erdély kapcsolatát a 15 éves háborúban, az 1597. évi pedig a fejedelmi trón betöltésének gyakorlatát igyekezett átalakítani![732]

---

728 Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódoltság korában*. Bp., 1918. (továbbiakban Lukinich 1918.) 56–57.
729 Lukinich 1918. 61.
730 Lukinich 1918. 91.
731 Erdély története I. 442.
732 Benda Kálmán: *Erdély végzetes asszonya*. Bp., 1986. 57.

Az említett szerződéseket, egyezségeket, békéket a politika felső szintjén megjelenő dinasztikus vagy hatalmi törekvések érvényesítése céljából kötötték, amelyek mögött igazán jelentős társadalmi-politikai-vallási folyamatok nem húzódtak meg.

A 17. század elejére azonban sok tekintetben új helyzet állt elő, amelyek az alábbi területeken hatottak ki az elkövetkező események menetére:

I./ Bocskai István hosszú időn át egyértelműen Habsburg-párti politikai tevékenységet folytató család szülötteként, udvari (bécsi és prágai) neveltetéssel, jelentős, ám igen ellentmondásos erdélyi szerepléssel a múltjában jutott el az uralkodóval szembeni fellépésig, amelynek okai között szerepelt Erdély önállóságának elvesztése, a protestáns vallás sérelmére elkövetett fellépések sorozata, fej- és jószágvesztéssel fenyegető peres eljárások, a magyar (nemesi) alkotmány semmibevétele. A századforduló magyarországi és erdélyi társadalmának szinte nem volt olyan rétege, amelyik valamilyen formában ne került volna konfliktusba az udvar politikájának valamelyik elemével, ennek következtében mindazok a kérdések, amelyek megoldásra, rendezésre vártak, kiléptek a politika felső szintjéről, s a társadalom igen nagy többségének szinte mindennapi problémáivá váltak. Azok a megoldási módok, mechanizmusok, amelyek az említett szerződések, egyezségek létrejöttének módját, formáját jelentették ekkorra túlhaladottá, alkalmazhatatlanná váltak. Egyáltalán nem véletlen, hogy szemben a korábbi esetekkel Bocskai fellépése mögött országgyűlések tevékenysége, hosszú tárgyalássorozatok álltak, ameddig eljutottak a békekötésig.

II./ A korábbiakhoz viszonyítva teljesen új elem az immár egy évtizede tartó háború a Habsburgok és törökök között, amelynek a századforduló éveiben egyszerűen nem lehetett a végét, befejezését látni. A Magyarországról vagy Erdélyből kiinduló fegyveres küzdelmek ismétlődően kapcsolódtak az adott időszakban zajló fegyveres konfliktusokhoz, amelynek eredményeként az itteni események és azok szereplőinek súlya nem kis mértékben felértékelődött. Mind a 15 éves, mind pedig a 30 éves háború idején olyan körülmények között került sor Bocskai István, a későbbiekben Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fellépéseire, amikor a Habsburg-birodalom politikai-katonai lekötöttségét tekintve a magyarországi fegyveres fellépések semmiképpen nem voltak a birodalom szempontjából elsődlegesek, meghatározóak, viszont ezzel együtt is rákényszeríthették az udvart arra, hogy politikai megoldást keressenek a kialakult helyzetekben. A katonai vonatkozásokat tekintve azt is meg kell állapítanunk, hogy a jelzett időszakban az említett erdélyi fejedelmek egyikének sem volt reális esélye arra, hogy a csatatereken arasson győzelmet a Habsburgok ellen, így ők is rá voltak kényszerülve azokra a tárgyalásokra, amelyek a 17. századi békekötésekhez vezettek.

III./ Ellentétben a 16. századi szerződésekben foglaltakkal a századelő történései nemcsak magyarországi, vagy erdélyi események, hanem egyszerre érintik mindkét országrész sorsát, s ez a tény is új megoldás keresésére kellett, hogy ösztönözze kortársakat. A 16–17. század fordulóján a Habsburg birodalom történetének egyik legsúlyosabb válságát élte át. A jelek szerint Rudolf nem volt az az uralkodó, aki a válságjelenségekre megfelelő választ talált volna, sőt, úgy látszik, hogy a megoldáskeresés módjai egyre nagyobb válságba sodorták őt és a birodalmat is. Átgondolt, következetes politikát folytató uralkodó ugyanis nem engedheti meg magának, hogy egy ország szinte valamennyi társadalmi rétegét maga ellen fordítsa akkor, amikor a birodalom súlyos pénzügyi válsággal küzd, s amikor még tart az elhúzódó háború a törökkel. Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk azt, hogy a felsorolt esetek zömében nem beszélhetünk Rudolf valamiféle magyar-ellenességéről, az örökös tartományokban semmivel nem volt jobb a helyzet, sőt az első fegyveres fellépést kiváltó társadalmi konfliktus Felső-Ausztriában következett be 1594-ben. Az igazán át nem gondolt (vagy át nem gondolható?) lépések között nem volt sem túl feltűnő, sem túl látványos a királyi szolgálatban álló hajdúk tekintélyes részének elbocsátása a királyi szolgálatból. Nyílván nem sejtette, sejthette, hogy jóllehet ő, aki annyi mindennel vádolta, gyanúsította környezetét, akarva-akaratlan ő maga szolgáltatott fegyvert a vele szemben fellépni kívánók számára.

IV./ A magyarországi és erdélyi helyzetre nem lehetett egységes, uniformizálható megoldást találni. Egyáltalán nem tűnik véletlenszerűnek az, hogy a magyarországi viszonyokat érintő kérdésekben Rudolf inkább kitérő, időt nyerő megoldási elképzelések, szándékok mellett tört lándzsát, bízva abban, hogy a nemek kimondása, illetve az érdemi rendezésnek a következő országgyűlésre történő elodázása inkább az udvar hagyományos politikai pozícióit erősíti, mint a magyar rendiség közjogi felfogásának, törekvéseinek az érvényesülését. Rudolf a jelek szerint még ekkor sem számolt azzal, hogy a személyével, uralkodói tevékenységével kapcsolatban elhangzott, egyre hangosabban kimondott fenntartások nemcsak az örökös tartományokban, Magyarországon és Erdélyben fogalmazódtak meg, s hallatszanak egyre jobban, hanem magában az udvarban is.

Az erdélyi fejedelmi udvar 16–17. századfordulójának bizonytalan személyi viszonylataival nyílván nem párhuzamosan és ok-okozati összefüggésben, de kétségtelenül megjelennek az udvar számára is az eddig ismeretlen bizonytalansági tényezők a hatalom gyakorlásának személyi feltételeit illetően. Ha hihetünk Hans Bankl osztrák patológus megállapításának,[733] Rudolfé volt a Habsburg uralkodók között az első öngyilkossági kísérlet (1600), s ezt már a

[733] Hans Bankl: *A Habsburg-ház betegei*. Bp., 1999. 41.

tények mondatják velünk, az első uralkodó is, akit a családon belül lemondattak a trónjainak nagy részéről!

Ez a helyzet távolról sem erősíti az udvar pozícióit a tárgyalások folyamán!

V./ Az egyes békekötések tartalmára a kötet tanulmányaiban olvashatók miatt nyilvánvalóan méltatlanság lenne részletesen kitérni. Van azonban néhány olyan elem, amelyeket vizsgálva talán nem teljesen felesleges néhány megállapítást tennem.

1.) Utaltam az udvar időhúzó, a döntést a későbbiekre halasztó törekvéseire a magyarországi eseményekkel kapcsolatban. Egyfajta ideiglenesség, átmenetiség szintén kimutatható azoknak a birtokadományoknak, területi engedményeknek a sorában is, amelyeket az udvar tett az egyes békekötésekben az erdélyi fejedelmeknek. A bécsi béke szerint a korábban az erdélyi fejedelem által bírt területeken kívül Erdélyhez kapcsolták Bereg, Ugocsa és Szatmár megyét Szatmár várával, Tokaj várát az összes akkori tartozékaival öröklési jogon.

Ha azonban Bocskainak nem lesznek fiú-utódai, akkor a fenti területek visszaszállnak Magyarország törvényes királyára! Közismert, hogy a bécsi megkötésének időpontjában Bocskainak nem voltak utódai, s jóllehet, ahogyan Nagy László fogalmazott az „életkedv utolsó fellobbanásai között" felmerült az ötlete Bocskainak, hogy bécsi béke zálogául adják hozzá feleségül az „erdélyi dámát", Mária Krisztiernát,[734] Báthory Zsigmond egykori feleségét, akit annak idején még ő jegyzett el Báthory Zsigmond számára! Az, hogy Rudolf nem rajongott az ötletért, érthető, hiszen más sem hiányzott volna számára, mint egy Bocskai örökös, akinek ráadásul Habsburg hercegnő az édesanyja. Khlesl bíboros egyébként a házassági ötlet kapcsán azt a véleményét fejezte ki, hogy Bocskainak jó lesz feleségül a kassai bíró lánya! Végül is Bocskainak sem Mária Krisztierna, sem pedig a „kassai bíró lánya" nem lett a felesége, így sem fiú, sem pedig lányutódra nem számíthatott. E vonatkozásban a következő kérdés, az hogy az udvar tudott-e Bocskai nem éppen tökéletes egészségi állapotáról a békekötés körüli hónapokban? A kortársi levelekből kiderül, hogy Bocskai már a bécsi béke megkötését megelőző hónapokban – visszafogottan fogalmazva – gyengélkedett. Az adatok ismertsége valószínűsíti azt a tényt is, hogy az udvar is tisztában volt Bocskai egészségi állapotával, így a területi engedményeket kezdettől fogva átmenetinek, ideiglenesnek tekinthette, amelynek az időtartama, – mint utólag kiderült – alig volt több mint egy félév!

Csak az időtartamot tekintve volt kedvezőbb a helyzet a nikolsburgi békében[735] megfogalmazottak szerint. Az Erdélyhez kapcsolt területek azok összes jövedelmeivel és kincstári illetékeivel, teljes joghatósággal, a fejedelem

[734] Nagy László: *Egy szablyás magyar úr Genfben*. Hajdúböszörmény, 2000. 253.
[735] Erdély története II. Szerk. Makkai László–Szász Zoltán, Bp., 1986. 674.

életének tartamára kerültek erdélyi fennhatóság alá. Mivel Bethlen Gábor 1629. novemberében meghalt, a területbővítés időtartama nem terjedt hosszabb időre, mint közel nyolc év. Az 1645-ben megkötött linzi béke[736] valamelyest növeli az erdélyi fejdelem birtoklási idejét, amikor a hét vármegyéből Szabolcs és Szatmár a fejedelem halála után fiaira szállhat. A különbségtétel legegyszerűbb magyarázata az, hogy ellentétben Bocskai Istvánnal és Bethlen Gáborral I. Rákóczi Györgynek voltak fiai, sőt György fia évek óta megválasztott utóda volt I. Rákóczi Györgynek.

Az említett területbővülések mind gazdasági, mind politikai, mind katonai szempontból kétségtelenül jelentős mértékben hozzájárultak Erdélyben a fejedelmi hatalom megerősödéséhez. Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy az adott térség számára ez a helyzet konzerválja azt az állapotot, amely a 16. század nagy részében is jellemzi: a nagyfokú változékonyságot és kiszolgáltatottságát a politikai és hatalmi viszonyoknak!

2.) Sajnálatos módon több olyan megválaszolatlan kérdés is maradt a békekötések után, amelyek az elkövetkező években is további feszültségforrások maradtak, most csak a hajdú-kérdéssel kapcsolatos konfliktusokra utalok! A második és a harmadik hajdúfelkelés egyébként meghatározó szerepet játszott Báthory Gábor és I. Rákóczi György trónra jutásában.

3.) Változatlanul nem tekinthető elhanyagolhatónak a török hatalom jelenléte a békekötések utáni időszakban sem. Mind Bethlen Gábor, mind pedig a két Rákóczi György uralkodása idején egyértelműen érzékeltették, hogy békekötések ide (Habsburg-török), békekötések oda (Habsburg-erdélyi) a térségbeli befolyásukról nem mondtak le, azt korlátozott vagy nyílt formában érvényesíteni kívánják, s ami az erdélyi történelem szempontjából igen fontos, képesek is rá!

4.) Melyek voltak a Habsburg-ellenes küzdelmek lezárásaként megkötött békék eredményei a 17. század első felében?

- évtizedekre megállították az Erdély önállóságát Bécs irányából fenyegető, a korábbi félévszázadban ismétlődően visszatérő veszélyt.
- *eltérő úton, eltérő módszerekkel célul tűzték ki a két országrész egyesítését Erdélyből kiindulva, a nemzeti történelem fejlődésének új lehetőségeit villantva fel. (Bethlen Gábor, II. Rákóczi György) Kísérleteiket a korviszonyok kárhoztatták félsikerre, illetve kudarcra.*
- Erdély ekkor jutott történetének csúcspontjára, ideiglenesen (Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelemsége idején) az európai politikai-hatalmi rendszerek elfogadott tagja volt.

[736] Erdély története II. 707–708.

- Erdélyben ekkor alakult ki a kor fejlettségi viszonyait leginkább megközelítő gazdaságpolitika: Bethlen és esetleg I. Rákóczi György „ösztönös merkantilizmusa”.
- az államirányítás gyakorlatát tekintve Bethlen és a két Rákóczi György kísérletet tett a fejedelmi abszolutizmus megteremtésére.
- az önálló Erdély egyfajta garanciájává vált 1606, illetve 1608 után a királyi Magyarországon a rendi kiváltságoknak.

A két évszám említése gyakorlatilag annak a kettős időszaknak a kezdő évszámát jelenti, amely megítélésem szerint az egész 17. századi politizálásnak az egyik kulcseleme. Ez az időszak jelenti azt, hogy minden ellentmondásosságával együtt is kétfajta politizálás lehetősége volt adott a kortársak számára: az erdélyi fejedelmeké és a nádoroké Magyarországon. Ez a kettős politikai tevékenység négy ellentét párra fűzhető fel, amelyek az alábbiak:

Fejedelmi politizálás	***Nádori politizálás***
Fejedelmi abszolutizmus intézményeinek kiépítése.	*Rendi kiváltságok védelme, erősítése.*
Vallási háttér: protestantizmus.	*Vallási háttér: katolicizmus.*
Éles Habsburg-ellenesség.	*Következetes, de kevésbé hatékony török-ellenesség.*
Elfogadott török támogatás.	*Tudomásul vett Habsburg-támogatás.*

A leírtakból fakadóan a 17. század első kétharmada, köszönhetően a magyarországi rendi és politikai mozgalmaknak, illetve az Erdélyből kiinduló függetlenségi mozgalmaknak ebben a kettősségben, illetve ennek az egységében szemlélhető, kezelhető. Ha nevekben gondolkodunk, akkor ezt az időszakot egyszerre jellemzi és határozza meg Bocskai István, Bethlen Gábor és a két Rákóczi György mellett Illésházi István, Thurzó Gyögy, Eszterházy Miklós és Pálffy János neve! – Magyarország, de különösen Erdély a 30 éves háború korában a szinte zavartalan vallásgyakorlat színhelye volt az elfogadott felekezetek számára.

- a 15 éves háború befejezése után Magyarország területét alig, Erdélyt pedig egyáltalán nem érte külső támadás.
- a reformáció és ellenreformáció (katolikus megújulás, katolikus restauráció) vallási vitái, Bethlen és I. Rákóczi György művelődéspolitikája számottevő előrelépést jelentettek a kulturális és művelődési viszonyok területén is.

– Erdély története során ekkor volt a legkisebb, csak névlegesnek tekinthető függőviszonya a török portától.

Biztos, hogy nem történelmi véletlen az, hogy az erdélyi fejedelemség fénykorának vége, minden általam is említett ellentmondásosságával, de egybeesik azzal az időszakkal, amikor a királyi Magyarországon kezdetét veszi a Habsburg uralkodó, Lipót fellépése a rendi kiváltságok ellen.

Ha visszatekintünk a korábban leírtakra, azt hiszem nyugodtan állapíthatjuk meg, hogy a Habsburgok ellen vívott harcok lezárásaként kötött békék, ha fűzhetünk is tartalmukhoz, következményeikhez észrevételeket, megjegyzéseket, alapjaiban jól átgondolt, megfelelően kivitelezett, Erdély és a korabeli magyarság érdekeit szolgáló, a fejedelemség önállóságát és a rendi kiváltságokat egyszerre védelmező vívmányok voltak, amelyekre méltán emlékezhetünk 400 év távlatából is.

A ZSITVATOROKI BÉKE

„az úr isten egyességet és szép csendességet adjon a két császár közt...”

(*Gyulaffi Lestár történeti maradványai = Történelmi Tár, 1893. 227.*)

ZACHAR JÓZSEF

AZ OSZMÁN-HABSBURG HOSSZÚ HÁBORÚ: A HADÜZENETTŐL A BÉKEKÖTÉSIG 1593–1606

A 16. század első negyedétől a 18. század első negyedéig terjedő két évszázadban egyértelműen a nagyhatalmi törekvések színterévé, sőt ütköző övezetévé vált a középkorban még európai nagyhatalomként szerepelt Apostoli Magyar Királyság. Háromfelé szakítása, állandó háborúskodásba sodródása, ebből fakadó súlyos anyagi pusztulása, a nemzeti önakarat érvényesülésének lehetetlensége, az állami újjászületés akadályozása, mindez a nagyhatalmak közti állandó háborúskodással együtt járó következmény volt. Ez egyaránt fakadt a keleten megszületett Oszmán Birodalom nyugat felé is irányuló állandó terjeszkedéséből, valamint a német nemzet nyugaton meghatározó helyzetű és spanyol, majd osztrák ágbeli Habsburg-uralom alatti Római Birodalma ellen vetélytársként mind újra fellépő Francia Királyság Valois-, majd Bourbon-házbeli uralkodóinak támadásaiból.

A nagyhatalmak közti vetélkedés háborúi háromféle módon folytak a Kárpát-medencében. Egyrészt a kettős királyválasztás utáni Nyugati és Keleti Magyar Királyság léte, egymás ellen fordulása segítette az Oszmán Birodalom terjeszkedési lehetőségeit. Ebből fakadóan a két magyar király közti minden kiegyezési szándék, erre irányuló törekvés, sőt valóban bekövetkező megállapodás azonnal kiváltotta a keleti nagyhatalom támadó hadjáratát, hogy ennek megvalósítását megakadályozza. Ugyanakkor a nyugati nagyhatalmi összeütközések esetén minden francia vereség azzal a következménnyel járt, hogy a „legkeresztényibb király” a „hitetlenek császárával” szövetkezett, hogy a Habsburg-hatalommal szemben elszenvedett kudarcát oszmán-haderő támadásra ösztönzésével tegye semmissé. Ebből fakadóan a szultán vezette magyarországi hadjáratok az ausztriai Habsburg-császárváros, Bécs ellen irányultak, még ha kivételesen pusztán a német-római császár magyar királyi felségterületére szorultak is. Végül a háború okozta nyomorúságból, a császárival egybefonódott királyi hatalom elviselhetetlen tehertételeiből szabadulni kívánó magyarság minden megmozdulása, mozgolódása, felkelése, szabadságharca azonnal kiváltotta a francia királyok érdeklődését, adott érdekei szerinti saját anyagi és

fegyveres támogatását vagy éppen keleti szövetségesének ezirányú ösztönzését.[737]

Az egymásba folyó háborúkat természetesen időnként fegyverszünetek, sőt békekötések időszakai szakították meg. Az ezirányú Oszmán–Habsburg kapcsolatokban, az 1547 óta megkötött megegyezések után tartósan meghatározónak a Habsburg-házbeli előző évi uralkodóváltást követő, nyolc évre megkötött 1568-as drinápolyi béke bizonyult. Ebben II. Szelim szultán tudomásul vette II. Miksa császár nyugat-magyarországi királyságát, ám ellentételezésként a császárnak vállalnia kellett, hogy Kelet-Magyarország uralkodójához hasonlóan ezt az elismerést neki is évi súlyos adó megfizetésével kell megváltania. Ezen túlmenően a császárnak azt is tudomásul kellett vennie, hogy a szultán védnöksége, más szavakkal formális uralma alatt álló kelet-magyarországi területek elleni támadásról lemond, a Tisza és Királyerdő közti vitatott térség egyes részeinek hovatartozását pedig közvetlen tárgyalásokkal fogja tisztázni, beleértve esetleg szükséges területcseréket is. Ugyanakkor a Habsburg- és oszmán-felségterület elhatárolását az adott tényleges helyzet szerint kölcsönösen tudomásul vette a császár és a szultán. Az 1574-ben trónra lépett III. Murad szultán a következő évben ugyanúgy elfogadta ezt a megállapodást, mint ahogyan jegyzékével megerősítette az 1576-ban császárrá választott II. Rudolf is. A nyolc év leteltével ilyen előzmények után megújított, újabb nyolc évre joghatályos békeszerződést a két uralkodó azután annak leteltével, 1584-ben ugyanilyen időtartamra ismételten meghosszabbította.[738]

A következő években, miközben rendkívül mozgalmas élet zajlott a keleti magyar országrészben, a Habsburg-oszmán-kapcsolatok békésnek voltak mondhatóak, bár a nem szabályozott határvonal következtében a végvidéken kisebb-nagyobb összecsapások folyamatosan előfordultak. Ugyanis az addigi békemegállapodásokban csak azt rögzítették a szembenálló felek, hogy a hódoltsági–kelet-magyarországi végvidékihez csatlakozó és félkörívben az Adriáig tartó oszmán–Habsburg-határövezet jelentősebb végvárak által kijelölt vonulata Gyula(O) – Szentmiklós(O) – Eger(H) – Fülek(O) – Szécsény(O) – Drégely(O) Párkány(O) – Esztergom(O) – Tata(H) – Palota(H) – Székesfehérvár(O) – Balaton délipart(O) – Kanizsa(H) – Babócsa(O) – Kosztanica(O) – Sziszek (H) – Bihács(O) volt.

Mindenesetre az 1578–1590 közt Perzsiával hosszas és súlyos háborús fejleményekbe bonyolódott Oszmán Birodalomnak nem volt érdeke, hogy egyidőben nyugaton is háborús tehertételt vállaljon, ezért a hódoltsági

---

[737] Lásd bővebben: Zachar József: *„Egy ezredévi szenvedés." Fejezetek a magyarság hadi történelméből.* Budapest, 2003. 116–203.

[738] Lásd erről: Kárpáthy–Kravjánszky Mór: *Rudolf uralkodásának első tíz éve.* Budapest, 1937; Gindely, Anton: *Rudolf II. und seine Zeit.* 2 k. Prag, 1863.

területekről is legfeljebb adóbehajtás, sarcolás, zsákmányszerzés, prédálás céljából folytak kisebb beütések, miként így volt ez a másik oldalon is.[739] Miközben a távolban, keleten véres külháború folyt, nyugaton, III. Henrik Francia Királyságát éppen ezekben az években gyengítették erősen az újra és újra fellángoló, vallási köntösben jelentkező belső hatalmi villongások.[740] Miután e miatt II. Rudolf császárságát ez irányból sem fenyegette veszély, kedvteléseinek szentelhette idejét, míg a királyi hatalom gyakorlását fivéreire, unokafivéreire, magyar felségterületén Ernő főhercegre, majd Mátyás főhercegre, a horvátországi és szlavóniai felségterületén pedig Károly főhercegre, majd Miksa főhercegre bízta, miközben helytartója Radéczy István egri püspök maradt. Egyúttal 1590-ben szívesen fogadta a belső válság sújtotta Oszmán Birodalomból érkezett kezdeményezést, a drinápolyi béke lejárta előtti újólagos megújítását, és ez valóban megtörtént.[741]

A béke azonban egyáltalán nem bizonyult hosszúnak. A szultáni hatalom meggyengülése, a hosszas háborúk miatti gazdasági, majd politikai válság, a mind gyakoribbá váló fegyveres zendülések lehetőséget adtak a peremtérségnek minősült magyar hódoltsági, török felfogás szerinti alsó-magyarországi hatalomgyakorlóknak a központi oszmán-hatalom alóli kicsúszásra. Ez egyúttal, a központi birodalmi ellátmányból való részesedés késésével, csökkenésével, elmaradásával párosulva, a mind felelőtlenebb és mind súlyosabb helyi harccselekményekhez, Habsburg-fennhatóságú végvidékek elleni támadásokhoz vezetett. Ezek természetszerűleg az oszmán-fennhatóságú határtérségek elleni ugyancsak mind súlyosabb ellentámadásokat váltották ki.[742] A perzsa háború lezárultával azután, a hazatért katonatömegek belső elégedetlensége elleni hatásosnak vélt eszközként is,[743] mind újabb csapatokat irányított az oszmán-hadvezetés éppen a két magyar uralmi felségterülettel szomszédos közbülső

---

739 Shaw, S.: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol. I. Cambridge, 1976. 273. Vö.: Szakály Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Budapest, 1987.; Szegő Pál: *Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenötéves háborúkezdetéig (1541–593)*. Budapest, 1911.; Szántó Imre: *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593*. Budapest, 1980.

740 Braudel, F.: La *Méditerranée et le mond méditerranéen a l'époque de Philippe II*. Vol. II. Paris, 1966.

741 Benda Kálmán: Habsburg-abszolutizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján. = *Történelmi Szemle*, 1984. 445.

742 Gömöry Gusztáv: Török hadak számereje Magyarországon 1590-ben. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1894. 395–397.; Vö.: Antonitsch, Evelyne: *Die Wehrmassnahmen der innerösterreichischen Landstände im dreizehnjährigen Türkenkrieg 1593–1606. Phil. Diss.* Graz, 1975.; V. ö.: Fodor Pál: Egy háború előjátéka. Megjegyzések az 1591–1593 közti oszmán politikáról. *In. Híd a szakadék felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára.* Szerk. Hanák Péter–Nagy Marianna, Pécs, 1997.

743 Lásd erről: Griswold, Eilliam J.: *The Great Anatolian Rebellion 1000–1020 (1591–1611)*. Berlin, 1983.

harmadikra, a magyarországi hódoltságba. A kibontakozó, mind súlyosabbá váló harccselekmények vezettek azután ahhoz a furcsa tényhez, hogy még négyszáz év múltán is vitatott hosszúságú és több módon megnevezett háború bontakozott ki.[744]

Magunk ezt az oszmán–Habsburg-háborút a ténylegesen 1593 augusztusában III. Murad szultán részéről II. Rudolf császárhoz intézett hadüzenettel kezdődően és az 1606. november 11-i keltezésű, az utód I. Ahmed és II. Rudolf közt Bocskai István közvetítésével megkötött zsitvatoroki békével zárulóan tárgyaljuk. Ugyanakkor tudatában vagyunk, fel is idézzük röviden azokat a közvetlen előzményeket, amelyek ahhoz vezettek, hogy ezt a nyugati és keleti szakirodalomban is helyesen hosszúnak nevezett háborút a magyar kortársak és nyomukban számos feldolgozás máig tizenötéves háborúként említi.[745]

Az éppen megújított békemegállapodással mit sem törődve, Deli Hasszán pasa, az új boszniai beglerbég már 1591-ben erős haddal támadott rá a Dráva-alatti Körös-vidékre, de Erdődi Tamás horvát bán sikeresen kiverte. Akkor a nyughatatlan boszniai hadúr a Száva menti Sziszek várát kísérelte meg elragadni. Ismét kudarcot szenvedett, sőt a horvát-magyar végvidéki csapatokkal a horvát bán ezúttal egyenesen boszniai területére űzte vissza. Mindenesetre a nagyobb csapatmozgásokat tapasztalva Tirjáki Hasszán pasa, szigetvári bég betört Zala vármegyébe, mire nemcsak Nádasdy Ferenc vitte mind ellenportyára saját dunántúli végvidéki hadait, hanem egyenesen Zrínyi György kanizsai végvidéki, egyúttal dunántúli kerületi főkapitány is.[746] 1592-ben ismét a boszniai Hasszán pasa indult támadásra, ezúttal Petrinjáig jutott, míg Erdődi Tamás ellentámadása Bihácsig verte vissza. Ám abban az évben már a Mehmed budai beglerbég is megindult, és kelet felé egészen Kállóig pusztította a Habsburg-fennhatóságú területeket.[747]

Mindez már jóval túllépte a békeidőkben is szokásos kisebb-nagyobb végvidéki összecsapások mértékét. Ennek hatására a magyar királyságbeli egyházi és világi országnagyok kérésükkel ostromolni kezdték a prágai császári

---

[744] Loebl, A. H.: *Zur Geschichte des Türkenkrieges von 1593–1606.* Prag, 1899. 5.; Niederkorn, J. P.: *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg" Kaiser Rudolfs II. (1593–1606).* Wien, 1993. 27.; Leitsch, W.: Rudolf und Südosteuropa 1593–1606. = *East European Quarterly*, 1972. 3. sz. 301.

[745] Az oszmán-Habsburg hosszú háború alapvető, máig csak töredékesen hasznosított, ezúttal sem feldolgozott óriási forrás együttese Veress Endre monumentális gyűjtése: *A tizenötéves török-magyar hadjáratok oklevéltára*, I. 1593–1601., II. 1601–1606., ennek lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, jelzete: MS-436/1–2.

[746] Holub József: Adalék az 1591-iki délvidéki harcok történetéhez. Erdődy Tamás bán levele Ernő főherceghez. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1911. 469–474.

[747] Tóth Sándor László: A Porta és a 15 éve háború kitörése. = *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 1996. 101.

udvart, hogy az tegyen meg hatékonyabb védelmi előkészületeket. Ugyanezt szorgalmazta az éppen trónra lépett VIII. Kelemen pápa a katolikus császárnál, egyúttal egy új Szent Liga szervezéséhez kezdett, elsősorban az itáliai államokra támaszkodva. Egy Habsburg-oszmán-háború kirobbantása ellenében hatott azonban két másik fontos európai fejlemény. A Francia Királyságban a Valois-ház kihaltával trónra került protestáns Navarrai Henrik ellen éppen abban az időben indított háborút II. Fülöp, a „legkatolikusabb", azaz spanyol Habsburg-király Bourbon Károly hatalomra segítésére. Ugyanakkor a tengeri hegemóniáért vívott spanyolellenes háborújából fakadóan I. Erzsébet angol királynő az újonnan trónra lépett francia királynak nyújtott segítséget, így ő is kétségbe vonta a keresztes-háború szükségességét az adott időben.[748] Minderre tekintettel a császári udvar nem csak nem kezdeményezte, hanem igyekezett, hogy elkerülhető legyen az újabb háború, mindenesetre a Bosznia felőli sorozatos és egyre erőteljesebb betörések miatt tiltakozó jegyzéket juttatott el a Fényes Portához.[749]

Az újabb nagy háború azonban már a küszöbön állt. A perzsa békekötést követő gyakori nagyvezír-váltás során 1593 elején végül ismét felülkerekedett az erősen háborúpárti Kocsi Szinán pasa, és azonnal felvetette a dívánpasák előtt, hogy az 1547 óta a nyugat-magyarországi királyi uralom tudomásulvétele érdekében fizetett „tisztes ajándék", az évi adó megküldéséről II. Rudolf császár az elmúlt két esztendőben „megfeledkezett". Valójában a szinte teljesen kiüresedett kincstár tette lehetetlenné a szultán és a többi birodalmi méltóság, valamint a szomszédos vilajet- és szandzsákpasák és egyéb oszmán-tisztségviselő számára folyósított szokásos évi „ajándékküldést". Ennek megfizetésére a császár még ezúttal is készen állt, ám csak 1593. júliusában tudta megkezdeni a teljesítést.[750] A háttérben azonban már meghúzódott az új nagyvezírnek a császárhoz intézett február 7-i ultimátuma, amely éppen II. Rudolfot vádolta „a béke megszegésével", és háborút helyezett kilátásba.[751]

---

748 Vaughen, D. M.: *Europe and the Turk. A lattern of Alliances, 1350–1700.* Liverpool, 1954. 169.; Bartl, D.: *„Marciare verso Constantinopli" – zur Türkenpolitik Klements VIII. Saec.* 1969. 44.; Baumer, E. F.: England, the Turk and the Common Corps of Christendom. = *The American Historical Review*, 1944. 1. sz. 33.; V. ö.: Elliot, J. H.: *The Decline of Spain.* London, 1961.; Mantran, R.: *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siecle*. Paris, 1962.; Schulze, W.: *Landesdefension und Staatsbildung*, Wien–Köln–Graz, 1972.

749 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (továbbiakban HHStA), Mainzer Erzkanzleiarchiv, Reichsakten, 31. d.; Gömöry Gusztáv: Török-magyar jegyzékváltás 1593-ból. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1895. 555–556.

750 Bayerle, G.: *Ottoman Diplomacy in Hungary*. Letters from the Pashas of Buda (1590–1593). Bloomington, 1972. 8.; Tóth Sándor László: Szinán nagyvezír tervei 1593–94-ben. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1982. 159.

751 Gömöry Gusztáv: Szinan pasa levele Rudolf császárhoz. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1894. 393–395.

Mindenesetre még kiútként az elmaradt kétévi „ajándékpénz” megfizetése és „a fogságban lévő oszmán-harcosok szabadon bocsátása” feltételét szabta a nagyvezír a háború elkerülésére. A császári udvar erre megkísérelte, hogy a boszniai beglerbég és más oszmán-méltóság támadásaira, illetve az ezek általi súlyos károkozásra hivatkozva időt nyerjen, de ez csak újabb fizetési sürgetést váltott ki a Fényes Porta részéről.[752]

További fizetésre szorítást célzott a Deli Hasszán pasa részéről ismét Sziszek ellen Boszniából indított hadjárat, amelyet június 13-án ostrom alá is vett. Ez a Kulpa torkolatában állt erősség egyszerre szolgálta Horvátország, Stíria és Krajna védelmét, ezért megtartása rendkívüli fontosságú volt. Felmentésére ezért egyidőben indultak meg e tartományok Erdődy Tamás, Andreas Auersperg és Hans Ulrich Eggenberg vezényelte hadai, és erőiket egyesítve, a június 22-i csatában az ostromló oszmán-hadakra súlyos vereséget mértek, a küzdelem hevében maga a boszniai beglerbég is elesett.[753] Erre a türelmetlen, nyolcvanesztendős Kocsi Szinán nagyvezír az ő erőteljes nyomására a július 4-i kibővített dívánülésen megszületett szultáni végleges háborús döntést és szerdári kinevezését követően azonnal, már július 29-én megindította csapatait Isztambulból a Habsburg-felségterület irányába. Az európai szokásoktól élesen eltérően a császári követeket fogságra vetette, és magával hurcolta a meginduló hadjáratba.[754] 1593 augusztusában azután III. Murad szultán elküldte a hivatalos hadüzenetét is II. Rudolf császárnak. Ezzel ténylegesen kezdetét vette az oszmán-Habsburg hosszú háború.[755]

Ebben a háborúban mindkét nagyhatalom csak saját erőforrásaira támaszkodhatott, Európát külön folyó háborúk sora szaggatta szét. IV. Henrik katolizálása ellenére még folyt a spanyol-francia háború, ugyanígy a spanyol-angol és a németalföldi spanyolellenes függetlenségi háború nyugaton, míg északon éppen orosz-svéd háború tombolt, miközben átmenetileg lengyel-svéd perszonálunió valósult meg III. (I.) Wasa Zsigmond mindkét királyságban való trónra emelése következtében.[756] A háborút viselő hadak és a háborútól

---

752 HHStA, Turcica-I, 80., 81. d.

753 HHStA, Hungarica, Allgemeine Akten, 124. d. No. 9, 10.; Gömöry Gusztáv: A sziszeki csata 1593-ban. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1894. 613–634.; Hugyecz Antal: Eggenberg jelentése a sziszeki csatáról 1593. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1894. 264–266.

754 HHStA, Turcica-I., 81. d. No. 59.; Vö.: Loebl, Alfred: *Der Schlesier Friedrich von Kreckwitz als kaiserlicher Gesandter bei der Hohen Pforte.* Prag, 1914.

755 Hatvani (Horváth) Mihály: *Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból* III. k. Pest, 1859. 54.; Thallóczy L.–Krcecsmarik J.–Szekfű Gy.: *Török-magyar oklevéltár.* Budapest, 1914. 175.

756 Jeannin, P.: *L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVIIe et XVIIIe siecles.* Paris, 1969.; Kellenbenz, H.: Spanien, die nördlichen Niederlande und der skandinavisch-baltische Raum in der Weltwirtschaft und Politik um 1600 = *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Leipzig, 1954.

fenyegetett hatalmak természetszerűleg távol maradtak a császár szultán elleni háborújától. Egyedül csak a Szentszék volt abban a helyzetben, hogy VIII. Kelemen pápa nemcsak jelentős anyagiakkal sietett a nyílt háború kirobbanásakor a császár segítségére, hanem azonnal mozgósíttatni tudott mantovai, ferrarai és toszkánai csapaterősítéseket is.[757] A háború kirobbanásakor II. (I.) Rudolf saját felségterülete, részben még Német-római Birodalma hadra fogható erején és e segítségnyújtáson túl csupán Magyar Királyságából a rendeknek az 1593. januári országgyűlésen sürgősséggel megajánlott portánkénti rendkívüli hadiadójára, amelyet azután a továbbiakban évenként megismételtek, valamint a megígért nemzetközi diplomáciai kezdeményezésére számíthatott. Vele szemben III. Murad szultán a belső lázongások legyűrését követően immár egy óriási világbirodalom teljes hadigépezetére és anyagi erejére támaszkodhatott hadai megindításakor. Ennek az óriási fölénynek a tudatában a nagyravágyó Kocsi Szinán nagyvezír háborús célként nem csupán Habsburg-Magyarországnak a császártól való elragadását, hanem a császár megalázására egyenesen Bécsen át Prágáig való előnyomulással a birodalmi székváros elfoglalását határozta meg.[758]

Ennek tükrében vizsgálva, azt kell hangsúlyoznunk, a háború minden meghatározó tehertétele ismét csak a magyarságra hárult, mert a következő hosszú évek valamennyi hadművelete az általa lakott térségben folyt. Itt és most ezeket csak röviden, mintegy jelzésszerűen tudjuk felidézni, de a sorjázandó tények önmagukért szólnak.

Miközben a nagyvezír a hadak zömével 1593. szeptember elején ért Nándorfehérvár magasságába, addigra Mehmed ruméliai beglerbég előbb megindított csapatai már elfoglalták a kulcsfontosságú Sziszek várát. Az Eszéknél átkelő és egyesülten továbbvonuló oszmán-hadak október első felében elhódították Veszprém és Palota erősségét, ezután a nagyvezír téli szállásra visszament Nándorfehérvárra, és csapatait is pihenőre küldte.[759] Ám akkorira érkeztek be a győri főkapitányságban gyülekeztetett Habsburg-csapatok a veszélyeztetett dunántúli térségbe, amelyek Székesfehérvár ostromára indultak, de rövid ostrom után inkább a veszélyeztetettnek vélt Tata felé indultak tovább. Így került sor a november 3-i pákozdi csatára a visszavonulóban lévő Hasszán budai pasa hadseregével, amelyre Ferdinand Hardegg győri végvidéki

---

757 Horváth Károly: *VIII. Kelemen magyarországi és horvátországi hadivállalatai*. Zágráb, 1910.

758 HHStA, Hungarica, Allgemeine Akten, 124, 125. d. Vö.: Wölfinger Ildikó: *Az 1594-es birodalmi gyűlés határozatai a magyar háborút illetően.* Szeged, 1994.; Schulze, W.: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert.* München, 1978.

759 Gömöry Gusztáv: Veszprém és Várpalota eleste, 1593. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1895. 254–259.

főkapitány meglepő vereséget mért.[760] Északon azonban még folytak további harcok, ugyanis Kirli Hasszán temesvári pasa egyenesen Kálló és Szatmár ellen vonult, de Christoph Teuffenbach kassai kerületi főkapitány ott gyülekeztetett felső-magyarországi Habsburg-hadainak túlerejét látván, sietve visszavonult. Erre jelentős császári és királyi hadak összevonásával Pálffy Miklós alsó-magyarországi (bányavárosi) kerületi főkapitánnyal az élén ellentámadás indult, amelynek eredményeként, az oszmán felmentési kísérlet meghiúsítását követően Szabatkát november 15-én, Füleket november 27-én sikerült felszabadítani, sőt ezt követően Szécsényt és még kilenc további végvárat kényszerültek feladni a hódoltság peremvidékén a szultán katonái.[761]

Az északi hadműveletek 1594 tavaszán erőteljesebben folytatódtak, ugyanis a magyar országgyűlés egyrészt általános felkelést hirdetett, másrészt ismét rendkívüli hadiadót szavazott meg nemesi és jobbágyi portánkénti kivetéssel. Mindennek hatására a főparancsnokká kinevezett Mátyás főherceg csapatai, köztük Pálffy Miklós alsó-magyarországi csoportosítása már március 10-én felszabadította Nógrádot, míg Teuffenbach felső-magyarországi főkapitány hadaival Hatvan ostromára vonult. Az ottani erősség felmentésére igyekvő Hasszán budai pasa hadával május 1-jén került sor csatavívásra, ebben ismét az ezúttal Forgách Simon vezénylete alatt állt Habsburg-hadak diadalmaskodtak, de ezt követően Hatvant mégsem tudták bevenni.[762] Ugyanígy eredménytelen maradt a védelmet irányító Isza bég eleste ellenére Esztergom május eleje óta folyt ostroma, ezért az ostromlók június 29-én ezt feladták, és elvonultak Győrhöz.[763] A dél-dunántúli harcok is korán megkezdődtek, Zrínyi György főkapitány csapatai Kanizsánál gyülekeztek, majd onnan megindulva, márciusban sorra hódították vissza a szultániaktól Berzencét, Csurgót, Segesdet, Szőcsényt, amikor a főparancsnokságot átvett Mátyás főherceg Győrhöz rendelte őket is. A horvátországi évkezdő harcok is sikereseknek bizonyultak, az oszmán

---

760 HHStA, Hungarica, Allgemeine Akten, 125. d. No. 12–14.; Ákosfy Barna: A pákozdi ütközet 1593-ban. = *Magyar Katonai Szemle*, 1939. 5. sz. 207.; Gömöry Gusztáv: A pákozdi csata 1593. november 3. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1896. 453–464.; Gömöry Gusztáv: A császári és a magyar sereg hadereje a pákozdi csatában. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1896. 519–520.

761 HHStA, Hungarica, Allgemeine Akten, 125. d. no. 15. ; Bánlaky (Breit) József: *A magyar nemzet hadtörténete*, XIV. Budapest, 1940. 75. skk.; Tóth Sándor László: Az 1593. évi felvidéki hadjárat és a füleki-romhányi csata. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1993. 1. sz. 2253.

762 HHStA, Hungarica, Allgemeine Akten, 126. d. No. 13.; Österreichisches Kriegsarchiv, Wien (továbbiakban KA), Alte Feladakten, 1594-V-1.; Tóth Sándor László: A hatvani-turai csata (1594. május 1.). = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1990. 3. sz. 56.

763 Jurkovics Emil: Harctéri tudósítás az esztergomi táborból 1594-ből. = *Történelmi Tár*, 1902. 578.; Szekfű Gyula (s. a. r.): *Török történetírók* III. Budapest, 1916. (továbbiakban Török történetírók III.) 217.; Kubinyi Miklós (s. a. r.): *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei feleségéhez, czobormihályi Czobor Erzsébethez.* Budapest, 1836. I. 67.

haderőtől visszavették júliusban Petrinjét, augusztusban Sziszeket és több kisebb véghelyet.[764] A nagyvezír Nándorfehérvárról a főerővel Tata ellen indult, azt vette ostrom alá, és foglalta el július végén. Akkor Győr ellen vonult, ezt a központi erősséget vette zárta körül és ostromolta meg, amelyet a védőrség élén álló Hardegg főkapitány szeptember végén szabad elvonulás ellenében végül feladott.[765] Ezután oszmán részről októberben Pápa ostroma és birtokbavétele, majd Komárom sikertelen ostroma következett.[766]

Az 1595-ös hadjárati esztendő számos változással járt együtt. Miközben Szinán nagyvezír Nándorfehérváron a Bécs ellen vonulást tervezte, Prágában pedig a királyságbeli és fejedelemségbeli magyar államférfiak a császári udvarban egyeztették nézeteiket, elhunyt III. Murad szultán. Utódának, III. Mehmednek azzal kellett szembesülnie, hogy ismételten kimondták a magyar államférfiak országuk egyesítését és a közös oszmán-ellenes harcot, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem II. (I.) Rudolffal kötött megállapodása pedig a pápa által kovácsolt szerény Szent Ligába magával vonta a Báthory hűbéruraságát elismerő és Erdéllyel oszmán-ellenes szövetséget kötött Moldvát és Havasalföldet is.[767] Ennek láttán az a váratlan szultáni döntés született, amely eltávolította a nagyvezírt, és Szinán helyettesét, Ferhát pasát tette meg szerdárnak, de egyúttal békeajánlattal lepte meg II. Rudolf császárt. Mindenesetre a békét kölcsönösen súlyos, élesen ellentétes feltételek tették lehetetlenné. A szultán a császártól a magyar királyságbeli uralom feladását kívánta volna, míg II. Rudolf ennek megfelelően válaszul III. Mehmedtől a magyarországi hódoltságról való kivonulást szabta feltételül.[768] Nem volt kétséges, a háború folytatódik.

---

764 Divéky Adorján: Békés László jelentése a vilnai vajdának az 1594. évi magyar-török harcokról. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1942. 215–220.; Benda Kálmán: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról 1594–1602. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1983. 651–681.

765 Mohl Adolf: *Győr eleste és visszavétele, 1594–1598*. Győr, 1914.; Kozics László: Győr vár 1594-től 1598-ig. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1891. 489–508., 683–702.; Lengyel A.: Győr eleste és visszavétele a valóság tükrében. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1959. 167. Egyébként Győr átmeneti elestét követően a Császári Udvari Haditanács sürgősen megszervezte a magyaróvári-sárvári végvidéket, az e térségbeli hadakat Sigmund Hager megbízott főkapitány alá rendelve.

766 HHStA, Turcica-I. 81. d.; Ivanics Mária: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. Budapest, 1999. 80.

767 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* III. Szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1877. 342. A szövetségi szerződéseket közreadta Szilágyi Sándor = *Történelmi Tár*, 1877. 234–238. Vö.: Benda Kálmán: *Erdély végzetes asszonya. Báthory Zsigmondné, Mária Krisztierna*. Budapest, 1986. 25.

768 Ivanics Mária: Friedensangebot oder kriegerische Erpressung? (Briefwechsel des Kaisers Rudolf II. mit dem Pascha von Ofen im Jahre 1595). = *Wiener Zeitschrift für ide Kunde des Morgenlandes*, 1992. 82. sz. 183.

A szultáni hadak 1595-ben a Kárpát medence keleti térségében bizonyultak kezdeményezőnek, és a fő hadi események Erdélyt, Havasalföldet és Moldvát tették próbára. Ugyanakkor a Habsburg-hadvezetés Esztergom felszabadítását tűzte ki elsődleges hadicélnak. A Komáromnál Carl von Mansfeld vezénylete alatt gyülekeztetett hadak június 29-én vonultak el a korábbi egyházi székváros körülzárására és ostromára, miközben Pálffy Miklós Párkányt birtokba vette. Ennek hírére az oszmán felmentő hadsereg is oda igyekezett, a szembenálló felek augusztus 4-én ütköztek meg, és ebben megint csak a császári és királyi kötelékekből álló hadsereg bizonyult győztesnek. Mindkét hadviselő fél erősítéseket küldött, a pápai, firenzei, német-római birodalmi keresztény szövetségesek érkeztek meg előbb,[769] és szedték magukat hadrendbe, így Nádasdy Ferenc vezényletével sikeresen ütöttek rajta a Mehmed ruméliai beglerbég csapataival megerősített, még csak Vörösvárnál táborozó szultáni hadon. A felmentési kísérletek kudarcát tapasztalva, Esztergomot oszmán védői szeptember 2-án szabad elvonulás biztosítása mellett feladták.[770] Ez maga után vonta Vörösvár és Visegrád feladását. A győztes hadakat akkor a főparancsnok Miksa főherceg megtévesztésül Eger alá, majd Szolnokhoz vezényelte. Ennek az erősségnek a rövid ideig tartó ostroma idején egy sor kisebb oszmán-véghelyet feladtak védői, míg az erősség felszabadítására irányuló hadművelet sikertelen maradt. A mellékhadszíntereken a fentiekkel párhuzamosan a Dunántúl Babócsa térségében, míg Horvátországban Petrinje vidékén folyt változó sikerű haditevékenység.[771]

Az 1596-os háborús év ismét csak kedvezőtlen előjelekkel indult az Oszmán Birodalom számára. Meghalt Ferhád nagyvezír, megfelelő más jelölt helyett III. Mehmed szultán erre ismét az agg Szinán pasát állítja e méltóságba, de még mielőtt a szerdári kinevezését kézhez vehette volna, ő is elhunyt. Végül Damad Ibrahim pasa került a hadak élére. Mindez megkésett hadbavonulást eredményezett, az oszmán-hadak csak augusztusban indultak meg Nándorfehérvártól Szalánkeménhez. Ott, a Tisza-torkolatnál döntött úgy a

---

769 Néhány példa az ekkori és későbbi vallon, flamand, itáliai, francia és lotharingiai segélyhadakra: KA, Archiv des Hofkriegsrates, Bestallungen, Nr. 515, 655, 697, 721, 767, 773.; Alte Feldakten, 1600-XI-1. Vö.: Sahin-Tóth Péter: A vallon-francia katonaság szerepe a tizenöt éves háború idején. = *Studia Agriensia*, 1996. 21. sz. 227. skk.

770 Bagi Zoltán: Esztergom 1595-ös ostroma. = *Aetas*, 1999. 4. sz. 59., Vö.: Bagi Zoltán: Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 2001. 2–3. sz.; *Esztergom 1595-ös visszavétele a napi jelentések tükrében*. Szeged, 1998.; Thury József: A török történetírás Esztergom visszavételéről 1595-ben. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1892. 68–80, 181–196.; Gömöry Gusztáv: Esztergom vár bevétele 1595-ben. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1891. 462–481, 648–677.

771 HHStA, Hungarica, Allgemeine Akten, 127. d. No. 31.; Gömöry Gusztáv: Mátyás főherceg levelei a mainzi választófejedelemhez az 1605. évi hadieseményekről. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1893. 709.

hadvezetés, hogy a császári és királyi, valamint fejedelmi hadak szétválasztása elérésére Eger ellen vonulnak. Péterváradhoz, onnan a Duna és Dráva völgyében Eszékhez meneteltek, ott átkeltek, majd Szegeden és Szolnokon át vonulva, szeptember 17-én érkeztek be Eger vára alá. Körülvették, módszeres ostromához kezdtek, és október 12-én a Nyáry Pál kapitánysága alatt harcoló magyar védőkkel szembekerült vallon bajtársaik, fölénybe kerülve, feladták ezt a kulcsfontosságú erősséget.[772] A Habsburg-hadvezetés ez évben közvetlen Bécs elleni oszmán hadjárattal számolt, majd ennek elmaradása láttán Miksa főherceg júliusban Vác, augusztusban Hatvan ellen vonultatta a mozgósítható hadait, mindkét erősséget felszabadította.[773] Akkor a beérkezett hírekből levont újabb téves következtetések nyomán visszavonták a császári és királyi csapatokat Váchoz, majd egyenesen Esztergomhoz.

Ott szembesült a Habsburg-hadvezetés Eger fenyegetettségével, sietve felmentésére indította hadait, de Rimaszombatba érve, már Eger elvesztését kellett hírül venniük. Mindenesetre Miksa főherceg császári és Pálffy Miklós alsó-magyarországi, Christoph Teuffenbach felső-magyarországi királyi csapatkötelékei Sajóvámosnál egyesülni tudtak Báthory Zsigmond erdélyi hadaival, és így került sor az esztendő, sőt az egész háború főerőkkel vívott legjelentősebb hadieseményére, az október 22–26. közötti keresztesi négynapos, az elővédek találkozóharcával kezdődő és a főerők bevetésével folytatódó csatavívásra. Ez ugyan lényegileg eldöntetlenül végződött, mivel azonban a keresztény hadak hagyták el előbb a csatateret, ezzel ők a III. Mehmed szulán vezényelte, az anatóliai és a ruméliai pasa, valamint a krími tatár kán oszmán-hadainak diadalát fogadták el.[774] A mellékhadszínterek közül az erdélyi

---

[772] HHStA, Mainzer Erzkanzleiarchiv, Reichsakten, 94. d.; KA, Alte Feldakten, 1596-IX-6; Schmidt, Jan: The Egri-Campaign of 1596. In. *Habsburgisch-osmanische Beziehungen*. Tietze, Andreas, Wien, 1985. 125.; Kropf Lajos: Egervár eleste és a keresztesi csata. = *Századok*, 1895. 397–421, 591–618.; Fodor Vera: Angol tudósítás Eger ostromáról és a mezőkeresztesi csatáról. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1988. 552–562.; Tóth Sándor László: Megjegyzések az 1596-os török hadjáratról szóló angol tudósításhoz. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1989. 4. sz. 552–558.

[773] Anonym: Miksa főherceg emlékirata az 1596. évi mezőkeresztesi csatáról = *Történelmi Tár*, 1900. 551.; Szilágyi Sándor (s. a. r.): Szamosközy István történeti maradványai = *Történelmi Tár*, 1889. 40.; Gömöry Gusztáv: Hatvan ostroma és bevétele 1596-ban. = Hadtörténelmi Közlemények, 1894. 96–107, 242–254.

[774] KA, Alte Feldakten, 1596-X-10, 1596-X-11, 1596-XI-3; HHStA, Hungarica, Allgemeine Akten, 129. d. 34. sz., 130. d., 35, 36, 37. sz.; HHStA, Turcica-I., 81. d.; Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenötéves háború*. Szeged, 2000. 203.; Lénárt Sándor József: *„Őszi múló remények”. Mezőkeresztes, 1896*. Mezőkeresztes, 2000. 125.; Komáromy András: A mezőkeresztesi csata 1596-ban. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1892. 28–67, 157–180, 278–298.; Kovács Béla: Cogonora Claudio emlékiratai. (Az egri vár 1596-i feladásának körülményei). = *Az Egri Vár Híradója*, 1965. 6. sz. 15.; Gömöry Gusztáv: Miksa főherceg jelentése Rudolf császár és magyar királyhoz a mezőkeresztesi csatáról. = *Hadtörténelmi*

harcokon túl ismét a délnyugati térségben a horvátországi Klissza birtoklásáért folytak hosszas és súlyos harcok, továbbá ennél némileg visszafogottabb Petrinje és Sziszek térségében.[775]

1597-ben a Habsburg-hadak kezdtek korábban újabb hadművelethez, már áprilisban rajtaütöttek Pálffy Miklós hadai a Földvár környékén portyázó tatár különítményeken, májusban megrohanták és bevették Tatát, majd Szentmártont, ezt követően Óvárnál várták a további fejleményeket.[776] Az oszmán-hadrakelés ismét késett, ugyanis megint újabb hadvezérrel kísérletezett a szultán, ezúttal Hadim Hasszán pasa lett a nagyvezír, aki csak júniusban indult a hadakhoz Nándorfehérvár alá azzal a céllal, hogy a háború addigi éveiben elvesztett erősségeket visszaszerezzék. Ezalatt a pápai állambeliekkel és német-római birodalmiakkal megerősített császári és királyi csapatok Pápa ellen vonultak, körülzárták, majd augusztus 20-án birtokba vették.[777] A szultáni hadak nagy késéssel először Tata ellen vonultak, és októberben néhány napi ostrom után visszafoglalták, majd magyarázhatatlan bizonytalankodást követően Szaturdzsi Mehmed másodvezírrel végül Vác ellen indultak. November elején ezt is visszafoglalták, de Pálffy Miklósnak a felmentésre megkésve beérkezett Habsburg-kötelékeivel Verőce térségében többszöri összecsapásra kényszerültek.[778] Ez évben, Erdélyhez hasonlóan, Horvátországban is csak kisebb harcérintkezésekre került sor.

Az 1598-as hadjárati esztendő még a spanyol, francia, vallon, német csapatokkal megerősített keresztény fősereg gyülekeztetése előtt óriási sikerrel indult, a Habsburg-hadvezetés már márciusban Pálffy Miklós és Adolf Schwarzenberg vezénylete alatt válogatott csapatokat küldött Győr felszabadítására, váratlanul körülzárta, lerohanta és a meglepett Ali bégtől rövid úton elfoglalta.[779] Ezután a következő hónapokban sorra birtokba vették a császári és a királyi csapatok az oszmán-katonaság által elhagyott vagy feladott

---

Közlemények, 1892. 395–399.; Gömöry Gusztáv: Egykorú német tudósítás a mezőkeresztesi csatáról. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1892. 552–558.; Komáromy András: Egy szemtanú tudósításai az 1596-iki mezőkeresztesi csatáról. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1892. 252–268.

775 Anonym: Miksa főherceg emlékirata. az 1596. évi mezőkeresztesi csatáról = *Történelmi Tár*, 1900. 551–567.; Kazinczy Gábor (s. a. r.): *Illésházy István nádor följegyzései, 1592–1603*. Pest, 1863. 22.; *Baranyai Decsi János magyar históriája, (1592–1598)*. Budapest, 1982.

776 HHStA, Hungarica, Allgemeine Akten, 130. d.; HHStA, Turcica-I., 81. d. 34, 37. sz.; KA, Alte Feldakten, 1597-XII-23

777 Pálffy Géza: Okmánytár. In. *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete*. Szerk. Hermann István, Pápa, 1997. 66.

778 KA, Alte Feldakten, 1597-XII-2; Tóth Sándor László: A vác-verőcei csata (1597. nov. 2–9.). = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1990. 3. sz. 56.

779 HHStA, Hungarica, Allgemeine Akten, 131. d. 21–25. sz.; HHStA, Turcica-I., 81. d.; Kozics László: Győr vár 1594-től 1598-ig. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1891. 688.

Tatát, Gesztest, Csókakőt, Palotát, Tihanyt és Vázsonyt. Ezt követően Pápán át visszatértek Győrhöz, majd szeptemberben Esztergomon és Vácon át Buda alá vonultak, és közel egy hónapon át ostrom alatt tartották, akkor a kudarcot belátva, elvonultak.[780] Ez évben a szultáni hadvezetés tevékenysége portyázásokon túl mindössze a Melchior von Rädern parancsnoksága alatt császári német és királyi magyar csapatok által védett Várad szeptember 29-étől november 3-áig tartó ugyancsak sikertelen ostromában merült ki.[781]

1599-ben is elsőnek a győri főkapitányság hadai kezdtek újabb hadművelethez. Újabb Buda elleni hadmozdulat részeként áprilisban Zsámbékot szabadították fel, májusban mégis inkább Székesfehérváron ütöttek rajta, de bevenniük ismét nem sikerült. Az oszmán-hadsereg megint csak a hadvezér-váltás miatt kezdett megkésetten az újabb hadjárathoz. Ibrahim pasa, az új nagyvezír Nándorfehérvártól augusztus elején megindulva, ismét az eszéki átkelést választotta. Onnan a Duna völgyében Buda alá vonult csapataival, miközben kisebb rajtaütéseket kellett elszenvedniük hadainak, de jelentősebb harccselekmény vállalása nélkül szeptember 18-án be is érkezett, ott azonban tovább tétlenkedett. Ez alatt ugyanis az Anatóliában kirobbant felkelésre tekintettel újabb béketapogatózás kezdődött a Fényes Porta részéről a prágai császári udvarban, majd ezek a Buda feletti egyik szigeten folytatódtak. Az október végéig két részletben folytatott tárgyalások ezúttal azon buktak el, hogy az Esztergomért Egert cserén túl a szultán még Győr birtoklásához is ragaszkodott volna, míg a császár a Bécs védelmét biztosító erősséget nem engedhette át.[782] Nem erősítette III. Mehmed tárgyalási helyzetét az sem, hogy Ibrahim nagyvezír a két tárgyalási forduló közti időben nagy kiterjedésű portyára indult, birtokba vette az elhagyott Palánk és Drégely várát, az Ipoly és a Vág völgyében Párkányon át egészen Újvárig ment hadaival, majd e jelentős erősség ostromának akárcsak megkísérelése nélkül visszatért pesti téli szállására.[783] A tárgyalási kudarcot követően, az előrehaladott téli évszak ellenére, a Habsburg-hadak a Balaton-vidéken vettek birtokba egy sor kisebb

---

780 HHStA, Hungarica, Allgemeine Akten, 132, 133. d.; Anonym: Tata megvétele a töröktől, 1598. augusztus 1-jén. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1888. 490–492.

781 Szamosközy István: *Erdély története 1598–1599, 1603.* (Ford. Borzsák István; válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Sinkovics István) Budapest, 1977. 5.; Dudik Béla: Rödern Menyhért császári tábornagy tudósítása Nagy-Várad 1598-iki ostromoltatásáról = *Történelmi Tár*, 1878. 106–116.

782 Ivanics Mária: A zsitvatoroki békéhez vezető út. Az 1599. évi béketárgyalások. = *Történelmi Szemle*, 1993. 297–311.; Szilágyi Sándor: Okmányok és levelek az 1595–98-iki alkudozások történetéhez. = *Történelmi Tár*, 1877. 152.

783 Maturák Mihály: Az 1599. évi Bars vármegyei tatárjárás. = *Történelmi Tár*, 1905. 509.

végvárat, véghelyet, majd Kaposvárt vették körül, és kezdték ostromolni, amellyel csak december 23-án hagytak fel.[784]

A következő hadjárati esztendőhöz egyetlen jelentősebb hadiesemény köthető. Ibrahim nagyvezír 1600-ban is megkésetten, augusztusban indult meg hadaival Nándorfehérvárról Eszéken át a dél-dunántúli végvárak birtokbavételére, miközben sorozatos kisebb támadás érte vonuló hadait. Először Babócsa elfoglalásához kezdett, amelyet keresztény védői szeptember elején szabad elvonulás ellenében végül feladtak. Ezt követően Siklóson, Pécsen és Szigetváron át Kanizsához vonult, oda rendelte Budáról is a nélkülözhető hadakat, és szeptember 8-án e fontos erősség ostromához kezdett. A Fülöp Emánuel mercoeuri (lotharingiai) herceg főparancsnoksága alá helyezett Habsburg-hadak októberi felmentési kísérlete kisebb győzelem ellenére sem járt eredménnyel, a Georg Paradeiser kapitánysága alatt állt védők végül október 22-én szabad elvonulás fejében feladták Kanizsa várát.[785]

Az 1601-es esztendő ismételten a Fényes Porta békekezdeményezésével indult, de ez ugyanúgy kudarcba fulladt a teljesíthetetlen feltételek miatt, mint a korábbiak.[786] Ráadásul Ibrahim nagyvezír július elején váratlanul meghalt, az utódává kinevezett Jemiscsi Hasszán csak egy hónap múlva indult meg az oszmán-hadakkal a szokott útvonalon Nándorfehérvártól Eszéken át ezúttal Székesfehérvárhoz. Ugyanis a Habsburg-hadak ez évben párhuzamosan Győrnél, Komáromnál és Esztergomnál gyülekeztek, majd a még vissza nem nyert vagy újólag elvesztett dunántúli végvárak oszmán-védői ellen indultak. Csókakő, Csákvár, Ozora birtokbavétele után Székesfehérvár ellen vonultak, ostromzár alá vették, és szeptember 20-án rohammal bevették. A felmentésre igyekvő oszmán-hadak megkéstek, a hadihelyzeten ismételt csatavállalással sem sikerült változtatniuk, így viszont a császári és királyi csapatok sorra Koppány, Adony, Földvár és Paks elragadására tudtak vállalkozni.[787] Mindezzel párhuzamosan Ferdinánd főherceg vezénylete alatt további Habsburg-hadak az előző évben elvesztett Kanizsa visszafoglalására indultak, szeptember elejétől

---

[784] HHStA, Turcica-I., 81. d., Hungarica, Allgemeine Akten, 138. d.

[785] Tóth Sándor László: A kanizsai csata, 1600. okt. 7.–13. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1986. 253.; Cerwinka, G.: Die Eroberung der Festung Kanizsa durch die Türken im Jahre 1600. In. *Graz als Residenz*. Novotny, Alexander–Sutter, Bernhard, Graz, 1968. 409.; Vámbéry Ármin: Kanizsa (1600–1601). = *Századok*, 1887. 716.; Fehrentheil–Gruppenberg László: Mercoeur lotharingiai herceg magyarországi szereplése. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1937. 205–237.; Török történetírók III. 1916. 295.

[786] HHStA, Mainzer Erzkanzleiarchiv, Reichsakten, 96. d. Vö.: Papp Sándor–Hadnagy Szabolcs: Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben. = *Aetas*, 2003. 2. sz. 118–153.

[787] Gömöry Gusztáv: Székesfehérvár visszavétele 1601-ben és újbóli elvesztése 1602-ben. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1892. 299–322, 609–635.; Benda Kálmán–Nehring, Karl: Székesfehérvár 1602-es ostromának naplója. = *Fejér megyei Történelmi Évkönyv*, 1979. 269.

két hónapon át ostrom alatt tartották, eközben az oszmán felmentő kísérletet ugyan elhárították, de e fontos határvidéki erősséget elfoglalni mégsem tudták.[788]

A Nándorfehérváron téli szálláson tartózkodó Jemiscsi Hasszán nagyvezír 1602-ben elsődleges hadicélként Székesfehérvár újólagos elragadását határozta meg, csapataival augusztusban ostrom alá vette, és alig három heti előkészület után rohammal bevette.[789] Ezt követően további harccselekményekre hadait a Kárpát-medence keleti térségébe irányította. Ezt tapasztalva, a Hermann Christoph Russworm főparancsnoksága alá rendelt Habsburg-hadvezetés a Buda elleni felszabadító hadmozdulat mellett döntött, október 2-ától kezdve hat héten át ostromolta. Eközben oszmán-hadak érkeztek ebbe a térségbe, és ezek pedig Pestet kezdték párhuzamosan ostromolni. Mindkét ostrom sikertelen maradt, és a hadak mindkét oldalon téli szállásra vonultak.[790]

1603-ban különösen súlyossá fordult az Oszmán Birodalom helyzete, egyrészt újólag belső lázadások sora gyengítette meg, másrészt kelet felől Perzsia háborút kezdett ellene, így a nyugati háború másodlagossá vált. III. Mehmed szultán ennek következtében szívesen fogadta, hogy ezúttal francia közvetítéssel II. Rudolf császár kezdeményezett békét, ám a megindult tárgyalások az erős nézetkülönbségek következtében ismét eleve kudarcra voltak ítélve.[791] Mindenesetre ezt előre feltételezve, mindkét részről a tárgyalások idején is folytak az újabb hadielőkészületek. A Habsburg-hadvezetés már márciusban ismét kísérletet tett Buda felszabadítására, erre az oszmán-hadakat is odairányította a nagyvezír. Számos kisebb összecsapásra sor került ugyan, de a főerőkkel való megütközést mindkét fél kerülte, sőt a Habsburg főparancsnok által október 20-án nyíltan felkínált csatavívást sem fogadta el a nagyvezír. Erre a császári és királyi hadak Hatvan ellen vonultak, és azt alig négynapi ostromot követően a szultán katonái feladták. Ez alatt oszmán-kötelékek a horvát-szlavón végvidéken, továbbá Alsólendvától és Szigetvártól Szombathelyig és Mosonig portyáztak.[792] Az esztendő végén újabb fordulatot sejtető esemény történt, meghalt III. Mehmed szultán, akit követően I. Ahmed vette át az uralmat.

---

788 Karffy Ödön: Adalék az 1601. évi hadieseményekhez. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1916. 225–232. Vö.: Kelenik József: Egy végvidék születése. A Kanizsa elleni végek története 1600–1601. In. *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére.* Szerk. Hausner Gábor, Budapest, 2005.

789 Karácson Imre: Adalékok Székesfehérvár elfoglalásához 1602-ben. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1892. 245–246.

790 Karácson Imre: Buda ostroma 1602-ben. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1911. 19–30.; Veress Endre: Buda és Pest 1602–1603-iki ostroma. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1910. 52–79, 385–417.

791 Dávid Géza–Fodor Pál: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenötéves háború korából. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1983. (továbbiakban Dávid–Fodor 1983.) 292.

792 HHStA, Hungarica, Allgemeine Akten, 144. d.; Török történetírók III. 1916. 172, 342.

Az új oszmán-uralkodó valóban 1604 elején maga fordult a perzsa háború megállíthatatlanságára, a bekövetkezett keleti területveszteségeire tekintettel a császárhoz újabb békekezdeményezéssel. Erre a prágai udvarban is készen álltak, ugyanis már előző évben azt tartalmazta az Udvari Kamara átirata, hogy „a nagyszabású háború folytatására nincs pénz, … legjobb volna a béke”.[793] Márciusban kezdődtek meg Pesten a közvetlen tárgyalások, de ezek ismét eredménytelenül zárultak. Eközben meghalt az előző évi magyarországi szerdárként működő nagyvezír, Ali pasa, utóda Lala Mehmed pasa lett, aki Esztergom visszahódítását tűzte ki elsődleges hadicélként. Ennek hírére a Habsburg-hadak gyülekeztetése is Esztergom térségében történt. A vártnál hamarabb beérkezett oszmán-hadak láttán azután a még be nem fejezett gyülekeztetést Párkányon, a Duna túlpartján fejezték be. Ennek során Pestet kiürítették, a várost felgyújtották, míg a vár az ellenség kezére jutott, ugyanez ismétlődött meg Vác esetében. Az oszmán-hadak szeptember közepétől egy hónapon át sikertelenül ostromolták Esztergomot, az ostromot egyébként egy jelentős kitörés is megzavarta, végül felhagytak vele.[794] Ezzel egyidőben ismételten békepuhatolózások kezdődtek a Fényes Porta részéről, de ezek megint csak eredménytelenül zárultak,[795] holott már folyt a háború a háborúban, a Bocskai-felkelésnek nevezett királyi magyarországi polgárháború.

Az Isztambulba visszatért Lala Mehmed nem nyugodott bele előző évi esztergomi kudarcába, 1605 elején hadaival Nándorfehérváron és Eszéken át ismét e Duna-menti erősség bevételére indult, odarendelve a budai vilajet csapatait is. Ezúttal nem is remélt gyors sikerrel járt ez a döntése. Ugyanis a meglehetősen későn, csak szeptemberben beérkezett csapatok Visegrád elragadását követően még csak körülzárták Esztergom várát, amikor a nagyvezír felhívására a keresztény védők október 3-án szabad elvonulás fejében feladták azt. Ráadásul még Palotát is elragadták az oszmán hadak, amikor a Budára visszatérőben lévő nagyvezírt a szultán hazarendelte a perzsák elleni háborúba való bekapcsolódásra. Ezáltal Lala Mehmed nyíltan megfogalmazott újabb hadielképzelése, hogy egyesülve Bocskai felkelő csapataival, egyenesen Bécs ellen vonul, nem valósulhatott meg. Mindenesetre az is figyelemre méltó fejlemény volt, hogy a fentiekkel párhuzamosan Szinán pasa kikülönített hadai ugyan eljutottak Újvár alá, hogy megsegítsék Bocskai odáig eljutott kötelékeit a Habsburg-ellenes harcban, és a túlerővel szemben Mátyás főherceg engedélyezte ennek a kiemelt fontosságú erődnek a feladását. Ezt azután Homonnai Drugeth Bálint magyar harcosai vették birtokukba, miközben megakadályozták, hogy

[793] Idézi: Nagy László: *Az erős fekete bég: Nádasdy Ferenc.* Budapest, 1987. 234.

[794] Török történetírók III. 1916. 346.; *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei feleségéhez, czobormihályi Czobor Erzsébethez.* Bev.: ifj. Kubinyi Miklós. II. 1601–1616. Budapest, 1876. 102.

[795] Dávid–Fodor 1983. 460.

oszmán-katonák is bejussanak, erre Szinán pasa arra kényszerült, hogy elvonuljon.[796]

Az 1606-os esztendő ugyanis úgy indult, hogy Murad pasa, az új magyarországi szerdár I. Ahmed szultán teljhatalmával rendelkezve, béketárgyalásokat kezdeményezett. Ennek komolyra fordulását ezúttal már az is jelezte, hogy július 14-én fegyverszünet lépett életbe. A császár képében tárgyaló Adolf von Althan alsó-ausztriai főkapitány a szultáni megbízottakkal közvetlenül, Bocskai István közvetítő követeinek a kizárásával kívánt ugyan tárgyalni, ám ezt nem tudta elérni. Így a Komárom és Esztergom közti térségben megindult, végül a Zsitva folyó torkolatában lévő szigeten folytatott és lezárult oszmán-Habsburg megbeszélések mindvégig magyar jelenléttel, magyar közvetítéssel, a magyar érdekek érvényesítésének bizonyos lehetőségével folytak. Az október 29-én megkezdődött végső tárgyalási szakasz már csak a három legsúlyosabb kérdésben kívánt döntést, miszerint mennyi legyen a szultánnak fizetendő évi császári adó, hány esztendőre kössenek békét, és a végvidéki várak hovatartozóságát illetően miként döntsenek.[797]

Az 1606. november 11-én végül aláírt megállapodás húszévi békéről szólt, az adott időben birtokolt területek megtartása melletti határvidék kölcsönös elfogadását, a saját felségterületen megrongálódott véghelyek karbantartásának kölcsönös engedélyezését, egyúttal új végvárak építésének kölcsönös tilalmát, a kölcsönös fogolycserét, a másikkal szembeni ellenségeskedés tiltását, végül az addigi, a magyar királyságbeli uralom elismerése fejében történő, évenkénti császári adófizetés hétévi összeg egyszeri megfizetésével való megváltását, a magyar nemesi szabadságjogoknak a szultán felségterületén való jogérvényét tartalmazta. A korábbiakhoz képest új területi elhatárolódás mindössze annyit jelentett, hogy a Fülek és Vác, valamint az ezek közötti végvárak immár királyi, míg Eger és a környezőek, valamint Kanizsa hódoltsági felségterület lett.[798]

Az oszmán-Habsburg hosszú háború a zsitvatoroki békével sem zárult le véglegesen. Egyrészt gondot okozott, hogy megfelelő tolmácsok hiányában az elkészült német és török nyelvű okmány szövege nem volt teljesen azonos.[799] Másrészt súlyosabb gondot jelentett a császár részéről fizetendő egyszeri megváltási összeg késése, amelynek következtében nyomás gyakorlásaként a

---

[796] Gömöry Gusztáv: Mátyás főherceg levelei a mainzi választófejedelemhez az 1605-ik évi magyarországi hadi eseményekről. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1893. 709–718.

[797] Nehring, Karl: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1608). = *Századok*, 1986. (továbbiakban Nehring 1986.) 4.; Tóth Sándor László: A török haditevékenység akciórádiusza a 15 éves háborúban. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985. 761–785.

[798] Bayerle, G.: The Compromise of Zsitvatorok. = *Archivum Ottomanicum*, 1980. VI. sz. 5.

[799] A két változatot lásd: *Archivum Ottomanicum*, 1980. VI. sz. 17–20. és 45–48. A békekötés magyar szövege: Sinkovics István (s. a. r.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, II/1. Budapest, 1968. 368–371.

bekövetkező királyi magyarországi hajdúfelkelések szultáni támogatásban részesültek. A békével kapcsolatos nézeteltérések tisztázására 1608-ban azt követően került sor, hogy II. Rudolf az osztrák-magyar rendi megállapodás következtében átengedte magyar királyi méltóságát fivérének, II. Mátyásnak. A zsitvatoroki béke véglegesítése pedig csak 1612-ben II. Rudolf halála és I. (II.) Mátyás császár trónralépte után következett be.[800] Másként megfogalmazva, miként ténylegesen az oszmán-Habsburg hosszú háború sem a szultáni hadüzenettel kezdődött, hanem az csupán egy bekövetkezett állapotot tükrözött vissza, a békét sem a zsitvatoroki békekötés teremtette meg, hanem az arra épülő, azt követő további tárgyalások.

A háború és béke elemzése egyaránt azzal az eredménnyel jár, hogy megállapíthatjuk, a status quo megváltoztatására, a Királyi Magyarország felségterületének a császártól való elragadására és a szultáni magyar felségterülethez csatolására vagy a kelet-magyarországihoz hasonló nyugat-magyarországi fejedelemség megteremtésére indított oszmán-háború kudarcot szenvedett. Ugyanakkor a Habsburg-hatalom is rákényszerült arra, hogy tudomásul vegye magyarországi hatalmának adott kereteit, a másik két magyar felségterület létét. Viszont a rákényszerített háborút nemcsak sikerrel hárította el, hanem arra is módja nyílt, hogy azt egyáltalán ne császári felségterületen folytassa, hanem mindvégig a Magyar Királyságból birtokolt térségre szorítsa. A váltakozó sikerrel folytatott hadműveletek így Keleten Várad, Nyugaton Kanizsa, Északon Fülek és Győr, valamint az ezek közti Székesfehérvár, Esztergom, Buda, Hatvan és Eger erősség, valamint az általuk védett terület birtoklásáért folytak. Ez mind a hat magyarországi (károlyvárosi, varasdi, kanizsai, győri, újvári, kassai) magyarországi királyi végvidéki főkapitányság haderejének fokozott igénybevételét, egyúttal az itt élő polgári lakosság mérhetetlen tehertételét jelentette. Mivel a károlyvárosi és a varasdi együtt a horvát-szlavón báni, míg a kanizsai és győri a dunántúli kerületi főkapitányságot jelentette, az újvári és a kassai pedig az alsó-, illetve felső-magyarországit, ez még súlyosbította a helyzetet, amelynek következtében szükségszerűen robbant ki a háború tizenkettedik esztendejében a Habsburg-hadak idegenből érkezett és hazai harcosai közti fegyveres összecsapásból kibontakozó Bocskai-felkelés, amely azonban már egy másik történet, és egy másik előadás témája.

[800] Nehring 1986. 22.

PAPP SÁNDOR

A ZSITVATOROKI BÉKÉHEZ VEZETŐ ÚT EGY ÁLLÍTÓLAGOS HABSBURG ÍGÉRET HÁTTERÉHEZ

Joggal tevődik fel a kérdés, hogy amikor a 17. század két világhatalma, a Habsburg és az oszmán a hosszúnak is nevezett 15 éves háború lezárásához közeledett, miként engedhette át a kezdeményezést a béketárgyalások alatt a mindkettőjüknek alárendelt magyar rendeknek? Mint ismert, a háború szüneteiben 1595-től kezdve hosszabb-rövidebb kísérletek születtek, hogy a konfliktust a tárgyalóasztalnál rendezzék. Az eddigi kutatások Tóth Sándor László részletes összefoglalója mellett az 1595-ös, majd az első komolynak tartható 1599-es, az 1601-es és a legvégső, a Zsitva torkolatában lefolyt tárgyalásokat vizsgálták meg alaposabban.[801] Karl Nehring jogosan jegyezte meg, hogy a korábbi béketárgyalási kísérletek és a háborút végül is lezáró egyezkedések közötti legnagyobb különbség Bocskai István fellépése volt.[802]

Olyan patthelyzet alakult ki a magyar-török és Habsburg viszonyban 1605 elejére, hogy az a fél, aki e hatalmi hármasból szorosabbra tudta fűzni a szállakat valakivel, nagyobb biztonsággal remélhette, hogy a küzdelemből a legtöbb nyereséggel kerül ki. 1605 legelején a magyar-török szövetség tűnt a legéletképesebbnek, amely mindkét felet nagy reményekkel kecsegtette. Érdemes röviden áttekinteni, hogy milyen hatalmi célok elérése érdekében lépett fel Bocskai István. Nagy László 1956-ban rendkívüli fontossággal bíró okmányokat tett közzé, amelyekből világosan kitűnik, hogy a szabadságharc eredeti célja egy Erdélyre koncentrált török-magyar közös katonai fellépés volt, amelynek eredményeképpen I. Ahmed szultán Bocskai Istvánt erdélyi

---

801 A békekötésekre, mint a háború elválaszthatatlan részeire lásd: Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború.* Szeged, 2000.; Részletes vizsgálatokra: Ivanics, Mária: Friedensangebot oder kriegerische Erpressung? Briefwechsel des Kaisers Rudolfs II. mit dem Pascha von Ofen im Jahre 1595. = *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Abendlandes.* 183–199.; Ivanics Mária: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban.* Akadémiai Kiadó, (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 22.) Budapest, 1994. 140–148.; Hadnagy Szabolcs–Papp Sándor: Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben. = *Aetas* 18/3. (2003) 118–153.; Bayerle, Gustav: *The compromise at Zsitvatorok.* Archivum Ottomanicum 4 (1980) (továbbiakban Bayerle 1980.) 5–53.; Nehring, Karl: *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel.* Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606). München, 1983. 15–67. R. Oldenbourg Verlag; Nehring, Karl: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés. = *Századok,* 1986. (továbbiakban Nehring 1986.) 3–50.

802 Nehring 1986. 4.

fejedelemnek nevezte volna ki.[803] Ezt az elképzelést török krónikák alapján Thúry József vetette fel először, s bár voltak Szamosközy István történelmi hagyatékaiban és máshol is adatok mellette, általában nem fogadták el a magyar történészek.[804] A fejedelmi kinevezés érdekében az Erdélyből török területre menekült magyar urak, elsősorban Bethlen Gábor, a Portára utaztak, hogy Bocskai szultáni megerősítését kezdeményezzék. Konstantinápolyban azonban nem egy Bocskai nevére szóló kinevező iratot állítottak ki, hanem a Temesvár mellé húzódott magyar urak kaptak egy szultáni szerződéslevelet (*ahdnáme*), amely arra jogosította őket, hogy szabadon válasszanak fejedelmet, akit a Porta is támogat.[805] Ez a terv azonban a gyors magyarországi sikerek után alaposan módosult. Amikor Lala Mehmed pasa nagyvezír és magyarországi török főhadparancsnok (szerdár) Budán 1604 novemberében a szultán nevében kiállította a megerősítő levelet (*berát*), ebben Bocskait magyar királynak és erdélyi fejedelemnek címezte.[806] Az új címzés nem volt véletlenszerű és nem állt messze a magyar elképzelésektől sem, hiszen Bocskai a konstantinápolyi követségének olyan utasítást adott, amelyben a török hatalommal való kiegyezés mellett maga számára egy *koronát* kért. Az utasítás szövege nem maradt fenn, de a Portán végzett dolgokról szóló követjelentés igen, amely egyértelműen a Habsburgoktól független *magyar királyság* felállításának török támogatásáról szól.[807]

Bocskai István 1605 márciusának közepén indította Korlát Istvánt és Kékedi Györgyöt követségbe az Oszmán Birodalom fővárosába.[808] Közel másfél

---

803 Nagy László: Okmányok a Bocskai szabadságharc idejéből. = *Hadtörténelmi Közlemények* 2 (1956) 291–332.; Az okmányok felhasználásával több fontos munka is született a témában: Nagy László: *A Bocskai-szabadságharc katonai története.* Budapest, 1961.; Nagy László: *Bocskai István a hadak élén.* Budapest, 1981.; Nagy László: *Egy szablyás magyar úr Genfben.* Hajdúböszörmény, 2000. A tárgyalt okmányok újabban ismét megjelentek egy nagyobb forráskiadás keretében *Iratok Bocskai István és kora történetéhez.* Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója. Bevezető tanulmány Nagy László. VI. Sorozatszerk. Nyakas Miklós, Debrecen, 2005. (továbbiakban Iratok)

804 Thúry József: Bocskai István fölkelése. = *Századok* 33 (1899) 21–43. 115–133.; *Szamosközy István történeti maradványai 1542–1608.* IV. Szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1880. 240–250. MHHS; *Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603* és *Hídvégi Mikó Ferencz históriája 1594–1613.* Bíró Sámuel folytatásával. Szerk. Kazinczy Gábor, Pest, 1863. 166. MHHS

805 Papp Sándor: Bocskai István török politikája a felkelés előestéjén. Tanulmányok Balassi Bálint születésének 450. és a Bocskai-szabadságharc kitörésének 400. évfordulójára. = *Hadtörténelmi közlemények* 117/4 (2004) (továbbiakban Papp 2004.) 1198–1211.

806 Papp 2004. 1205.

807 Nagy 1956. 324–330.; Iratok 161–167.; A követek jelentését modernizált átírásban közölte: Csonka Ferenc–Szakály Ferenc: *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn.* Európa Kiadó, Budapest, 1988. (továbbiakban Csonka–Szakály) 159–169.

808 Papp Sándor: Török-magyar tárgyalások és szerződéskötés 1605-ben. In. *Historia Manet. Demény Lajos Emlékkönyv.* Bucureşti, 2001. 119.; Papp, Sándor: *Die Verleihungs-,*

hónappal korábban Giorgio Basta magyar delegációt küldött hozzá megérdeklődni, hogy milyen feltételekkel képzeli el a kiegyezést. A Habsburg fél részéről érkezett megkeresésre adott válaszból kitűnik, hogy Bocskai a vallásszabadság mellett maga számára az erdélyi fejedelemséget kérte.[809] Mivel Prágából teljes visszautasítás volt a válasz, tovább folytatta a portával való korábban megkezdett utat, s – mint említettem – kérte a királyi megerősítést és a koronát.

A követség feladatai közé tartozott biztosítékot szerezni arra, hogy a szultán nem köt különbékét a magyarok háta megett: *„Frigyet penig, hogy tegyen az némettel felséged híre és akaratja ellen [mármint a szultán P. S.], arrul senki ne gondolkodjék, hanem ha felségednek jóakaratja járul hozzá: erről az hatalmas császár szájából hallott fogadást, meg az követségről magunk hallottunk.”*[810] Erre az ígéretre nagy szükség volt, mert magától az egyik magyar követtől, Kékedi Györgytől maradt fenn annak a híre, hogy hazautazásuk idején a császár embere is a Portán járt, bár ezt az adatot egyelőre nem sikerült leellenőrizni.[811] A Bocskai követeinek jelentéséből való idézet lényege visszaköszön magában az I. Ahmed szultán által kiállított szerződéslevélben is: *„A Németnek penig, ha a megbékélésre kedve kezdene lennie, és tégedet megtalálna felőle, innét e felöl semmi kedvet mi ahhoz nem mutatunk és nem akarjuk.”*[812] Úgy tűnik, hogy az 1605-ös hadjárati évben valóban nem tervezte a Porta, hogy tárgyalásokat indítson a béke érdekében. Attól függetlenül, hogy a birodalom komoly anyagi nehézségeit tovább növelte az anatóliai dzseláli felkelések sora,[813] illetve 1603-tól Perzsia hadba lépése, Lala Mehmed nagyvezír Magyarországra nem békülni,

---

Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 2003. 125.

809 *Magyar Országgyűlési Emlékek. Monumenta Comitalia Regni Hungariae.* Szerk. Károlyi Árpád. XI. Budapest, 1899. (továbbiakban MOE XI.) 121–123.

810 Nagy 1956. 324–330.; Csonka–Szakály 1988. 164.; Iratok 161–167. (nem említve a Csonka–Szakály-féle javított kiadást.)

811 Szilágyi Sándor–Tasnádi Nagy Gyula–Mencsik Ferdinánd–Kluch János: Gyulafy Lestár följegyzései. Keczer Ambrus naplója. Krmann Daniel superintendens 1708-1709-iki oroszországi útjának leírása. *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból.* II. Budapest, 1894. 72. MHHS 33.; Az isztambuli béketárgyalásokra lásd: Papp 2001. 119–135.; Papp 2003. 125–134.

812 Arhivele Naționale ale României (ANR) Direcția Jud. Cluj. "Colegiul reformat Cluj Nr.: 72. 126.; Mikó Imre, gróf: *Erdélyi történelmi adatok.* II. Kolozsvár, 1856. 325.; Csonka–Szakály 1988. 173–182.; Papp 2003. 275–286. (A szerződés betűhív kiadása német fordítással.) Ugyanezen könyv 164–275. oldalai között a Bocskainak adott szultáni szerződéslevél további török nyelvű szövegvariánsainak kritikai kiadása található.

813 Griswold, William J.: *Anadolu'da Büyük İsyan 1591–1611.* İstanbul, 2000. Tarih Vakfı Yurt Yayınları 93.; A könyv eredeti kiadása: Griswold, William J.: *The Great Anatolian Rebellion, 1000–1020 / 1591–1611.* Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1983.

hanem a háborút az oszmán érdekek szerint lehetőleg a legeredményesebben, fegyveresen lezárni szándékozott.

A hadi előkészületeket legrészletesebben Abdulkádir Efendi örökítette ránk krónikájában.[814] Mivel azonban a szerző eredetileg a portai tüzérek írnoka volt, nem vethetjük a szemére, hogy Bocskai követségéről és a szerződéséről nem emlékezik meg. Sokkal inkább érdekelték a háború lefolyásának részletei, a hadi, technikai eszközök. A hadtörténészeknek nem érdektelen részlet, ahogy a török gyalogság lövészetét bemutatja, amely során az Európában szokásos több soros, folyamatos tüzelést próbálják elsajátítani.[815] A másik ismert krónikás, Ibrahim Pecsevi sem szól az isztambuli tervekről, hiszen ő itt, Magyarországon várta az események kibontakozását.[816] Ugyancsak hiába keresünk a hadjárat céljára vonatkozó isztambuli terveket a későbbi kiváló történetíró Hadzsi Halife (másnéven Kjátib Cselebi) művében. Azt azonban elég jól megadta, hogy Lala Mehmed pasa nagyvezír 1605. május 21-én indult az Isztambul melletti Davud pasa mezejéről Magyarország felé. Belgrádba július elején érkezett meg, (bécsi információk szerint pontosan 19-én)[817] és a zimonyi mezőről július 20-án folytatta útját Buda irányába.[818] A bécsi állami levéltárban fennmaradtak a nagyvezír török nyelvű levelei Bocskai Istvánhoz. Lala Mehmed pasa eredetileg arra számított, hogy Bocskai vele együtt indul a hadjáratra. Arra a kérdésére, hogy a fejedelem milyen irányt adna a közös hadi vállalkozásnak, azt kapta válaszul, hogy Kanizsa irányából az osztrák területek elleni támadás felelne meg az érdekeinek.[819] A török sereg azonban egy kis nyugati kitérő után Buda felé fordult, s közben a nagyvezír folyamatosan sürgette Bocskai Istvánt, hogy jöjjön a táborába. Ő azonban ekkor Erdélybe indult, ahol a fejedelmi beiktatását és a terület pacifikálását végezte. Közben többször felhívja a nagyvezír figyelmét arra, hogy béketárgyalásokat kíván kezdeni a Habsburgokkal. Ezek a tervek

---

814 *Topçular Kâtibi Abdulkâdir (Kadrî) efendi târihi.* I. Szerk. Yilmazer, Ziya, Doç. Dr., Ankara, 2003. 429–432. Türk Tarih Kurumu III/21.; A szerzőre nézve lásd: Köhbach, Markus: Der Osmanische Historiker Topılar Kâtibi ‘Abdü’l-qâdir Efendi. Leben und Werk. = *Osmanlı Araştırmaları /The Journal of Ottoman Studies* 1981 (2) 75–96.

815 Topcular Kâtibi I. 2003. 437.

816 Karácson Imre: *Török történetírók.* III. Budapest, 1916. (továbbiakban Pecsevi) 177–190.; Peçevî, İbrâhîm: *Târîh-i Peçevî.* I-II. Szerk. Derin, Fahri–Ç. Çabuk, Vahit, Enderun Kiadó, İstanbul, 1980[2].

817 Hatvani (Horváth), Mihály (szerk.): *Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból.* IV. Pest, 1859. 183. MHHD III. Mátyás főherceg Albert főhercegnek, Bécs, 1605. 08. 10. (továbbiakban Hatvani III. 1859.)

818 Karácson Imre: *Török történetírók.* III. Budapest, 1916. 351–365. (továbbiakban Kjátib Cselebi); Kâtib, Çelebi: *Fezleke-i Kâtib Çelebi.* I. İstanbul, 1286. 258–264.

819 Később Homonnai is rákérdezett a nagyvezírre, hogy miért fordult Esztergom ellen, és miért nem tartotta a megállapodás szerinti támadási útvonalat Ausztria felé. Csonka–Szakály 1988. 112.; Tóth 2000. 435.

felháborodást váltottak ki a nagyvezírből, szinte minden levelében kitért erre a kérdésre.[820] Az egyik okmányában Esztergom ostromát is annak tulajdonította, hogy a magyar fejedelem nem érkezett meg a budai török táborba, ahol 15 napig vártak rá. Ebben a levélben is határozottan állást foglalt a háború mellett, a béketárgyalásoknak nem látta a lehetőségét.[821]

Kjátib Cselebi úgy tudta, hogy maga a szultán utasította Lala Mehmedet a vár elfoglalására.[822] Abdulkâdir efendi pedig arról tájékoztat, hogy Buda alól a kızılhisari (vörösvári = pilisvörösvári) úton indultak el a seregek, mintha Komárom alá mennének, majd hirtelen fordulattal Esztergomot vették célba.[823] Egy alább részletesen tárgyalt jelentés pedig arról szól, – s ez némileg Kjátib Cselebi adatát is igazolja –, hogy a szultán a hadjárat idején utasította nagyvezírét erre a lépésre.[824]

Isztambulban őrzik a legfontosabbnak tartott ügyekről kimenő parancsok másolati könyveit, az u. n. mühimme deftereket. Az 1605-ös hadiévről fennmaradt az a példány, amelyet a szultán nevében a nagyvezír dívánjában, s részben Magyarországon vezettek. Ebből kiderül, hogy a nagyvezír még Esztergom ostroma idején, augusztus végén tudósította az egri beglerbéget (Szinán pasát), hogy ha Isten engedi, Érsekújvár elfoglalása után Csil Agacs tirhalai szandzsákbéget kívánja beglerbégnek behelyezni oda (*Tırhala sancakbeyi yazısıyle muhafazaya alıkoyub)*. Ugyanakkor pedig az egri pasa mindent tegyen meg, hogy Nógrád várát megszerezze.[825] Ezek a tervek nem valósultak meg. Érsekújvár Bocskai István hadai kezére került. Homonnai Bálint naplója szerint szeptember 18-án még össze is veszett Csil Agacs, a forrásban Csillag bég Szinán pasával, mondván ő akkor is Érsekújvárban marad, ha a magyarok veszik be a várat.[826] Ugyancsak Homonnaitól tudjuk, hogy a nagyvezír neheztelt azért, mert a magyar csapatok kezdték meg Nógrád ostromát. (Az adatok nem egyértelműek ebben az esetben. Létezik olyan forrás is, amely szerint egy év múlva a törökök vették be.)[827] Az egri pasa magával

---

820 A nagyvezír Bocskainak szóló levelei az Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Türkische Urkunden gyűjteményében találhatók. Ezek tartalmáról szólt a Magyar Tudományos Akadémián 2006 februárjában tartott előadásom.

821 HHStA, Türkische Urkunden 1605. 08. 18.

822 Kjátib Cselebi 351.; Tóth 2000. 434.

823 Topcular Kâtibi I. 2003. 438.; Mátyás főherceg szerint 1605. 08. 28-án szólították fel a várat békés átadásra, s 29-én kezdődött meg az ostrom. Hatvani III. 1859. 187. Mátyás főherceg Albert főhercegnek, Bécs, 1605. 09. 07.

824 ÖStA, HHStA Türkei I (Turcica), Karton 89. Konv. 3. fol. 78. Bosnyák Tamás Illésházy Istvánnak, 1605. 09. 21. Érsekújvár;

825 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Mühimme Defteri 77. 64. Az okmány 1605. 08. 25. körül keletkezett.

826 Csonka–Szakály 1988. 117.

827 Hatvani III. 1859. 1859. 219.

hozott ágyúkat is Érsekújvár alá, amelyért Homonnai Bálint neheztelt rá.[828] Nem tudhatta, hogy ez nem Szinán pasa túlbuzgóságán múlott, hanem a nagyvezír utasításán.[829] Ugyanakkor komoly közigazgatási átalakítást is tervezett a nagyvezír a Hódoltság északi régiójában. Utasította az egri beglerbéget, hogy a nógrádi szandzsákra vonatkozó összes deftert küldje el Ali budai beglerbéghez, egy másik parancsban pedig Hatvan, Nógrád és Fülek szandzsákjai területének lakosságszámáról kért részletes kimutatást.[830]

Mindezek a tervek arra utalnak, hogy a magyar-török barátság is igen törékeny alapokon állt. Mivel Bocskai István nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ez a nagyvezírt az eredeti tervektől való eltérésre, rögtönzésre kényszerítette. Az egész közös ausztriai támadásból semmi sem lett, Bocskai csak egy nagyobb hajdúsereget küldött át a nyugati határon Némethi Gergely vezetésével, ez azonban – eredményessége dacára – nem volt több egy nagyobb portyázásnál. A kortársak is érezték, hogy Bocskai erdélyi elfoglaltsága, s a korábbi, a magyarok által ajánlott közös katonai lépések halogatása, illetve szabotálása nagyon ellenére van Lala Mehmed pasának. Bosnyák Tamás Illésházy Istvánnak világosan beszámolt erről: *„mint én látom, nem mostansággal érkezik ő felsége* [Bocskai P.S.] *ide az mi földünkre, fölötte igen kívántatnék az ő felsége jelenléte, mert az török nem barátságosan kezde eljárni az dologban és nem az némettel, hanem magunkkal egyetemben magunkra hadakoznak; Visegrádot immár megvette, onnét talám csak eddig Nógrád alá mentenek, az sem tart sokáig, mer igen készületlenek. Az bizony dolog, hogy Újvárot is elveszik előllünk, mert mi csak henyélünk, az rossz magyarságnak semmi kedve nincs, az sáncokba nem akar menni" … „Nagy kárt tőn az magyarságnak az vezér az Esztergom szállásával, mert ha fölmegyünk róla, úgy elpusztítottuk volna az ellenség országát, kivel annyira megkedvetlenültek, rémültek és erőtlenedtek volna, hogy bár egy ideig ne féltünk volna tőlük, az országunk se pusztolt vala, nem köllene a vezérnek ez dolgát mozdulás nélkül hadnunk, és idején az császárnak is panaszt tönni rea."* [831]

Illésházy, aki Bocskai erdélyi tartózkodása idején a magyarországi ügyeket vitte, határozott hangú levelet írt Lala Mehmed pasának, amelyben számon kérte tőle, hogy tulajdonképpen miért is jött Magyarországra: magyar várak ellen hadakozni, vagy az ellenség országát pusztítani? Még azzal is megfenyegette, hogy a szultánnál tesznek ellene feljelentést.[832] (Egy Velencében fennmaradt

---

828 Csonka–Szakály 1988. 117–118.

829 BOA Mühimme defteri 77. 128, 163, 164.

830 BOA Mühimme defteri 77. 79, 85. Mindezek arra utalnak, hogy a fenti szandzsákokat a budai pasa alá kívánták átirányítani az egri alól.

831 Szilágyi Sándor: *Illésházy István és más magyar urak levelezése 1605–1608-ban. = Történelmi Tár* 1878. (továbbiakban TT 1878.) 828–830.

832 1605. 09. 07. TT 1878. 830.

adat alapján bizonyos, hogy maga Bocskai Erdélyből valóban tiltakozott azért, mert Lala Mehmed nem adta át neki a szultáni szerződéslevelet és a koronát.)[833] Illésházy levelének egyáltalán nem örült a pasa. Bosnyákot, aki a levelet vitte, az esztergomi ostromtáborban fogadta. Az okmányt azonnal lefordították szóban törökre, s másnapra írásban is összefoglalták. Ekkor – amikor a törökök elfoglalták a Szent Tamás hegyet – tárgyalt Bosnyákkal Lala Mehmed. Bár a magyar követ váltig állította, hogy a fordításba hibák csúsztak, s nem úgy van, ahogy a tolmács magyarázza, a török álláspont nagyon elítélő volt, különösen a Habsburgokkal kötendő béke kapcsán: „*A békességre semmiképpen nem akar hajolni, valameddig az felséges Bocskai uram ide nem jön, sok okokat, argumentumokat adtam elejében, hogy azelőtt ők kérték a frigyet, ím most jól elvégezhetnénk, de semmiképpen nem akarja addig, míg itt nem lészen Bocskai uram. Sőt, azt hagyja tanácsul, hogy vele sem traktáljunk, hanem keményen tartsuk magunkat, mert ők megértették azt, hogy csak cigánykodnak velünk* [a császáriak P. S]., *mert ha igazán akarnánk az magyarokkal a békességet, őtőlük úgy azt mint kívánjuk az németek békességét, méltán az magyarok* [vagyis Bocskai P. S.] *híre nélkül nem kívánhatnánk.*" Ugyanakkor kifejtette, hogy ő személyesen nem tárgyalt a német követekkel, csak a kethüdáján (tihája) keresztül, s egy agáját is csak azért küldte Komáromba Kollonics Szigfridhez, mert ki akarta általa kémleltetni a komáromi hidat és az ott állomásozó német flotillát. A Kolloniccsal folytatott megbeszélés alatt a Habsburg fél el akarta idegeníteni a törököket a magyaroktól, mondván „*lássátok – úgy mond – vitézek, de bizony úgy jártok ti csak a magyarokkal, mint mi*".[834]

A török-magyar kapcsolatok romlását egy nagyon fontos diplomáciai aktus is tükrözi. Két munkámban érintettem azt a tényt, hogy az 1605-ös isztambuli tárgyalásokon megszületett szultáni szerződéslevelet, az u. n. ahdnámét sohasem adta át a nagyvezír Bocskai Istvánnak, hanem annak szövegét egy üres papírra átmásoltatta az eredeti dátum megtartása mellett, s hozzáillesztett néhány pontot, amely jelentősen hátrányosabb volt a magyarokra nézve, mint az eredeti változat. Ezek a következők: „*Az régi boldog emlékezetű ősömnek, Szultán Szulimán császárnak boldog idejében megvett és foglalt erős várakat azokban az tartományokban, és azokban a várakban, [melyekben] Istenünk igéjét, s hitünket hirdették, annakutánna valami történetből ellenségünk kezében került, a mostani*

---

833 Óváry Lipót: *A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai.* III. Budapest, 1901. 35. Nr. 228. Bocskai István levele Szinán pasához, valószínű az isztambuli kajmakámhoz, Medgyes, 1605. 09. 19.; A magyar követség érkezéséről, Bocskai neheztelésről a velencei követ 1605. október 20-án írt haza. Óváry 1901. 232. Nr. 239.

834 ÖStA, HHStA Türkei I (Turcica), Karton 89. Konv. 3. fol. 78. Bosnyák Tamás Illézházy Istvánnak, 1605. 09. 21. Újvár; A levél nem szószerinti, rövidített másolatát kiadta Szilágyi – TT 1878. 833–834.; A követ Érsekújvár alá érkezéséről szól Homonnai Bálint naplója is: Csonka–Szakály 1988. 118.

képünkbeli szerdárunk törekedésére, ez esztendőben Felséged mellé segítségül adott, és rendelt hadainknak erejével és segítségével, valamely várat meg vészen, a megmondott szónk szerint, ha azokban hütünket praedikállották, aféle várokról senki közületek csak szót se szóljon, hanem a közöttünk kötött barátság szerint és jó akarat szerint, a megmondott szerdárunktól arra bocsáttatott kommisszáriusink szavokra, afélék megadassanak, és a mi hűségünk alatt maradgjanak." Ez a szövegrészlet egyértelműen Szécsény, Nógrád, Fülek átadásáról szól. Korábban is érzékeltem, hogy a szultáni szerződéslevél szövegének megváltoztatása az 1605-ös hadi idény változásai, török igényei szerint történt. A szultán fel is jogosította a nagyvezírt, hogy esetlegesen átdolgozza az isztambuli szövegváltozatot. Bár a konstantinápolyi tárgyalások alatt még abban lehetett reménykedni, hogy a sikeres közös katonai fellépés újabb eredményeit vezetik bele a megállapodásba, senki sem gondolt visszalépésre. A kiegészített ahdnáme szövege így folytatódik:

„Azon kívül, kik régulta magyar kézben lévén [mármint a várak P. S.], akár Magyarországban, s akár Németországban legyenek, valamelyeket azokban megvöttetek, mi felőlünk is azokról senki csak egyet sem szól. A mi végünkhöz penig Bécs felől, valamely megveendő várak közel lesznek, azok is a mi részünkre hódoltassanak. A félék felől, hogyha császári méltóságunkkal, a bécsi király részéről is békességet akarván velünk szerezni, Felségeddel való egyenlő értelemből, ha a felé, Bécshez közel való várak akkoriban mi kezünkben találtatnak lenni, köztetek először a némettel, szükség hogy oly határ hasíttassék, hogy így a Ti országotoknak és alattatok valóknak a bécsi király részéről csak egy szó szólásban is módjok ne légyen, se lehessen, Felséged és alattad valók szép békességben maradjatok, eképpen lévén a dolog, Felségednek és alattad valóknak mindenben könnyebbségére essék a dolog." A fenti kicsit zavaros gondolatmenetből mégiscsak világosan kitűnik, hogy a régóta magyar kézben lévő várakat vagy olyanokat, amelyeket a magyarok osztrák területen szereznek meg, megtarthatják. Mivel azonban olyan békét kíván kötni a szultán (pontosabban a nagyvezír), hogy a Habsburg fél a magyarokat ne háborgathassa, a Bécs felé eső várakat – ki nem mondva Érsekújvárat – is magának akarta meghódítani. A fenti komoly megszorítások mellett már nem sok biztatást jelenthetett az az ígéret sem, hogy a béke megkötése után még kedvezőbb szerződést kívánt kötni a Porta Bocskaival.[835]

Talán nem véletlen, hogy Bécsben éppen ebben az időben kezdtek reménykedni abban, hogy a török békét helyre lehet állítani. Bécs és Prága arról levelezett, hogy kinek a kezében legyen a megkezdődő török béketárgyalás során a döntő szó. Mivel szeptember 22-én kelt levelében II. Rudolf császár magának követelte ezt, Mátyás főherceg október 2-án újra kérelmezte maga

[835] Az 1605-ös török-magyar békeszerződés kiadására lásd: 812. lábjegyzetet.

számára a teljhatalmú felhatalmazás, a plenipotencia (Plenipotenz) kiállítását. Egyelőre nem lehet tudni, hogy konkrétan mi adott lökést a Habsburg fél részéről a béketárgyalások előkészítéséhez, egy azonban biztos: ha Lala Mehmed személyesen valóban nem is tárgyalt a bécsi megbízottal (mint alább látni fogjuk, Cesare Galloval), de a budai pasa környezete, különösen a budai kádi, Habil efendi folyamatosan tartotta a kapcsolatot a korábbi találkozók során megismert császári méltóságokkal. Nem tűnik lehetetlennek, hogy a nagyvezír és Bocskai közötti feszültségről is megsejtettek valamit.

A főherceg Bécsből először augusztus 30-án kereste fel császári bátyját, hogy megadja neki a teljes körű felhatalmazást. Felhívta a figyelmét, hogy vegye tekintetbe a háború korábbi béketárgyalásait, amelyeket nagyon megnehezített a nagy távolság, amíg a hírek és a döntések Prágát megjárták (*wie schwär es ist über Landt, vnnd souiell meill weeg in so wichtigen sachenn zu handeln*). Az okmányból egyértelmű, hogy a budai kádi már augusztus 13-án is levelezett a békéről, ekkor még Budáról. Habil efendi levelének a tartalmából kiderült (*inhalt deß Kady Schreiben von Ofen des 3. Tag august nach dem alten Calender*), hogy a törökök továbbra is attól tartottak, hogy Habsburg részről üres szavakkal akarják az időt húzni. Bár nincs kimondva, de feltételezhető, hogy Bécs kezdte a kapcsolatkeresést akkor, amikor a nagyvezír hadai észak felé haladtak a Duna mentén, s erre reagált Habil efendi kétségekkel telve. A plenipotencia kiállításának további érve, hogy maga a nagyvezír is rendelkezik ilyen megbízással a szultántól, akit nem csak a háború vezetésével, hanem a béke esetleges megkötésével is felruháztak. Ugyanakkor megjegyezte a főherceg, hogy míg a török szultán egy szolgájának (*Sclauen*) teljes körű felhatalmazást adott, addig a császár az ő hű öccsétől ugyanezt megtagadja. Figyelmeztette, hogy jobb lenne még most megkezdeni a nagyvezírrel a tárgyalást, mert ha befejezi a hadjáratot és elindul vissza, már késő lesz (*da er auß dem velt khomen, sei Abzug nemmen vnd hiemit sein gewalt vnd plenipotenz aufhören solte, wuerde herrnach mit Ihr nichts mehr zuhandlen sein*). A követek személyéről megállapították, hogy a fennálló helyzetből adódóan *ne magyarok*, hanem mind németek legyenek (*auß beweglichen vrsachen allein Teutsche vnd nicht hungern sein*), akiket azonnal ki lehetne nevezni, mert nem tudni, hogy a nagyvezír mikor nyilatkozik a béketárgyalásokról. Zárásképpen kifejtette a főherceg, hogy mivel nem számíthatnak sem a birodalomból, sem azon kívülről segítségre, s a katonai helyzet, a hadsereg állapota rossz, inkább a békét szorgalmazzák, mint a háborút.[836]

Vagy a császári felhatalmazás érkezett meg nagyon gyorsan, vagy még mielőtt Bécsbe ért volna, már fogalmazták a leendő tárgyalások követeinek

[836] ÖStA, HHStA Türkei I (Turcica), Karton 89. Konv. 1. fol. 88r–91v. Mátyás főherceg II. Rudolfnak, Bécs, 1605. 10. 02.

(Commissarien) az utasítást, mindenesetre október 28-ra már a tisztázott javított példány is készen állt, hogy azt átadják a török megbízottakhoz küldendő uraknak, Ernest Freiherr von Molard haditanácsosnak, Johann Freiherr von Molard komáromi kapitánynak és Adolf von Althan ezredesnek.[837] Az utasítás szerint az 1603-as évi béketárgyalások anyagát tekintették mintának. Az eltérés abban állt, hogy ekkor Mátyás főherceg teljes körű felhatalmazással bírt a béke megkötésére. Ugyanakkor voltak még további eltérések, úgymint Esztergom és Erdély helyzete, vagyis, hogy ezek közül az első időközben a török, míg a második Bocskai kezére került. Cesare Gallo, a haditanács egyik tolmácsa azt a hírt hozta Bécsbe, hogy a nagyvezír sem az általa elfoglalt várakról, sem Habsburg magyar királyok által a Szülejmán szultán ideje óta (1547) fizetett évi adóról nem akar lemondani. A követeknek mégis előírta a főherceg, hogy érjék el a rendszeres pénzküldés megszüntetését, s ha ez nem sikerül, legalább azt, hogy a jogcím változzon. A szultán a császárt az apjának, s viszont a császár a szultánt a fiának tekintse, és egymásnak egyenlő értékű ajándékkal kedveskedjenek, amely török részről szép lovakból és egyéb dolgokból (*der sultan jeder Zeit her wiederumben Irer Mat. dergleichen present mit schönen Türggischen Roßen vnd andern sachen zuerwiedern sein sollt*) is állhat. A császári megbízottaknak el kellett érni, hogy Konstantinápolyban ugyanúgy tarthasson állandó követet (Orator) a Habsburg Birodalom, mint Franciaország, Anglia és a többi állam. Újdonságként tekinthető követelés, hogy ugyanakkor a szultán is köteles legyen a császári udvarban egy állandó megbízottat tartani (*der sultan dagegen schuldig vnnd verpunden seen gleichsfalls ainen Oratorn an Irer Majt. Hof zu halten*). A követutasítás ezen részlete az egyik legkorábbi adat arra, hogy az európai hatalmak is elvárták volna az oszmán diplomácia jelenlétét saját székhelyükön, amely az iszlám világbirodalmat elméletileg beemelte volna az európai hatalmi elit sorába. A békét a lehető leghosszabb időtartamra akarták megkötni, de úgy, hogy a portyázások kölcsönösen szűnjenek meg, mindenki szabadon és békében bírhassa, amije csak van. A területek védelmére kölcsönösen építhessenek várakat, s a régieket pedig újíthassák fel.

A békekötés után mindkét fél tegye le egy meghatározott határidőre a fegyvert, s a tatárokat a törökök ténylegesen csendesítsék le. A törökök tartózkodjanak attól, hogy a rebelliseknek bárminemű segítséget nyújtsanak (*ainichen Schutz oder protection weder Geldt, volckh oder andern sachen vnd inventionen*). Figyelmet érdemel, hogy bár a magyar rebellisek mindent megtesznek, hogy a törököket belevonják a saját – császári értelmezés szerint – Erdélyért folyó tárgyalásaikba, a megbízottaknak el kell járni azért, hogy a török

[837] ÖStA, HHStA Türkei I (Turcica) 88, Konv. 1. 138–142. A fenti őrzési helyen két másolatban maradt fenn a követutasítás. Az első (fol. 138r–142v.) tisztázott és bizonyos mértékben részletesebb, mint az előzményének tekinthető példány (fol. 143r–146v.). Az utóbbi tele van javításokkal és átírásokkal.

béke a magyartól *függetlenül* menjen végbe. Ha Bocskai a szultánnak évi adót ígér, el kell érni, hogy Erdély Magyarország iránt semleges maradjon, s olyanok birtokolják, akik megfelelnek az éppen uralkodó magyar királynak. A békébe foglalják bele Ferdinánd főherceget az országaival együtt és Spanyolországot. A békeszerződést latinul és törökül állítsák ki, de a tárgyalóküldöttségnek minden ügyről feljegyzéseket kell küldeni Bécsbe, amelyeket Mátyás főherceg Prágába, császári bátyjához továbbít. A béke megkötése után, ahogy a törökök maguk is óhajtották, induljon meg a kereskedelem a két fél között, s a foglyokat kölcsönösen bocsássák szabadon.

Összevetve a fentieket a végérvényesen megkötött zsitvatoroki béke pontjaival megállapítható, hogy a tárgyalások eredményei viszonylag kevés kérdésben tértek el a fenti pontokban megfogalmazottaktól. A tizenöt éves háború előbbi béketárgyalásai lassan kikristályosították azt az alapvetően hatalmi álláson alapuló feltételrendszert, amely mentén a békét megkötötték. Erre azonban még több mint egy évet kellett várni.

Habil efendi, Kádizáde Ali pasa budai beglerbég édesapja Cesare Gallonak írt leveléből kiderül, hogy maga a szerdár, Lala Mehmed pasa feleslegesnek látta a tárgyalások felvételét, mert attól félt, hogy ismét üres szóval fogják őket áltatni. Egy teljesíthetetlen feltétellel, úgymint Esztergom átadásának követelésével lezártnak tekintette az ügyet.[838] Ez a levélváltás valamikor szeptemberben mehetett végbe. A vár ostroma idején – mint fentebb láttuk – Lala Mehmed nagyvezír is küldött egy agát Komáromba Kollonicshoz, s a közvetlen béketapogatózások is megindultak a budai pasa környezete, illetve Bécs között. Ez a tény különösen azért izgalmas, mivel a fentiek ellenére – Mátyás főherceg tárgyalásokat folytatott a magyarokkal is a kiegyezés lehetőségéről, s a bécsi udvar elfogadta azt, hogy a török békét Bocskai *közvetítse*.[839] Ali pasa budai beglerbég emberei feljöttek Esztergomba, mert úgy hírlett, hogy idejönnek a Habsburg követek, s maga a kádi is készen állt, hogy két agával megkezdjék a tárgyalásokat. Közbejött azonban annak a híre, hogy Bocskai István hamarosan megérkezik, s találkozik Lala Mehmeddel.[840] Ekkor írhatta Abdi kethüda Cesare Gallo török tolmácsnak, hogy ő is sokat forgolódott a szerdár körül, hogy Habil efendit felengedje tárgyalni a Habsburg követekkel, akiknél már ott is volt Basta hitlevele.[841] Egy ismeretlen bécsi jelentés tudni vélte, hogy Pesten volt két pasa és a budai tihája (kethüda), akiket a béketárgyalásra jelöltek ki, míg a császári küldöttség Komáromba indult. Bár a

---

838 Habil efendi Cesare Gallonak, Esztergom, 1605. Bayerle, Gustav: *The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda 1604–1616.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. (továbbiakban Bayerle 1991.) Nr. 25, 28–29.

839 MOE XI. 207.

840 Bayerle 1991. Nr. 26, 27, 30–31. Habil Efendi Cesare Gallonak, Esztergom 1605. 10. 7, 13.

841 Bayerle 1991. Nr. 29, 32–33.

forrás november 19-én keletkezett, valószínű, hogy a Bocskai felbukkanásával félbeszakadt kapcsolatkeresésről emlékezett meg.[842] Ugyanide sorolható Mátyás főherceg Albert testvérének Németalföldre küldött híradása, amely még abban a reményben íródott, hogy a megbízottak a nekik adott instrukció alapján valami kedvező eredményt érnek el a töröknél.[843]

Esztergom elfoglalása után még egy ideig a vár alatt tartózkodott Lala Mehmed, innen küldte rokonát, a híres történetíró Ibrahim Pecsevit a Portára, bejelenteni a győzelmet.[844] Így a krónikájának most bennünket érdeklő része már nem személyes élményeiből, csak hallomásokból vált ismertté számára. Útban a telelőhelyére, Belgrádba a nagyvezír levelet küldött a magyar fejedelemnek Eszékről. Bocskai István tatárokat és janicsárokat kívánt tőle a rákosmezei találkozón, akiket innen indítottak hozzá. Mindezekre vonatkozóan pedig Ali budai pasa kapott parancsot. Lelkére kötötte a nagyvezír a fejedelemnek, hogy ha hadakat vagy bármi szükséges dolgot kívánna, késlekedés nélkül írjon neki. A békealkudozásokról nem emlékezett meg.[845]

Csak sajnálhatjuk, hogy a viszonylag jó forrásadottságunk mellett jelen esetben néhány kérdést mégis megválaszolatlanul kell hagynunk. Ilyen például az a látható véleménykülönbség, amely a béke kapcsán a budai beglerbég és a nagyvezír között fennállt. Az adatokból nyugodtan arra a megállapításra juthatnánk, hogy a nagyvezír és Ali pasa valamint Habil efendi között érdekellentét feszült, s ebből következett, hogy amikor Lala Mehmed távozott Belgrádba, láthatóan megélénkült a Bécs és Buda közötti diplomáciai forgalom. Ha mégsem feltételeznénk, hogy a nagyvezír beleegyezése nélkül kezdhettek új kapcsolatokat Budáról, ami alapvetően a szultán Bocskainak adott ígéretével is ellentétben állt, akkor magyarázhatnánk a dolgot a török diplomáciában szokásos „munkamegosztással”, vagyis míg az egyik fél barátságos és konstruktív, addig a másik eljátssza az engesztelhetetlent, majd cserélődnek a szerepek. Ebben az esetben utalhatunk a fentebb már érintett ellentétre Bocskai és a nagyvezír között, amely logikussá tenné a Habsburgokkal való kapcsolatkeresést, s azt is, hogy a szultán ígérete ellenére erre közvetlenül a nagyvezír nem vállalkozhatott. Legvégső esetben pedig az esetleges frakciókülönbségekre lehetne utalni. Egyelőre nem eldönthető, hogy a fenti magyarázatok közül melyik az elfogadható, bár legvalószínűbb a nagyvezír és a budai pasa közötti „munkamegosztás” lenne. Tény azonban, hogy Budáról 1605

842 ÖStA, HHStA Türkei I (Turcica) Karton 88. Konv. 2. fol. 5r–6v. Bécs, 1606. 11. 19.
843 Hatvani III. 1859. 195. Mátyás főherceg Albert főhercegnek, Bécs, 1605. 11. 16.
844 Pecsevi 184–185.
845 MOL R. 315. Nr. 43. Lala Mehmed nagyvezír Bocskai Istvánnak, Eszék, 1014. Receb hónap (1605. 11. 12–12. 11.)

decembere első napjaiban újabb egyértelmű lépés történik a magyaroktól független Habsburg-török *különbéke* kezdeményezésére.

Adolf von Althan jelentette Mátyás főhercegnek, hogy december 4-én a török tárgyalóküldöttség két törököt küldött hozzá egy írással. Ebből kiderül, hogy a török-magyar béke még nem köttetett meg, s a törökök elégedetlenek velük. Hajlandónak mutatkoznának a magyarok nélkül megbékélni. Mindennek az az oka, hogy a magyarok bár megígérték Füleket, mégsem adják át a töröknek. A „kommisszáriusoknak" nem csak a tárgyalásra, de a szerződés megkötésére is van jogosítványuk. Még abban az órában, ahogy a török küldöttség megérkezett, elindult Cesare Gallo Budára, hogy tárgyalásokat folytasson.[846] A hír talán még aznap megérkezett Bécsbe is, miszerint a törökök kijelentették, hogy készek a békére, ha megkapják a korábban adott adót, és mindent megtarthatnak, ami most a kezükben van.[847]

Az olasz tolmács december 6-án érkezett meg a volt magyar fővárosba, ahonnan december 11-én ért vissza Komáromba. Innen másnap ő maga és a császári békeküldöttség tagjai is jelentést készítettek Bécsbe.[848] A tárgyalásról többféle szemléletű beszámoló maradt fent. A bécsi jelentések mellett figyelemre méltó Ali pasa levele Bocskai Istvánnak, illetve egy névtelen beszámoló, amely azonban a budai pasa „ízléséhez" áll a legközelebb.

Figyelemreméltó, hogy a budai beglerbég a Bocskai Istvánnak küldött levelében többször ellentétbe kerül a tényekkel. Azt állítja, Cesare Gallo előzetes bejelentés nélkül sajkán lehajózott Budára, s csak a kötelező udvariasságra hivatkozva fogadta őt. Megtudjuk belőle, hogy Bécsben megszületett a döntés mind Bocskaival, mind a török féllel való tárgyalások megkezdésére. A legfontosabb érintett pontok a következők voltak: a végvárak ismételt felépítése,

---

[846] ÖStA, HHStA Türkei I (Turcica) Karton 88. Konv. 2. fol. 24. Adolf von Althan Mátyás főhercegnek, Komárom, 1605. 12. 05. *„die türkischen commissarien gestern zwei türcken mit schreiben an vns gesandt, welcher copaj wir mit aigenem curir hienach schicken darauff fertigen wir dise glaich dise stundt den Caesar Gallum hinuber zu ihnen, vnnd so vill ich ihn vertrauen vernomen vnnd expisciern können, ist der friedt zwischen türcken vnnd vngern noch nicht geschlossen, sondern die türcken sain disgustirt, vnnd wöllen ailen ob sie sich mit uns verglaichen können ohne die vngern, vrsach ist daß Filleck ihnen noch zur zeit abgeschlagen werden, welches nicht fora di propusiter wäre, den der ander thail würde es als dan vmb so vill laichter geben, so hab ich auch so will nachrichtung daß die türkischen commissarien genugsamen gewalt zu tractiern vnd zuschließen haben,..."*

[847] Hatvani III. 1859. 199. Aus Wien vom 5. ditto.

[848] ÖStA, HHStA Türkei I (Turcica) Karton 88. Konv. 2. fol. 44r–45v. Ernest von Molard, Johann von Molard és Adolf von Althan Mátyás főhercegnek, Komárom, 1605. 12. 12.; ÖStA, HHStA Türkei I (Turcica) Karton 88. Konv. 2. fol. 47–50. Cesare Gallo Mátyás főhercegnek, Komárom, 1605. 12. 12. (Ezt az utóbbi anyagot sajnos nem másoltattam le a bécsi kutatásaim alatt, így kénytelen vagyok arra hagyatkozni, amit Karl Nehring ismertet róla.) Vö. Nehring 1983. 5–6.

a két uralkodó egyenrangúsága, a tatárok bevonása a béketárgyalásba, s az adó helyetti évenkénti tisztességes ajándék fizetése, Esztergom, Kanizsa, Eger esetleges visszaadása. Ali pasa az utóbbiak kivételével hajlandó volt mindezekről szólni, de kikötötte, hogy csak Bocskai emberei bevonásával tudja elképzelni a kibékülést. Ennek oka a szultán és a magyarok között született megállapodás, amely szerint csak a Habsburg-magyar béke után kezdődhet az érdemi egyeztetés a két nagyhatalom között.[849] Mikor pedig Cesare Gallo arra hivatkozott, hogy a magyar-Habsburg béke már létrejött, s Illésházyt *zálogba küldték* hozzájuk, aki felutazott Prágába a további egyeztetésre, a pasa meghazudtolta a tolmácsot, mondván: „*de mi azt el nem hisszük*”.[850]

Karl Nehring a tárgyalásokat a bécsi udvari levéltárban őrzött beszámoló alapján ismertette.[851] Ugyanakkor a pasa részéről is készültek magyar nyelvű feljegyzések, amelyek némileg eltérő hangsúllyal ismertetik a megbeszélésen elhangzottakat. „*A fölséges Bocskai király az egész magyar urakat, és minden birodalmakat a hatalmas császár kezében, oltalmában és nagy gondviselése alá vette, és erős hittel azt meg is pecsételte. Azért efféle szótokkal és mondásotokkal véletek való békesség véghez nem mégyen, míg Bocskai királytól, őfelségétől pecsétes és bizonyos levél, és amellett a tanácsos urak közül valamelyik nem lészen jelen, mert azokkal egy értelemből akaránk járni.*”[852] Cesare Gallo némi nyomást akart kifejteni azzal, hogy segítség jön a francia királytól és a Német-római Birodalomból, s ha nem békélnek a törökök, akkor a Habsburg fél kész a háborúra, mert a császár nagyon felbosszantotta magát Esztergom elvesztésén. A pasát azonban ezzel nem lehetett kihozni a nyugalmából, aki váltig állította, hogy gonosz lenne az ígéret ellenére megszegni a magyaroknak adott esküt, s kiemelte, hogy a szultán most is 5000 tallért és 2000 janicsárt küldött Bocskainak segítségre. (Zárójelben jegyzem meg, hogy mindkettő igaz volt, több adat igazolja.)[853]

A tolmács ekkor azzal érvelt, hogy II. Rudolf Bocskainak adta Erdélyt, amellyel megelégedett, s a magyar urak is visszatértek a császár hűsége alá, a szultán által ajándékozott koronát a „*mi császárunknak küldötte, a királyi*

---

849 Nehring 1986. 5.

850 Bayerle 1991. Nr. 30. 33–36., Ali pasa Bocskai Istvánnak, 1605. 12. 24.

851 Vesd össze a 848. lábjegyzettel.

852 Caesar Gálnak a római császár őfelsége követének a budai pasával való traktálásának mása. Magyar Országos Levéltár (MOL) R. 315. Nr. 38. A forráson nincs dátum, de a budai pasa fenti levelének szófűzése és a tárgyalásról elmondottak kétségtelenül igazolják, hogy a fent tárgyalt megbeszélésről van szó benne. Cesare Gallo megjegyzése, hogy Illésházyt zálogul adták, aki Prágába ment fel, erősíti a feltételezésemet. Kiadására lásd: Majláth Béla: Gallo Caesar követsége Ali budai pasánál 1605-ik évben. = *Századok*, 1882. 565–570.

853 Bayerle 1991. Nr. 30. 33–36.

kívánságát immár hátra hagyta, és letette, és szintén mind ennek előtte, a mi császárunk szolgája lett”.[854]

Ali pasa ezt szintén valótlanságnak érezte, hiszen a szultán sohasem másította meg a szavát, mindig segítette a magyarokat, miért kellene most Bocskainak lemondani a szép országról az elpusztult Erdélyért. Cesare Gallo mindezeket a magyarok állhatatlanságának tudta be, s így folytatta: *„Azért kérjük nagyságodat, tudja ki őket a frigyből nagyságod, valakit nagyságod mi tőlünk tud kívánni, megadjuk, csak nagyságod megbékéljen velünk. Térdekre, kezekre esvén úgy kérték, és könyörögtenek, «csak nagyságotokkal mi megbékélhessünk, valamit mi ellenünk cselekedtenek* [mármint a magyarok P. S.], *meglátja nagyságod, hogy adósak nem maradunk vele, és kezekben nem marad, addig úgy bosszút állunk rajtuk érette, mert soha mindkét felől az egyenesség, mind két felől köztünk helyén nem állhat, és zűrzavar le nem csendesedik, míg ezek úgy maradnak – úgymond – a magyarok mi köztünk.»*” A pasa válasza: *„Embernek e világon hiténél semmi drágább és kedvesebb nincsen*”, s a császáriak ebben sértették meg a magyarokat, ellenben a szultán alatt pedig hetvenkét nemzet él békességben.

Ezután a végvárakról volt szó, s a császári megbízott figyelmeztette a követeket, hogy az egyezség ellenére a magyarok nem adják át azokat a töröknek, miközben erről megállapodás született köztük. (Ez az érvelés nagyon fontos, visszatérek még rá.) Cesare Gallo így folytatta: *„de mi azokat mind megadjuk tinéktek, csak hogy békéljetek meg mi velünk, a melyet nagy sokszor kezünket, lábunkat csókolgatván kértenek erre bennünket, hogy immár Homonnai Bálint, Bosnyák Tamás is a mi császárunk szolgálatára állott”*. A pasa logikusan felelt, hogy miképpen adják meg a császáriak, amikor azok nincsenek is a kezükben. Ezután jöttek a Habsburg békefeltételek: A keresztény kézen lévő végvárakat megadják, a német császár fiává fogadja a szultánt, küld neki 200, vagy ha nem elég 300 ezer tallér ajándékot, amely már Komáromban van (természetesen nem volt igaz), s a nagyvezírnek és a többieknek is megadják, amit eddig is adtak. Álljanak a törökök el a magyaroktól, és legyen szabad a két birodalom közötti kereskedelem. A pasa hivatkozva a török szultán nagy hadára (500 ezer fő), Bocskaihoz utasította a békekérőket.

Károlyi Árpád a Magyar Országgyűlési Emlékek XI. kötete írásakor felfigyelt arra, hogy valóban komolyan felmerülhetett a magyarok nélküli Habsburg-török kiegyezés lehetősége, s ő is talált adatokat arra, hogy a Komáromba jövő császári biztosok, Ernest Freiherr von Molart alsó-ausztriai helytartó, Johann Freiherr von Molart komáromi kapitány és Adolf Freiherr von Althan ezredes arra kaptak utasítást, hogy lehetőleg a magyarokkal külön kössék

[854] MOL R. 315. Nr. 38.

meg a békét, s ugyanezt a véleményt képviselte Mátyás főherceg is.[855] Nem értette, hogy miért kellett a bécsi politikai köröknek ezt a lépést megtenniük, amivel a jól induló magyar béketárgyalások alatt Bocskai táborában bizonytalanságot kelthettek.[856] Bár nem ismerte a fentebb elemzett dokumentumot, mégis bizonyos volt benne, hogy a budai pasa szellőztette meg az ügyet. A fentiekből azonban most már világos, hogy bár a Habsburg fél valóban célul tűzte ki a béke külön-külön tárgyalását, jelen esetben nem Bécs volt a ludas, hogy ez a kérdés ismét terítékre került, hiszen a törökök közvetlenül ezzel az ígérettel csalták le Cesare Gallot Komáromból Budára tárgyalni. Igen nagy lehetett a meglepetése a különben sokat tapasztalt török tolmácsnak, mert mire megérkezett, közel 24 óra alatt a budai diplomácia már ismét csavart a dolgon, és kötötte magát a Bocskaival való közös békéhez.

Összevetve a Cesare Gallo tárgyalásáról fennmaradt „török olvasatot" a Nehring által ismertetett „Habsburg" adatokkal kimutatható, hogy a legnagyobb eltérés közöttük csupán az az ígéret volt, amely szerint a töröktől visszahódított várakat Bécs hajlandó lenne visszaadni. Ez a kérdés a legnagyobb visszhangot váltotta ki a magyar politikai körökben, de mint alább látni fogjuk, nem 1605 decemberében, amikor elhangzott, hanem négy-öt hónappal később. Alkalmas volt arra, hogy a Habsburg-magyar kapcsolatokban amúgy meglévő bizalmatlanság magját még mélyebbre hintse. Erre az ígéretre, ennek az utótörténetére alább még visszatérünk.

Budán nagy figyelemmel követték a bécsi béketárgyalások eseményeit. Ali pasa és Habil efendi 1606 januárjában arra kérték a császári békedelegációt, hogy mindenről értesítsék őket, amiről Illésházyval tárgyalnak.[857] Maguk a békeküldöttek, Illésházy és Mladossevith Horváth Péter is írtak Budára a pasának ismertetve, hogy őket küldték a magyar rendek a béketárgyalásokra, s kérték, hogy június 24-ig fegyverszünet lépjen életbe.[858]

Eközben megszületett a bécsi béke első változata, amelyet 1606. február 9-én írtak alá. Illésházy és Mladossevith Horváth Péter február 15-én tájékoztatta a budai pasát a fejleményekről. Tudatták, hogy a késedelem oka a dolog nehézségében és abban állott, hogy a császár messze van Bécstől. Döntés született a szultánnal kötendő békéről is, amelybe a császár is beleegyezett. (Ez a mondat nem volt igaz, II. Rudolf nagyon nehezen állt rá, hogy a békét aláírja

---

855 MOE XI. 263–264.

856 MOE XI. 265.

857 Bayerle 1991. Nr. 32, 36–37. Ali pasa, Habil efendi a tárgyalóküldöttségnek, Buda 1606. 01. 14.

858 MOL. R. 315. Török iratok Nr. 39. Filmtár 34593 doboz. Az okmány kiállításából arra lehet következtetni, hogy eredetileg az Országos Levéltárban őrzött R. 298. (Erdélyi iratok) 1. tételéből került ki. Korabeli másolat. Rossz dátum alatt megjelent egy másik példánya TT 1878. 848.

március 21-én).[859] A magyar követek most már elindulnak Kassára Bocskaihoz, aki azonnal be fogja a részletekbe is avatni a pasát. Kérték azonban, hogy a határvidéken a továbbiakban is tartsanak fegyverszünetet. Mivel a Habsburg fél is igen kívánta a békét, már csak az a kérdés, hogy Ali pasának teljes vagy csak részleges felhatalmazása van a béketárgyalásokra.[860] Nehring szerint a szultáni plenipotencia (felhatalmazás) Ali és az édesapja részére teljhatalmat biztosított a tárgyalásokon.[861]

Ali pasa Mátyás főhercegnek küldött leveléből kiderül, hogy még februárban megkezdődtek az egyeztetések a béke megkötése érdekében, mivel már március 15-ére ki is írták a közös tárgyalásokat. Ez azonban elmaradt, mert nem jöttek el a császári megbízottak. Meglepő a pasa javaslata, hogy mivel a tárgyalási határidő elmúlt, inkább küldjenek követséget Bécsből Isztambulba, amelyhez ő majd megfelelő kíséretet biztosít.[862] Ez a felvetés azonban az eddigi megállapodás, úgymint a magyar közvetítés szellemével ellenkezett. Vajon mi késztette a pasát erre az ajánlattételre?

Az okok közé sorolható az isztambuli hatalmi viszonyok átalakulása. A szultán februárban visszarendelte Lala Mehmedet a Portára, aki csak márciusban tehetett eleget az utasításnak. Nagy ünnepségek keretében fogadták a nagyvezírt, s az üdvözlőseregben jelen volt a neves török történetíró, Pecsevi is.[863] Ennek az apróságnak azért tulajdonítok jelentőséget, mivel magától Pecsevitől tudjuk, hogy Lala Mehmedet lesújtotta a szultán kívánsága, hogy a továbbiakban ne a magyarországi ügyekkel foglalkozzon, hanem induljon a perzsa hadszíntérre. Egy beszélgetésüket idézi a művében Pecsevi, hogy a nagyvezír terve a jövő évre egy közös támadás lett volna Bocskai Istvánnal a Habsburg területek ellen. Míg a török seregek a Dráva mellett vonultak volna a Muraközbe, addig Bocskainak Pozsony felé kellett volna előretörni, hogy Bécs alatt találkozzanak. Mivel azonban a padisah utasítása a világ másik felébe irányította, maga helyett Murád pasát nevezte ki magyarországi szerdárnak, s előkészületeket tett a kisázsiai hadjáratra.[864] Kjátib Cselebi már a belgrádi telelés idején megjegyzi, hogy Lala Mehmed pasa betegeskedni kezdett.[865] Lehet, hogy a betegsége már ekkor kezdődött, lehet, hogy később, annyi bizonyos, hogy a szultán alig tudta

---

859 MOE XI. 550–551.

860 ÖStA, HHStA Türkei I (Turcica), Karton 89. Konv. 3. fol. 78. Illézházy István és Mladossevith Horváth Péter Ali budai pasának. Bécs, 1606. 02. 15.

861 Nehring 1986. 5.

862 Bayerle 1991. Nr. 36, 41. Ali Mátyás főhercegnek, 1606. 04. 07.

863 Topçular Kâtibi I. 2003. 450–451.

864 Pecsevi 188–189.; Abdulkâdir efendi szerint az 1606. május 9-én tartott dívánban döntötték el, hogy ki megy keletre, illetve nyugatra, s ekkor nevezték ki Murádot magyarországi szerdárnak. Topçular Kâtibi I. 2003. 454.

865 Kjátib Celebi, 359.

kivárni, mikor indul el a hadjáratra, s azt feltételezte, hogy tudatosan késlekedik. A nagyvezír halála után az addigi kapudánpasát (admirálist), Dervist nevezte ki a szultán nagyvezírnek, aki – részben az elődje örököseitől konfiskált felszereléssel – el is indult Perzsia felé.[866]

Pecsevi és őt követve Kjátib Cselebi kiemelik, hogy az új szerdár csak saját kíséretével indult nyugatra. Abdulkâdir efendi komolyabb előkészületről tájékoztat, amely szerint ünnepélyes felvonulások és fogadások után július 13-án indult el Dávud pasa mezejéről, s augusztus 25-én érkezett meg Belgrádba.[867] Nem vitatható, hogy a török krónikások a folyamatokat helyesen rekonstruálják, az események dátumai esetében azonban időnként kétségek merülhetnek fel. Két alább még elemzendő okmány – a szultán és a nagyvezír levelei – azonban segítenek az időrendi zavar rendezésében: A szultáni levél szerint Lala Mehmed 1606. május 24-én (1014. muharrem 16-án) hunyt el, nem pedig június 14-én, amint a török történeti kronológia tudja.[868] Bár nem feladatom Lala Mehmed életrajzi adatainak tisztázása, mégsem kerülhetem meg a jelen téma kronológiai rendjének megrajzolása miatt. Az angol nyelvű iszlám enciklopédiában két helyen is május 23-át olvashatunk, ugyanakkor muzulmán dátumként 1015. muharrem 15-öt adnak meg.[869] A nagyvezír halálának a helyes dátumát elméletileg már régóta ismerhetnénk, hiszen a francia követ, Salignac titkárának

---

866 Topçular Kâtibi I. 2003. 454–457.; Abdulkâdir efendi nem szólt arról, hogy Lala Mehmed nem Perzsiában, hanem Magyarországon kívánt tovább tevékenykedni.; A nagyvezír haláláról *Târîh-i Peçevî* II. 321–323., magyar fordítása: Fodor Pál: *Egy* pécsi származású oszmán történetíró: Ibrahim Pecsevi. In. *A szultán és az aranyalma*. Balassi Kiadó, Budapest, 2001. 239–240.; A francia követ, Salignac titkára szintén feljegyezte, hogy mielőtt a nagyvezír elhunyt volna, a szultán lefoglalta minden vagyonát. Ez az adat tovább erősíti Ibrahim Pecsevi szavahihetőségét. Kropf Lajos: Lala Mohammed halála. = *Századok*, 1899. 374.

867 Pecsevi 189.; Kjátib Cselebi, 362.; Topçular Kâtibi I. 2003. 457.

868 A rossz dátumra lásd: Danişmend, İsmail Hâmi: Osmanlı Devlet Erkânı. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojosi*. *V.* İstanbul, 1971. 28.; a helyes dátumra: MOL. Magyar Kamara Archívuma, Archivum Familiae Rákóczi, E. 190. 1. doboz fol. 27r–28r. I. Ahmed szultán levele Bocskai Istvánhoz, Isztambul, 1015. muharrem utolsó harmada (1606. 06. 07–17.); A címzése szerint Kassára július 22-én megérkezett. Bocskai levele Illésházynak Kassáról 1606. június 19-én azonban már megemlékezik egy szultáni és egy nagyvezíri levélről, illetve az ajándékba kapott csodálatos rubinttal kirakott kardról, amelyet ugyanaz a kapudzsi basi hozott, aki az előző szablyát.

869 Groot, A. H. de: Murad Pasha, Kuyudju, Kodja. In. *The Encyclopaedia of Islam. New Edition.* Vol. VII. Ed. E. J. Brill, Leiden, 1995. 600a.; Kramers, J. H.: Lala Mehmed Pasha. In. *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition. Vol. V. Ed. E. J. Brill, Leiden, 1995. 640b. Feltételezhető, hogy mindkettő adatai Joseph Hammer-Purgstall művére mennek vissza: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. IV. Pest, 1829. 385.; Hammer azonban Pecsevitől veszi az adatot (*Târih-i Peçevî II.* 319.). Mustafa Safî és Kjátib Cselebi is a muharrem 16-át jelölik meg a nagyvezír halála időpontjaként. *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü' t-tevârîhi.* II. Szerk. Çuhadar, İbrahim Hakki Dr., Ankara, 2003. 45. Türk Tarih Kurumu; Kâtib Çelebi: *Fezleke-i Kâtib Çelebi.* I. İstanbul, 1286. 276.

naplójában szintén május 24. olvasható.[870] Murád pasa érkezéséről Magyarországra szintén eltérő adatokkal rendelkezünk. A szerdár levelében azt írja, hogy Belgrádban „rebiel" (rebiülevvel) hónap előtt négy nappal, hétfőn érkezett meg, amely számításaim szerint 1015. száfer 3-ra, vagyis 1606. július 3-ára, hétfőre esik, tehát több mint egy hónappal a krónika adata előtt megtörtént.[871]

Ali pasa bizonyára informálva volt Isztambulból a változásokról, a nagyvezír távozta – akivel gyorsfutár útján mindig egyeztethetett, amíg Belgrádban volt – azonban inkább óvatosságra intette. Valószínű, hogy a budai török álláspontot még jobban befolyásolta a magyar rendek, különösen Bocskai reagálása a februári bécsi békéről. Mátyás főherceg Lippay János személynököt küldte Bocskaihoz Kassára, hogy egyszerűen aláírassa vele a megállapodást. Legnagyobb megrökönyödésre a fejedelem ezt visszautasította azzal az indokkal, hogy országgyűlést hív össze a békepontok elfogadása ügyében.[872] Mátyás főherceget nagyon kellemetlenül érintette a fejedelem reakciója, hiszen mire értesült a fejleményekről, már nála volt Rudolf császár ratifikációja a békéről.[873]

A kassai országgyűlés – bár április 16-ára hívták össze – csak 24-én nyílt meg, ahol Káthay Mihály kancellár a fejedelem nevében elutasította a megállapodást annak akkori állapotában. Eldöntötték, hogy a béke cikkelyeit alaposan megtárgyalva módosító javaslatokat fognak Bécsbe küldeni.[874]

A budai pasa pontosan tudta, hogy miképpen fogadták a Kassán összegyűlt rendek a bécsi béke első változatát, hiszen Mehmed kethüda ott volt a tárgyalásokon.[875] Ali kétszer is küldött levelet Kassára, amelyeket április 27-én és május 11-én olvastak fel. Ezekben azt írta a pasa, hogy a német császár (pontosabban Mátyás főherceg!) azt üzengeti neki, hogy a béke a magyarokkal már létrejött, s most már ideje folytatni a Habsburg-oszmán béketárgyalásokat is. A pasa az élő Istenre kérte a magyarokat, hogy tartsanak ki, és a németek hazugságainak ne adjanak hitelt. Ígérte, hogy mind emberrel, mind lőszerrel és minden mással segítségükre lesznek. Kérte, hogy a következő vasárnapra küldje

---

870 Kropf Lajos: Lala Mohammed halála. = *Századok,* 1899. 372–375., Kropf a tanulmányában az alábbi, általam el nem ért műre hivatkozik: Baron de Salignac: *Ambassade en Turquie de Jean de Gontaut Biron, Baron de la Salignac 1605–1610.* Archives historiques de la Gascogne No. 16, 19. Auch et Paris, 1888–1889.

871 MOL R. 315. Nr. 40. Murád szerdár levele Bocskai Istvánhoz, Belgrád, 1015. rebiel (rebiülevvel) hónap (1606. 07. 07.–08. 05.); Topçular Kâtibi I. 2003. 457.: Belgrádba 1015. rebiüláhir 20./1606. 08. 25. érkezett volna meg.

872 MOE XI. 552–556.

873 MOE XI. 566.

874 MOE XI. 570.

875 MOE XI. 590.

el hozzá Bocskai István a megbízottait, akikkel tárgyalni fog a békéről. (Úgy vélem, hogy ennek az üzenetnek a következtében indult követségbe Czobor Mihály és két társa Kassáról Budára.)[876] A másik levélben pedig konkrétan fogalmazódott meg, hogy a követek május 20-ára jöjjenek Esztergomhoz, ahol tárgyalásokat folytatnak a császáriakkal.[877]

Maga Bocskai István is tájékoztatta a Portát a fejleményekről, megérkezett Isztambulba az állandó követe, a kapukethüda (vagy magyarosan kapitiha, Kőrösi István), aki még az ünnepélyes követség előtt ismertette I. Ahmeddel a magyarországi eseményeket.[878] (Erről az ünnepélyes követségről egyelőre nem tudtunk.) Mint látni fogjuk, olyan szellemben szólhattak a magyar urak a Portán a február 9-én aláírt bécsi megállapodásról, hogy a szultáni udvar nem tekinthette lezártnak a magyar-Habsburg béke ügyét. I. Ahmed szultán, miután levelében beszámolt a kényszerű nagyvezír-cseréről Bocskainak, megemlítette, hogy a magyarországi hadjáratra Murád pasát nevezte ki szerdárnak, akinek megparancsolta, hogy mindenben támogassa Bocskai törekvéseit. *„Az mi ellenségünk, az bécsi király ellen kemény hadakozásokat és szerdárunkkal egyenlő értelemből és akaratból az mi jó szerencsénkre meg mutasd, és sok szép győzelemre igyekezzetek és erőlködjetek, …”* a *„német nemzettséggel”* való békéről pedig a szokott szólamokat mondta, hogy Bocskaira bízta, s *„az ti szerződéstekkel és végzéstekkel és akaratotok után minekünk is az békességhez akaratunk vagyon”*. A szultán tehát nem volt a béke ellen, de a szöveg egyértelművé teszi, hogy ha Bocskai a háborút választja, akkor az sincs ellenére.[879]

Eközben Bécsben új tárgyalásokat kezdeményeztek a törökökkel, amit egyelőre Ali pasa halogatni próbált. A bécsi terv az volt, hogy Budán ismét összeülnek a követek, a megbeszélés eredményeit egy okmányba foglalják, amelyet pecsétjükkel megerősítenek, s egy ünnepélyes követ viszi le Konstantinápolyba. Hogy elkerüljék a pasa azonnali tiltakozását, belevették, hogy Bocskai érsekújvári és szécsényi kapitányai is vegyenek részt ezen az összejövetelen. A pasa most nem tiltakozott ez ellen olyan vérmesen, mint

---

[876] Lásd a 887. lábjegyzetet.

[877] MOE XI. 590–591. és Uo. Irományok XVII.

[878] MOL. Magyar Kamara Archívuma, Archivum Familiae Rákóczi, E. 190. 1. doboz fol. 27r–28r. I. Ahmed szultán levele Bocskai Istvánhoz, Isztambul, 1015. muharrem utolsó harmada (1606. 06. 07–17.). (Úgy tűnik, hogy latin fordításban ismerte a levél tartalmát Károlyi Árpád, s azt tudja, hogy Pisky Tamás hozta Kassára. MOE XII. 278.)

[879] MOL. Magyar Kamara Archívuma, Archivum Familiae Rákóczi, E. 190. 1. doboz fol. 27r–28r. I. Ahmed szultán levele Bocskai Istvánhoz, Isztambul, 1015 muharrem utolsó harmada (1606. 06. 07–17.).

eddig, de azt megpróbálta kipuhatolni, hogy mi is az akadálya a császár-király és a rendek kiegyezésének.[880]

Itt kell felvenni egy fentebb letett szálat, azt az állítólagos császári ígéretet, hogy a keresztény kézbe került várakat visszaadnák a törököknek a béke fejében. Ez az ügy összefüggésben volt azzal a fentebb érintett kérdéssel, hogy a császáriak különbékét kötöttek volna a törökkel. Károlyi Árpád a Magyar Országgyűlési Emlékek XII. kötetében úgy értelmezte az ügyet, hogy ez az ígéret valóban elhangzott, mégpedig a törökök és az erdélyi követek jelenlétében. Károlyi az alábbiak szerint rekonstruálta a történéseket: Cesare Gallo folyamatosan úton volt Győr és Buda között, s egyik – meg nem nevezett – útja során megemlítette, hogy a császáriak és a törökök a békéből kihagyhatnák a magyarokat. Ez később úgy módosult, hogy ha nem is tudnak ott lenni Bocskai megbízottai, a békébe belefoglalnák őket, amely terv a fejedelem ellenzését váltotta ki. A tárgyalásokat szorgalmazó Adolf von Althannak már kifejezetten azt írta a pasa, hogy csak Bocskai pecsétes levele bemutatása után hajlandó tárgyalást kezdeni, amely igazolja, hogy a magyar-Habsburg béke helyre állt.[881] Úgy vélte, hogy Czobor Mihály és társai követsége azért indult Kassáról Budára, mert tisztába akartak jönni azzal, hogy mi folyik a kulisszák mögött. Czoborék Ali pasa mellett találkoztak a Habsburgok embereivel, Cesare Galloval és Andrea Negronival, akikkel Esztergom felett Körtvélyes-szigetén tárgyaltak. Megtudták, hogy ténylegesen folyik megegyezés várak átadásáról és a különbékéről.[882] Bocskai erre új országgyűlést kívánt összehívni és gyorsfutárral olyan módosításokat fűzött a Bécsben már tárgyalások alatt álló kassai végzésekhez, amelyek felboríthatták volna az egész folyamatot. Ezeket az új követeléseket azonban Illésházy Bécsben figyelmen kívül hagyta. Maga Mátyás herceg pedig váltig tagadta, hogy a várak átadását kezdeményezte volna, s ugyanezt erősítette meg Illésy János, a harmadik bécsi udvari török tolmács egyik jelentése is.[883]

A fenti elbeszélés nagyon logikusan van felépítve, adatokkal jól alátámasztva, mégis több megválaszolatlan kérdés és ellentmondás maradt benne. Hogy a valós tényeket közölték volna a császári megbízottak Bocskai embereivel, vagy pontosabban, hogy ilyen jellegű, a Habsburg-magyar kiegyezést akadályozó, szerencsétlen beszélgetést folytattak-e egyáltalán, azt

---

880 Bayerle 1991. 37, 42–43. Ali pasa Adolf von Althannak és Johannes von Molartnak, Buda, 1606. 04. 23.

881 Bayerle 1991. 42–43, Nr. 37. Buda, Ali pasa Adolf von Althannak, 1606. 04. 23.

882 *Magyar Országgyűlési Emlékek.* Monumenta Comitalia Regni Hungariae XII. Szerk. Károlyi Árpád, Budapest, 1917. (továbbiakban MOE XII.) 238.

883 MOE XII. 242–245.; Szilágyi Sándor: Bocskai István és Illésházy István levelezéséhez 1605 és 1606-ban. TT 306. Illésy János jelentése, 1606. 07. 18.

alaposabban vizsgálni kell. Különösen azért, mert minderről Ali pasa Bécsbe menő leveleiben semmi nyomot sem találtam.

Mint Károlyi is kimutatta, Bocskai István bizalmatlan volt mindkét tárgyalófelével szemben. Ennek megvolt az alapja. Tudta, ha Bécs tovább próbálja a különbéke útját járni, az a legrosszabb a magyar kiegyezési esélyek szempontjából. A magyar követelések csak akkor érhettek célt Bécsben az újabb béketárgyaláson, ha még mindig maguk mögött érezhették a török erejét. Minden olyan hír, amely egy esetleges kiegyezést vetített volna elő a két birodalom között, például Fülek és Szécsény visszaígérése árán, veszélyeztette a felkelő rendek tárgyalási pozícióit.

Itt az első ellentmondás! Mikor és miért küldte Bocskai a követeit Budára? A kassai országgyűlésen készült német nyelvű napló szerint azért kérte Ali pasa, hogy Bocskai követei május 20-ára megjelenjenek Esztergomnál, mert akkorra mind a három fél számára meghirdetett közös tárgyalás volt előirányozva. A követutasítás egyértelműen ezt mutatja: „*Instructio pro magnifico domino Michaele Czobor … ad illustrissimum Aly Passam budensem primum, deinde ad commissarios sacrae caesareae regiaeque Majestatis, pro tentanda pacis tractatione legatis et internunciis*”.[884] A követeknek, Czobor Mihálynak, Barcsay Jánosnak és Hoffmann Györgynek Kassán kiállított instrukcióból megtudjuk, hogy miképpen gondolkozott saját helyzetéről a fejedelem a két hatalom között.

Miután figyelmeztették a budai pasát arra, hogy a nagyvezír a további kitartásra biztatta a magyarokat és nem a békekötésre, meg kellett tudniuk, hogy mi végre hívta le a császári megbízottakat magához a pasa, s tényleg meg akar-e velük egyezni? A kassai országgyűlésre befutó török levelek sajnos eddig nem kerültek elő, így nehéz tisztázni azt az ellentmondást, ami a fegyveres kitartásra való biztatás és a császáriakkal való béketárgyalás szándéka között húzódott. Ez bizonyára elbizonytalanította a magyar fejedelmet a pasa jó szándékát illetően, aki hivatkozott azonnal a szultán neki adott ahdnáméjára, amely szerint nem egyezik meg a magyarok akarata nélkül. Mivel a magyar-Habsburg kiegyezés nem jött létre, szükségtelennek látszott a tárgyalás. A követeknek minden késlekedés ódiumát a Habsburg félre kellett hárítani, a törökhöz viszont a barátságos szövetséges módján kellett viszonyulni. Ha a pasa visszakérné a végvárakat, Füleket és Szécsényt, akkor az ahdnáméra utalva erről le kell beszélni. Károlyi egy lábjegyzetben meg is említette, hogy ezen a ponton valami gond van, hiszen a Mikó Imre által kiadott Bocskai-ahdnámében erről nincs szó.[885] Arra gondolt, esetleg rossz lehet a fordítás, azért maradt belőle ki. Felmerült benne, hogy Bocskai kapott volna egy másik ahdnámét? Nem ez

[884] Lásd. a 877. lábjegyzetet.
[885] MOE XII. 241.

történt! Bocskai ekkor arra a magyar rendeknek kiállított 1604-es szultáni szerződéslevélre utalt, amelyet akkor hoztak nyeregbe rejtve, amikor az erdélyi fejedelmi kinevezéséről és a török katonai segítségről titokban tárgyalt a Portával még a felkelés előtt: *„valamely várakot a német kezéből megvehettek, azok mind az erdélyi vajda kezében maradjanak, és mástól ne bírattassanak”*.[886] (Külön vizsgálatot igényelne annak tisztázása, hogy Bocskai miképpen hivatkozhatott az 1604-es szultáni dokumentumra, amikor 1605 őszén Sárospatakon kézbesítették neki a szultán új szerződéslevelét, mely azonban a várak tekintetében nem Bocskai, hanem Ali pasa igényeinek felelt meg.)

Ha azonban a német fél ígérné a várak átadását, arra hivatkozva, hogy a magyar-Habsburg béke úgyis hamarosan létrejön, mindenképpen beszéljék le őket, hivatkozva a kereszténység érdekeire. Mindezekből számunkra a legfontosabb tanúság a következő: a várak átadásának tervét nem a császári megbízottakkal lefolyt tárgyalás következtében tudta meg Bocskai, hanem már korábban, hiszen ennek tudatában állította ki a követei számára az instrukciót.[887]

A következő kérdés az, hogy 1606. május 20. körül volt-e egyáltalán béketárgyalás? Szerencsés helyzet, hogy a „magyar Lívius”, Istvánffy Miklós is részese volt a császári tárgyalóbizottságnak, amely meg is érkezett Komáromba. Cesare Gallo és Teufel Kristóf találkoztak Ali pasával és társaival Esztergomnál, akikkel pontos időt és helyet akartak kijelölni a tárgyalásra. Ekkor értesültek arról, hogy mivel Bocskai nem ratifikálta az 1606. február 9-én elfogadott „első bécsi békét”, elmaradt a tárgyalás. Ekkor Negroni ismét leutazott, hogy bizonyítsa, a béke megszületett a magyarokkal, tehát nincs akadálya a tárgyalásnak, a pasa azonban mégis visszautasította az ajánlatot, s így a császári követek dolgavégezetlenül visszamentek Bécsbe.[888] Azt a konklúziót tehát a fenti autentikus forrásból levonhatjuk, hogy a fejedelem követei maradéktalanul teljesítették az utasításukat, megakadályozták a tárgyalást. Ettől függetlenül a Károlyi Árpád által felvetett változatnak is van annyi létjogosultsága, hogy ha nem is a követekkel, de alacsonyabb szinten tényleg folyt egyeztetés, még ha eredményre nem is jutottak. Így elméletileg elhangozhatott a várak átadásának ígérete.

Az eseményről szóló utolsó forrás az újabb kassai gyűlés utasítása az új bécsi követnek, Deseöfy Jánosnak, amelyben az Illésházynak adott instrukciót fölülírva új feltételekhez kötötte Bocskai a békét. Ha alaposan áttekintjük az új

---

[886] Papp 2004. 1202–1203.; Papp 2003. 124–125.; Az ahdnáme legújabb kiadása német fordítással, irodalommal: Papp 2003. 258–261.

[887] Kemény József, Gróf–Nagy Ajtai Kovács István: *Erdélyország történeti tára* I–II. Kolozsvárt, 1845. 85–90.

[888] Istvánfi Miklós: *Magyarország története 1490–1606.* Fordította Vidovich György, Debreczen, 1867. 927–928.

követutasítást, azonnal szembeötlik, hogy ez elsősorban Illésházy eddigi béketeremtő munkásságát vonja kétségbe. Gyakorlatilag eltiltja attól, hogy a korábbi feltételek szerint folytassa a tárgyalásokat. A legnagyobb vádak ellene arról szóltak, hogy nem tartotta be a kötelező titoktartást, s így mind a Habsburg udvarban, mind a törökök között pontosan tudják a magyarok szándékait. Ilyen például az volt, hogy Bocskai megelégedett az erdélyi fejedelemséggel és a tiszántúli földekkel, s így a nyugati országrész visszaszáll a császár-király uralma alá. Ez a hír nagy megrendülést és félelmet keltett a visszaadandó területeken a Bocskaihoz hű polgári és katonai elemek között, akik féltek a császáriak bosszújától: *„minthogy ez változásban mindenütt igen offendálták az németet, félvén az egyszer magukról levetett igájoktúl, és bosszúállásoktúl, conspiráltanak szélljel az végekben egynehány ezeren, hogynem mint az németnek többé alá adják magokat, inkább készek török kézben adni az végházokat, és az után mi ellenünk törökkel együtt hadakoznunk”*. Mivel Bocskai azt ígérte, hogy nem fog a török híre nélkül tárgyalni, ne hozza Illésházy Bocskait kellemetlen helyzetbe Ali pasa előtt. Azonnal álljon le a tárgyalásokkal, mert három dolgot tudott meg bizonyosan, amelyek a Habsburg fél csalárdságát mutatják: 1. A császár rá próbálta bírni a törököket a Bocskaiék nélküli megbékélésre. A török és a magyar követek előtt *„most az esztergomi szigetben, hogy az két császár közett legyen meg az békesség, azután mi fussuk az mi dolgunkat*” – mondta a Habsburg fél megbízottja, s folytatta – *„nem is illendő, hogy egy embernek annyi tekinteti legyen, hogy két világ bíró császár a miatt sok kincsét és népét fogyassza, úgy mond*”. 2. Megtudta továbbá Bocskai, hogy a császár megígérte a magyar várak átadását, amelyet a szultán a magyarok kezében hagyott. 3. A német tárgyalóküldöttségből lemenő megbízott azt is kijelentette a magyar és a török kommisszáriusok előtt: *„lehetetlen, hogy római császár ezért az változásért az magyarokon bosszút ne álljon*”. A hosszas fejtegetés után megszületett a konklúzió: Bocskai nem hajlandó a nyugati területeket visszaadni, mivel csak így maradhatnak meg a magyar végvárak a keresztények kezében.[889]

A kérdés kulcsa abban áll, hogy a fenti követutasítás, amelyet a magyar rendek küldtek Bocskaihoz, tartalmaz-e olyan elemet a török-Habsburg kapcsolatról, amelyet korábbról nem ismertünk. Azt kell erre a kérdésre válaszolni, hogy nem, sőt, ha újra végiggondoljuk a Cesare Gallo és Ali pasa között lefolyt tárgyalás „török” olvasatát 1605 decemberéből, arra a következtetésre juthatunk, hogy a Habsburg diplomácia elleni összes vádpont abból származik!

Az 1606. június 14-én kelt követutasítás késve érkezett meg Illésházyhoz, mivel a levél kiszemelt vivője, Rimay János megbetegedett. Az új követ,

[889] TT 1878. 283–288.

Deseöfy János csak azután indulhatott, amikor Mátyás főherceg a szabad járást biztosítandó *salvus conductus*t adott számára. Deseöfy még nem érkezhetett meg Bécsbe, de Illésházy ekkor már tudta, hogy a béketárgyalásokat leállíttatta vele a fejedelem. Bocskai június 19-én kelt leveléből világos, hogy a fejedelem a követutasítás elküldése előtt levéllel kereste fel a bécsi követét, s abban leírta azokat a vádakat, amelyek a környezetében Illésházy ellen elhangoztak, bár ezt az okmányt még nem sikerült megtalálnom. Mindezeket azért tudatta a fejedelem a követével, hogy elejét vegye a sugdolózásnak, legyen alkalma Illésházynak tisztázni magát „*et alteram partem audiremus*”.[890] Teljesen más hangnemű ez a levél, mint a kifejezetten ellenséges szellemű követutasítás. Bocskai azonban teljesen meg volt győződve az igazáról, ezért még kétszer utasította Illésházyt, hogy a tárgyalásokat az új instrukció szerint folytassa, tehát a várakat ne adja át, mivel akkor azokat a császáriak a töröknek juttatják. Legutóbb azt állította a fejedelem, hogy ne hagyja magát azzal megtéveszteni, hogy mindezt Bécsben tagadják, hiszen neki is vannak megbízható emberei, akik még arról is tájékoztatják, amit a bécsi titkos tanácsban mondanak.[891] Maga Illésházy is utána akart menni a dolognak, ezért elküldte Bécsből Illésy János székely származású török tolmácsot, aki feltette Ali pasának a kérdést: „*akarták-e az német uraim az magyar nemzetet az békességből kirekeszteni*”? A felelet a következő volt: „*azelőtt sok szó volt, de felejtsük el és szóljunk az mostani dologrúl, mert én Caesar uramban ez dolog felől semmi hamisságot nem találtam; az várok dolgát az basa ő maga hozta elő, ha német kezéhez adatnak, megkéri tőlök, ha penig magyaroknál marad, azokval szólhatunk és megalkoszunk*”.[892]

Hogy ezek a hírek milyen módon változtatták Bocskai István terveit 1606. május 15. és június 14. között, jellemző az alábbi két adat: Az előbbi dátum alatt titkos utasítás írt Illésházynak, amelyben részletesen elmagyarázta, hogy miért fontos az országnak, hogy „*az bizonyos és állandó békesség igen hamar, csak egy nehány napokon elvégeztessék*”.[893] Ezzel szemben egy hónappal később a mellette lévő magyar rendekkel a bécsi tárgyalások megszakítását követelte.

---

890 TT 1878. 288–292. Bocskai István két levele Illésházy Istvánnak, Kassa, 1606. 06. 16. és 19.

891 *„Azmi nézi az dolognak ő magának mivoltát és az végházaknak oda való igiretit, meghigyje azt minden kétség nélkül kegyelmed, hogy mü azt nem csak onnat a honnat kegyelmed gondolná, hanem ugyanonnat feljül más helyekről is oly bizonyosan értjük, hogy abban senkinek egy csöpp kétsége sem lehet,” … „Az végházak odaígérését (minthogy azon forog leginkább a dolog) akár mint tagadják is, kegyelmed annak semmi hitelt ne adjon, mert adott az úristen és mutatott idegen nemzetből is én nekem és a magyar nemzetségnek oly jóakaróit, kik bizonyosan még az belső tanács titkos dolgait is jól értik és mi nékünk is tudtunkra adják.”* TT 1878. 299–300. Bocskai István Illésházy Istvánnak, Kassa, 1606. 07. 02.

892 TT 1878. 307. Illésy János Illésházy Istvánhoz, Komárom, 1606. 07. 18.; MOE XII. 247.

893 TT 1878. 273–274.; Benda Kálmán: *A Bocskai-szabadságharc.* Művelt Nép Kiadó, Budapest, 1955. 136–137.

Úgy vélem, Károlyi Árpádnak igaza volt abban, hogy a fordulat, vagy inkább a kisiklás valóban az Esztergom melletti tárgyalás után ment végbe, de azt gondolom, hogy nem a Habsburg fél „ügyetlen” tárgyalási stílusa és szabad szája miatt, hanem Ali pasa *tudatos félrevezetése* következtében.

Ali pasa érezte és tudta, hogy a magyar rendek kiegyezése a török tervekben lévő egységes Magyar Királyságot (Magyarország és Erdély egy kézben), amely elismerve a szultán uralmát, az Oszmán Birodalom biztosítékául szolgál a Habsburgokkal szemben, egyszeriben semmissé teszi. Pontosan tudta, hogy mit jelent, ha Bocskai a megegyezés után elhagyva Kassát az Erdélyi Fejedelemségbe tér, s az egész Tiszától nyugatra eső terület, benne volt a török szandzsákközpontokkal, mint Szécsény, Nógrád, Fülek – amelyek az 1605-ös török terveknek megfelelően visszakerültek volna Ali fennhatósága alá[894] –, most a császári hadsereg kezébe jutnak. Mivel nem tudjuk, hogy 1606. május végén miről beszélgettek pontosan Czobor Mihályék Ali pasával és Negronival, csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Nem tűnik azonban lehetetlennek, hogy Ali pasa ezt az alkalmat ragadta meg, hogy a Habsburgok állítólagos tervével megtévessze a magyar küldöttséget. Erre még bizonyítékokat is szolgáltatott, hiszen elővette az 1605. decemberi tárgyalásról készített feljegyzést, amelyben a valós elemek közé beillesztették a Bocskaiék érdekeit erősen sértő elemeket, s ezt jutatták el Kassára. Mivel az 1606. június 14-én keletkezett új követutasításban szinte szó szerint fordulnak elő a Cesare Galloval folytatott tárgyalásról készített feljegyzés részletei, nem kétséges, hogy ez az okmány okozta a kassai magyar udvar felzúdulását, s a tárgyalások megszakítását Bécsben.

Hogy ez a fenti ügy valóban Ali pasa cselvetéséből keletkezett, az végül is a zsitvatoroki tárgyaláson vált teljesen nyilvánvalóvá. A várakról többször volt vita, különösen, amikor Ali pasa november 2-án csütörtökön végérvényesen szembesült azzal a ténnyel, hogy a török szultánhoz való szerződést ezután csak a Bocskai alatt maradt Tiszántúli terület és Erdély tartja meg, míg a többi visszatér a király hűsége alá. A pasa – bár jól tudta, hogy ez a bécsi béke következménye – mégis nagyon felháborodott, és követelni kezdte Füleket, Nógrádot, Szécsényt, Palánkot, Vácot és Visegrádot, mert azok mind a szultán várai voltak. Erre az egyik Molard azt válaszolta, hogy akkor ők visszakérik Budát, Esztergomot, Kanizsát és Egert, mert ezek mind a német császáré voltak. A béketárgyalás tartalmát összefoglaló jelentés szerzőinek is feltűnt, hogy Ali pasa meg sem említette a vita hevében az állítólagos Habsburg ígéretet. Ez a részlet azért fontos, mert a jelentés Bocskai diplomatáitól származik, akik között ott volt Czobor Mihály és Hoffman György, akik állítólag maguk hallották a

[894] Lásd a 830. lábjegyzetet.

Habsburg megbízottól Esztergom mellett, hogy megígérték a várakat. Mivel magyarázható ez?

A legegyszerűbb magyarázat az, hogy a magyar urak nem maguk hallották, illetve értették Negroni tolmács szavait, hanem török közvetítéssel. Negroni, aki híres volt arról, hogy a török mellett az arab és a perzsa nyelvtudását is dicsérték a törökök, bizonyára törökül értekezett a pasa embereivel, akik magyarul adták tovább azokat Bocskai embereinek. Ekkor alkalom kínálkozott, hogy a mondanivalóba beleszőjék a valótlanságot is. Hogy a török volt az előzetes tárgyalások nyelve a két birodalom között, azt Karl Nehring is kimutatta, s a bécsi okleveles anyag ezt meg is erősíti. Mivel Bocskai követeinek nem a tárgyalás, hanem a felügyelet jutott osztályrészül, nem hihető, hogy a kedvükért változtattak volna ezen a szokáson, különösen azért nem, mivel a latin a pasa környezetében nem volt olyan ismert, mint a magyar. Ezt viszont Negroni nem értette.

Mikor pár nap múlva, november 6-án hétfőn ismét felmerült a várak kérdése a zsitvatoroki találkozón, Adolf von Althan végleg tiszta vizet öntött a pohárba: „*Ezeket halván Altham mind magyar és mind német urak előtt mondta a pasának, igaz úgy mond, hogy régen kérték, de mond meg igazán mind ennyi urak és főnépek előtt, ha ígértük mi nektek azokat az várakat, vagy sem. Arra azt mondta az pasa, hogy soha nem. Erre tudománt tőn Altham jelentvén, hogy ők abból méltatlanul vádoltattak vala, soha nem ígértünk mi tinéktek várat, nem is adjuk, vagy úgy békéltek vagy nem békéltek.*”[895] Ezekkel a feltételekkel volt tehát kénytelen békét kötni a török fél.

Mielőtt folytatnám a gondolatmenetet, még egy érvet kívánok megemlíteni: A tanulmány elején ismertettem Mátyás főherceg követutasítását a törökkel való tárgyalásra induló urak számára, amelynek tartalma nem változott a béke megkötéséig. Ebben szó sincs a fenti ígéretről, s úgy vélem, a követeknek, vagy azok ágenseinek, az udvari török tolmácsoknak nem lehetett olyan szabadsága, hogy a lefektetett instrukcióval szemben ennyire ellentétes dologról beszéljenek.

Nem csodálkozhatunk, hogy a fejlemények hatására Mátyás főherceg bizalma is megingott egy időre a sikeres békekötésben. 1606 májusában olyan jelentéseket fogalmaz meg császári bátyjának, amelyek a kiegyezés helyett az ismételt katonai előkészületeket szorgalmazzák, s ilyen tervekkel fordult az alsó-ausztriai rendek felé is.[896]

Bocskai reményét, hogy a török Porta mégsem köt különbékét, megerősítette a szultán június 22-én érkezett levele, amelynek tartalmát már fentebb

[895] Bayerle 1980. 33. és 36. Bocskai követei jelentése a zsitvatoroki béketárgyalásról. 1606. 11. 10. (Az idézet átírását modernizáltam.)

[896] MOE XII. 109–111.

érintettem. Néhány nap múlva a szerdártól is megjött egy fontos dokumentum. (Ebből tudjuk, hogy a pasa egy hónappal hamarabb Belgrádban volt, mint azt Abdulkâdir efendi a krónikájában írta.) Az udvarias bevezetés után biztosította Bocskait, hogy még Lala Mehmed pasánál is többet fog tenni érte. Ezután a béke vagy a háború kérdésére tért rá: *„csak felséged jó akaratjára hagyjuk, ha felségednek és az felséged köröl való uraknak az megbékéléshez jó kedve és akaratja lészen, minekünk is ahhoz akaratunk lészen; ha penig arra akaratotok nem lészen, különben megbékéllenénk és békességet szereznénk, csak gondolkodásunkban sincsen, … és az békesség ha az hadnál inkább tetszik, az mi jobban tetszik, hogy azt cselekedjük, jövetelünk arra rendeltetett.*”[897]

A fordulópontot a török-Habsburg béke ügyében az jelentette, hogy újabb tárgyalások után 1606. június 23-ára dátumozva végleg létrejött a bécsi béke. Úgy, mint februárban, Illésházy István most is ismertette Ali pasával, hogy létrejött a megállapodás, és kérte, hogy 32 napos fegyverszünetet hirdessen ki a végek török katonasága között, (amely július 25-ig volt érvényben). Ugyanakkor Cesare Gallo, Andrea Negroni, Ornay Tamás (Újvárról) és Illésy[898] János meglátogatták a pasát Budán.[899] Az Illésházynak írt válaszlevéllel egy időben Ali pasa kiállíttatta maga és édesapja, Habil efendi nevében a hitlevelet, hogy a 32 napos „frigyet” megtartják, de a tatárokat nem veszik bele. (Ennek az volt az oka, hogy úgysem lehet megfékezni őket, s így azonnal felbomlana a megállapodás.)[900]

Mintha megolvadt volna végleg a jég. Az új találkozó pontosan július 18-án folyt le. Jelen voltak Illésházy emberei, Ornay és Illésy, hogy szemmel tartsák az eseményeket. A császári megbízottak Kanizsa és Esztergom visszaadásáról akartak tárgyalni, miközben a pasa nem akart lemondani az egyszeri 200 ezer forintért az évi adóról. Negroni vetette közbe törökül a kulcsszót, *sâl be-sâl* (= évről évre), vagyishogy a pasa nyugodtan követelje az eddigi adót.[901] A tárgyalásról részletesen beszámolt Ali pasa Bocskai Istvánnak. A pasa azonban nem elégedett meg Ornay és Illésy jelenlétével, hanem követelte Bocskai István pecsétes levelét, mely szerint a béke a császáriakkal valóban helyreállt. Az egyik sarkalatos pont valóban az évi adófizetés kérdése volt, amelyből nem engedett a pasa. A másik vitatémát a korábban török kézben lévő várak jelentették. Ha a mondott erődítmények Bocskai kezében maradnak, akkor azzal majd később megalkuszik a török, maradhatnak; ha azonban a császárral való kiegyezés azt

---

897 MOL R. 315. Nr. 40.

898 Bizonyára elolvasás Bayerlénél, hogy Tattos volt a neve.

899 Németalföldre jövő hír szerint Cesare Gallo ment Budára előkészíteni a tárgyalást, amelyet július 15. körüli időpontra tervezett. Hatvani III. 1859. 212. Hírek Bécsből, 1606. 07. 08.

900 Bayerle 1991. Nr. 39, 46–47. Ali pasa Illésházy Istvánnak, Buda, 1606. 07. 16.; Bayerle 1991. Nr. 40. 47–48. Ali pasa és Habil efendi hitlevele.

901 Nehring 1986. 7.

jelenti, hogy a várakat is visszaadják, akkor visszaköveteli őket. Kikötötte továbbá, hogy csak akkor köti meg a békét, ha megvan a szultánnak való ajándék, kijelölték a Portára menő követet, rendben vannak a megbízólevelek, és jelen vannak Bocskai emberei. Ha minden készen áll, akkor hajlandó Esztergom felett összeülni a császári megbízottakkal. Mire ideért a levelében, befutott Bocskai futára egy újabb okmánnyal, amelyben ismételten elmarasztalta a pasát, hogy tárgyal a németekkel, és hisz nekik. A pasa váltig állította, hogy nem hisz nekik, s kérte Bocskait, hogy pontosan tájékoztassa mindenről, különösen a terveiről: béke legyen-e, vagy háború? Ekkor érkezett hozzá a szerdár, Murád pasa levele, amelyben érdeklődik Bocskai terveiről is. Hogy válaszolni tudjon, tudnia kell Bocskai szándékait.[902]

Tudjuk, hogy a nagyvezír valóban nem csekély sereggel jelent meg Magyarországon, aki ugyanakkor tárgyalt Bocskai embereivel is.[903] Bocskai felháborodott magatartásának célja ismét a régi volt: még tovább elodázni a Habsburg-török békét. Ugyanis az újabb kassai országgyűlésen ismét elővették a békepontokat július végén, s további módosítást kívántak végrehajtatni. Illésházy az újabb változtatási javaslatokkal csak szeptember 12-én vonult be Bécsbe, tehát a jobb békefeltételek kiharcolásáért akadályozni kellett a török béke létrejöttét.[904] Bécsben egy 53 főből álló bizottság tárgyalta a magyar rendek Kassáról érkezett új módosító indítványait. A török béke számára ezekből a legnagyobb problémát két pont jelentette: a magyar rendek nem akartak elállni a törökbarátságtól addig, amíg a békét meg nem kötötték. A Habsburg fél ezt a helyzetet lehetetlennek ítélte, hiszen a király és a rendek kiegyezésével a magyaroknak vissza kell térni a koronás uruk hűségére, amely logikusan azt is jelenti, hogy segíteni kell neki, egy esetleges török elleni háborúban arra az esetre, ha a békét mégsem kötné meg a két birodalom. Illésházy azzal a feltétellel fogadta el a bécsi álláspontot, hogy külön megállapodásban rögzítik: csak akkor tartják be ezt a cikkelyt, ha a Porta nem elégedne meg méltányos feltételekkel és kinyilvánítaná az ország fennhatóságára való jogát.[905]

A másik komplex kérdéskört a Bocskai István uralma alatt maradó területek határai, Erdély feletti hatalom *örökletes volta*, az Erdélyhez újonnan csatolandó vármegyék, Szatmár, Bereg, Ugocsa, illetve Tokaj, Tarcal, Keresztúr és Olaszliszka jogállása jelentette. Az eddig elfogadott követelést Bocskai ekkor még megtoldotta Szabolcs megyével. A fejedelem azt akarta elérni, hogy magvaszakadása esetén is maradjon Erdély önálló fejedelemség, aki urát maga

---

902 Bayerle 1991. Nr. 41. 48–51.
903 Hatvani III. 1859. 220. Hírek Bécsből, 1606. 08. 26.
904 MOE XII. 304–312.
905 MOE XII. 354.; TT 1878. 582.

választja, amit a kolozsvári országgyűlés korábban ki is mondott,[906] ezért a királyi megerősítő levélbe beíratta, hogy törvényes örököse esetében a területek visszaszállnak a királyra, *kivéve* Erdély és azok a megyék, amelyek eddig is oda tartoztak. A magyar tanács és az Istvánffy Miklós mellett álló urak tiltakoztak ez ellen, hiszen ez véleményük szerint egyet jelentett azzal, hogy Erdély jogilag is elszakad az országtól. Mátyás herceg azonban úgy vélte, hogy nincs megengedve a szabad fejedelemválasztás, tehát Erdély visszaszáll a koronára.[907] Mindezek a kérdések még előkerültek az utolsó, december 13-ára összehívott kassai országgyűlésen is. Pár hónappal később pedig vitaalapot jelentettek akkor, amikor kiderült, hogy Bocskai Homonnai Bálintra hagyta Erdélyt.[908]

Mindezek nagyon mélyen érintették a török érdekeket. Leglényegesebb a végvárak hovatartozása volt. Bár még többször felmerül az elkövetkező hónapokban, hogy a törökök és a császáriak mely erősségeket adjanak át egymásnak a béke fejében, július végén már megfogalmazódott a *status quo* alapján való kiegyezés gondolata. Ali pasa ezt elméletileg elfogadhatónak tartotta, megjegyezte azonban – utalva a magyar-Habsburg békekötésre –, hogy csak azt nem írták le egyértelműen, hogy a várak Bocskai vagy a másik fél kezében maradnak, mert ez számunkra nem mindegy. A másik akut kérdés az adófizetés volt, amelyben nem közelítettek az álláspontok.[909]

Mátyás főherceg az új bécsi béke megkötése után utasította Adolf von Althant, hogy folytassa a megkezdett tárgyalásokat. A teljhatalmat ráruházó plenipotencia is megérkezett Komáromba. A fegyverszünet időtartama azonban már letelt július 24-én. Innentől kezdve a törökök tárgyalási magatartása az óvatos halogatóból sürgetővé változott. Jó érvnek minősült, hogy Murád pasa szerdár a mohácsi mezőn táborozott, s ha nem jön létre a béke, akkor megindulhat seregeivel a császáriak ellen.[910]

---

906 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae. V. Szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1879. (továbbiakban EOE) 310–312.

907 MOE XII. 362. (Vesd össze ezt a CJH 970: jure haereditario, vagyis öröklési jogon. Mivel a tárgyalás alatt kicserélték a fentieket a jure perennali-ra, amely csak örökös jogot, de nem örökölhetőt jelent, nem tudom, mikor került vissza az eredeti megfogalmazás a bécsi békébe.)

908 Erre a kérdésre a Homonnai-Drugeth Bálint fellépése Bocskai örököseként című cikkemben tértem ki, amely kiadás alatt állt a Károli G. Ref. Egyetem folyóirata, a *Studia Caroliensia* 2006. évi utolsó számában. Korábbi öszefoglalóm a kérdésről törökül: Papp, Sándor: *Macar ve Erdel Kralı Olan Bocskai'nin Halifeleri (Tahdil Edilen Bir Berat-i hümayun).* CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu Bildirileri. (18–22. Eylül 2000, Çeşme) Ankara, 2004. 557–580. Türk Tarih Kurumu

909 Bayerle 1991. Nr. 43. 53–55. Ali pasa és Habil efendi Ernest Freiherr von Molartnak, Johann Freiherr von Molartnak és Adolf von Althannak, Buda, 1606. 07. 30.

910 Bayerle 1991. Nr. 44. 55–57. Ali pasa és Habil efendi Johann Freiherr von Molartnak, Adolf von Althannak és Istvánffy Miklósnak, 1606. 08. 14.; Bayerle 1991. Nr. 45. 57–60. Ali pasa és

Habil efendi, aki az egész békealkudozás során talán a legtöbbet vállalt magára a törökök részéről, nagyon érzékenyen reagált minden olyan hírre, amely az eredményes végzést akadályozhatta. Szokása szerint törökül levelezett mindazokkal, akik értették a nyelvét, vagy tolmács útján felfoghatták annak értelmét. Adolf von Althannak küldött datálatlan írása a helyzetet tükröző aggályokat, kétségeket tartalmaz. Még valószínű nem zárult le a július 25-ig tartó fegyverszünet, amikor azt írta, hogy ennyi idő alatt igazán megérkezhetne Budára a hiányzó ajándék Bécsből, s dívánt is tarthatnának (vagyis létrejöhetne a végső tárgyalás). Ezután pedig már mehetnének is a követek Isztambulba a béke ratifikálására. Ő azonban azt tapasztalta, hogy újabb levelezéssel időt próbálnak húzni a császáriak. Megesküdött, hogy őt többé nem fogják ilyen felesleges tárgyalásokba rángatni, de kijelentette, hogy az oszmán fél betartja a fegyverszünetet. Valószínű a június 18-i budai találkozóra utalva megjegyezte, hogy lett volna jó néhány *titkos ügy*, amelyet meg szerettek volna beszélni Negronival és Galloval, de mivel ott voltak a magyar urak, erre nem nyílt alkalom. Ha ismét összejönnek, akkor majd visszatérnek ezekre is.[911] (Ne csodálkozzunk, mind a három félnek voltak titkos ügyei, amelyeket csak kettesben beszéltek meg tárgyalópartnereikkel. Gondoljunk itt például a magyarok kihagyására a békéből, amiről bizonyosan volt szó a Habsburg és a török fél között. Azt azonban mégsem gondolnám, hogy Habil efendi itt a várak odaígérésére utalna. A fent felsorolt adatok engem ennek ellenkezőjéről győztek meg. Ha azonban később kiderülne, hogy ez az utalás mégis a várak ügyére vonatkozott, a Habil efendi jelen levelében található félmondat lenne az egyetlen homályos utalás erre, ami a Habsburgok és törökök eddig feltárt iratanyagából előkerült.)

Ali pasa magatartása 1606 júliusa végétől egyértelműen kétarcúvá vált. Ezt kényszerítette ki a császáriak és Bocskaiék közötti állandó egyensúlyozás. Bocskai István felé egy kemény, akár a háború folytatását is vállaló szerepet játszott. A fejedelem ekkoriban jelentette be neki, hogy a június 23-i bécsi békét még mindig nem fogadták el a magyar rendek, Illésházyék visszamentek tárgyalni Bécsbe. Ezért tagadta a pasa Bocskai előtt, hogy elhitte volna a béke létrejöttét, ahogy a császáriak állítják. Ezt így fogalmazta meg a fejedelemnek írt levelében: „Mert lehetetlen dolog az, hogy azok az mi szerelmes barátunk, az hatalmas császárnak és az egész Muhammet ümmetihvel [Muhammed ümmeti = Mohamed népe P. S.] nagy erős hittel tett fogadásnak ellene mi tőlünk elválván, tiveletek megbékélenének, és hogy végeznének, azt írtuk.” A szerdár mellett

---

Habil efendi Johann Freiherr von Molartnak, Adolf von Althannak és Istvánffy Miklósnak, 1606. 08. 17.; Nehring, 1986. 8.

911 ÖStA, HHStA Türkei I. (Turcica) Konv. 98. Konv. 4. fol. 89.

lévő had dicsérete után megjegyezte még, hogy „Ha Isten engedi, mennyi sok féle jókat és sok féle dolgokat lát felséged”. [912]

Azt hihetnénk, hogy visszatért a keményvonalas, harcias török politikai irányvonal. Azonban az Adolf von Althannak küldött levél, amelyben tudatja, hogy a szerdár a Paks és Tolna közötti táborába hívja, nem ilyen szellemű. Bár nem tudott most azonnal időpontot kijelölni az újabb tárgyalásra, de csak sajkával „könnyű móddal” megy és azonnal vissza is tér a székhelyére, s megígérte, hogy azonnal tájékoztatást ad a Murád pasával folytatott megbeszélésről.[913] A békülékenységet az is alátámasztotta, hogy valamikor szeptember 4-én össze is ült tárgyalni a török és a Habsburg békeküldöttség. Ali Bocskai embereivel, Nyáry Pállal és Czobor Mihállyal érkezett a megbeszélésre, ami meglepte a császáriakat. Ezen a megbeszélésen a török-magyar fél volt jobb pozícióban, Ali hangsúlyozta, hogy Erdély a szultán állama, és nem mond le róla. Ugyanakkor megfenyegették Althant, hogy ha nem jön létre a béke, a szerdár Komárom ellen vonul.[914] A megbeszélésen ott volt Habil efendi is, aki egy nappal később azt írta Althannak, hogy az ő fia saját kezűleg feljegyzett három pontot, amelyet ha teljesítenek, létrejöhet a megállapodás. Hogy mi volt ez a három „punktus”, nem derült ki, azonban világos a gesztusból, hogy a sikertelen megbeszélés után is kereste a török fél a kibontakozást.[915] Szeptember végétől folyamatosan sürgették a törökök a császári békeküldöttség megérkezését. Ekkoriban érkezett meg Bocskai István levele is Budára, amelyből kiderült, hogy Illésházy értesülései szerint a kommisszáriusok készen állnak, az ajándékokat is előkészítették, tehát most már nincs kétség, a béketárgyalás valóban meglesz. Bocskai kérte, hogy bár túl vannak már minden határidőn, de tartsák tovább vissza a hadakat. Ali azonban némiképpen elbizonytalanodott a sok jó hír ellenére is, mert ők arról értesültek, hogy Óvárnál Itáliából jövő ezredek masíroznak ellenük. Mivel a Habsburg tárgyalóküldöttség nem közelít hozzájuk, kétséges az egész ügy. Mindenesetre a szultán egy „haddihumaihuma”-t, vagyis hatt-i hümájúnt (sajátkezű szultáni parancsot) küldött, hogy a seregek nem hagyják magukra a magyarokat, itt telelnek.[916]

Még néhány hétnek el kellett telni, hogy végre 1606. október 21-én bejelenthesse Ali pasa, hogy megérkezett Esztergomba, és részt vesz a végső

---

912 Bayerle 1991. Nr. 46. 60–62. Ali pasa Bocskai Istvánnak, 1606. 08. 19.

913 Bayerle 1991. Nr. 44. 47–48. Ali pasa és Habil efendi Adolf von Althannak, 1606. 08. 23.; ugyanerről Cerase Gallonak, 1991. Nr. 48. 64–65. Buda, 1606. 08. 23.

914 Nehring 1986. 9.

915 Bayerle 1991. Nr. 50. 66–67. Habil efendi Adolf von Althannak, Esztergom, 1606. 09. 05.

916 Bayerle 1991. Nr. 55. 70–73. Ali pasa Bocskai Istvánnak, 1606. 10. 13.

tárgyalásokon. Bár nem fűzött nagy reményeket ennek eredményéhez, mégsem tehette, hogy a nehezen létrehozott közös megbeszélésen ne vegyen részt.[917]

Magát a béketárgyalást nem érintem. A megbeszélésre és a béke későbbi sorsára vonatkozóan alapvetően hagyatkozhatunk Karl Nehring és Bayerle Gusztáv tanulmányára és forráspublikációjára, még akkor is, ha egy jelentős kérdésben, a békeszerződés szövegének megítélésében nem egyezik az álláspontjuk. Az alábbiakban összefoglalásként néhány mondatot szeretnék szólni a tanulmányt bevezető kérdésemre vonatkozóan. Hogyan történhetett, hogy két világhatalom egy olyan kis tényező közvetítésével egyezzen ki, mint a befolyási területük határmezsgyéjén élő magyar rendek, Bocskai ideiglenesen fennálló, török vazallus államalakulata.

A választ az érdek-párok közös és eltérő eredendőiben találhatjuk meg. Az oszmán hatalom számára nem volt presztízskérdés, hogy helyette a vazallusa vezesse a kiegyezést. Az érdeke egy olyan béke megteremtése volt, amely meghagyja neki a frissen elfoglalt várakat; amely biztosítja a királyi Magyarország területeivel minél jobban megnövelt Erdélyt (a tervek szerint lehetőleg az egész Magyarországot); és azt, hogy a császár ismét adófizetésre kényszerüljön.

A magyarokkal együtt tevékenykedni, ahogy a háború utolsó időszaka hadászatilag is mutatta, megérte a szultánnak, a kezdeti magyar ajánlkozások még 1605-ben – gondolok itt különösen a korona kérésére – nagy reményeket keltettek Isztambulban.

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a feltétlen bizalom jegyében maguk nem folytattak volna egyeztetéseket, nem gyűjtöttek információkat. Sőt, nem kívánták volna a saját érdekeik szerint befolyásolni a Habsburg-magyar kiegyezés menetét. Az első Habsburg-oszmán kapcsolatkeresés elején, 1605 őszén még felmerült az oszmán terveknek nem megfelelően tevékenykedő magyarok nélküli béketárgyalás lehetősége is, amely azonban lekerült a napirendről. Amikor kiderült, hogy a bécsi megegyezés következtében Bocskaihoz csak Erdély és a kibővített Partium fog tartozni, míg a többi felvidéki terület, gyakorlatilag az akkori Magyar Királyság visszakerül a koronás uralkodó alá, a budai pasa mindent megtett a magyarok kezében lévő, de a tizenöt éves háború alatt a töröktől visszafoglalt várak, Fülek, Nógrád és Szécsény visszaszerzése érdekében. Még attól sem riadt vissza, hogy meghamisítva a Cesare Galloval lefolyt tárgyalás jegyzőkönyvét, arra bírja Bocskait, hogy leállítsa a bécsi béketárgyalásokat, amelyek a magyarországi területek átadását eredményezték volna. Terve majdnem sikerült, Bocskai megtiltotta ugyan Illésházynak, hogy folytassa az egyeztetést, aki azonban nem

[917] Bayerle 1991. Nr. 57. 74. Ali pasa, Illésházynak, Czobornak és Nyárynak, Esztergom, 1606. 10. 21.

tartotta be az utasítást, s mégis megkötötte a végleges bécsi békét. 1605 decemberétől 1606 novemberéig (magát a zsitvatorokit is beleszámítva) hét találkozóról maradtak fenn adatok, amely tény arra utal, hogy az oszmán diplomácia Budán keresztül akkor is érvényesítette saját szempontjait, amikor a tárgyalások fő vonala Bocskai követe, Illésházy István kezében volt. Tovább lépve azt is mondhatjuk, hogy minden alkalommal, amikor felmerült a magyar-Habsburg kiegyezés, napok múlva már a két birodalom részéről is kölcsönös lépések indultak egymás felé. Bocskai Istvánnak nem kis fáradozásába került, hogy megakadályozza az idő előtti kiegyezést. Erre azért volt szüksége, mert a bécsi békéhez benyújtott módosító indítványok elfogadásában csak addig reménykedhetett, amíg a mögötte álló oszmán hatalom, közvetlenül Murád pasa Magyarországon állomásozó serege megfelelő nyomatékot képezett. A budai pasa diplomáciai magatartása igen figyelemreméltó az érintett közel másfél évben. Bár mindig csak rangjában alacsonyabb méltóságokkal folytatott előtárgyalásokat, többnyire a bécsi udvar török tolmácsaival, ez őt nem zavarta. Ugyanakkor ki kell emelni, hogy az előzetes egyeztetésekben a legnagyobb szerep a budai kádinak, Habil efendinek jutott. Egy alapvető különbség kimutatható a Zsitvatorok előtti magyar-Habsburg és török-Habsburg tárgyalások között: míg Illésházy és társai hosszú, késhegyig menő viták után, közel egy évi folytonos egyezkedés során közelítették a nézeteiket egymáshoz, a török-Habsburg találkozók mindig nagyon rövidek, provizórikusak voltak. Ali pasa kisebb megingásokat leszámítva ragaszkodott a közös magyar-Habsburg, majd ennek függvényeként a Habsburg-Oszmán békekötéshez. Az a tény, hogy a két birodalom közötti békemű – a fent tárgyalt hat próbálkozást követően –, tizenhárom nap „hideg sátorozás” után létrejöhetett, mutatja, milyen szorosan kötődik a zsitvatoroki béke az előfeltételének számító bécsi békéhez.

G. ETÉNYI NÓRA

A ZSITVATOROKI BÉKE A KORABELI PROPAGANDÁBAN

Bevezetésképp egy 1608-as beszélgetésből szeretnék idézni.

Egy parasztember: Kedves barátaim, mi ugyan nem vagyunk elég sokan, s nem ez a jó alkalom, hogy magándolgokról társalogjunk, ezért valami mással kell, hogy elüssük az időt. Mit szólnátok, ha a tervezett békekötésről beszélgetnénk? Mire egy udvari szolga: Ah kedves öregapó, ez a béke még a messzeségben. Egy polgár: Isten irgalmazzon, ne panaszkodjatok, ha az ember olyan lustán és lassan tervez. Hiszen a leggonosszabbak, sok mindent kitalálnak, hogy a háborút meghosszabbítsák, a békéhez pedig titkos és szent dolgok szükségesek. Mit gondol – kérdezi a matróz – mit várhatunk a béketárgyalásoktól, mikorra várható a békekötés? Ne legyen olyan türelmetlen, – válaszol a polgár – a békéhez nyugalom kell. Évek óta tart a lárma és a vérengzés. A jó békéhez idő kell.[918]

A kissé mesterkélt beszélgetés majd negyven oldalon keresztül folytatódik a parasztember, a matróz, az udvari szolga és a polgár között, miközben nagyokat vitatkoznak arról, hogy kinek milyen haszna származik a háborúból és a békéből. E fentihez hasonló dialógusokból példák tucatjai idézhetnénk, mint 1663-ból a háború hasznán és árnyoldalán elmélkedő, a naumburgi vásárra utazó frankfurti kereskedő és egy rettenetes tájszólásban beszélő, az erfurti úton őrködő parasztember között.[919] Hasonló példa szintén 1608-ból Felius és Anonymus szatirikus párbeszéde a németalföldi béketárgyalásokról.[920] A béke és a háború politikai és gazdasági hatását egy holland polgár és egy hajós

---

[918] Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (továbbiakban HAB) 160. 16. Quod 17. „Ein Dialog oder Gesprach/ Die noch wehrende Niderlaendische Fridenstractation betreffendt/ zwischen Einem Hollandischen Bawern/ Hoffdienern/ Burgern und Schiffmann/ Auss dem Niederlandischen in hoch-Deutsche Sprach verdolmetscht Vorgegangen im Jahr 1608." Németországi kutatásaimat az F 046270 számú Ifjúsági OTKA pályázat a Herzog August Bibiliothek ösztöndíja és Klebelsberg Kuno Ösztöndíj támogatta. Ezúton is köszönöm.

[919] HAB T 456. 4. Helmst. 40. A műfajról, s nemzetközi szakirodalmáról: Németh S. Katalin: Fiktív német beszélgetések Magyarországról. (Johann Georg Schielen írásai, 1683.) = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1994. 1.; G. Etényi Nóra: Betegágy, fürdő, kártyaasztal. A „beszélgetésjáték" mint politikai metafora. In. *A politika műfajai a régi magyar irodalomban.* Tudományos konferencia kötete megjelenés alatt Bene Sándor szerkesztésében.

[920] HAB 240. 18. 1. Quod. 27. „Vom Niederlandischen Frieden: Ein kurzer DIALOGUS oder Gespraech. Auss dem Französischen in Hochteutsche Sprach gebracht"

párbeszéde is hosszan elemzi közérthető és hétköznapi érvekre és érdekekre hivatkozva.[921]

A békekötések effajta alulnézetén érdemes elgondolkodni. Az természetes, hogy a háború kitörésének, és a lezárásának mindig óriási a nyilvánossága.[922] Az uralkodó pátensekkel hozza alattvalói tudtára, hogy kikkel visel háborút, illetve mikor ér véget az ellenségeskedés. A fenti beszélgetés azonban megelőzi a békekötést, s az alattvalók, tipikus közemberek, akik a béke feltételeit latolgatják, kijelentve, hogy a rossz békénél, még a háború is jobb. Tudós traktátusok, államelméleti művek elemzik a korban a békekötés tudományát, ám a hatalomnak jól látható módon indokolni a kell a „köz" embere számára is, hogy milyen kondíciókkal kötöttek békeszerződést.[923] Ezekben a szórakoztató módon megírt párbeszédekben megjelentetett kevésbé művelt közember természetesen nem általánosan, jogi és államelméleti ismeretekkel vitatja meg a béke kérdését, hanem mint a fenti példa esetében is, konkrét alkalmak, események kapcsán, miként itt a németalföldi háborúról és békekötésről disputálnak. E kiadványok azonban nemcsak hollandul, hanem német fordításban is megjelentek, tehát nemcsak közvetlenül érintett alattvalók számára jelenítették meg a fontos politikai fordulópontot.

E párbeszéd tükrében érdemes a törökkel kötött békéket, különösen a zsitvatoroki békét a nyilvánosság szempontjából megvizsgálni, hiszen az ősellenséggel kötött békék sem két nagyhatalom viszonyát befolyásolták, hanem a keresztény Európa, az Universitas Christiana mozgásterét is.

A 15 éves háborút hatalmas híráradat kísérte.[924] A korábbi magyarországi török elleni háborúk időszakához mérten is feltűnő a változás.[925] Már az 1571-es

---

921 HAB 240. 18. 1. Quod. 28. „Ein Dialogus Oder Gesprach/ Die noch wehrende Niderlandische Fridenstractation betreffendt/ zwischen Einem Hollandischen/ Burgern und Schiffmann/ Auss dem Niderlandischen in hoch Deutsche Sprach verdolmetscht. vorvergagen im Jahr/ 1608."

922 Winfried Schulze: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert.* Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung. München, 1978.; Markus Baumanns: *Das publizistische Werk des kaiserlichen Diplomaten Franz Paul Freiherr von Lisola (1613-1674).* Ein Beitrag zum Verhältnis von absolutischem Staat, Öffentlichkeit und Mächtepolitik in der frühen Neuzeit, Berlin, 1994.

923 Michael Stolleis: Reichspublizistik – Politik – Naturrecht im 17. und 18. Jahhundert. In. *Staatsdencker im 17. und 18. Jahrhundert.* Hrsg. von Michael Stolleis, Frankfurt am Main, 1987.; Konrad Repgen: *Der Westfälische Friede und zeitgenössische Öffentlichkeit, Historisches Jahrbuch.* 1997.

924 Kelényi Béla Ottó: *Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke. 1454–1600.* Budapest, 1880.; Apponyi Sándor: *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften,* I–II. Budapest. 1900–1902, *III–IV.* München 1925–27. (továbbiakban App. H.); Hubay Ilona: *Magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban (1480–1718.)* 1948. (továbbiakban Röpl.); Carl Göllner: Turcica. *Die europäischen Türkendrucke des 16. Jahrhunderts,* I–II. Bukarest–Berlin, 1961. Bukarest–Baden-Baden, 1968.

lepantói győzelem kapcsán jól látható volt, hogy a sokféle, többközpontú propaganda miként tud hatékonyan egymásra hatni: részletes leírások, katonai jelentések, a csata hadrendjét közlő metszetes röplapok és szimbolikus ábrázolások tudatosították a sikert.[926] A 15 éves háború alatt II. Rudolf új típusú propagandája, mely tudatosan törekedett egy szélesebb körű, nemcsak a döntéshozó elitre koncentráló véleménybefolyásolásra, látványos változást eredményezett.[927] Beszédes példa az a röplap, melyen II. Rudolf császár látható, amint a töröktől sanyargatott Hungaria segítségére siet. A háttérben jól felismerhető Buda, s az onnan támadó törököket a páncélos Rudolf császár tartja vissza égi segítséggel.[928] Martin Schrott 1584-ben megjelent közismert metszetén még az egész Német-római Birodalom vállalta ezt a felszabadító szerepet, amikor a levágott kezű Hungariát lovas, páncélos katonák a felkelő nap fényében felszabadítják.[929] A hadszíntéren jelenlévő, katonaként is az országot védelmező uralkodó imagét a Habsburg főhercegek, különösen Mátyás főherceg használta ki. Mátyás főherceg mozgása magyarországi hadszíntéren a nyomtatványok tükrében is követhető, különösen Esztergom 1595-ös ostroma kapcsán kerül középpontba személye. Egy Visegrád elfoglalását ábrázoló augsburgi metszetes röplapon a képen is megjelenő pápai unokaöccs, Aldobrandini mellett a háttérben jól látható, amint hajón Esztergom felől Mátyás főherceg is megjelenik a várat feladó, s kivonuló törökök megszemlélésére 1595. szeptember 21-én.[930] A Német-római Birodalom segítségnyújtása,[931] egyes

---

925 G. Etényi Nóra: Hírek és számok a magyarországi hadi ellátásról a 16–17. századi nyomtatványokban In. *Végvár és ellátás.* Studia Agriensia, 22. Eger, 2001. 85–106.; G. Etényi Nóra: Magyar végvári katonák a tizenötéves háború nürnbergi újsághíreiben. In. *Magyarország védelme – Európa védelme.* Studia Agriensia, 24. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 2006. 277–290.; Szabó Péter: Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós vitézi kultusza. In. *Tata a tizenötéves háborúban.* Szerk. Fatuska János–Fülöp Éva Mária–ifj. Gyüszi László, Tata, 1998. 139–147.

926 Zimányi Vera: *Lepantó, 1571.* Budapest, 1983.; Galavics Géza: *„Kössünk kardot az pogány ellen.”* Török háborúk és magyar képzőművészet. Budapest, 1986. (továbbiakban Galavics 1986.) 17–19.

927 Robert W. J. Evans: *Rudolf II. and his World.* A Study in Intellectual History 1576–1612. Oxford, 1973.; R. J. Evans: *Rudolf II. Ohnmacht und Einsamkeit.* Graz–Wien, Köln, 1980.; Karl Vocelka: *Die politische Propaganda Kaiser Rudolf II. (1576–1612.)* Wien, 1981.; Karl Vocelka: *Kaiser Rudolf und seine Zeit.* Wien–Köln–Graz, 1985.

928 Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok (továbbiakban MNM TKCS)

929 Galavics 1986. 19–22.; Imre Mihály: *„Magyarország panasza” A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában.* Debrecen, 1995. 190–199.

930 MNM TKCS T 7089

931 Jan Paul Niederkorn: *Die europäische Mächte und der „lange Türkenkrieg”. Kaiser Rudolf II. (1593–1606).* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Archiv für österreichische Geschichte Band 135. Wien, 1993. 70–102.; Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenötéves háború.* Szeged, 2000.; R. Várkonyi Ágnes: *Három*

fejedelmek személyes jelenléte is nagy hangsúlyt kapott, különösen a szász és brandenburgi választófejedelmek segítségnyújtása jelent meg a kiadványokban, jelezve, hogy a birodalmi rendek, fejedelmek a császári udvarral való politikai, vallási és katonai konfliktusaikban a propagandatechnikákat is hatékonyan elsajátították. A kiadványok nagy számában azonban szerepet játszott a hírek kíváncsi közönsége is. A török elleni közös keresztény fellépés hagyományos normarendszere mellett, a segélycsapatok jelenléte és gazdasági érdekek[932] – mint a hús árának emelkedése – is fokozta a figyelmet, melyet élelmes kiadók jól kiépített kapcsolatrendszerrel, eredményesen aknáztak ki.

A 15 éves háború sajtótermékei között meghatározó szerepet játszanak vásári füzetek.[933] Ezek a féléves tavaszi és őszi vásárra közzétett összefoglalások mintegy nyolcvan oldalon keresztül összegzik az előző félévben történteket. Az eltelt idő miatt és terjedelmi okokból már értékelni is lehetett a hadi eredmények jelentőségét és hatását, érzékeltetni lehetett az erőviszonyokat, s a tájékozatlan ovasó számára lehetőség nyilott a különböző hadszíntereken történetek együttes bemutatására. Erre szükség volt a tájékozódás érdekében is. Olyan röplapot is közzétettek, melyen Magyarország térképén az 1594-es év hadi eseményeit rögzítették. 1595-ben pedig egy röplapon Hatvan ostromának jelentőségét (s persze Miksa főherceg katonai szerepét) úgy érzékeltették, hogy az előző évek hadi eseményeit térképen rögzítették Vác, Esztergom, Nógrád térségét is kidolgozva.[934] Az összegző bemutatásra nemcsak a hadi helyzet gyors változása, hanem a kudarcok ellensúlyozása érdekében is szükség volt. Győr elvesztésével kialakult krízist a propagandában az Erdélyi Fejedelemség török elleni fordulása és részletesen bemutatott hadi sikerei ellensúlyozták. Egy 1595-ben Frankfurt am Mainban megjelentetett őszi vásári füzet szinte külön erdélyi kiadványként

---

évszázad Magyarország történetében. I. A megosztottság évszázada, 1526–1606. Budapest, 1999. 173–198.

932 Heinz Schilling: The European Crisis of the 1590s: the Situation in German Towns. In. *European Crisis of 1590s.* Essays in Comparative History. Edited by Peter Clark, London, 1985. 135–156.; Ember Győző: *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén.* Budapest, 1988. Gecsényi Lajos: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. = *Századok,* 1993. (127) 3–4. sz. 469–484.; Erich Landsteiner: *Zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels am Ende des 16. Jahrhundert* és Sahin-Tóth Péter: A velencei magyar marhaexport válsága a XVI–XVII. század fordulóján egy francia forrás tükrében. In. Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére = *Fons* IX. évf. 2002. 1–3. 61–74. és 75–106.

933 Szalai Béla: A 15 éves háború ábrázolásai a frankfurti vásári tudósításokban. In. *Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800.* I. A mai Magyarország Kiegészítések 1. Szerk. Szalai Béla, 2003. 12–24.

934 MNM TKCS T 359

jelent meg,[935] nemcsak katonai eseményekre összpontosítva, hanem az Erdélyi Fejedelemséggel kötött prágai szerződést is részletesen ismertetve: az előzetesen Bocskai István által benyújtott erdélyi változatot és a császári versiót is közzétéve.[936] A legfontosabb katonai híreket külön metszetekkel illusztrált röplapok is bemutatták. 1595-ben az augusztus 12-i gyulefehérvári harcokról,[937] 1595. október 5-i és október végi győzelmekről, tergovistei és gyurgyevói sikerekről is képes tudósítás jelent meg Nürnbergben.[938] Pálffy Miklós hírnevét jellemzi, hogy arról is röplap jelent meg, amikor 1596 januárjában Buda környékén 2360 keresztényt szabadított ki.[939] A híradásban nemcsak a keresztény lakosság védelmét emelik ki, hanem előrevetítik, hogy már előkészíti a tavaszi időszak hadműveleteit.

A török elleni háború eseményeiről összetett kép bontakozott ki. A hosszú háborút lezáró zsitvatoroki békének azonban koránt sincs ilyen nagyfokú és sokféle publicitása. A bécsi és a zsitvatoroki béke szövegét közzéteszik latinul, német és magyarul is, egyes élénken politizáló magyar főnemesek könyvtáraiban mindhárom változat megtalálható.[940] A béke szövegét a Német-római

---

935 Universitätsbibliothek Augsburg. Oettingen–Wallerstein-Bibliothek 02. IV. 14. 4. 142. Angeb. 27. „Siebenbürgische, Crabatische, Ungarische und Türckische Handlung, Das ist Warhaffte Beschreibung, was sich mit dem groessen Treffen biss Weinmontas zugetragen."

936 Augsburg. Stadtbibiliothek 4 Gs 2359. Türkenkriege Nr. 188. „Vertrag und Bündnuss zwischen den Römische Kaey. May. Rudolph II. und dem Fürsten in Siebenbürgen, so sich mit einenader auff gewisse Condition und Articel vergliechen wider den Erbfeindt Christliches Namens und Geblüts, den Türckischen Sultan ritterlich zu streiten."

937 Newe Zeyttung, Auss Weissenburg in Siebenbürgen, vom vierzehenden Augusti, Anno 1595. Nürnberg, Lucas Mayer–Walter L. Strauss: *The German Single-Leaf Woodcut 1550–1600.* A Pictorial Catalogue I–III. New York, 1975. 717.

938 Ein wunderbarliche Newe Zeytung, Wie auff den 5. Tag des abgelauffnen Weinmonats in diesem 1595. Jar, auff des Fürsten auss Siebenbürgen Veldlager…Nürnberg, Lucas Mayr, Walter L. Strauss 1975. 718. Röpl. 375. „Zeitung Auss Ungern und Siebenbürgen, was sich in kurtzer verlauffener Zeit begeben und zugetragen hat, mit allerley sachen 1595. Und von der erhaltenen Victorij wider den Grausamen Erbfeindt den Türcken, wie der Siebenbürger… erleget unnd etliche Stätt abgenommen" Vö.: Kruppa Tamás: Marciare verso Constantinopoli. Báthory Zsigmond havasalföldi hadjárata és a jezsuita propaganda. In. *Művelődési törekvések a korai újkorban.* Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsanna–Keserű Gizella–Ötvös Péter, Szeged, 1997. 307–325.; Erdősi Péter: A vesztes magasztalása. Giorgio Tomasi históriája Báthory Zsigmondról. In. *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv.* Szerk. Tusor Péter, Budapest, 1998. 258–265.

939 „Newe Zeyttungen. Welchermassen, durch Göttliche schickung, der Herr Nicolaus Balfy, Obrister Gubernator zu Gran in Hungern, die Christen zu Alt Ofen, von der Türckischen dienstbarkeit erlediget…" Nürnberg, Lucas Mayr–Walter L. Strauss 720.

940 Vö.: Batthyány Ádám könyvtára: *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Sajtó alá rendezte: Herner János és Monok István. Adattár a 16–17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11. Szerk. Keserű Bálint, Szeged, 1983. 266–279.; Koltay András: *Batthyány Ádám és könyvtára.* A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai IV. Budapest–Szeged, 2002. 186–218.

Birodalomban a szinte császári udvari nyomdászként működő Johann Ottmar Jakobi által Prágában kiadott eredeti terjeszti el.[941] A nürnbergi Christoph Lochner 1607-ben jelenteti meg a tárgyalódelegációk tagjait (Johann von Molart, Adolff von Althan, Thurzó György, Istvánffy Miklós, Sigfrid von Kolonicz, Batthyány Ferenc, Erdődy Kristóf, Illésházy István, Nyáry Pál, Czobor Mihály, Hoffmann György, Ali budai pasa és Habil effendi) s a békekötés pontjait is pontosan ismertető kiadványát.[942]

Egy alapvetően francia és németalföldi híreket közlő kisméretű, latin nyelvű félévente megjelenő frankfurti kiadványban 1607-ben a rövid terjedelem ellenére lényeglató képet rajzolnak a bécsi és a zsitvatoroki békéről, pontosan közölve a tárgyaló felek névsorát, a békepontokat nem szó szerint, de reálisan összegezve ismertették, arra is utalva, hogy 1607 februárjában Érsekújvár visszakerül királyi fennhatóság alá, a fejedelmi címet pedig Bocskai István után Rákóczi Zsigmond vette át.

A zsitvatoroki béke propagandájára azonban hat a bécsi béke sokféle megítélése. A bécsi békekötésről tudósító kiadványok alapvetően egy – ahogy a kortársak mondták – „jó béke" megkötésének az eredményét hangsúlyozzák. Ez a kompromisszum már nemcsak az uralkodói hatalmat tükrözi, hanem a magyar rendek megnövekedett szerepét is. A bécsi békét közzétevő „hivatalos" prágai kiadványok, ha nem is egyenrangú félként, de a címlapon mutatják be Rudolf császár portréja mellett Mátyás főherceg és Bocskai István arcképét is.[943] Azok számára is egyértelművé téve a magyar rendek politikai súlyának növekedését, akik a békekötés pontjait részletesen taglaló kiadványokat nem tudják elolvasni, vagy értelmezni. A magyar rendek elismerésének ezt a fajta nyilvánosságát még akkor is hangsúlyoznunk kell, ha egyértelmű, hogy ebben Mátyás főherceg politikája is szerepet játszott.[944] A bécsi béke pontjait olyan változatban is

---

941 Németh S. Katalin: *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720*. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, I–III. München–New York–London–Paris, 1993. (továbbiakban H) H 8. „Abdruck Der Reconciliation und Vergleichung mit den Hungerischen Stenden, geschehen zu Wien in Osterreich, den 23 Junij, Anno 1606. Aus Lateinischer sprach, ins Teutsche gebracht. Item Extract dess gemachten Friedens mit dem Türcken. Erstlich gedruckt in der Aleen Stadt Prag, durch Johann Othmar Jacobi."

942 HAB 160. 16. Quod. 22 /H 596./ Röpl. 443. „Friedens Conditiones Wie dieselbe zwischen dem Römischen unnd Türckischen Kayser/ Rudolpho biss Namens dem andern/ und Hehomath Sultan dem ersten/ den eylfften Novembris, Anno 1606. im Feldlager zwischen der Thonaw und Sitwa in Hungern/ abgehandelt und beschossen. Cum gratia Superiorum. Erstlich gedruckt in der alten Stadt Prag durch Johann Otthmar Jacobi. 1607."

943 App. H. 691. Röpl. 439a.; Németh S. 1993. H 7.; HAB 160. 16. Quod. 20. „Abdruck Der Reconciliation und Vergleichung mit den Hungerischen Stenden, geschehen zu Wien in Osterreich, den 23 Junij, Anno 1606. Aus Lateinischer sprach, ins Teutsche gebracht."

944 Károlyi Árpád: Bocskay és a bécsi béke. = *Századok*, 1898. 1–19.; Benda Kálmán: *Bocskai István*. Budapest, 1993.; R. Várkonyi Ágnes: Bocskai, a közép-európai realista. In: *Studia Caroliensia* 2006. 1. 5–27.

közzétették, amikor a címlapon négy kis képen az uralkodó és a rendek közötti tárgyalásokat mutatják be.[945] Az 1606 júniusában kötött békéről meglepően sok a szeptember végi kiadvány, amikor a cseh rendekkel való megállapodást is közzéteszik. A törökkel való megállapodás első közzététele is a bécsi békével együtt jelent meg, hangsúlyozva, hogy a bécsi béke rögzítette a törökkel való békekötést. Illésházy István politikai súlya igazán az 1608-as országgyűlés kapcsán tűnik ki a korabeli nyomtatott újságokban.[946] Egy Lipcsében napvilágot látott értekezés[947] azt ajánlja olvasójának, hogy a közzétett két érvelés alapján maga döntse el, hogy mit gondol meg kellett-e adni a magyar rendeknek a vallásszabadságot vagy nem. A szász választófejedelem, II. Krisztián udvari prédikátora ízekre szedi a bécsi püspök ellenző véleményét, s ki is mondja, hogy a vallásbéke előfeltétele a békének, s azt is hangsúlyozza, hogy sokkal inkább politikai, mint vallási a kérdés. A bécsi püspök, Melchior Khlesl komoly politikai hatalommal rendelkezik a bécsi és a zsitvatoroki béke kötését megelőzően.[948] Rudolf ambivalens érzése a békekötéssel kapcsolatban szintén tükröződik a kiadványokban. Már 1595-ben kinyomtattak egy tízoldalas érvelést Rudolf császár nevében, melyben a Győrt feladó Hardegg példája alapján azt elemzi, hogy miért nem lehet a hitszegő törökkel megegyezni, békét kötni. A kiadványban hat elgondolkodtató pontban összegezték, hogy az aktuális helyzetben miért a török kovácsolna előnyt a tárgyalásokból, aki jelentős készleteket halmoztak fel egy hosszú háborúra. Az elemzés szerint előbb vissza kell szerezni az elveszített erődítményeket, mert jelenleg olyan békét lehet csak kötni, mint amilyet Sziget eleste után kötöttek, amikor egy három ország érdekeit védelmező vár lett a töröké. Az 1594-es nagy veszteség, Győr nem

---

945 Németh S. 1993. H 6. „Abdruck Der Friedens Handlung und Vergelichung mit den Hungarischen Stenden. Insonderheit auch von dess Herrn Botschkay seiner Person, Tittel und ganzen Befriedung. Erstlich Gedruckt in der Alten Stadt Prag, durch Johan Othmar Jacobi. MDCVII”

946 Paul Ries: Inhalt der Wochenzeitungen von 1609 im Computer. In. *Presse und Geschichte* II.; Thomas Schröder: *Die ersten Zeitungen.* Textgestaltung und Nachrichtenauswahl. Tübingen, 1995.

947 HAB 201. 19. Quod. 17. „Duellum Glöselianum, Das ist/ Zwey unterschiedliche/ und darzu wiederwertige Bedencken/ uber der Frag/ Ob den Hungarischen Landstaenden die Freyhait der Religion der zu Religion zu zulassen sey. Eines/ Doctoris Melchioris Glöselij/ Weihe Bischoffs zu Wien/ und Administrators des Bisthumbs Newstadt/ welches Negative steritet. Das ander/ Doctoris Polycarpi Leisers/ Churfürstlichen Saechsischen Hoffpredigers/ und verordneten zu Kirchen und Schulsachen/ Welches Affirmative schleusset. Christliche guter Wolmeinung/ zu fernerer Ergründung der unselbaren Göttlichen Warheit in den Druck verfertiget/ durch M. Theophilum Philalethen Christopolitanum. Leipzig/ In Vorlegung Abraham Lambergs.”

948 Legújabban: Ötvös Péter: Együttműködő ellenfelek. A bécsi püspök és a bécsi béke In. *Idővel paloták…* Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerkesztette: G. Etényi Nóra és Horn Ildikó, Budapest, 2005. 117–126.

maradhat török kézen a rövid traktátus szerint. A rövid értekezés azt is hangsúlyozza, hogy koalícióban harcolnak, így nem lehet külön békéről tárgyalni. De nem is kell, mert – amint kissé túlozva írják – még arra is remény van, hogy Erdélyi Fejedelemség után újabb csatlakozói lesznek a török elleni háborúnak, még a perzsák felkelése is bíztató.[949] Amint a hadi híreknél, a törökkel való diplomáciai tárgyalásoknál is egy reálisabb kép kezd kialakulni a korabeli nyomtatványok révén. 1595-ben és 1596-ban németül és latinul Frankfurt am Mainban és Párizsban is megjelent a Portán jelentős időt eltöltő, császári szolgálatba lépett flamand diplomata, Busbeq műve is, melyben reális képet rajzol a törökkel való tárgyalás lehetőségeiről.[950] 1605-ben Hanauban jelent meg újabb kiadás. Busbecqnek, aki alkalmi és állandó követként is hosszabb időt töltött a Portán, 1553 és 1562 között szerzett tapasztalatait összegző „négy törökországi levele" afféle kézikönyvnek számított a korabeli Európában. A kézirataiból összeállított s először 1581–82-ben megjelentetett kis gyűjtemény a törökkel való küzdelem programját fogalmazza meg.[951] A hosszú török háborút lezáró béketárgyalások megkezdéséről azonban kevés információ látott napvilágot.[952] A zsitvatoroki béke megkötése, a tárgyaló delegáció kijelölése már szintén része Rudolf császár és Mátyás főherceg konfliktusának, ami érthetővé teszi, hogy a császári propaganda miért nem aktívabb a zsitvatoroki béke kapcsán. Karl Vocelka szerint Mátyás főherceg játszott szerepet abban, hogy a török tolmácsok manipulációjának következtében

---

949 Universitätsbibliothek Augsburg Oettingen-Wallerstein Bibliothek 02. IV. 13. 4. 142. Angeb. 25. „Sechs Erhebliche und Wichtige Ursachen, aus welchen Klaerlichen dargethon, und mit Grund aussgeführt wirdt, dass es der Röm. Kays. May. In Kleinen weg zugtehon, einichen Frieden mit dem Türckischen Keyser, diser Zeit einzugehen, oder zubeschliessen… gedruckt zu Augspurg durch Samuel Dilbaum."

950 App. H. 586. Busbeck (Augerius Gislenus): Reysen und Bottschafften, welche auff gnedigsten Befelch beyder Unüberwindlichsten Allermächtigsten Keyser Ferdinandi und Maximiliani II. der gantzen Christenheit zu höchsten nutzen glücklich vollendet hat…MDXCVI. Gedruckt zu Frankfurt am Mayn in Verlegung Andree Wechels selig Erben. Az előző évben Andrae Wecheli kiadásában Frankfurtban jelent meg latin nyelvű kiadása, (App. H. 558.) s Párizsban az előző évben jelent meg latin kiadása: App. H. 557. Augerii Gislenii Busbeqvii D. Legationis Turcicae Epistostolae quator. Qvarum priores dvae ante aliqvot annos in lucem prodierunt…

951 Szakály Ferenc: Magyar diplomaták, utazók, rabok és renegátok a 16. századi Isztambulban. In. *Szigetvári Csöbör Balázs török miniatúrái (1570).* Budapest, 1983. 28. (továbbiakban: Szakály 1983.); Fenyvesi László: A (Habsburg)-magyar diplomáciai kapcsolatok krónikája. In. *Ungnad Dávid konstantinápolyi utazásai.* Ford. és a bevezető tanulmányt írta: Kovács József László. Budapest, 1986. 345. (továbbiakban: Fenyvesi 1986.); R. Várkonyi Ágnes: Török világ és magyar külpolitika. In. *Magyarország keresztútjain.* Tanulmányok a XVII. századról. Szerk. R. Várkonyi Ágnes, Budapest, 1978. 180–181.

952 A béketárgyalások megkezdéséről: Papp Sándor: Török-magyar tárgyalások és szerződéskötés 1605-ben. In. *Historia manet.* Demény Lajos emlékkönyv. Szerk. Tüdős S. Kinga–Violetu Barbu Bukarest, 2001. 119–135. és Papp Sándor: A zsitvatoroki békéhez vezető út. Lásd a konferencia kötetében.

létrejött eltérő szövegváltozatok közül a B variáns látott napvilágot.[953] Karl Nehring azonban elveti ezt a koncepciót.[954] A diplomáciai malőr szintén szerepet játszik a békekötés visszafogott éltetésében, mely a németalföldi szabadságharcról készült röplapokkal összevetve még inkább feltűnő. A korabeli Európa egyik legmeghatározóbb hatalmának tartott Spanyol Királysággal vívott szabadságharcnak az 1609-ben történő lezárását szimbólumok sora jeleníti meg.[955] A hatalom oszlopai között Justitia és Pax jeleni meg diadalszekéren, melyet két olyan ló húz, akiket az Egyetértés és az Igazság vezet az uralkodó és a rendek felé, miközben Mars és a katonák távoznak helyszínről, s helyükre a nőalakként megjelenő tartományok lépnek.[956] A tartományok jelképező oroszlán térképeken is az egységet hirdeti. A vallásszabadság védelme mellett a Habsburgokkal szembeni konfrontációra jóval nagyobb hangsúly esett, amint ezt röplapokon fegyverrel a kezében látható Németalföldet jelképező oroszlán hangsúlyozza.

A török háborúk híreit figyelemmel kísérő olvasóknak azonban értelmezni kellett békekötés eredményét. A nürnbergi Hieronumys Ortelius török elleni háborúkat, s különösen az 1592-től kibontakozó várostromokat és csatákat összefoglaló, először 1602-ben megjelent művének új kiadásában már a Bocskai-szabadságharc eseményei, s a békék megkötése is gondos részletességgel szerepelt.[957]

Maximilian Brandstetter tollából pedig rendelkezésre állt volna a zsitvatoroki béke okmányait kicserélő, Sigmund Herberstein és Rimay János vezette követség részletes úti beszámolója is.[958] A mintegy 150 főből álló követségben lelkészek, orvosok, titkárok, tolmács, futár mellett aranyműves, szállásmester,

---

953 Karl Vocelka: Matthias contra Rudolf. Zur politischen Propaganda in der Zeit des Bruderzwistes. = *Zeitschrift für Historische Forschung,* 1983. (10) 341–351.

954 Karl Nehring: Der Friede von Zsitvatorok In. *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel.* Hrsg. Von Karl Nehring, (továbbiakban Nehring 1983.) München, 1983. (Südosteuropäische Arbeiten, 78.) 15–67.; Karl Nehring: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés 1605–1609. = *Századok,* 1986. (120) 3–50.

955 Johannes Arndt: Der spanisch-niederländische Krieg in der deutschsparchigen Publizistik 1566–1648. In. *Krieg und Kultur.* Die Rezeption von Krieg und Frieden in Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568–1648. Hg. Horst Lademacher–Simon Groenveld, Münster–New York–München–Berlin, 1998. 401–418.

956 John Roger Paas: *The German Political Broadsheet 1600–1700.* I. 1600–1615. Wiesbaden, 1985. (továbbiakban Paas) P 85. 86. 87. 88. 194–197. és „Barmherzigkeit und warheit seind einander begegnet: Gerechtigkeit und Fried haben sich geküsset" P 110. 219. és P 109. 218.

957 App. H. 2602. Vierdtter Theil. Dess Hungerischen unnd Sibenbürgischen Kriegswesens, was sich siedhero Anno 1604. Biss auff A. 1607 inn der auss gestandnen rebellion mit dem Türcken, Rebellen und Ihrem anhang, so sich wider das Hochlöblich Hauss Österreich … Nürnberg, 1613.

958 Nehring 1983.; Maximilian Brandstetter: *Utazás Konstantinápolyba 1608–1609.* Karl Nehring német kiadása alapján fordította: Tóth L. Béla Kronosz Könyvek 6., Budapest, 2001.

kézművesek, kertészek, szűcsök és tanulni és kalandra vágyó ifjak is helyet kaptak. Brandstetter útleírása nemcsak az utazás során a hódoltság városokban és török területen látottakat összegezte, hanem a diplomáciai tárgyalások nehézségeire is utalt, Rimay János szerepét kiemelve.

A követségek útját kísérő beszámolók hiányát az élelmes Salamon Schweigger vette észre, aki Sinzendorf 1576-os követségének az úti prédikátora volt. Schweigger a fokozott érdeklődést kihasználva a nürnbergi városvezetés és a nürnbergi polgármester segítségével 1608-ban megjelenteti korábbi feljegyzései alapján a mintegy harminc évvel korábban született útibeszámolóját.[959] Schweigger, aki egy rövid kis életrajzot is közzétett a kötet bevezetőjében, ki is mondja, hogy kalandvágyból indul el a konstantinápolyi útra, miután tübingeni teológiai tanulmányai után hiába próbált nevelőként Itáliába és Franciaországba eljutni.[960] Sinzendorf gróf úti prédikátoraként az Oszmán Birodalomban, majd a Szentföldön tett útjáról az érdekességeket, egzotikumot hangsúlyozó, ugyanakkor jól hasznosítható ismereteket közölt. Az élvezetes, sokszínű, a követség útját, ellátását, a törökkel való diplomáciai tárgyalások módját, szertartását is ismertető[961] kis metszetekkel illusztrált könyv rövid időn belül hat kiadást ért meg.

Az ekkor Nürnbergben prédikáló Salamon Schweigger szervezte meg Johann Wild nürnbergi polgár művének kiadását is. Wild 1604-ben esett török fogságba Érsekújvár környékén, a Konstantinápolyban átélt fordulatokban gazdag tízéves viszontagságait élvezetesen foglalta össze.[962] Konstantinápolyról és a törökök szokásairól is egyfajta alulnézeti képet adva.

A zsitvatoroki béke megújításai is napvilágot láttak. Az 1615 júniusában megkötött tízéves hosszabbítás ratifikációjával[963] a Portára induló Hermann

---

959 Salomon Schweigger: *Eine newe Reysbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem gedruckt und verlegt zu Nürnberg durch Johann Lantzenberger, 1608.* Hasonmás kiadása Graz, 1964.

960 Németh S. Katalin: Salomon Schweigger útleírásának magyar vonatkozásai In. *Tarnai Andor-emlékkönyv.* Szerkesztette: Kecskeméti Gábor, Budapest, 1996. 189–200.

961 Konrad Dilger: *Untersuchungen zur Geschichte des Osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert.* Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients. IV. München, 1967.; *Austro-Turcica 1541–1552.* Diplomatische Akten des Habsburgischen Gesandschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen. Hrsg. Edgar Hösch und Karl Nehring, München, 1995.; Karl Teply: *Kaiserliche Gesandtschaften ans Goldene Horn.* Stuttgart, 1968.

962 Johann Wild: *Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen Anno 1604.* Hrsg. Dr. Georg. A Narciss, berarbeitet nach dem durch Ludwig Lochner 1613 zu Nürnberg verlegtten Erstdruck von Karl Teply, Stuttgart, 1964.; Németh S. Katalin 1996. 197, 199.

963 HAB 160. 16. Quod. 23. H 56 Röpl. 467. Articulorum pacis ad Sitvatorok anno 1606 conclusorum, nova confirmatio, ratificatio & in quibusdam punctis complanatio. Secundum capitulationes in aula imperatoria Viennensi Anno 1616 per Plenipotentarios vtrius Imperatoris

Tschernin delegációjának története szintén napvilágot látott. Adam Wennern beszámolójára már csak három évet kellett várni.[964] Az 1618-ben visszatért követség útjáról 1622-ben meg is jelent meg az összegzés, mely hagyományos módon a Porta különlegességeit mutatja be, de a beszámoló végére egy részletes listát csatolt a követség tagjairól, melyben még a szabókat is személy szerint megnevezik (Martin Keitl Bártfáról és Mathias Meschekit Horvátországból.) Ez a leírás emlékeztetett leginkább Benedickt Curipeschitz Itinerariumára, mely az 1530-as királyi követség útját beszéli el, s mely 1531-ben szintén napvilágot látott.[965] Az 1530-ban megtett útról kétféle változatban készült kiadvány, míg az elsőben az utazás során látott helységeket, nevezetességeket ismertette a szerző, a másodikban, egy populárisabb formában, két lovászfiú fiktív párbeszéde mutatta be az Oszmán Birodalomban tapasztaltakat.[966] A közemberek szájába adott politikai traktátus elsősorban a keresztény Európa összefogását sürgető kiáltvány.[967]

A török követség megjelenése a leírásokban nemcsak a békekötés fontossága, hanem egzotikuma miatt is szerepelt.[968] Külön kiadvány részletezte, amikor török követség érkezett 1562. november 27-én Frankfurt am Mainba a birodalmi gyűlésre Miksához.[969] Nemcsak azt emelte ki már címlapon a nürnbergi

---

Commissarios stabilitas & ab vtroque Imperatore Confirmatas. Ex Mandato Sacrae Caesarae Regiusque Maiest: Impressum Viennae Austriae 1616.

964 App. H. 2012. Werner von Caelsheim (Adam): „Ein gantz new Reysebuch von Prag auss biss gen Constantinopel, Das ist: Beschreibung der legation und Reise, welche von der Röm. Käys. Auch zu Hungarn und Böheimb et Königl. May. Matthias II an den Türckischen Käyser Ahmet… neben desselben vorm Jahr zu Wien ankommenen Botschaft nach Constantinopel, und die Ossmannische Porten abgeordnet: So Anno 1616. Angefangen und Anno 1618. Glücklich verricht und völlig abgelegt worden… Gedruckt und verlegt zu Nürnberg, durch Simon Halbmayern. MDCXXII."

965 Benedict Curipeschitz: *Itinerarium oder Wegrayss Küniglich Mayestät potschafft gen Constantinopel zudem Türckischen Keiser Solyman. Anno 1530.* App. H. 233. Új kiadása: *Berabeitet von Gerhard Neweklowsky.* Klagenfurt, 1997.

966 App. H. 237. „Eine Disputation oder Gesprech zwayer Stalbüben, so mit Küniglicher Maye. Botschafft, bey dem Türckischen Keyser zu Constantinopel gewesen…" Értékelése és fordítása: *Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról.* Válogatta és a bevezetést írta: Tardy Lajos. Budapest, 1977. (továbbiakban Tardy 1977.) 31–33. és 154–180.

967 Tardy Lajos 1997. 31. Érdemes összevetni: Balogh F. András: Die deutschsprachigen Ungarnflugschriften vom Anfang des 16. Jahrhunderts. In. *Traktátus Mohácsról.* „Egy remete, egy magyar, egy török és egy cigány ember beszélgetése a mi súlyos korunkról 1527." Kiadta: Balogh F. András, Budapest, 2003. 5–39.

968 Szakály 1986., Fenyvesi 1986.; Ágoston Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In. *Híd a századok felett.* Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk. Hanák Péter, szerk. Nagy Mariann, Pécs, 1997.

969 Harriet Rudolph: Türkische Gesandschaften ins Reich am Beginn der Neuzeit – Herrschaftsinszenierung, Fremdheitserfahrung und Erinnnerungskultur. Die Gesandtschaft des Ibrahim Bey von 1562. In. *Das Osmanische Reich und die Habsburgmonarchie.* Akten des

beszámoló, hogy egy eredetileg lengyelnek született renegát (Ibrachim Strotchy) vezeti a követséget, hanem azt is, hogy az uralkodó fia, (a későbbi II. Rudolf császár) is jelen volt a követek fogadásán, akik díszes sátrat és 4 tevét hoztak ajándékba.[970] A követség tagjainak a nevét is pontokba szedve ismertették, kiemelve, hogy négy hónapig tartott a követség útja. Egy korábbi követség útjának ismertetésekor, amikor érdemi politikai-diplomáciai híreket nem tudtak közölni a követség ellátását ismertették 1531-ben. Stephan Gerlach, aki szintén Rudolf császár nevében, Ungnad Daviddal indult 1573-ban a Portára, a követség útjáról készített összegzését, útinaplóját csak az unokája adta ki 1674-ben.[971]

A követségek útjáról született beszámolókból az is kitűnt, hogy a török fél elvárta, hogy magyar tagjai is legyen a küldöttségnek, mint ahogy azt is, hogy magyar viseletben jelenjenek meg. A nyomtatatásban megjelent összegzésekben hosszan ecsetelik a magyar viselet elkészítésének költségeit, melynek diplomáciai jelentésére azonban nem utalnak. A tárgyaló delegáció bemutatása révén a zsitvatoroki béke megkötésekor, és gyarmati és szőnyi meghosszabításaikor[972] is kitűnt a magyar nemesség hangsúlyos részvétele a tárgyalásokban. A korábbi 8 évre kötött békékkel szemben húsz évre kötött zsitvatoroki béke új fejezetet nyitott a Habsburgok számára a törökkel való tárgyalások vonatkozásában is, lehetővé téve hosszabb időszakra is állandó követ küldését a Portára.[973] A zsitvatoroki béke, s annak tárgyalásai,

---

internationaeln Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Wien, 22–25. September 2004. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband 48. Hrsg. Marlene Kurz, Martin Scheutz, Karl Vocelka und Thomas Winkelbauer, München, 2005. 295–314.; Karl Teply: Türckische Gesandschaften nach Wien 1488-1792. = *Österreich in Geschichte und Literatur*, 1976. (20)

970 Anbringen Türckischen Botschafft Ebrahimi Strotschen, gebornen Polecken so er auff diesen Waaltag allhie Franckfurt Anno 1562. Den 27. Nouembris Für Keyser, König Chur und Fürsten in Schlauischer Sprach gethan, item vo… Nürnberg, 1562. Harriet Rudolph, 2005. 309–310.

971 Stephan Gerlach: *Tage-buch.* An die Ottomanischen Pforte zu Constantinople abgefertigten und durch den… Hn. David Ungnad… vollbrachten Gesandschafft, Frankfurt am Main, 1674. Magyar vonatkozású részeket kiadta: Kovács József László: *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Budapest, 1986. 89–258.; Németh S. Katalin 1996. 193.

972 HAB 61. 2. Pol h. „Türckischer Friedens-Schluss 1627. Pax Othomannica sive Articuliet conclusiones Pacis cum Turcarum Regeinitae. Anno 1627." Salamon Ferenc: *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból.* Budapest, 1884. Majláth Béla: *Az 1642. évi szőnyi békekötés története.* Budapest, 1885.

973 Peter Meienberger: *Johann Rudolf Schmied zum Schwarzenhorn als kaiselicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629–1643.* Ein Betrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Frankfurt am Main, 1973.; Hiller István: Feind im Frieden. Die Rolle des Osmanischen Reiches in der europäischen Politik zur Zeit des Westfälischen Friedens. In. *Der Westfälische Friede. Diplomatie–politische Zäsur–kulturelles Umfeld–Rezeptionsgeschichte.* Hrsg. Heinz

meghosszabításai kapcsán a követség útjáról kinyomtatott beszámolókban nem elsősorban a császári udvar propagandáját és reprezentációját érhetjük tetten. A nyilvánossá tett útleírások, nem hivatalos követi jelentések, beszámolók, hanem olyan a követséggel együtt utazó udvari prédikátorok vagy titkárok itinerariumai, akik ismerik a korban megjelent Oszmán Birodalmat és Konstantinápolyt bemutató traktátusokat, s pontosan érzékelik, hogy útjuk során milyen sok értékes és érdeklődésre számottartó információhoz jutottak hozzá. A török szokások, diplomáciai érintkezések, a hatalmas Konstantinápoly egzotikuma széles olvasóközönség érdeklődésére számot tarthatott. Ezt az igényt érzékelték, s próbálták kielégíteni, s ugyanakkor tovább serkenteni az érdemi és színvonalas ismerteket tartalmazó útleírások.[974] A törökkel kötött békék nyilvánossága azonban látványosan megváltozik a vesztfálai béke után. Nemcsak a propaganda színvonala és kidolgozottsága változik meg a harmincéves háború idején, hanem a békekötések mechanizmusát is nagyobb, államelméleti és jogi műveken iskolázott olvasóközönség kíséri figyelemmel. Így az uralkodói udvarok számára is nagyobb kihívás, de nagyobb lehetőség is a vélemények befolyásolására a béke eredményeinek bemutatása.[975] 1665-ben a vasvári béke nyilvánosságra kerülését követően a császári udvar már tudatosan szervezi a Lesslie által vezetett követség propagandáját, folyamatos jelentéseket közzétéve a követség haladásáról, már a követség bécsi kivonulását is metszeten bemutatva, komáromi határátlépéstől beszámolót küldve és közzétéve.[976] A

Duchhardt, München, 1998.; Historische Zeitschrift, Beihefte N. F. 26. 393–404. Hiller István: Ungarn als Grenzland des christlichen Europa im 16. und 17. Jahrhundert. In. *Frieden und Krieg in der Frühen Neuzeit*. Die europäische Staatenordnung und die aussereropäische Welt. Hrsg. von Ronald G. Asch, Wulf Eckart Voss und Martin Wrede, München, 2001. 561–576. Hiller István: A Habsburg informátorhálózat kiépítése és működése az Oszmán Birodalomban In. *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Studia Agriensia, 20. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 1999. 157–168.

974 Tardy Lajos szerint a nyomtatásban megjelent legkorábbi diplomata-útifeljegyzések – mint Sigmund Weyxelberger 1529-ben megjelent kisméretű nyomtatványa – még kevesebb érdemei információt tartalmaztak, mint a korban igen népszerű rabirodalom. Mégis a korban megjelent útinaplók elterjedtek és hatottak Európa-szerte. Tardy Lajos 1977. 30.; Szakály 1983. 28–29.

975 I. Lipót propagandájának megváltozásáról legújabban: Maria Golubeva: *„The Glorification of Emperor Leopold I.”* Image, Spectacle and Text, Mainz 2000.; Jutta Schumann: *Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I.* Berlin, 2003. 112–116.; Törökhöz küldött követségek propagandájáról: Kármán Gábor: Svéd diplomácia a Portán 1657–1658. (Claes Ralamb és Gotthard Welling konstantinápolyi követsége.) = *Sic itur ad astra*, 2001. (XII) 1–2. 53–85.

976 G. Etényi Nóra: *Hadszíntér és nyilvánosság.* A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Budapest, 2003. 243–256. Andreas Neumann Bécsbe küldött brandenburgi követ is mellékeli jelentéseiben a nyomtatványokat a Lesslie által vezetett követség útjáról. Preussischer Kulturbesitz, Berlin, Geheimes Staatsarchiv, Berichte des Präsident Neumann, Türkei, Rep. XI. és Marczali Henrik: Regeszták a külföldi levéltárakból. = *Történelmi Tár*, 1881. 114–138. és 522–542.

császári udvar mégsem tudja elnyomni a Német-római Birodalomban kialakuló polémiát a békekötés időzítéséről, a szövetségesek megkerüléséről, hosszú távú hatásáról. A karlócai béketárgyalásokról pedig már egy teljesen más kép bontakozik ki.[977] Nemcsak a hírek mennyisége, hanem a minősége is ugrásszerűen változik. A tárgyalásokat is folyamatosan figyelemmel kísérik, még a Karlócán ideiglenesen felállított tárgyalási helyszín alaprajzát, berendezését, színeit is pontosan rögzítik. A koalíciós béketárgyalások, az angol mediátor jelenléte ugyanakkor azt eredményezte, hogy a szövetségesek konfliktusai is napvilágot látnak. A békét ratifikáló császári követség útjáról 1701-ben megjelent beszámolónak azonban valószínűleg a követ, Öttingen-Walerstein a mecénása, a felkészült követ imázsának fontos része a török ruhába bújtatott követ metszete, de a Porta küldöttéről is olyan részleteket hoznak nyilvánosságra, melyből az derül ki, hogy sok nyelven beszél, s még az operába is ellátogatott inkognitóban.

[977] Legújabban: Gebei Sándor: A karlócai béke kelet-európai összefüggései. = *Történelmi Szemle*, 1999. 1–2. sz. 1–29.; Jászay Magda: Marsigli, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán. Uo. 31–52.; Tóth István György: Párizsi konferencia a karlócai békéről. Uo. 53–56. R. Várkonyi Ágnes: Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc angol-holland kapcsolataihoz. *Ráday gyűjtemény Évkönyve* IX. Budapest, 1999.; G. Etényi Nóra: Közzétett sikerek, eltitkolt kudarcok, politikai propaganda a XVII. század végén. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 2003. 3–4. 670–695.; L. Bozai Zsuzsanna: Oroszok Bécsben 1698-ban = *Aetas*, 1992. 3. 78–92.

CZIGÁNY ISTVÁN

A TÖRÖKELLENES VÉDELMI RENDSZER ÚJJÁSZERVEZÉSE A BÉCSI BÉKE UTÁN

Máig is vitatott, hogy a tizenöt-, vagy más néven a hosszú háborút lezáró zsitvatoroki békeegyezmény valójában mely félnek kedvezett. A stratégiai helyzet alapján úgy vélem, hogy a Habsburgok és az Oszmán Birodalom között a status quo alapján megkötött béke inkább Sztambul számára volt kedvezőbb. Bár az Oszmán Birodalom már nem volt ereje teljében, ám még kétségtelenül a kelet- és közép-európai történéseket is meghatározó világhatalomnak számított.

Jóllehet az oszmán hadsereg hadjáratai a tizenöt éves háborúban már nem voltak olyan elsöprő erejűek, mint a 16. század első harmadában, ám ennek ellenére mégis jelentős sikereket tudtak felmutatni a magyarországi hadszíntéren. Példa erre Győr és a hozzátartozó végvidék szinte teljes elfoglalása 1594-ben, majd Eger török kézre kerülése és a keresztény szövetséges hadakra Mezőkeresztesnél mért csapás 1596-ban, illetve Kanizsa elfoglalása 1600-ban.

Jóllehet a legutóbbi évtizedek hadtörténeti kutatásai feltárták a hadügy terén Nyugat- és Közép- Európában végbement technológiai és taktikai fejlődést, de ez a hadműveletekben még nem hozott átütő sikert. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy ha nem is tömeges méretekben, de megjelentek a nyugati technikai és taktikai újítások az oszmán hadseregben.[978]

Viszont az is igaz, hogy a 16. század második felében a Habsburg örökös tartományok és a Német-római Birodalom fejedelemségek anyagi és katonai támogatásával a királyi Magyarországon kiépített határvédelmi rendszer kiállta a háború próbáját.[979] Az oszmánok sikereik ellenére sem tudtak áttörni ezen a védelmi rendszeren, sőt a keresztény erők hatékony ellencsapásaikkal, eliminálni tudták az ellenfél sikereinek jelentős részét, amint ezt 1598-ban Győr illetve a hozzátartozó végvidék visszafoglalása bizonyította.

---

978 Erre nézve ld. Ágoston Gábor: Ottoman artillery and European military technology in fifteenth and seventeenth centuries. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 47*. 1994.; Dariusz Kolodziejczyk: Az oszmán „katonai lemaradás” problémája és a kelet-európai hadszíntér. = *Aetas*, 1999. 4.

979 Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. = *Történelmi Szemle*, 1996. 2–3. 187–205. (továbbiakban Pálffy 1996.)

Azt nehéz lenne megmondani, a bomlófélben lévő keresztény koalíció és a több mint egy évtizedes háborúban kimerült Magyarország, a török elleni háború folytatása esetén, vajon fordíthatott volna a számukra kedvezőtlenül alakuló katonai helyzeten. Erről már a kortársaknak is eltérő véleményük volt, a késői korok történészei között pedig máig tart a vita az esélyek megítéléséről. A történelem forgatókönyve azonban váratlan fordulatot vett, amikor a török elleni harc egykori elkötelezett hívének számító Bocskai István az oszmánokkal szövetkezve az országban kibontakozó ellenállási mozgalom vezérré vált. A királyi szolgálatban lévő hajdúkat megnyerve, a (rendi) nemzet szabadsága és a protestáns hit védelmének jelszavával indított támadást az elfogására igyekvő császári-királyi csapatok ellen. Az 1604 október végén kibontakozó hajdúfelkelés néhány hét alatt rendi szabadságharccá terebélyesedett, amely, egy csapásra eldöntötte a törökellenes háború sorsát.

Ha reálisan kívánjuk megvonni a tizenöt éves háború katonai mérlegét, akkor ebbe éppen úgy beletartoznak a keresztény és az oszmán harci sikerek, mint Bocskai katonaságának hadmozdulatai, amelyek 1604 őszén új frontot nyitottak, megosztva ezzel a császári erőket.[980] A harctéri sikerek szembeállítása, miszerint a keresztény erők háromszor annyi győzelmet arattak, mint az ellenfél önmagában nem sokat jelent, mivel a stratégiailag fontos sikerek számottevő részét az oszmán fegyverek vívták ki.[981]

A keresztény erők Füleken és Lippán kívül nem tudtak jelentősebb oszmán várat tartósan bevenni és megtartani. Budát háromszor 1598-ban, 1602-ben és 1603-ban eredménytelenül ostromolták, Székesfehérvárt 1602-ben Pestet 1604-ben vesztették el. A még 1595-ben elfoglalt Esztergom, majd a kisseb jelentőségű Palota elvesztése viszont már a Bocskai vezette felkelés következménye volt.

Véleményünk szerint a status-quo alapján megkötött zsitvatoroki béke katonailag az oszmán fél számára hozott több sikert. Jóllehet Felső-Magyarországon sikerült visszavenni Füleket és a nógrádi várakat, de Eger elvesztése súlyos csapás volt a védelmi rendszer keleti szárnyán. Kanizsa oszmán kerülésével viszont az egész főkapitányság védelmi rendszere rendült meg.

A békében szentesített katonai előnyök mellett talán fontosabb volt a háború politikai hozadéka, amely az Oszmán Birodalom magyarországi politikai befolyásának növekedését hozta. Erdély újra stabilan a birodalom érdekszférájába tartozott. Sztambul kihasználva hajdúk valamint a felső-

---

980 Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború.* Szeged, 2004. 29–431.

981 A keresztény seregek harcászati fölényét hangsúlyozza: Nagy László: *”Megfogyva bár, de törve nem…” Török háborúk viharában (1541–1699).* Tankönyvkiadó, 1990. 179–181.

magyarországi rendek elégedetlenségét a zsitvatoroki békekötés utáni években Habsburg-ellenes fellépésre ösztönözte őket.

A Habsburg-királyi kormányzatnak a bécsi, illetve a zsitvatoroki békét követően három, a politikai és társadalmi viszonyokkal szorosan összefüggő katonai problémát kellet megoldania, a hajdúkérdést, a kanizsai és a felső-magyarországi végvidék újjászervezését, és az Erdélyi Fejedelemséggel szembeni védelem megerősítését.

A kortársi szóhasználat a hajdúk „leszállítása", vagyis a fegyvereseknek a békés viszonyok közé illesztése sokkal tágabb probléma volt, mint Bocskai telepítéseinek elismertetése. A másfél évtizedes háború után a több tízezer főre mezei katonaságnak, köztük a mintegy 20–25 000 hajdúnak az országban még békésebb viszonyok között sem lehetett volna megfelelő szolgálatot találni. Bocskainak István 1605 végétől a hajdúság egy részének letelepítésével, próbált kiutat keresni, a királyi kormányzat pedig egy részük felfogadására tett ajánlatot. A probléma súlyosságát jelzi, hogy a Bocskai nevében tárgyaló Illésházy István a királyi biztosokkal együtt kereste a megoldást, mivel mindkét részről úgy látták, hogy a bécsi és a zsitvatoroki béke érvényesítésének egyik legfőbb záloga a hajdúság „leszállítása".

A zsitvatoroki békekötést követően 1607 nyarán Karl Ludwig Sulz az Udvari Haditanács akkori elnöke, bizottságot küldött ki királyi erősségekbe a háború okozta károk felmérésére. A bizottság tagjainak jelentése alapján az Udvari Kamara úgy vélte, hogy a birodalmi rendek által adandó egymilliós egyszeri segély elegendő lenne a helyreállítási munkák finanszírozására, s ebből valamennyit még az őrségek zsoldjára is lehetne fordítani. A helyreállítási és bővítési munkák elsősorban azoknál a váraknál volt sürgető, amelyeknek a török által elfoglalt két fővár Kanizsa és Eger szerepét kellett átvenni. A háború befejezését követően az előző évek létszámkimutatásait alapul véve, kívánták meghatározni a végvidékek új keretlétszámait.[982] A létszámösszesítések alapján elmondható, hogy 1604 körül a király Magyarország négy főkapitányságban, vagyis a Kanizsa-elleniben, a győriben, az érsekújváriban és a felső-magyarországiban 11 947 magyar és 6245 német katona állt fegyverben.[983]

A legújabb kutatások tisztázták azokat, az elképzeléseket és vitákat, amelyek a Kanizsa török kézre kerülése utáni hónapokban a magyar és az osztrák, elsősorban a stájer és alsó-ausztriai rendek, valamint az uralkodót II. Rudolfot

---

982 Az egykor levéltárosok által 1607. évire datált végvidéki létszámkimutatások 1598 és 1604 között keletkeztek. A kanizsai, illetve a Kanizsa-elleni végvidék létszámkimutatásáról tudjuk, hogy az 1604 decemberében keletkezett. ÖStA HKR Akten1604-februar-51. Expedit.

983 Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Alte Feldakten (ÖStA KA AFA), ÖStA KA AFA 1607–13-ad Nr. 1. f.

képviselő Mátyás főherceg között folyt az új végvidék kialakításával kapcsolatban.[984]

Az új végvidéket a Kanizsa oszmán kézre kerülését követő hetekben már Sárvár és Körmend központokkal próbálták újjászervezni. Néhány hónappal később 1601. március 18-án Mátyás főherceg leiratot intézett a Magyar Tanácshoz, amelyben az irathoz csatolt kimutatások véleményezését kérte az őrségek elhelyezésére, létszámára, illetve a Kanizsa pótlására felépítendő új főerősségre vonatkozóan.[985] A főhercegi leirathoz csatolt kimutatás szerint a Kanizsa elleni végeken 1301 huszárnak 2290 hajdúnak, 500 német lovasnak és 1080 gyalogosnak tehát kereken 5171 katonának állomásoztatását tervezték.[986] A Magyar Tanács válasz nem ismert, csupán arról tudunk, hogy Mátyás főherceg és II. Rudolf egyet értett azzal a magyar javaslattal, hogy három Kanizsához közeli véghely megerősítessék.[987]

A Körmendhez és Sárvárhoz tartozó várak őrségeinek valós, tehát nem tervezett létszámait egy 1601 nyarán kelt létszámkimutatás tartalmazza, amely szerint a két várhoz tartozó 18 erődítmény magyar őrségeinek előírt létszáma 966 lovas és 1500 gyalogos volt. Mivel az összeírás zsoldfizetés alkalmából készült, ezért a ténylegesen szolgálatot teljesítők számát is tartalmazza, vagyis 958 lovast és 1649 gyalogost. A létszámtöbblet nem meglepő, hiszen a háború folytatódott és 1601 nyarán Ferdinánd főherceg Kanizsa visszavételére készült.[988]

A Kanizsa elleni végvidék védelmi rendszerének kialakítására még 1601 tavaszán az Udvari Haditanács, a stájer és az alsó-ausztriai, illetve a magyar rendek képviselőiből – ez utóbbiakat, a helyi katonai parancsnokok, Nádasdy Ferenc végvidéki főkapitány, Széchy Tamás és Zrínyi György képviselték –, bizottságot állítottak össze, akiknek a Kanizsával szembeni terület erősségeinek megszemlélése lett volna a feladata.[989]

A szemlére a hadiesemények folytán végül csak 1604 nyarán került sor. A várvizitáció eredményeként készült el 1604 decemberében az a jelentés, amely összevetette a Kanizsa eleste előtti és utáni állapotokat. Ebből egyértelműen kiderül, hogy az új végvidék váraiba gyakorlatilag annyi katonát terveztek

---

984 Kelenik József: Egy végvidék születése. In. *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére.* Argumentum, 2005. 311–357. (továbbiakban Kelenik 2005.)

985 Kelenik 2005. 348.

986 ÖStA KA Wiener Hokriegsrat(HKR) HKR-Akten 1601-März-77. Registratur.

987 Kelenik 2005. 348.

988 Simon Éva: Magyar nagybirtokosok tervezetei a Kanizsával szembeni végvidék kiépítéséről. = *Zalai Történeti Tanulmányok* Szerk: Káli Csaba (Zalai Gyűjtemény, 42.) Zalaegerszeg 1997. 79–81.

989 Kelenik 2005. 350., 353.

állomásoztatni, mint egykor a kanizsai végeken. Ha egészen pontosak akarunk lenni három fővel többet, vagyis 3512 katonát.[990]

A háború befejezésekor lényegében ezt a létszámösszesítést használták fel, amikor a magyarországi végvidékek új struktúráját meghatározták. A Kanizsai és Körmendi végvidék legújabbnak mondott a keretlétszám tervezete 23 erődítményben 970 német 2992 magyar katona állomásoztatását írta elő.[991]

A tervezet szerint főkapitányi központ Egervár, amelynek a 400 német és 400 magyar katonából álló őrsége mellett egy 150 huszárból és 100 hajdúból álló főkapitányi csapat is állomásozna. Nempti erődítményébe, amely fontos átkelőt ellenőrzött 300 német és 400 magyar katonát vezényeltek. Jelentős erő 100 német és 200 magyar katona volt elhelyezve Kiskomáromban, a stájer végvidék előretolt bástyájának tartott Szemenye palánkját pedig 50 német és 150 magyar katona őrizte.[992] További két erődítmény rendelkezett számottevő őrséggel, Kiskomárom 300, illetve Tarnóc 350 katonával.

A kimutatás 200 fős magyar őrséggel számba vette Légrád várát, de a vár feletti parancsnokságot Zrínyi György gyakorolta. Kanizsa eleste után a Muraköz védelmét is meg kellett erősíteni, mivel a Sárvárhoz és Körmendhez tartozó várak mellett, harmadik pillérként az itt őrhelyeknek kellett átvenni a török által elfoglalt erősségek szerepét. Hosszas huza-vonát követően 1601 elején a stájer tartományi gyűlés 400 gyalogos és 200 lovas fenntartásához járult hozzá, sőt a védelmet irányító Zrínyi György további 1500 hajdú Muraközbe vezénylésére is ígéretet kapott az Udvari Haditanácstól.[993] Két évvel később 1603-ban Légrádban és további öt palánkban 700 gyalogos és 200 lovas állomásozott.[994]

A bécsi majd a zsitvatoroki békét követően az Udvari Haditanács és az Udvar Kamara a hadikiadások csökkentését a mezei katonaság jelentős részének elbocsátásával, a végvidékek királyi őrségeinek csökkentésével kívánták elérni.

Az Kanizsai elleni végvidék 970 német és 2992 magyar katonájának eltartása szintén óriási összegeket rótt a kincstárra, mivel csupán az éves zsold 263 395 rajnai forintra rúgott. A német katonaság egy részét a rendek követelésére kivonták a végvárakból, így számuk a Kanizsa elleni végvidéken is csökkent. Arra vonatkozóan, hogy pontosan hány német katona maradt a végvidéken,

---

990 ÖStA KA HKR-Akten 1609-August-28. Expedit. A kimutatás egy másik példánya ÖStA KA AFA 1607-12-6.

991 ÖStA KA AFA 1607-13-ad16.

992 Az ún.”steirische Grenze” legfontosabb várai Hardberg, Feldbach, Radkersburg és Pettau voltak. Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. = *Történelmi Szemle*, 1996. 2–3. 205.

993 Kelenik 2005. 344–345.

994 ÖStA HKR Akten1604-februar-51. Expedit.

nincsenek hitelt érdemlő forrásaink, de Kiskomáromban és Nemtiben regisztrálható a német katonaság jelenléte.

A király által fizetett magyar katonaság létszámviszonyra vonatkozó források viszont azt mutatják, hogy a „létszámleépítés” csak mérsékelten éreztette hatását a tizenöt éves háborút követő években, hiszen a Kanizsa elleni végvidék létszámviszonyai Légrád őrsége nélkül 2079 és 2484 fő között mozogtak, amely a keretlétszámokhoz képest 74–89%-os eltérést mutatnak.[995]

Az 1596-ban elvesztett Eger szerepét már a háború alatt a főkapitányi székhely Kassa mellett Tokaj és Szendrő, valamint az 1594-ben visszafoglalt, de szervezetileg a Bányavidéki Főkapitánysághoz tartozó Fülek vára vette át. A főkapitányság új struktúrájának körvonalazódását mutatja, hogy az 1602. évi országgyűlés 14. törvénycikkében királyi végvárnak ismerték el Ónodot, Putnokot, Kállót, Szatmárt, Szendrőt Diósgyőrt, Tokajt és Ecsedet.[996] Eger kiesését Kassa és Szendrő mellett Diósgyőr Putnok és Ónod királyi őrséggel történő megerősítésével kívánták pótolni.

Valószínűleg még a Bocskai felkelés előtt készült az a 1607-re datált kimutatás, amely szerint a Felső-Magyarországi Főkapitányság 14 várában 1100 huszár és 1080 hajdú, 123 tüzér és 1170 német katona szolgál A végvárak között találjuk a kis Balog várát, amelyben 30 hajdú állomásozott. Krasznahorka és Ecsed katonaságának létszámáról nem tudunk közelebbit csak azt, hogy a vár tulajdonosának kell gondoskodnia róluk.[997]

Ezt látszik alátámasztani, hogy amikor Forgách Zsigmond és Thurzó György királyi biztosok 1607 februárjában átvették a felső-magyarországi végvidék várait, a királyi erődítményekben 1540 lovast és 2200 hajdút számláltak össze az erősségekben. Ezt követően a végvidék átszervezésére és létszámviszonyaira két tervezetet is készítettek. Az egyik elgondolás további háborús helyzettel számolt és a régi 1604 előtti keretlétszámot kívánta érvénybe hagyni. A másik javaslat békésebb viszonyokat feltételezett és a várak őrzését elsősorban magyar katonasággal kívánta megoldani, így a végvárakban 1100 lovas és 1490 gyalogos és 123 tüzér elhelyezését irányozta elő. Ez utóbbi esetben a zsoldkiadások is jelentősen mérséklődtek volna, éves szinten 232 640 forintról, 156 445 forintra.[998]

Az 1607 őszén kirobbant második hajdúfelkelés azonban felülírta a királyi biztosok és az Udvari Haditanács elképzeléseit. Bocskai István váratlan halála ugyanis átrendezte a belpolitikai viszonyokat. Megszűnt az a hatalmi központ, az

---

995 ÖStA HKR Akten 1610-December-31. Expedit.

996 *Magyar Törvénytár 1526–1608. évi törvényczikkek.* Fordították és utasításokkal ellátták Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen. Budapest, 1899. 921.

997 ÖStA KA AFA 1607-13-ad 1 e.

998 ÖStA KA HKR Akten 1608- oktober – Nr. 16. Expedit.

a fejedelmi akarat, amely a fejedelem által privilegizált több mint tízezer hajdú kiváltságait elfogadtatta volna a rendi társadalommal. Mivel a szabad hajdúk zömét elűzték a várakból, birtokaik elfoglalását megakadályozták, sőt az eddigi hajdúszállásaikon is háborgatták őket, 1607 nyarán jogaik érvényesítendő, szervezkedni kezdtek. Tárgyalásba kezdtek a budai pasával, s miután megszerezték a törökök aktív támogatását, felkelést robbantottak ki a Tiszántúlon.

A hajdúk fegyveres fellépése végül is nagyobb összecsapás nélkül, tárgyalásos megegyezéssel zárult. A hajdúkatonák egy jelentős része, elsősorban a Bihar vármegyében megtelepedettek Báthory Gábor szolgálatába állva Erdély trónjára segítették az ifjú főurat, aki a következő években legnagyobb részüket letelepítette a Partiumba. A hajdúk irányítására 1609-ben Bihar megye déli részén hajdú főkapitányságot hoztak létre, amelyet a váradi főkapitányság alá rendeltek.[999]

A szabolcsi hajdúk képviselőivel a királyi hatalom részéről Bocskai István egykori országos főkapitánya Homonnai Drugeth Bálinttal tárgyalt. Az 1608 áprilisában megkötött egyezség szerint a hajdúk a Bocskai István birtokadományainak megerősítésén felül, Polgáron és a közelében lévő Szent-Margitán nyertek újabb birtokokat, egy részüket pedig királyi szolgálatba fogadták. Kállóba 155 lovast és 255 gyalogost, Kisvárdába 75 lovast és 100 gyalogost rendeltek, a hajdúfőkapitány mellé pedig egy 692 lovasból és 1093 gyalogból álló csapatot szerveznek, akiket a Bersod vármegyei falvakba Hernádnémetin, Szerencsen, Bőcsön, Kesznyétenen és Gesztelyen telepítettek le. Az egyezség fontos pontja volt, hogy a hajdúk Kálló városa mellett annak várát is megkapják, amely a hajdúfőkapitányi posztra kiszemelt Némethy Gergely rezidenciája lett volna.[1000]

Az 1608 tavaszán megkötött megállapodás ellenére Kálló nem lett hajdúváros. Erődítménye, ahol 1604 körül 100 lovas, 200 gyalogos és 10 tüzér szolgált az uralkodó zsoldján, királyi végvár maradt.[1001] A királyi őrség és a rendek sem kívánták az erősséget a hajdúknak átadni, ezért a királyi kormányzat megállapodást kötött Báthory Gáborral, hajdúk áttelepítéséről. A fejedelem 1609. szeptember 13-án kelt adománylevelével a Kállóból áttelepülni szándékozó hajdúkat, 100 000 forint lefizetése mellett a Báthoryak ecsedi uradalmához tartozó Böszörmény mezővárosba és a közeli Pród faluba

---

[999] Dankó Imre: Sarkad hajdúváros. In. *Tanulmányok Sarkad múltjából*. Szerk.: Komoróczy György. 52.

[1000] Komáromy András: A szabad hajdúkra vonatkozó levelek és okiratok. = *Történelmi Tár*, 1900. 447–448.

[1001] ÖStA KA AFA 1607-13 ad 1/e.

telepítette le.[1002] A hajdúk egy kisebb zömében katolikus része Kállóban maradt, de számukat nem tudjuk pontosan. Azt, hogy ott hány hajdú maradt az erődítményben és a városban nem tudjuk, mivel a korabeli összeírásokban a hajdú megnevezés egyben a magyar gyalogos szinonimája volt, így a várőrség soraiban éppen úgy maradhattak, mint a városban. Annyi bizonyos, hogy 1616 szeptemberében Kálló városában 56 szabad hajdút írtak össze, akik *„vitézlő fizetet renddel”* együtt a vár főkapitányának voltak alárendelve.[1003]

A szabolcsi hajdúvárosok ügye II. Mátyás 1613. április első napján kiadott rendeletével került nyugvópontra, amelyben megerősítette a szabolcsi hajdúk privilégiumait. Elrendelte, hogy a Hadházon, Nánáson, Polgáriban, Vámospércsen és Szoboszlón megtelepedett hajdúvitézek a király, a nádor, vagy a felső-magyarországi főkapitány felhívására „lóval és fegyverrel jól felszerelve kívánságunknak megfelelően a táborban, a mi és ország ellenségei, és bármely támadók ellen, két teljes hónapig zsold nélkül katonáskodni tartozzanak és legyenek kötelesek. Ennek elteltével pedig azután havi három forint húsz dénár jár nekik fizetésül és zsoldul”.[1004]

Az öt hajdúvárost élén a hajdúfőkapitány, ekkor Fekete Péter hajdúszoboszlói kapitány állt, akit a felső-magyarországi főkapitány alá rendeltek, de a helyi ügyekben a kállói, tokaji és szatmári várparancsnokoktól is kaphatott utasítást. Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány katonai rendtartást kiadott az öt hajdúváros számára, amely szabályozta a katonatelepek működésének és törvénykezésének jogi kereteit és belső életének rendjét.[1005]

Az 1610-es évek közepére nagyjából befejeződött, az a folyamat, amely a szabolcsi hajdúságot a felső-magyarországi végvidék katonai szervezetébe integrálta.[1006] Az ekkor még több ezer főre rugó hajdúság jelentős szerepet töltött be a Felső-Magyarországi Főkapitányságban. A hajdúvárosok fegyveres ereje fegyverzetileg és harcászatilag egyaránt megfelelt a határvédelem követelményeinek, s így a települések tulajdonképpen katonai őrhelyként funkcionáltak. A hajdúk, amellett hogy határőrizetet láttak el, mozgósíthatóak

---

[1002] Nyakas Miklós: *A bihari kishajdúvárosok története.* Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója Debrecen, 2005., 1984. 26–27.; Rácz István: *A hajdúk a 17. században.* Magyar Történeti tanulmányok II, Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae Series Historica VIII. Debrecen, 1969. 94.

[1003] Magyar Országos Levéltár (MOL) Urbaria et Conscriptiones Fasc 47: Nr. 8.

[1004] Szendrey István: *Hajdúszabadságlevelek.* Debrecen, 1971. 31–33.

[1005] Komáromy András: A szabad hajdúk történetére vonatkozó levéltári kutatások. *Értekezések a történelmi tudományok köréből*. 12. k. 6. sz. Budapest, 1898. 22–23. (továbbiakban Komáromy 1898.)

[1006] Böszörmény hajdú-státuszát csak 1632-ben erősítette meg II. Ferdinánd király, mivel a hajdúvárost addig az erdélyi fejedelmek uralták.

voltak a mezei haderőbe, de számos alkalommal egészítették ki velük a végvárak őrségét is.

A Szabolcs, illetve a Borsod vármegyében megtelepedett hajdúság már 1608 tavaszán a leendő magyar király Mátyás főherceg mellett szállt hadba. Közülük verbuválták azt a 3000 hajdút is, akik Prága ellen indított akciója során Mátyás főherceg közvetlen testőregységeit alkották.[1007]

Az 1610 és 1611-ben a királyi Magyarország és Erdély közötti háborúskodás idején többször is mozgósították a felső-magyarországi végvidék mezei katonaságát. Egy 1610 végén készült tervezet szerint az 1611-ben Erdély ellen felvonuló haderőben a felső-magyarországi végvári katonaságból 800 lovas és 500 gyalogos szállt hadba, Rákóczi Lajos parancsnoksága alatt Polgárról, Szent-Margitáról, Szikszóról, Miskolcról és (Sajó) Szent-Péterről 2000 hajdút verbuváltak. Emellett a felső-magyarországi nemesi felkeléstől 1500 lovast, a portális katonaság kiállításától 3500 gyalogost vártak.[1008]

A felső-magyarországi végvidék átszervezéséhez nagymértékben hozzájárult a német katonaság létszámának csökkentése. Mint láttuk ezzel a lehetőséggel az Udvari Haditanács már 1608 tavaszán számolt. Az 1610 és 1612. évi keretlétszámok szerint az addigi 13 véghelyből csak Kassán Szendrőn, Ónodon, Tokajban, Kállón, Szatmáron és Putnokon maradt királyi őrség, 925 lovast és 1287 gyalogos és 105 tüzér.[1009] Ez majdnem 400 fővel maradt el az 1608. évi tervezethez képest. A fent említett két kimutatásból azonban hiányzik két erősség Diósgyőr és Szádvár, ahová 1608-ban összesen 150 gyalogost és két tüzér állomásoztatását tervezték.[1010] Diósgyőr várát egyébként az 1608. és 1613. országgyűlési végzésekben is véghelyként említik és a vár karbantartásához szükséges ingyen munkákra Borsod és Torna vármegyét, illetve az erősséghez tartozó uradalmakat rendelték.[1011] Minden jel szerint a Felső-Magyarországi Főkapitányság említett hét végvárán kívül még Diósgyőrben és Szádváron is állomásozott a királyi katonaság.

Az Erdély felől jövő katonai fenyegetések miatt megerősítették a főkapitányság katonai erejét. Mint láttuk sor került a hajdúknak a védelmi rendszerbe történő fokozottabb bevonására, Szendrőn és Szatmárban pedig továbbra is jelentős létszámú gyalogság állomásozott. Kálló őrségét 1609-ben 100 lovassal erősítették, meg, majd 1613 tavaszán Putnokon az addigi 25

[1007] Thurzó György Thurzó Miklósnak, Bajmóc, 1608. február 19. MOL E196 Archivum Familiae Thurzó Fasc 71 fol. 18–19.

[1008] ÖstA KA HKR Akten 1610-December-37. Expedit.

[1009] ÖStA KA HKR Akten 1610- July-22. Expedit; 1612-März-17. Registratur.

[1010] ÖStA KA HKR Akten 1608-Oktober-16. Expedit.

[1011] *Magyar Törvénytár 1608–1657. évi törvényczikkek.* Fordították és utasításokkal ellátták Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen. Budapest, 1900. 32–33., 100–101.

lovasból és 39 gyalogosból álló őrségét 100 lovasra és 100 gyalogosra emelték.[1012]

Jelen tanulmányunkban nem tudunk kitérni azokra a feudális katonai kontingensekre, elsősorban a nagybirtokosok, elsősorban a Zrínyiek, Batthyányak, Nádasdyak, Homonnay-Drugethek, Báthoryak, és Rákócziak váraiban (ezek közül több királyi végvár volt) lévő földesúri magánhaderőre, amelyek jelentős szerepet játszottak a Kanizsa elleni és a felső-magyarországi végvidékek védelmében.

A Kanizsa elleni végekhez hasonlóan, Felső-Magyarországon is hatalmas gond volt a királyi katonaság finanszírozása. Amíg a Kanizsa-elleni végvidéken a stájer és alsó-ausztriai rendek tetemes pénzügyi segítséget nyújtottak a védekezésben, addig Felső-Magyarországon a helyi erőforrásokat kellet fokozottabb mértékben kihasználni. Egy 1608 augusztusában készült kamarai feljegyzés már számba vette azokat a dézsmákból származó jövedelemforrásokat, amelyet a várak fenntartására és az őrségek zsoldjára lehet fordítani.[1013]

Az 1610 júliusában készült számvetés Kassán Szendrőn, Ónodon, Tokajban, Kállón, Szatmáron és Putnokon állomásozó 2317 fős magyar királyi őrség éves zsoldjára 76 736 rajnai forintot irányzott elő. A katonaság javadalmazásánál újdonság, hogy amíg az 1608-ban készült tervezetekben 12 havi zsoldösszeggel számoltak, addig 1610-ben az éves zsold mértéke már csak tíz hónapra rúgott.

A katonaság eltartását szinte kizárólag a várakhoz rendelt helységek tizedjövedelmeire alapoták, s ebből 62 809 rajnai forint bevételre számítottak.[1014] Mindössze 13 926 forintnyi deficitre számítottak, ami azt jelentette volna, hogy a királyi katonaság zsoldjának, több mint 80%-át a tizedbevételekből szándékozták fedezni. Hogy mennyi lehetett a tényleges bevétel arra egy 1614 januárjából származó kamarai kimutatás ad választ. E szerint a felső-magyarországi kamarai jövedelmek összege 87000 forint volt, de ebből csak 28 000 forint folyt be a tizedekből.[1015]

A bécsi, majd a zsitvatoroki béke rendelkezéseit jóváhagyó 1608. évi országgyűlésen számos olyan törvény született, amely hosszú évtizedekre meghatározta a végvidékek működését. A koronázás előtt hozott törvények közt kimondták, hogy a király mellett működő Magyar Tanácsot, illetve a végvidéki főkapitányságokat, a királyi várak kapitányságait „született magyarokkal”

[1012] ÖStA KA HKR Protocollum Expedit. 1613. március 31. Band. 229. fol 420.

[1013] Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, Rote Nummer (HKA HFU RN) 96. 1608 Konvolut August fol. 152–157.

[1014] ÖStA KA HKR Akten 1610- July-22. Expedit; 1612-März-17. Registratur.

[1015] A kimutatásban a tervezett összkiadások elérték a 273 017 forintot, ezen belül a katonaság fizetése 105 073 forintra rúgott. HKA HFU RN 105 Konvolut Februar fol. 5–13.

töltsék be. Kivételt, csak a Bécs védelmét közvetlenül szolgáló győri főkapitányi poszt jelentett, de a helyettes főkapitány, illetve a komáromi főkapitány magyar lehetett. A rendelkezés záró részében külön hangsúlyozták, hogy a posztokat alkalmas személyekkel kell betölteni, mégpedig „minden valláskülönbség nélkül”.

Az országgyűlés főkapitányi kinevezésekre vonatkozó rendelkezéseit az egymást követő uralkodók betartották és a végvidékek főkapitányi tisztségeit 1670-ig magyar főurak kapták meg. Ettől csak egyszer 1613 és 1619 között tértek el az érsekújvári főkapitányi poszt betöltésénél, amikor Rudolf von Teuffenbachot nevezték ki a végvidék élére.

A legérdekesebbek a felső-magyarországi főkapitányi, illetve helyettes főkapitányi posztok betöltése alakult, mivel 1619–1629, illetve 1644–1648 között a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György által kinevezett főurak kapták meg a főkapitányi tisztet. Széchy György 1620–1621 között Bethlen Gábor, majd 1622 és 1623-ban II. Ferdinánd főkapitánya volt. szendrői Bornemissza János helyettes főkapitány pályája még változatosabban alakult. 1626 és 29 között Bethlen helyettes főkapitánya, 1628–29-ben főkapitánya volt, 1630–1644 és 1648–1653 között a királyi kormányzat alatt újra helyettes főkapitányként vitte az ügyeket.

A győri főkapitányi tisztet 1606 és 1638 között Hans Breuner töltötte be. Az országgyűlési végzésben megfogalmazottakkal ellentétben azonban a „királyi fenség” után nem a nádortól, hanem az Udvari Haditanácstól függött.[1016]

Összefoglalóan elmondható, hogy a bécsi és zsitvatoroki békét követően sikerült stabilizálni, az Eger és Kanizsa elvesztésével megrendült két végvidék védelmi rendszerét. A bécsi béke eredményeként a magyar rendeknek megszilárdították pozícióikat a végvidéki főkapitányságok irányító testületeiben. Az oszmánok, illetve az erdélyiekkel szembeni határvédelemben a királyi végváriak mellett komoly szerepet kaptak a szabolcsi hajdúk. Bocskai István rendi szabadság küzdelme idején hajdúk egy jelentős része renddé szerveződve a politikai érdekérvényesítés porondjára lépett és az elkövetkezendő évtizedekben a „vitézlő rend” igen befolyásos rétegévé vált.

1606–607 után hajdúság egy jelentős részének a várakban kínáltak szolgálatot, majd a második hajdúfelkelést követően Bocskai által adományozott privilégiumok és birtokok elismerése után a létrejött katonatelepeket a Felső-magyarországi főkapitányság szervezetéhez kapcsolták. A felső-magyarországi végeken ezzel egy jelentős létszámú központilag ellenőrzött fegyveres erőre tettek szert.

[1016] Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitány és főkapitány helyettesek Magyarországon a 16–17. században. = *Történelmi Szemle*, 1997. 1. 272–274.

Ez gyakorlatilag kihúzta a talajt a törökök azon törekvései alól, hogy a hajdúkat meghódoltassák. Bocskai által adományozott birtokok ugyanis a hódoltság határán vagy már hódoltsági területen feküdtek, így az oszmánok ezeket a hajdútelepüléseket a magukénak tekintették. Erre utalt Bethlen Gábor 1629 májusában egy Esterházy Miklós nádornak írott levelében. Ebben kifejtette a nádornak, hogy az oszmánok a tiszántúli hajdúkat saját alattvalóinak tekintik, mivel „az mely helyen megtelepedések lakások és vagyon az övé, úgymint az mióta Szolnokot, Gyulát Egert és az több körül való végházakat elvötte, az heklyek neki hodolt mindazolta, és az jó emlékezető Bochkay fejedelem az mikor a hajdúságot letelepítette, az török consensusából szállította azokat az hodolt helyeknek fundusára. Annak felette, mikor az után az egész hajduság bizonyos végzést tött Ali pasa által az törökkel, arra kötelezték magokat, hogy mivel az ő fundusán vagyon megtelepedések, minden időben igazsággal nem egyéb ellenséges igyekezettel viseltetik hozzája magokat, és ehhez képest adott török császár is közönséges athname levelet, azon Ali pasa általnekik.”.[1017] Két évvel később Rezseb pasa hasonló tartalmú érvelést fejtett ki az Esterházy Miklósnak írott levelében.

Ennek a fényében talán jobban érthető a harmadik hajdúfelkelés után 1631-ben adott uralkodói kegyelem második pontja is bizonyíték, amelyben leszögezték: „Az töröktől és egyebektől is, ha kihez kötelesek voltak, avagy volnának, azoktól egyáltalán elfogják magokat, mindenestől haszontalanná és semmivé tévén minden afféle igéreteket, kötéseket és fogadásokat, s ha mi arról való levelek nálok volnának, az kezekből ki adgyák”.[1018]

Az hogy a hajdúk és az oszmánok között valójában milyen kapcsolatok voltak, az még az eljövendő kutatások feladata.

[1017] Bethlen Gábor, Esterházy Miklósnak, Gyulafehérvár 1629. május 8. Szilágyi Sándor: Levelek és okiratok Bethlen Gábor utolsó évei történetéhez (1627–1629). = *Történelmi Tár*, 1887. 23–24.

[1018] *Komáromy* 1898. 62.

A KÖTET SZERZŐI

BAĎURIK, JOZEF	professzor, Comenius Egyetem, Történelmi Intézet (Pozsony/Bartislava)
BALOGH JUDIT	adjunktus, Miskolci Egyetem, Magyar Középkori, Koraújkori és a Történelem Segédtudományai Tanszék (Miskolc)
BARTA JÁNOS	professzor, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
BÁRSONY ISTVÁN	docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
BITSKEY ISTVÁN	akadémikus, professzor, Debreceni Egyetem, Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet (Debrecen)
CZIGÁNY ISTVÁN	igazgató-helyettes, Hadtörténeti Intézet (Budapest)
DÁNÉ VERONKA	levéltáros, Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára (Kolozsvár/Cluj)
G. ETÉNYI NÓRA	adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem, Kora Újkori Magyar és Egyetemes Történeti Tanszék (Budapest)
GEBEI SÁNDOR	professzor, Eszterházy Károly Főiskola, Történelemtudományi Intézet (Eger)
GYULAI ÉVA	docens, Miskolci Egyetem Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék (Miskolc)
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA	levéltáros, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (Debrecen)

KISS ANDRÁS	ny. főlevéltáros (Kolozsvár/Cluj)
KÓNYA PÉTER	professzor, Eperjesi Egyetem, Történelmi Intézet (Eperjes/Prešov)
NYAKAS MIKLÓS	ny. múzeumigazgató, Hajdúsági Múzeum (Hajdúböszörmény)
OBORNI TERÉZ	főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet (Budapest); docens, ELTE, Történelmi Intézet (Budapest)
OROSZ ISTVÁN	akadémikus, emeritus professzor, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
PÉTER KATALIN	főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet (Budapest); professzor, CEU (Budapest)
PAPP KLÁRA	docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen)
PAPP SÁNDOR	docens, Károli Gáspár Református Egyetem Kora Újkori Magyar és Egyetemes Történeti Tanszék (Budapest), Szegedi Egyetem, Történelmi Intézet
ROKAY PÉTER	professzor, Újvidéki Egyetem, Történeti Intézet (Újvidék, Novi Sad)
SIPOS GÁBOR	igazgató, Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára (Kolozsvár/Cluj)
SZABADI ISTVÁN	igazgató, Tiszántúli Egyházkerület Levéltára (Debrecen)
SZABÓ ANDRÁS	professzor, Károli Gáspár Református Egyetem, Régi Magyar Irodalmi Tanszék (Budapest)
R. VÁRKONYI ÁGNES	emeritus professzor, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelmi Intézet (Budapest)

ZACHAR JÓZSEF professzor, Eszterházy Károly Főiskola,
Történelemtudományi Intézet (Eger)